

2024 / 2 HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI

ISSN 2822-6941

Türkiyat Araştırmaları

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

Sayı 41 Güz 2024

ISSN 2822-6941

Türkiyat Araştırmaları

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

Sayı 41 Güz 2024

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)
Hacettepe University Journal of Turkish Studies (HUTAD)
Kurucusu / Founder: Prof.Dr. M. Cihat ÖZÖNDER

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü adına
Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Owner and Managing Editor: Yunus KOÇ

Editörler / Editor in Chief
Yunus KOÇ, Evgenia KERMEİİ ÜNAL

İngilizce Editör / English Editor
Tevfik Orçun ÖZGÜN

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları E-ISSN: 2822-6941

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları dergisi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü himayesinde yılda iki kez (Bahar ve Güz) yayımlanan **kurumsal, hakemli** ve **sürelili** bir dergidir.

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları dergisi, TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı, MLA tarafından taranmakta ve EBSCO tarafından dizinlenmektedir.

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları dergisinde yayımlanan yazılarda ifade edilen görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazılar, iki alan uzmanının yayımlanabilir onayından sonra Yayın Kurulunun son kararı ile yayımlanır. Gönderilen yazılar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez.

Kapak Tasarımı / Cover Design
Serdar SAĞLAM, Şeref ULUOCAK

Teknik Editör / Technical Editor
Çiğdem KARACAOĞLAN

Türkçe Redaksiyon / Turkish Redaction
Nilay ALTUNAY

Yönetim Merkezi / Management Center
Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 06532 Beytepe / ANKARA
Tel / Phone: +90 (312) 297 71 82 - 297 67 71 Belgeç / Fax: +90 (312) 297 71 71
E-posta / E-mail: hutad@hacettepe.edu.tr / hacettepehutad@gmail.com
Genel Ağ Adresi / Website: <https://hutad.hacettepe.edu.tr/>
Dergipark: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkiyat/>

Yayınevi / Publisher
Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi 06100, Sıhhiye / ANKARA
Tel: +90 (312) 310 97 90

Yayın Tarihi / Date of Publication
09.11.2024

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof.Dr. Marcel ERDAL	Frankfurt Üniversitesi Emekli Öğretim Üyesi
Prof.Dr. Mustafa DURMUŞ	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Prof.Dr. Bülent GÜL	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Prof.Dr. Abdullah GÜNDOĞDU	Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü
Prof.Dr. Tufan GÜNDÜZ	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Prof.Dr. Serdar SAĞLAM	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü
Prof.Dr. Sema ASLAN DEMİR	Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
Doç.Dr. Fahri ATASOY	Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü
Doç.Dr. Meltem EKTİ	Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü
Doç.Dr. Nazmiye TOPÇU TECELLİ	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Dr.Öğr.Üyesi Mikail CENGİZ	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Dr.Öğr.Üyesi Nagehan Ü. ÖZDEMİR	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Dr. Gülhan YAMAN KAHVECİ	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Arş.Gör. Meral KOÇAK	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Danışma Kurulu / Advisory Board

Ord.Prof.Dr. Karl REICHL (Bonn Ü.)
Prof.Dr. Ferruh AĞCA (Eskişehir Osmangazi Ü.)
Prof.Dr. Ramiz ASKER (Bakü Devlet Ü.)
Prof.Dr. Mehmet BAŞTÜRK (Balıkesir Ü.)
Prof.Dr. Hayati BEŞİRLİ (Azerbaycan Devlet İktisat Ü.)
Prof.Dr. Uwe BLÄSING (Leiden Ü.)
Prof.Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Hayati DEVELİ (İstanbul Ü.)
Prof.Dr. Ertan EFEGİL (Sakarya Ü.)
Prof.Dr. Marcel ERDAL (Frankfurt Ü.)
Prof.Dr. Burçin EROL (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Cahit GELEKÇİ (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Turan GÖKÇE (İzmir Kâtip Çelebi Ü.)
Prof.Dr. Bülent GÜL (Osmangazi Ü.)
Prof.Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Ü.)
Prof.Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Aylin GÖRGÜN BARAN (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Nimetullah HAFIZ (Priştine Ü.)
Prof.Dr. Osman HORATA (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Şakir İBRAYEV (Kökşetav Ü.)
Prof.Dr. Mustafa S. KAÇALIN (Marmara Ü.)
Prof.Dr. Yakup KARASOY (Ankara H.B.V. Ü.)
Prof.Dr. Abdureşit C. KARLUK (Yıldırım Beyazıt Ü.)
Prof.Dr. Önal KAYA (Ankara Ü.)
Prof.Dr. Fatma S. KUTLAR OĞUZ (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Mehmet Fatih MEDER (Pamukkale Ü.)
Prof.Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Metin ÖZARSLAN (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. M. Çağatay ÖZDEMİR (Ankara H.B.V. Ü.)
Prof.Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Ü.)
Prof.Dr. Gisela PROCHAZKA EISL (Vienna Ü.)
Prof.Dr. Nermin ŞAMAN DOĞAN (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Cemalettin TAŞKIRAN (Ankara H.B.V. Ü.)
Prof.Dr. Korkut TUNA (İstanbul Ü.)
Prof.Dr. Fahri UNAN (Manas Ü.)
Prof.Dr. S. Dilek YALÇIN ÇELİK (Hacettepe Ü.)
Prof.Dr. Ahmet Burçin YERELİ (Hacettepe Ü.)

Prof.Dr. Musa YILDIZ (Gazi Ü.)
Prof.Dr. Mirfatih ZEKİYEV (Tataristan Bilimler Akademisi)
Prof.Dr. Dursun ZENGİN (Ankara Ü.)
Doç.Dr. Erdal AKSOY (Ankara H.B.V. Ü.)
Doç.Dr. Leyla Burcu DÜNDAR (Başkent Ü.)
Doç.Dr. Şakir ÇAKMAK (Ege Ü.)
Doç.Dr. Erkin EKREM (Hacettepe Ü.)
Doç.Dr. Meltem EKTİ (Hacettepe Ü.)
Doç.Dr. Öztürk EMİROĞLU (Varşova Ü.)
Doç.Dr. Ömer GEZER (Hacettepe Ü.)
Doç.Dr. Ebubekir GÜNGÖR (Yozgat Bozok Ü.)
Doç.Dr. Mustafa KARADENİZ (Batman Ü.)
Doç.Dr. Yuu KURIBAYASHI (Okayama Ü.)
Doç.Dr. Galina MIŞKINIENE (Vilnius Ü.)
Doç.Dr. Ayşe ÖZİL (Sabancı Ü.)
Doç.Dr. Serpil SÖNMEZ (İğdir Ü.)
Doç.Dr. Serkan SUNAY (Ankara Ü.)
Doç.Dr. İpek Pınar UZUN (Ankara Ü.)
Doç.Dr. Sercan YANDIM AYDIN (Hacettepe Ü.)
Doç.Dr. Fatih YERDEMİR (Gazi Ü.)
Doç.Dr. Hüseyin YILDIZ (Ordu Ü.)
Doç.Dr. Grazyna ZAJAC (Krakow Ü.)
Dr.Öğr.Üyesi Ünal ARAÇ (Hacettepe Ü.)
Dr.Öğr.Üyesi Murat ALANDAĞLI (Osmaniye Korkut Ata Ü.)
Dr.Öğr.Üyesi İbrahim ATABEY (Ankara H.B.V. Ü.)
Dr.Öğr.Üyesi Mikail CENGİZ (Hacettepe Ü.)
Dr.Öğr.Üyesi Tevfik Orkun DEVELİ (Muğla Ü.)
Dr.Öğr.Üyesi Fazile EREN KAYA (Hacettepe Ü.)
Dr.Öğr.Üyesi Ayşe KILIÇ CENGİZ (ASBÜ)
Dr.Öğr.Üyesi Muhammet GÖRÜR (Ankara H.B.V. Ü.)
Dr.Öğr.Üyesi Tevfik Orçun ÖZGÜN (Hacettepe Ü.)
Dr.Öğr.Üyesi Ertan ÜNLÜ (Ankara Ü.)
Dr.Öğr.Üyesi Nagehan ÜSTÜNDAĞ ÖZDEMİR (Hacettepe Ü.)
Dr. Burçe ORHAN (Sakarya Ü.)
Dr. Berke TORUNOĞLU (Bilkent Ü.)
Dr. Gülhan YAMAN KAHVECİ (Hacettepe Ü.)

HÜ Türkiyat Araştırmaları

HU Journal of Turkish Studies

Yıl / Year: 21, Sayı / Issue: 41, Güz / Fall 2024

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Ferruh Ağca

Dede Korkut Oğuznameleri Hakkında: Bamsı Beyrek Boyuna Ait Bir Soylama Üzerine
The Oghuz-Name of Dede Korkut: A Soylama Belonging to the Bamsı Beyrek Story7

Zehra Škrijelj

19. Yüzyıl Seyahatnamelerine Göre Novi Pazar
Novi Pazar According to Travelogues from the 19th Century.....21

Rahime Mercan Sarı

Ankara'daki Somalili Göçmenlerin Sosyal Sermayeleri ve Dernekleşme Deneyimleri
Social Capital and Association Experiences of Somali Immigrants in Ankara.....45

Yusuf Kılıçaslan

Hokand Hanlığının Buhara Emirliği İle Ticari Münasebetleri (1840-1876)
Commercial Relations of the Khanate Kokand With the Emirate of Bukhara (1840-1876).....67

Emine Yalçın Özcan, Douglass S. Massey

Host Country Language Acquisition Among First-Generation Yaglidere Immigrants in The USA
and the Maintenance of the Turkish Language in Successive Generations Via Social Networks
ABD'deki Birinci Nesil Yağlıdere Türk Göçmenlerinin Ülke Dili Edinimi ve Diğer Nesillerde
Sosyal Ağlar Yoluyla Türk Dilinin Devam Ettirilmesi.....83

Anıl Üzden

Vidin Muhafızı Vezir Kara Mehmet Paşa'nın Hayatı, Müsadere Süreci ve Servetinin Analizi
The Life of Vidin Guard Vizier Kara Mehmet Pasha, his Wealth and its Confiscation.....101

Betül Gökteş

Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenen Arapça Konuşurlarının Türkçe Sözcük ve Tümce
Vurguları
Turkish Word and Sentence Stresses of Arabic Speakers Who Learned Turkish as a Foreign
Language127

Özlem Sürücü

Çingene Mitolojisinin Modern Bir Anlatısı: *Yere Düşen Dualar*

A Modern Narrative of Gypsy Mythology: *Yere Düşen Dualar*.....149

Gonca Kırbaş, Nazmiye Topçu Tecelli

İkinci/Yabancı Dil Olarak Çocuklara Türkçe Öğretiminde Oyunlaştırma

Gamification in Teaching Children Turkish as a Second/Foreign Language.....165

Cansu Taşcı

Sosyal Problemler Sosyolojisi Perspektifinden Türkiye’de Beyin Göçü

Brain Drain in Turkey through the Prism of the Sociology of Social Problems187

Başak Perçin Bostan

Türk Dillerinde Sürüngen Adları

Reptile Names in Turkic Languages.....215

Ali Rıza Bilgin

Anadolu Selçuklu Mimarisinde Taşçı İşaretleri: İncir Hanı Örneği

Stonecutters’ Marks in Anatolian Seljuk Architecture: The Example of İncir Han241

ÇEVİRİ MAKALELER / TRANSLATED ARTICLES

Marcel Erdal

Çeviren / Translator: Güzde Salur

Türkçe Yarkent Belgeleri

The Turkish Yarkand Documents.....261

Yayın İlkeleri.....329

Editorial Principles343

DEDE KORKUT OĞUZNAMELERİ HAKKINDA: BAMSİ BEYREK BOYUNA AİT BİR SOYLAMA ÜZERİNE*

*Ferruh AĞCA***

Öz: Bu makalede, Dede Korkut Oğuznamelerinin Dresden nüshasında geçen Bamsı Beyrek Boyu'na ait bir soylama ve soylamada problemlili olan bazı hususlar, yeni bulunan Bursa yazmasındaki tanıkların yardımıyla ele alınıp değerlendirilmiştir. Dresden nüshasına dayalı daha önceki metin yayımlarında okunuşu ve buna bağlı anlamlandırılışı çözümsüz kalmış ya da ileri sürülen okumaların şüpheli olduğu, buna istinaden yeniden çözümlemek için ayrıca yazıların yazıldığı soylamadaki problemlili hususlar, Bursa yazmasında hareke sisteminden dolayı daha açıktır. Bu makalede, Bamsı Beyrek Boyu'ndaki soylamanın Dresden nüshasında geçtiği satırlar verilmiş, önceki çalışmalarda kabul edilen okumalar ve anlamlandırmalara dair literatür değerlendirilmiş, ardından da soylama Bursa yazmasına göre tekrar okunmuştur. Böylece Bamsı Beyrek Boyu'nun Bursa yazmasındaki ilgili soylama, daha önce Dresden nüshası için teklif edilen okuyuşları da düzeltmekte, buna göre Dresden nüshasında nasıl okunması gerektiğini ortaya koymaktadır. Makalede, soylamada geçen sözcükler ve ibareler, tarihsel ve modern Türk yazı dillerindeki tanıklarla söz varlığı açısından ve anlam bilimsel olarak yorumlanmış ve bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Dede Korkut Oğuznameleri, Bamsı Beyrek Boyu, Bursa yazması, soylama, anlambilim.

The Oghuz-Name of Dede Korkut: A Soylama Belonging to the Bamsı Beyrek Story

Abstract: This article based on a new manuscript found in Bursa, discusses and re-evaluates some problematic aspects of the *soylama* related to the story of Bamsı Beyrek in the Dede Korkut Oghuznames found in the Dresden manuscript. In previous publications based on the Dresden and Vatican manuscripts, the pronunciation and consequent interpretation remained unresolved, and the readings proposed raised certain issues. The Bursa manuscript due to the diacritic system used shed light on the problematic aspects of the *soylama* written in these manuscripts. This article discusses the literature on the reading and interpretations of the Dresden copy of the *soylama* in the story of Bamsı Beyrek to re-read the

* Atıf Bilgisi / Citation: Ağca, F. (2024). Dede Korkut Oğuznameleri Hakkında: Bamsı Beyrek Boyuna Ait Bir Soylama Üzerine. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (41), 7-20.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 05.07.2024 - 14.10.2024

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / The article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

** Prof.Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eskişehir, Türkiye. E-posta: ferruhagca@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0916-1906.

soylama according to the Bursa manuscript. Thus, the related *soylama* in the Bursa manuscript of the story of Bamsı Beyrek corrects the readings previously proposed for the Dresden copy and offers a new reading of the Dresden copy. In an attempt to synthesize, words and phrases in the *soylama* are interpreted in terms of vocabulary and semantics with regard to historical and modern Turkic written languages.

Keywords: Dede Korkut Oghuznames, Story of Bamsı Beyrek, Bursa manuscript, *soylama*, semantics.

Giriş

Türk destan edebiyatının Oğuzlara ait Anadolu ve Azerbaycan coğrafyalarında yazıya geçirilmiş en önemli varyantlarından olan Dede Korkut Oğuznameleri (bundan böyle: DKO), Türkolojinin haberdar olduğu tarihten bu yana Türk kültürü bakımından taşıdığı öneme binaen üzerinde en fazla durulmuş, buna karşılık gerek söz varlığı ve gerekse kalıp ifadeler bakımından istisnai örneklerle sahip olması ve bu örneklerin okunuşu ve anlamlandırılışındaki belirsizlikler sebebiyle en meşakkatli araştırma alanlarından biri olmuş, Türk dili ve edebiyatının en önemli metinlerindedir. Eserin haberdar olunan ilk yazmasından sonra keşfedilen her bir yazma, önceki yazmalarda çözülememiş ve anlaşılammış sözcük ve ibarelerin çözümü için yeni bir veri sunma ihtimalinden dolayı her defasında yeni bir heyecan ve beklenti yaratmıştır. Bu açıdan DKO ile ilgili başlangıcından bu yana yapılmış çalışmaların kronolojisi, hem eserin dili, edebi değeri ve kültürel kodları hem de Türkoloji araştırmaları bakımından bir hayli yol kat edildiğini göstermektedir. Bununla birlikte eserle ilgili hâlâ çözülememiş ya da yeteri kadar kanıt olmadığı için tekliften ileri gidememiş birçok problemlili sözcük ya da ibare de bulunmaktadır.

Tarihsel Türk dili coğrafyasında yazılmış metinler içinde DKO gibi araştırma tarihi yüzyıla dayandığı hâlde hâlâ problemlili birçok hususun olduğu metin sayısı fazla değildir. Bu tür metinlerdeki problemlili ibareler, bazen yazımdan bazen de metnin yaratı ortamından kaynaklanmaktadır. DKO gibi yüzyıllar öncesinde oluşmuş ve sözlü kültür geleneği içinde anlatılagelerek 15-16. yüzyıllarda Anadolu ve Azerbaycan coğrafyasında hikâyelerin kahramanları ve geçtiği yerler bakımından güncellenmiş metinlerde Türk kültürüne dair katmanlaşmadan ve her bir katmanın izini taşıyan ifadelerden söz etmek gerekir. Keza sözlü anlatı geleneğinden gelen ve tabii olarak yazıya geçirildiği dönemin ve çevrenin dil karakterine bürünen ve dolayısıyla yoğun bir şekilde diyalektikal özellikler de barındıran DKO'nin söz varlığı ve dil özellikleri bakımından zamanının standart dili ile yazılmış diğer eserlerden farklılık arz etmesi tabiidir. Bu anlamda DKO'ndeki çözülemeyen ve anlaşılammayan sözcük ve ibarelerin büyük bir kısmı, yazıya geçirildiği çevreye ait söz varlığı ve söyleyiş özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Bu itibarla DKO, Türk dilinin gerek Anadolu sahasında ve gerekse diğer coğrafyalarında yazılmış metinleri içinde anlatı geleneğinden gelen

özellikle kalıp sözler ve soylamalar bakımından problemlili olan birçok ibareyi barındıran bir metin olarak dikkati çekmektedir.

Türk destan geleneğinin Oğuzlara ait Anadolu ve Azerbaycan coğrafyasında cereyan eden olaylar etrafında yazıya geçirilmiş en önemli temsillerinden olan Dede Korkut Oğuznameleri, içerdiği hikâyelerdeki anlatılar ve sosyokültürel kodlamalar kadar dili ve üslubu bakımından da Türk dili ve kültürünün mihenk taşlarındandır. Oğuzlar arasında sözlü ortamda uzun bir süre yaşadıkdan sonra yazıya geçirildiği dil özellikleri, söz varlığı ve kalıp sözlerden anlaşılan Oğuznameler üzerine birçok çalışma yapılmış, zaman içinde ortaya çıkan her bir çalışmayla metin daha vazih bir hâle gelmiştir. Ne var ki Dede Korkut Oğuznameleri hakkında hâlâ problemlili pek çok husus vardır. Öteden beri bilinen Dresden ve Vatikan nüshalarında belirsiz olan ve hatta problemlili olduğu bilinen pek çok husus, iki nüshanın karşılaştırılması ve bazen birbirini bütünlemesi sonucunda kısmen çözüme kavuşmuş olsa da bu iki nüshanın da bazı problemlili sözcüklerin ya da ibarelerin çözümünü için yetersiz kaldığı bilinmektedir. Oğuznamelerdeki problemlili yerler hakkında araştırmacılar tarafından ileri sürülen görüşlerin bir kısmı, yeteri kadar kanıt olmadığı için hipotez olarak kalmıştır. Türkoloji araştırmalarında Günbed yazması olarak bilinen ve yakın zamanda bulunan metin ise Oğuznamelerin dili ve söz varlığı hakkında yeteri kadar veri sunmamaktadır. Son olarak Bursa'da bulunan ve literatüre Bursa Yazması adıyla dâhil olan yazma, Dede Korkut Oğuznameleri ile ilgili araştırmalara ayrı bir ivme kazandırmıştır. Her şeyden önce Bursa yazmasının Vatikan nüshasına göre daha uzun bir varyant olan Dresden nüshasındaki boylar ve bu boyların içeriği ile büyük ölçüde benzer olması, daha da önemlisi harekeli olması, Oğuznamelerde belirsiz, tartışmalı ve problemlili olan bazı sözcük ya da ibarelerin açıklığa kavuşmasına yardımcı olmaktadır. Bursa yazması her ne kadar en erken 17. yüzyılın ikinci yarısında istinsah edilmiş olsa da söz varlığı ve ifadeler bakımından Dresden nüshasıyla büyük benzerlik göstermektedir. Dolayısıyla Bursa yazmasının geç tarihli oluşu, metnin daha çok ses bilgisine bağlı gramer özelliklerine tesir etmiştir.

DKO'nin öteden beri bilinen Vatikan ve Dresden yazmalarına yakın zamanda Bursa yazmasının eklenmesiyle eserdeki muğlak/problemlili sözcük ve ibarelerin açıklığa kavuşması için yeni bir zemin doğmuştur. Vatikan yazmasının harekeli bir metin olmasına karşılık Dresden yazmasına göre oldukça eksik olması; buna karşılık daha tam bir yazma olan Dresden yazmasının harekesiz olması, en azından Dresden yazmasında diğer yazmada karşılığı olmayan kısımlardaki bazı sözcük ve ibarelerin okunuşunu ve anlamını belirsiz bırakmıştır. Öte yandan Bursa yazmasının Dresden yazması ile hemen hemen aynı olması ve bununla birlikte harekeli olması, her ne kadar müstensihin bazı sözcükleri tanıyamaması ve dikkatsizliğinden kaynaklanan yanlışlıkları olsa da DKO'nde çözülemeyen ya da kuşkuyla görülen bazı ibarelerin okunuşuna ve anlaşılmasına ışık tutmaktadır.

DKO ile ilgili problemlili ibarelerden biri de Kam Böre Bey Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda yer almaktadır. Kam Böre Bey Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Dresden nüshasında 56b/2-5. satırları arasında, Bursa yazmasında ise 86/6-9. sayfaları arasında geçmektedir. Vatikan yazmasında geçmeyen Dresden yazmasındaki problemlili ibare, Bursa yazmasında harekeli olarak yer almaktadır. İbare, bugüne kadar farklı şekillerde okunmuş olmakla birlikte hâlâ tam anlamıyla çözümlenmiş değildir. Bu satırlar arasındaki soylamanın Bursa yazmasında harekelenmiş olması, Dresden nüshasındaki okuyuşa yardımcı olmaktadır. Aşağıda da belirtildiği üzere ele alınan soylama, harekeli Bursa yazmasında da kimi problemleri barındırır da ibarenin bağlama ve karşılaştırmalı dilbilim esaslarına göre analizi mümkündür.

Herhangi bir metnin iletilmek istenen mesaj çerçevesinde doğru okunması ve anlaşılması ancak bağlam içindeki yeri, sırası ve ifade gücü sayesinde mümkündür. Bu bakımdan ibarenin okunuşu ve anlamlandırılışı ile ilgili görüşlere ve yeni bir okuma ve anlamlandırma teklifine geçmeden önce, Bursa yazmasında problemlili ibarenin geçtiği kısma kadar olan olayları sırasına uygun olarak, ana hatlarıyla şöyle özetlemek mümkündür:

Bay Böre Bey ve Bay Bican Bey'in çocukları olmaz ve Tanrıdan çocuk isterler. Bay Böre Bey'in bir oğlu, Bay Bican Bey'in de bir kızı olur. Bay Böre Bey ve Bay Bican Bey çocuklarını beşik kertmesi ile nişanlarlar. Bay Böre Bey, tüccarları yanına çağırır ve onlara oğlu büyüyene kadar Rum ülkesinden armağanlar getirmelerini ister. Tüccarlar yola çıkar ve İstanbul'a gidip Bay Böre Bey'in oğlu için bir deniz kulunu boz aygır, bir ak tozlu yay ve bir de altı kanatlı gürz alırlar. Bamsı Beyrek beş yaşına girer, beş yaşından on yaşına girer, on yaşından on beş yaşına girer. Ata binip ava çıkar. Bu sırada yurda dönmek üzere yolda olan tüccarlara kâfirler saldırır ve getirdikleri armağanları ve mallarını alırlar. Oğuz yurdunun sınırında, büyüdüğü için tanıyamadıkları Bamsı Beyrek'le karşılaşılır ve ondan yardım isterler. Beyrek, tüccarların mallarını kâfirlerin elinden alır. Bunun üzerine tüccarlar Beyrek'ten ne istiyorsa almasını talep ederler. Beyrek de aygır, yayı ve gürzü ister. Tüccarlar, bunların Bay Böre Bey'in oğluna armağan olduğunu söyleyerek vermezler. Daha sonra Bay Böre'nin otağına geldiklerinde kendilerini ve mallarını kurtaranın Bay Böre'nin yanında oturduğunu ve oğlu olduğunu anlarlar. Boyda ifade edilmese de aygır, yayı ve gürzü oğlana vermiş olmalıdır.

Yiğitlik gösterdiği için çocuğa Bamsı Beyrek adı verildikten sonra boy, Banı Çiçek'in ortaya çıkması ve Bamsı Beyrek'le karşılaşmasıyla devam eder. Banı Çiçek'in kardeşi Deli Karçar ile mücadeleler anlatılır. Ardından düğün hazırlığına başlanır. Bayburt beyi de Banı Çiçek'le evlenmek istemektedir. Bamsı Beyrek okunu atıp düştüğü yere gerdeğini diker. Gece Bayburt beyi ve kâfirler saldırır ve Bamsı Beyrek'i tutsak edip Bayburt Kalesinde zindana kapatırlar.

Beyrek, on altı yıl boyunca tutsak kalır. Banı Çiçek'in kardeşi Deli Karçar, Beyrek'in ölmüş olabileceğini ve artık beklemenin gereksiz olduğunu söyler ve işe hileyi de katarak Yalancı Oğlu Yaltucuk ile evlilik hazırlığına başlanır. Bu durum karşısında Bay Böre, tüccarları yanına çağırır ve onlardan Beyrek'in ölüsünün ya da dirisinin bulunmasını ister.

Bayburt Kalesine gelen tüccarlar, burada Beyrek'le karşılaşır. Tüccarların söylediklerinden Banı Çiçek'in Yalancı Oğlu Yaltucuk ile evleneceğini duyan Beyrek, kâfir beyinin bekâr kızının da yardımıyla kaleden aşağı salındırılır. Makalede ele alınan soylamanın çözümü için önemli olan Beyrek'in kendisini aramaya çıkan otuz dokuz yiğidini Bayburt Kalesine rehin olarak emanet ettiği soylama şöyledir:

Ƙara toņuz etinden yahñı yédüm, döye[me]düm.
Tanrı maņa yol vèrdi, gèder oldum, mere kâfir!
Birin eksik bulsam yèrine on öldüreyim,
Onun eksik bulsam yèrine yüzün öldüreyim, mere kâfir!
Otuz toķuz yigidüm emāneti, mere kâfir!
“Bre sası dinli kâfir, benim aķzıma sövmüşsün, dayanamadım.
Kara domuz etinden yahni yedim, dayanamadım.
Tanrı bana yol verdi, gider oldum, bre kâfir!
Birini eksik bulsam yerine on öldüreyim,
Onunu eksik bulsam yerine yüzünü öldüreyim, bre kâfir!
Otuz dokuz yigidim emanettir, bre kâfir!”

Oğuz yurduna gelen ve kız kardeşlerinin verdiği kaftanı çıkarıp boynuna çuval geçiren Beyrek, düğün esnasında ok atanları seyrederken beyleri över ama Yalancı Oğlu Yaltucuk ok attığında beddua eder. Yaltucuk, Beyrek'ten yayı çekmesini ister ama yay ortadan ikiye ayrılır. Bunun üzerine Yaltucuk, “Beyrek'in yayı vardır, getirin” der. Beyrek kendisine ait yayı gördüğünde, geçmişini ve ardında bıraktığı otuz dokuz yoldaşını hatırlar ve ağlayarak bu makalede ele alınan soylamayı söyler.

1. Tanıklar

Beyrek'in söylediği ilgili soylama, Dede Korkut Oğuznamelerinin Dresden ve Bursa yazmalarında geçmektedir. Bu satırlar, Vatikan yazmasında geçmez. İlgili problemlili ibare, Dresden yazmasının 56b sayfasının 2-5. satırları arasında; Bursa yazmasının ise 86. sayfasına ait 6-9. satırlar arasında geçmektedir. Dresden ve Bursa yazmalarındaki ilgili satırlar, aşağıdaki gibidir:

DRESDEN YAZMASI

طول صولده کردیکم طول داریه دوخولبی و دوغم بی
 یوردی الومد قبل کشم ایغرمالی ایغرورب الوم
 نوز لوتنی یا یغ بوغه و ربوب الوم بوغه کریشم بکلو
 برده قودم کلدم اوتوز طقوز یولداشم آبی ارغیشم

BURSA YAZMASI

اید و طول طلان کرد و کمر طلان زاری دخر لیبی قود غوم
 بی یوردی الومد قبل کشم ایغرمالی ایغرورب الوم بوغه کریشم بکلو
 قتی یا یغ بوغه و ربوب الوم بوغه کریشم بکلو یولداشم آبی ارغیشم
 یولداشم آبی ارغیشم

2. İlgili Literatür

Dresden yazmasının 56b/2-5 satırları arasında geçen ibare, bugüne kadar hem metin yayımlarında hem de ibare üzerine yazılmış makalelerde farklı okunmuş ve anlamlandırılmıştır. Önceki okuma ve anlamlandırma teklifleri şöyledir:

tul tulara girdüğüm tulararı / duharluyı kodusum yağı yurdı / elümde kıl kişlüm aygır malı / aygır virüp alduğum ağ tozlu katı yayum / buğa virüp alduğum boğma kirişüm / buñlu yirde kodum geldüm / otuz tokuz yoldaşum iki argışum (Ergin, 1994, s. 143).

tul tulara gerdüğüm / tulararı duharlayı kodusum / yağı yurdu elümde kıl kişlüm aygır malı / aygır verüp alduğum ağ tozlu katı yayum / buğa verüp alduğum boğma kirişüm / buñlu yerde kodum geldüm / otuz dokuz yoldaşum, iki argışum (Gökyay, 2006, s. 80).

tol tolada girdüğüm tola deri / duharlayı kodusum yağı yurdı “Çuval (gibi) dolatarak içine girdiğim ham deri / ihtiyarlayıp kaldığım düşman yurdu.” (Tekin, 2004, s. 251).

tul tul ere g(e)rdüğüm / tul er eri kovduğum (duherleyü kovduğum) / yağı yurdi ilümde / aygır malı kıl keşlüm. aygır virüp aldugum / ag tozlu katı yayum / buga virüp aldugum burma boga kirişüm. bun yirde kodum geldüm / otuz tokuz yoldaşım / (.....) / (menüm) iki argışum (Sertkaya, 2020, s. 75).

tul tulara girdüğüm tular evi / duharlayı kodduğum yağı yurdu “yaslı (ve) aciz girdiğim acizler evi / aşığulayarak bıraktığım düşman yurdu.” (Ata, 2004, s. 34).

tul tular (?) girdiğim toğuz damı, / duhar (?) gibi (?) kodduğum yağı yurdu, / elümde fil dişlüm. / Argımağ aygır vërüb aldugum / [Ağ] tozlu katı yayum, / boğa vërüb aldugum / boğma kirişüm, / buñlu yërde kodum geldüm / Otuz toğuz yoldaşım, iki argışum (Tezcan, 2001, s. 88).

tovl tolada gerdüğüm / tola deri [katı yayum] / dohuzlay[uban] [veya dohurlayuban] qodduğum / bağı[n] yordı [katı yayum] (Yıldırım, 2001, ss. 129-167).

tul tulara girdüğüm, / tular[a] eri duharlayı kodduğum yağı yurdu. / Elümde kıl kişlüm aygır malı, / aygır vërüb aldugum [ağ] tozlu katı yayum, / boğa vërüb aldugum boğma kirişüm. / Buñlu yërde kodum geldüm / otuz toğuz yoldaşım, iki argışum “Uzun zamandır girdiğim, / zindanında, savaşıları sayarak bıraktığım düşman yurdu. / Elimde kıl okluğum aygır malı, / aygır verip aldığı ak tozlu katı yayım, / boğa verip aldığı boğma kirişim. / Zor yerde bıraktım geldim / otuz dokuz yoldaşım, iki kervancım.” (Özçelik, 2016a, ss. 486-495; 2016b, s. 673).

3. Problem ve Çözümü

Yukarıdaki okuma denemeleri, ilgili ibarede problemlili üç hususun varlığını teyit etmektedir:

1. *tul tulara*, *tul tulara*, *tol tolada*, *tul tul ere* ve *tul tular* şeklinde okunan ve farklı şekillerde anlamlandırılan ibare,
2. *tulararı*, *tulararı*, *tola deri*, *tul er eri*, *tular evi*, *toğuz damı* ve *tular[a] eri* şeklinde okunan ve farklı şekillerde anlamlandırılan ibare,
3. *elümde kıl kişlüm aygır malı*, *ilümde aygır malı kıl keşlüm*, *elümde fil dişlüm* şeklinde okunan ve farklı şekillerde anlamlandırılan ibare.

Dresden yazmasında طرطردی şeklinde yazılan sözcük ya da sözcüklerin okunuşu, metnin ilk yayımlarından beri belirsiz kalmıştır. Yukarıdaki okuma denemelerine göre ibare ya anlamlandırılmamış ya da *tol tolada* “çuval (gibi) dolatarak” (Tekin, 2004, s. 251), *tul tul ere* “(Benim) taraf taraf (sa saf) ere” (Sertkaya, 2020, s. 75), *tul tulara* “yaslı (ve) aciz” (Ata, 2004, s. 34), *tul tular* (Tezcan, 2001, s. 88) ve *tul tulara* “uzun zamandır” (Özçelik, 2016a, s. 225; 2016b, s. 673) şekillerinde okunmuş ve anlamlandırılmıştır. Bu okuyuş ve anlamlandırmaların hiçbiri, olayın geçtiği metnin bağlamına uymamaktadır. Zira

Beyrek, Yalancı Oğlu Yaltucuk'un aslında kendisine ait yayı getirdiğinde kendi yayı üzerinden geçmişini, yaşamını, tutsak olduğu kaleyi ve orada bıraktığı otuz dokuz yoldaşını hatırlamış ve bunun üzerine bu soylamayı dile getirmiş olmalıdır. Özçelik (2016a, s. 492) tarafından da belirtildiği gibi, Dresden yazmasında soylamadan önce “Beyrek yayı gördüğünde yoldaşların ahdı, ağladı, eydür” ibaresi varken, Vatikan yazmasında bu cümleden sonra ayrıca “yayını eline alıp öğdi, görelüm nece öğdi” cümlesi vardır. Bursa yazmasında ise Dresden yazmasında olduğu gibi soylamadan önce “Beyrek yayı gördüğünde yoldaşların ahdı, ağladı. Eydür:” ibaresi vardır. Özçelik, bu durumu ve buna bağlı okuma ve anlamlandırma denemelerini “İşte araştırmacılar dikkatlerini Vatikan nüshasında geçen bu cümle üzerinde yoğunlaştırmış olduklarından Beyrek'in bu soylamasının sadece yayın övülmesi konusunda olduğunu düşünmüş ve şartlanmış olmaları.” şeklinde değerlendirerek soylamanın yay övgüsü olmadığını düşünmüştür. Özçelik doğru bir bakış açısıyla yaklaşmış olmakla birlikte, soylamanın ilk mısraında geçen ibareyi *tul tulada* “uzun zamandır” olarak okuyarak tanımlayamamıştır.

Dresden yazmasındaki sözcük, Bursa yazmasında طَوْلَطَلَاً şeklinde harekeli yazılmıştır. Dresden nüshasındaki yazıma göre bugüne kadar iki sözcük hâlinde okunan sözcüğün Bursa yazmasındaki hareketlere göre harf çevrimi *twlt'l'r'* şeklindedir. Buna göre sözcüğün *toltalara* ya da *tultalara* şeklinde okunması gerekir. Beyrek'in serencamı ve soylamayı söylemeden önceki diğer olaylar dikkate alındığında, sözcüğün Harezmi, Eski Oğuz ve Çağatay Türkçelerinde tanımlanan Moğolca *dalda* olduğu anlaşılmaktadır. Moğolca *dalda* sözcüğü tek başına ya da kendisinden sonra gelen bir isimle birlikte “gizli, saklı; kapalı, tecrit edilmiş” gibi anlamlar taşımaktadır (Lessing, 2003, C. I, ss. 358-359).

Sözcük, Türk dili alanlarında ilk olarak Mukaddimetü'l-Edeb'de geçer (Kincses-Nagy, 2018, s. 91). Eserin Moğolca varyantında *daldadu açaraba yamayı* şeklindeki cümlelerin, çevrenin Türk dilindeki karşılığı *daldağa keltürdi nēmeni* “nesneyi gizli taşıdı.” olarak verilmiştir (Poppe, 2017, s. 41). Sözcüğün buradaki anlamı “saklanan yer”dir. Kincses-Nagy (2018, s. 91), sözcüğün Türk dilindeki anlamlarını gözeterek, “saklanan yer” > “arka, omuz” > “koruma, gizlenme” şeklinde bir anlamsal gelişme seyrettiğini dile getirmiştir. Sözcük, Eski Oğuz Türkçesi metinleri ile Anadolu ağızlarında da *dalda* olarak geçmektedir (TS II, 2019, s. 983, 1248; DS IV, 1993, 1341, 1597). Tuna (1972, s. 222), Osmanlıcadaki Moğolca kökenli *dalda* sözcüğünü “kuytu (yer), barınak, gizli (yer), gölge(lik)” olarak tanımlar. Schönig (2000, ss. 84-86) de Moğolca *dalda* sözcüğünü, Lessing'e atfen, “hidden, concealed, secretly, latent(ly), reticent(ly), illegal(ly), secret, something hidden or unknown” olarak tanımlar ve sözcüğün Eski Oğuzcada aynı zamanda *dulda* biçiminin de olduğunu belirtir.

Moğolca *dalda* sözcüğünün Eski Oğuz Türkçesi ve Anadolu ağızlarında *dulda* şekli de vardır. Bu bakımdan Tietze (2016 II, s. 292), sözcüğü madde başında *dalda/dulda* ikiliği ile vermiştir. Hatta Schönig 17, 18 ve 19. yüzyıl Osmanlıca metinlerde *duldalanmak* “iltica etmek, sığınmak, siper etmek” fiilinin varlığına dikkati çeker (2000, s. 84). Schönig, Anadolu ve Rumeli ağızlarındaki varyantları dikkate alarak “In Anatolien und Rumelien vollzieht sich der Übergang von *dalda* zu *dulda* von Ost nach West.” (2000, s. 85) (Anadolu ve Rumeli’de *dalda*’dan *dulda*’ya geçiş doğudan batıya doğru gerçekleşir.) tespitinde bulunmuştur.

Moğolcada *dalda* şeklinde olan ve Türk dilinde *dalda* ve *dulda* olarak söz başında /d-/ ile tanıklanan sözcüğün Dresden ve Bursa yazmalarında art damak /t/ harfi ile yazılmış olması, yazmaların istinsah edildiği ortak nüshadaki müstensihe ait yanlışlıktan kaynaklanmış olabilir. Yahut Eski Türkçede art damak ünlülü sözcüklerdeki söz başı /t/ ünsüzünün Eski Oğuz Türkçesinde /t/ (t) ile yazılmasına bağlı yazım geleneği, sözcüğün Moğolca olduğu bilgisinden habersiz olarak, Türkçe bir sözcükmüş gibi Moğolca *dalda/dulda* sözcüğüne de uygulanmış ve metinde *tułta* şeklinde yazılmış olabilir. Sözcüğün ilk hece ünlüsünün yuvarlak yazılmış olması ise Batı Anadolu ağızlarındaki *dulda* varyantı ile ilgili olmalıdır. Zira Schönig tarafından da tespit edildiği gibi sözcük, Batı Anadolu ağızlarında *dulda* şeklindedir. Bu da Bursa yazmasının, bulunduğu yer olan Bursa ve civarında istinsah edilmiş olabileceğini kuvvetlendirmektedir. Dolayısıyla Moğolcada aslen *dalda* şeklinde olan sözcüğün Anadolu ağızlarında ilk hecede yuvarlak ünlülü *dulda* olarak da tanıklanması, şayet sözcük kesin olarak Moğolcaysa, Türk dilinin ödünçlenen sözcükte dahi fonolojik değişiklikleri gerçekleştirdiğini gösterir. Böyle bir değişiklik, Moğolca *dalda* sözcüğündeki /d/ ünsüzlerinin /t/ (t) ile yazılmasına da imkân verir.

Öte yandan Türk dilinde *dalda/dulda* sözcüğü, “arka, omuz, siper, gölgelik” gibi çeşitli anlamları karşılamış olmakla birlikte *Mukaddimetü'l-Edeb*’den beri aynı zamanda “gizlenen yer, sığınak” anlamındadır. Hatta sözcüğün Osmanlıca metinlerdeki *duldalanmak* “iltica etmek, sığınmak, siper etmek” anlamı, “sığınma, gizlenme” ve buradan da “zindan” anlamını doğurmaktadır. Buna göre soylamadaki *tułtalara gir-* “sığınağa, zindana girmek” anlamında olmalıdır.

Soylamaya ilgili ikinci problem, Dresden yazmasında *طولداري* şeklinde yazılan ve *tułararı*, *tuładarı*, *tuł deri*, *tuł er eri*, *tułaz evi*, *tułuz damı* ve *tuład[a] eri* şeklinde farklı okunan sözcük ya da sözcüklerle ilgilidir. İlgili ibare, Bursa yazmasında *طولداري* şeklinde yazılmış ve harekelenmiştir. Daha önceki okumalarda ilk hece ünlüsünün yuvarlak olduğu düşünülen ve buna göre okunan sözcük, Bursa yazmasında üstün ile harekelenmiştir. Bursa yazmasındaki hareketlere göre bu ibareyi *tułar eri* şeklinde okumak mümkündür. Türk dilinde *tala-* eylemi, Eski Türkçede “to damage, pillage (zarar vermek, yağmalamak)” anlamı ile tanıklanmaktadır (Clason, 1972, s. 492). Eylem, Eski Oğuz ve Osmanlı Türkçesi metinlerinde ise *tułala-* ve *dala-* “yağmalamak, çapullamak;

sarmak, kuşatmak” olarak geçmektedir (Tietze, 2016, C. II, s. 105; 2019, C. IX, s. 156). Bursa yazmasındaki hareketlere göre ibarenin Eski Türkçedeki *tala-* eylemi olduğu -(X)r sıfat-fiil ekini alarak “kişi; yiğit, asker” anlamındaki *er* sözcüğü ile birlikte sıfat öbeği meydana getirdiği anlaşılmaktadır. Öte yandan soylamanın ilk dizesindeki *ıalar er* ile kastedilen askerlerin kim olduğu da açık değildir. Bununla birlikte *tala-* fiilinin anlamının “zarar vermek” olduğunu, diğer bir ifadeyle olumsuz bir anlam taşıdığını ve daha da önemlisi dizinin sonunda düşman yurdundan söz edildiğini göz önünde bulundurarak *talar er* ile kastedilenin düşman askeri olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre *talar eri duharlayı kov-* tabirindeki *kov-* eyleminin anlamı da izah edilmelidir. Eski Oğuz ve Osmanlı Türkçelerinde *kov-* fiili, “savmak, defetmek” anlamının yanı sıra “ortadan kaldırmak, yok etmek” anlamına da sahiptir. Beyrek, soylamanın alt dizelerinde otuz dokuz yoldaşını sıkıntılı yerde bıraktığını, *buılu yerde kodum geldüm, otuz tokuz yoldaşım, iki argışım* cümlesindeki *ko-* eylemi ile ifade ettiğine göre ilk dizede söz ettiği düşman askerinin defedilmesi, yok edilmesidir. Dolayısıyla soylamanın ilk dizesi, *ıulıalara girdüğüm, ıalar eri duharlayı kovduğum yağı yurdu* şeklinde olmalıdır. Dizede “düşman yurdu”nun (yağı yurdu) önündeki söz öbekleri, tümüyle “düşman yurdu”yla ilgilidir. Bu bakımdan *ıulıalara girdüğüm* tanımından sonra *ıalar eri duharlayı kovduğum* öbeği gelmektedir ve *yağı yurdu*’nu tanımlamaktadır.

Buna göre soylamanın ilk kısmını *ıulıalara girdüğüm, ıalar eri duharlayı¹ kovduğum yağı yurdu* şeklinde okumak mümkün olmaktadır. Beyrek, önceden kendisine ait olan yayı tekrar görüp eline aldığında geçmişine ait bir nesnel gösterge olan yay, belleksel çağrışım yapıp Beyrek’i yaşadıklarına götürmüş ve dolayısıyla sırasıyla düşman yurdundaki zindan hayatını ve düşman askerleriyle mücadelesini hatırlamıştır. Buna göre *yağı yurdu* “düşman(ın) yurdu” isminin solunda yer alan *ıulıalara girdüğüm* ve *ıalar eri duharlayı kovduğum* alt sıralarının öznesi Beyrek’tir ve bu ifadelerle “zindana girdiği” (=ıulıalara gir-) ve “(düşman) askerini sayarak öldürdüğü” (=ıalar eri duharlayı kov-) “düşman yurdu”nu (=yağı yurdu) hatırlamıştır. O zaman *ıulıalara girdüğüm, ıalar eri duharlayı kovduğum yağı yurdu* şeklinde okunabilecek ibare, “Zindanlara girdiğim, düşman askerlerini sayarak öldürdüğüm düşman yurdu” şeklinde anlaşılabilir.

Soylamanın Dresden yazmasındaki üçüncü problemlili yeri, daha önceki yayımlarda *elümde kıl kışlüm aygır malı, ilümde aygır malı kıl keşlüm, elümde fıil dişlüm* şeklinde okunan ve birbirinden farklı anlamlandırılan ibaredir. İbare Dresden yazmasında *الوسم قبل كشم ايزماليه* şeklinde, Bursa yazmasında ise *اؤننك قبل كشم ايزماليه* şeklinde yazılmış ve hareketlenmiştir. Türk dilinin tarihsel

¹ Hatta Bursa yazmasında sözcük, *duharlapı* şeklinde yazılmıştır. Eğer bu yazım doğru ise, sözcüğün Bursa yazmasında *duharlapı* şeklinde olduğunu kabul etmek gerekir.

metinlerinde nadiren görülen *kiş* sözcüğü (Clauson, 1972, s. 752), “sadak” anlamındadır. Sözcük Dresden yazmasında *kişlüm* olarak okunacak şekilde yazılmış olsa da bunun bir yazım yanlışlığı olduğu ifade edilebilir. Zira Türk dilinde *kiş* sözcüğü zaten “okluk, sadak” demektir ve sözcüğün üzerine tekrar +IU ekini alması beklenmez. Bursa yazmasının müstensihisi, Dresden yazmasındaki yazımı anlamamış olmalı ki daha sonra gelen *aygır* sözcüğünün *elif* ini *kişim* sözcüğünün sonundaki mim harfinin üzerine koymuştur. Dolayısıyla bu ibareyi, *elümde kıl kişim* şeklinde okumak mümkündür. Tezcan’ın burada bir yazım yanlışlığının olduğunu düşünerek ibareyi *elümde fıl dişlüm* şeklinde okumasının sebebi de Dresden yazmasında *kişlüm* şeklinde yazılan sözcükteki fazladan yazılmış /l/’dir. Bu çerçevede hem *kiş* sözcüğünün tek başına ifade ettiği anlam hem de Bursa yazmasındaki anlam çerçevesinde soylamanın ikinci dizesini *elümde kıl kişüm* olarak okumak mümkündür.

Bursa yazmasına göre *elümde kıl kişim* “elimde kıl(dan yapılmış) okluğum” şeklinde okunup anlamlandırılabilir ibareden sonra gelen kısım ise okluğun neden yapıldığını belirtmektedir. İbare, Dresden yazmasına göre *aygır malı* şeklinde okunmaktadır. Buna karşılık Bursa yazmasında, ikinci sözcüğün söz başı ünsüzü açık bir şekilde /y/ harfi ile yazılmıştır ve *aygır yalı* olarak okunmaktadır. Dresden yazmasında bugüne kadar *malı* olarak okunan sözcüğün, aslen ne olduğu açık değildir. Dresden yazmasında /m/ ile yazılan sözcük, Bursa yazmasında açıkça /y/ ile yazılmıştır. Beyrek soylamanın bu kısmında “elümde kıl kişim” ifadesiyle okluğundan söz ettiğine göre bu ifadede “kiş”in kıldan yapıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Devamında ise “kıl kiş”in hammaddesini zikretmektedir. Buna göre “kıl kiş”in hammaddesi Dresden yazmasına göre “aygır malı”, Bursa yazmasına göre ise “aygır yalı”dır. Beyrek “kiş”ten ve “kiş”in “kıl”dan yapıldığına göre, “kiş”in hammaddesinin “aygır malı” değil, “aygır yalı” olması daha uygun düşmektedir.

Türk dilinde “atın yelesi” için kullanılan yaygın sözcük, *yal*’dır. Clauson (1972, s. 916), sözcüğü *ya:l* şeklinde uzun ünlülü tanımlamış ve standart bu şeklin yanı sıra Türk dilinde ön ünlülü *yel* sözcüğünün varlığına da işaret etmiştir. Sözcüğün *yal* varyantı, Eski Oğuz Türkçesi metinlerinin yanı sıra Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde de hâkimdir. *yal* sözcüğü, Türkiye Türkçesinde de *yalı* şeklinde kullanılmaya devam etmiştir (Tietze, 2019, C. IX, s. 156). Buna göre Türkiye Türkçesinde “atın yelesi” için *yalı* ve *yele* sözcükleri birlikte kullanılmıştır. Bu bakımdan Tietze (2019, C. IX, s. 156), *yalı* ve *yele* sözcüklerini aynı madde başı yapmıştır.

Dresden yazmasında daima *yeli* şeklinde geçen sözcük (Özçelik, 2016b, s. 968), Bursa yazmasında farklı yazımlara sahiptir. Bursa yazmasında sözcük, yukarıdaki örneğin dışında iki yerde *yele* (190/9, 192/5) ve diğer bütün yerlerde *yeli* olarak yazılıp hareketlenmiştir. Yine hem Dresden hem de Bursa yazmalarında sözcük, daima +sI iyelik eki ile kullanılmıştır. Bursa yazmasında

“atın yelesi” anlamındaki sözcüğün hem *yele* hem *yeli* ve makalede ele alınan soylamada *yal(i)* şeklinde yazılmış olması, soylamada ilgili yerdeki problemi aydınlatmakla kalmamakta aynı zamanda sözcüğün Eski Türkçeden Oğuz Türkçesine gelişim seyrini de göstermektedir. Türk dilindeki *yal*, *yalı*, *yeli* ve *yele* varyantları, sözcüğün aslen *yal* olduğunu, ön damak ünlülü şekillerin ikincil olduğunu düşündürmektedir. Buna göre Eski Oğuz Türkçesinde de görülen *yal(i)* sözcüğünün *yele* ve *yeli* şeklinde seyrettiğini söylemek mümkündür.

Bu bağlamda Dresden yazmasında nasıl okunacağı ve anlamlandırılacağı problemlili olan soylamanın ikinci dizesi, Bursa yazmasına göre *elümde kıl kişim*, *aygır yalı* şeklinde okunabilmektedir. Bu dizeyi de soylamadaki bütün dizelerin cümle yapısına uygun olarak “elimde aygır yelesinden yapılmış kıl okluğum” şeklinde anlamlandırmak mümkündür.

Sonuç

Dresden yazmasında okunuşu ve anlamlandırılışı problemlili olan Bamsı Beyrek Boyu’ndaki soylama, Bursa yazmasındaki yazım dikkate alınarak yukarıdaki tanıklar ve izahlardan sonra şöyle okunup anlamlandırılabilir:

Soylama:

tıltalara girdüğüm, talar eri duharlayı kıvdüğüm yağı yurdu.
elümde kıl kişim, aygır yalı.
aygır vèrüp aldığım ak tozlu katı yayım.
boğa vèrüp aldığım kirişim.
buñlu yèrde kıdum geldüm,
otuz tokuz yoldaşım, iki argışım.

“Zindanlara girdiğim, saldıran (düşman) asker(lerin)i tek tek sayarak öldürdüğüm düşman yurdu.

Elimde aygır yelesinden (yapılmış) kıl okluğum.
Aygır verip aldığım ak tozlu güçlü yayım.
Boğa verip aldığım kirişim.
Kederli yerde bırakıp geldim,
Otuz dokuz yoldaşım, iki kervanım.”

Soylamada sırasıyla düşman yurdu, okluk, yay, kiriş ve yoldaşlar ile kervandan söz edilmiştir. Her bir unsurun ait olduğu söz dizgesi, bitimli fiille sonlanmamış, bu unsurlar önündeki sıfatlarla tanımlanmıştır. Diğer bir ifadeyle ilk dört dizede “düşman yurdu”, “kıl kiş”, “sert yay” ve “kiriş” bir fiile bağlanmadan, seslenen unsurlar olarak vurgulanmış, ardından “otuz dokuz yoldaş” ve “iki kervan”ın durumu çekimli bir fiille belirtilmiştir. Buna göre Beyrek bu soylamada, ilk

dizede on altı yıl zindanda esir kaldığı ve düşman askerlerini sayarak öldürdüğü düşman yurdunu; ikinci dizede, aygır yelesinden yapılmış okluğunu; üçüncü dizede aygır verip aldığı güçlü yayını; dördüncü dizede, boğa verip aldığı kirisini ve son olarak son iki dizede düşman yurdunda bıraktığı otuz dokuz yoldaşını ve iki kervanını zikretmiştir. Nitekim boyun soylamadan sonraki kısmında Beyrek, Yalancı Oğlu Yalucuk'a galip gelir, ardından Bayburt Kalesine giderek yoldaşlarını kurtarıp Oğuz yurduna gelir ve sonra da kırk yoldaş hep birlikte düğün yapar.

Kaynakça

- Ata, A. (2004). Dede Korkut Hikâyelerinde Şüpheli Birkaç Kelime Üzerine Düşünceler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 46(1), 29-38.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford University.
- Dede Korkut Kitabı Bursa Yazması Tıpkıbasım (2022)*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Bursa Kültür A.Ş.
- DS IV = Derleme Sözlüğü IV*. (1993). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (1994). *Dede Korkut Kitabı I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gökyay, O. Ş. (2006). *Dede Korkudun Kitabı*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kincses-Nagy, É (2018). *Mongolic Copies in Chaghatay*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Lessing, F. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük I-II* (G. Karaağaç, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özçelik, S. (2016a). *Dede Korkut -Dresden Nüshası- I Giriş, Notlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özçelik, S. (2016b). *Dede Korkut -Dresden Nüshası- II Metin, Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Poppe, N. (2017). *Mukaddimetü'l-Edeb Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü* (M. S. Kaçalın, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Schönig, C. (2000). *Mongolische Lehnwörter im Westoghuischen*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Sertkaya, O. F. (2020). *Dede Korkut Kitabı Üzerine Araştırmalar ve İncelemeler*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları.
- Tekin, T. (2004). Dede Korkut Hikâyelerinde Bazı Düzeltmeler. E. Yılmaz ve N. Demir (Haz.), *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri* içinde (ss. 237-256). Ankara: Öncü Kitap.
- Tezcan, S. ve Boeschoten, H. (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Tietze, A. (2016-2019). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı I-IX*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- TS II = Tarama Sözlüğü II*. (2019). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tuna, O. N. (1972). Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler. *Türkiyat Mecmuası*, 17, 209-250.
- Yıldırım, D. (2001). Qam Böri Oğlu Bamıs Börik [Qam Böre Oğlu Bamıs Börek] Boyu'nda Sorunlar ve Çözümler. *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları*, (2001/2), 129-167.

19. YÜZYIL SEYAHATNAMESİNE GÖRE NOVI PAZAR*

Zehra ŞKRIJELJ**

Öz: Ulaşabildiğimiz verilere göre Novi Pazar'ın konumunun çeşitli dönemlerde doğal, ekonomik ve sosyal koşullara göre değişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan topraklarını ele geçirmesinin ardından ticaret yollarının kesişme noktasında kenti kurduğu anlaşılmaktadır. Novi Pazar, en iyi dönemini 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş dönemiyle eş zamanlı olarak yaşamıştır. Ancak daha sonra merkezi hükümetin gücünün zayıflamasına paralel olarak kent de gücünü kaybetmeye başlamıştır. Buna rağmen coğrafi ve stratejik özellikleri nedeniyle 19. yüzyılın son yıllarına kadar Novi Pazar, tekrar Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki önemli yerleşimleri arasında geçecektir. Bu durum öncelikle yerel yönetimler, ardından da yabancı diplomatlar, gezginler, dini şahsiyetler, bilim insanları ile araştırmacıların kaleme almış olduğu ve günümüze ulaşan seyahatnamelerden anlaşılmaktadır. Tarihi kaynaklar olarak nitelendirilen bu eserlerden ortaya çıkan bilgiler de bunu göstermektedir. Ayrıca ilk el kaynakları olan salnameler, arşiv belgeleri ve askeri haritalardaki ayrıntılı Novi Pazar incelemeleri ve çizimleri, Osmanlı İmparatorluğu ile diğer büyük güçler/devletler arası ilişkilerde Novi Pazar'ın önemini ve bölgenin genel durumu yansıtmaktadır. Araştırmamızda bu kez bize yol gösteren 19. yüzyıl kaynakları olup bu kaynaklarda kentin nasıl anlatıldığı ve nasıl görüldüğü anlaşılmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Novi Pazar, Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar, 19. yüzyıl, tarihi kaynaklar.

Novi Pazar According to Travelogues from the 19th Century

Abstract: Based on historical evidence, it seems that the location of Novi Pazar has changed at various times as a result of natural, economic and social reasons. There is no doubt that the Ottoman Empire, after the conquest of the Balkan countries, founded the town at the crossroads of trade routes. Novi Pazar experienced its most prosperous period in the 16th Century, coinciding with the rising of the Ottoman Empire. Later, however, with the dwindling of the central

* Atf Bilgisi / Citation: Şkrijelj, Z. (2024). 19. Yüzyıl Seyahatnamelerine Göre Novi Pazar. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (41), 21-43.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 23.12.2023 - 20.05.2024

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / The article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

Açıklama / Explanation: Bu makale, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda Doç.Dr. Ayşe Pelin ŞAHİN TEKİNALP danışmanlığında hazırlanan "Osmanlı Dönemi Novi Pazar'da İmar Faaliyetleri" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Belgrad Yunus Emre Enstitüsü, Kültür ve Sanat Koordinatörlüğü, Belgrad, Sırbistan. E-posta: skrijeljzehra2@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3339-8265.

government, the city began to lose its power. Nevertheless, due to its geographical and strategic position, Novi Pazar remained one of the Ottoman Empire's most important settlements in the Balkans until the late 19th century. Information from historical sources, produced by local governments, foreign diplomats, travelers, religious figures, scientists and researchers generated detailed studies. Moreover, drawings of Novi Pazar based on personal accounts, almanacs, archival documents and military maps, reflect its importance on the relations between the great powers and the Ottoman state and detail its economic and social life. The paper based on these sources will try to understand how the city has been described and how it developed during the 19th century.

Keywords: Novi Pazar, Ottoman Empire, Balkan, 19th century, historical sources.

Giriş

Novi Pazar bölgesinin iklimi, nehir akıntıları, yüksekliği ve vadideki konumu gibi doğal özellikleri tarih boyunca kentin sosyal ve ekonomik gelişimini etkilemiştir (Kostić, 1969, ss. 7-9; aKostić, 1969, ss. 9-15; Bursać, 1969, ss. 15-27). Orta Balkanlar üzerinde oluşan yol ağı ile avantajlarının yanı sıra şehirlerin yapısında da sürekli değişimleri beraberinde getirirken çoğu zaman eskinin yerine yeni bir yerleşimin olduğu görülmüştür (Papazoglu, 1969, s. 5). Bu nedenle günümüzde, Novi Pazar bölgesinde her biri araştırmaya konu olabilecek farklı toplulukların ve kültürlerin izlerine rastlamak mümkündür. Dolayısıyla Novi Pazar, farklı yolların kavşağında yer aldığından yüzyıllardır hem çalkantılı bir alan olmuş hem de sakinlerinin ihtiyaçlarına göre devamlı değişmiştir.

Bugün Sırbistan topraklarında yer alan Novi Pazar'ın yapılan arkeolojik araştırmalara göre antik çağlardan beri yerleşim yeri olduğu bilinmektedir. 7. yüzyılın başında Slavlar, Balkan Yarımadası'na gelmeye başladıktan sonra Novi Pazar'ın bulunduğu Raška Nehri vadisine yerleşmişlerdir. Sırp gruplar, ittifak kurduktan sonra, 11. yüzyılda Raška olarak adlandırılan ilk Sırp devletini kurmuştur. Kosova Muharebesi'nin (1389) peşi sıra Osmanlılar, eski Raška topraklarını ele geçirmiş ve 14. yüzyılın sonunda bir kısım halk, Novi Pazar çevresindeki bölgeye yerleştirilmiştir. 15. yüzyılın ortalarında Sırp Devleti'nin eski Ras başkentinin 11 km kuzeydoğusunda Novi Pazar¹ kurulmuştur.

Yaklaşık beş asırlık süren Osmanlı döneminde farklı amaçlarla gelen pek çok seyyah, Novi Pazar'dan geçmiştir. İstanbul'a, Dubrovnik'e veya Selanik'e giden pek çok araştırmacı, bir ara istasyon olarak buradan geçtiğinde kişisel bir bakış açısıyla bilgiler verdikleri için Novi Pazar, özgün açıklamalarla farklı kişilerin dikketine sunulmuştur. Bilinçli ve/veya rastlantısal gezginlerin

¹ Tür. Yeni Pazar

farklı ilgi alanları, yazarın ilgi odağına dayalı olarak bireysel kaynaklardan oluşan bir Novi Pazar mozaığı oluşturmuştur.

Bu makalede 19. yüzyılda Novi Pazar ile ilgili bilgi alabildiğimiz diplomat, seyyah, gezgin gibi çeşitli alanlardan Avrupalıların seyahatnameleri ile aynı tarihlerde yazılmış olan arşiv belgeleri, haritalar ve salnamelerdeki bilgiler, ele alınıp değerlendirilmeye çalışılmıştır. Novi Pazar'ın geç dönemdeki aktarımlardan ne durumda olduğu, tarihi ve siyasi olaylarla birlikte ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Osmanlı geç dönemindeki istikrarsız siyasi durum ve komşu düşmanlarla sürekli mücadele, tüm devletin istikrarını etkilemiştir. Devam eden savaşlar ve siyasi çalkantılar, imparatorluğun her yerinde dolayısıyla Balkan Yarımadası'nda da hayatın her alanında gerekli değişikliklere neden oldu. Günümüzde mevcut olan tarihi kaynaklarda, Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen olaylar ve değişimler genel olarak izlenebilirken devletin sınır bölgelerinde yer almaları sebebine bağlı olarak kolaylıkla/ sıklıkla düşman tarafından hedef alınan küçük bölgeler için nadiren ayrıntılı bir araştırma yapılmıştır. Sunulan 19. yüzyıldan kalma seyahatnameler ve resmî belgeler desteğiyle Novi Pazar'ın geçmişi, kronolojik bir şekilde takip edilebilmektedir. Novi Pazar'ın nüfus sayısı ve özellikleri, ev sayısı, altyapısı ve doğanın tanımı, bu dönemde şehirde yaşanan değişikliklerin genel resmi verilmektedir. Arşiv belgeleri, askeri kayıtlar ve mevcut askeri haritalar, bireylerin sunduğu verileri desteklemekte veya çürütmekte; 19. yüzyılda Novi Pazar'a daha objektif bir bakış oluşturulmasına katkıda bulunmaktadır.

19. Yüzyıldan Önce Novi Pazar

1463 yılında Bosna'nın fethi ile Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları batıya kaymış böylece Novi Pazar bölgesi, daha istikrarlı hâle gelmiş ve gelişimi daha kolay olmuştur. Kentin Osmanlı hâkimiyeti altına girdikten sonra hem zanaat ve ticaret hem de idari merkez olduğu görülmektedir. İmparatorluk idaresiyle birlikte İslam kültürünün de geldiği bilinmektedir. Bu koşullar altında şehir ve yaşayanlar, değişik bir kültürle tanışmanın yanı sıra fiziki çevreye ilişkin de yeni bir kimlik oluşturmuştur. Dönemin önemli siyasi olayları, büyük bir imparatorluğun ayrılmaz bir parçası olarak yaşanmış ve Novi Pazar'da izler bırakmıştır. Eyaletlerin başkentle ilişkisinin askeri, ekonomik önemine ve başkente bağlılıklarıyla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır (Yenişehirlioğlu, 2015, s. 361). Fakat Novi Pazar, 16. yüzyılda ekonomik ve kültürel açıdan son derece ileri bir seviyeye ulaşmış ve Osmanlı yönetiminin idaresi altında kaldığı diğer dönemlere göre bu yüzyılda en parlak dönemini yaşamıştır. 17. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen (İstanbul, Üsküp, Prizren, Saraybosna ve diğerleri) şiddetli veba salgını yüzünden (Çar Drnda, 1984, s. 90) özellikle transit konumu

yüzünden Novi Pazar'da da hastalığın yayıldığı anlaşılmaktadır.² Yine 17. yüzyılın ilk yarısına kadar önceki yüzyılda geliştirilen ticari faaliyetlerin devam ettiğini söylemek mümkündür (Hrbak, 1992, s. 75). Kentin tarihinde 17. yüzyılın sonu, bir dönüm noktası olarak görülmektedir. 15. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve 16. yüzyılda devam eden yerleşimin gelişimi, savaşlarda yaşanan yıkımla kesintiye uğramıştır. 17. yüzyılın sonunda şehrin tamamen zarar görmesi sonrasında yeniden inşası ve nüfusunun kente dönüşü, 18. yüzyılın başında şehrin yeniden kurulması, belgeler ve mimari kalıntılardan izlenebilmektedir. Novi Pazar, Balkan yerleşimleri arasında ticari açıdan nüfuzlu bir şehirdir ancak 18. yüzyılın başında çıkan yeni bir savaş, kimi değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Rusya, Venedik ve Avusturya ile çatışmaların ardından, şehir, sonraki dönemde yerel Hristiyan halkın desteğiyle Avusturya'nın saldırısına maruz kalmıştır. Osmanlı ordusunun güçlü bir direniş göstermeye başlamasıyla 18. yüzyılın ilerleyen yıllarında düşman kuvvetleri yenilmiştir. Ancak sürekli huzursuzluk, bulaşıcı hastalıklar³, yoksulluk ve askeri çatışmaların büyük ölçüde nüfusu etkilediğini söylemek, olasıdır. Bununla

² Hrbak'ın sunduğu verilere göre 1602 yılında Üsküp, Prizren, Belgrad, Foça ve diğer bölgelere yayılmasıyla Novi Pazar ve çevresi de veba hastalığıyla karşılaşmıştır. Daha sonra hastalık 1613, 1623'te kaydedilmiş ardından 1638'de hastalığın alevlendiği ve 1642'de yeniden ortaya çıktığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bundan sonra Dubrovnik Arşivi'nin verilerine dayanarak 1654-1660 yıllar arasındaki veba salgınının yaşandığı dönemde, Novi Pazar'da yaşayan çok sayıda Dubrovniklinin hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır. 1689-1690 yılları arasında ise Avusturya ordusu, Sırbistan ve Kosova üzerinden Tuna'ya doğru çekilirken askerler arasında tekrar veba yayılınca askerlerin pek çoğunun bu yüzden hayatını kaybettiği bilinmektedir. Böylece salgın, Balkanlar'ın bu bölgelerini ve Novi Pazar'ı bir kez daha etkilemiştir (1996, ss. 74-75).

³ Novi Pazar'da veba ve diğer bulaşıcı hastalıklar, önceki yüzyıllarda da mevcuttur. 18. yüzyılda veba, ilk kez 1705 ve sonrasında 1709 yılında ortaya çıkmıştır. Salgınsız geçen 15 yılın ardından sonra bu ölümcül hastalık, 1723 yılında tekrar Üsküp ve Kosova üzerinden Arnavutluk'tan Novi Pazar'a kadar gelecektir. Bundan sonra 1730 yılında İstanbul'a giden eski ticaret yolu üzerinde büyük bir enfeksiyon dalgası yaşandı. Vebanın yanı sıra ordunun yeterince sağlıklı ve hijyenik olmayan yaşamının bir sonucu olarak dizanteri de ortaya çıktı. Yıllar süren döngü, 18. yüzyılın 60'lı yıllarının başına kadar halk arasında salgının yayılmasına sebep olmuştur. Bundan sonra sakin bir dönem geçmiş ama 1782'nin ortasında veba, yeniden ortaya çıkmıştır. 18. Yüzyılda, son olarak 1793 yılında ticaret yoluyla Saraybosna'dan yayılan bir veba salgını görülmüştür. Mevcut verilere göre Novi Pazar'da vebanın görüldüğü ortalama süreye bakılacak olursa neredeyse her 4-5 yılda bir, şehrin yaşam mücadelesi vermek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Balkanlar'da yaşanan tüm savaş olaylarından daha fazla vebanın can aldığı bilinmektedir. Devam eden salgınlar, şehirlerde çoğunlukla temsil edilen Müslüman nüfus başta olmak üzere nüfusun yapısını değiştirmiştir (Hrbak, 1996, ss. 75-78).

birlikte bir yandan da sel gibi doğal afetlerin kentin altyapısını tahrip etmiş⁴ ve Novi Pazar'ın yeniden inşasını gerektirmiştir. Bütün bu olumsuz koşullar, kentin gelişmesine engel olmuştur. 18. yüzyılın sonunda Novi Pazar, önceki yüzyıllarda söylendiği gibi bir rönesans yaşamamıştır. Önceki yüzyıllarda şehrin coğrafi konumu bir yandan Novi Pazar'ın gelişmesine katkı sağladığı kadar diğer yandan da bu kez farklı yönlerden ulaşımın kolay olması, şehrin zararına olmuştur. Bununla birlikte 18. yüzyılın sonlarında Novi Pazar'ın hâlâ büyük bir yerleşim yeri ve Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli bir nokta olduğu söylenebilir.

19. Yüzyıla Ait Tarihi Kaynaklarda Novi Pazar

19. yüzyılın başlarında Bosna'ya bağlı olan Novi Pazar, hâlâ ticari faaliyetlerin önemli bir noktasında yer almaktadır. Ancak Balkan halklarının bağımsızlık mücadelesi, şehir ve halkını etkilemiştir. Balkanlar'da birkaç yıl süren kargaşa, 1804'te ilk Sırp İsyanı ile zirveye çıkmıştır (Aslantaş, 2007, s. 75). İlk Sırp İsyanı'nda her iki tarafın da Bosna ile Osmanlı başkenti arasındaki bağlantının gerçekleştiği bu bölgeyi kendi ellerinde tutmaya çalışmak istemesinden dolayı bölge, çok şiddetli askeri çatışmalara sahne olmuştur. Sırbistan'ın orta kesimlerinde isyan başladıktan sonra 1805'te Bosna Valisi, Travnik'ten Novi Pazar'a kadar olan komutanlara ve kadınlara yolları onarma, düzeltme, köprüleri onarma ve hanlarda yemek hazırlama emrini vermiştir. Bundan sonra isyancıların sayısının her geçen gün artması üzerine Bosna yöneticileri, İstanbul'dan orduyu Novi Pazar'a gönderme emri vermiştir. İsyancıların Novi Pazar ile İstanbul arasındaki kopuk bağlantıyı kullanarak Sırp güçlerini Karadağ'da tutmak amacıyla oldukları anlaşılmıştır (Maliković, 1995, ss. 109-110).

Sık sık yapılan saldırılar ve sürekli şehri ele geçirme girişimleri, yerel halkın şehri terk etmesine, Müslümanların Bosna'nın diğer bölgelerine, Hristiyanların ise Sırbistan'a gitmesine neden olmuştur. Novi Pazar, 1806'da saldırıya uğramış ancak şehir, Sırp güçlerine karşı kendini savunmayı başarmıştır. 1807-1808 yılları arasında Bosna'ya yaptığı yolculuk ile Novi Pazar'ın o dönemdeki durumunu Fransız diplomat ve coğrafyacı Jean-Baptiste Gabriel Amédée Chaumette (1782-1841) anlatmaktadır. Seyahatnamesinde Novi Pazar'ı ilk önce büyüklük ve nüfus bakımından Bosna'nın ikinci şehri olduğunu belirterek anlatmaya başlamıştır. Kentin yaklaşık on beş bin nüfusu vardır diye başlar ve bunların yaklaşık beş bini Türk, yüzü Yahudi, altı yüzü Çingene ve geri

⁴ 1731 yılında Novi Pazar'da büyük sel felaketi yaşanmıştır. O dönemde 4 köprü ve 36 ev yıkılmış ve çok sayıda evin harap olmasının yanında sel de bahçelere ve tarlalara zarar vermiştir. Bundan sonra yerel halk, İstanbul'daki merkezi yetkililerden onay almadan evlerini ve hasar gören kamu binalarını yeniden inşa etmeye başlamıştır (Vinaver, 1969, s. 187).

kalanının Rumlar (Ortodoks) olduğundan söz etmektedir. Devamında Novi Pazar'ın Sırp ayaklanmasından önce bir ticaret şehri olduğunu ve fiziksel konumunun Bosna'daki tüm tüccarların orada toplanmasına nasıl olanak tanıdığını anlatmaktadır. Ayrıca Amédée Chaumette, Novi Pazar'da hiçbir tahkimatın bulunmadığını ancak oldukça bakımlı bir çitin var olduğunu söylemektedir (Amédée Chaumette, 1822, s. 42).

Fransız diplomat, gezgin ve tarihçi François Charles Hugues Laurent Pouqueville (1770-1838) ise 1807 yılında Novi Pazar'ın 12.000 nüfuslu olduğunu ve şehrin büyük yıkımdan sonra bile varlığını sürdürdüğünü ifade etmektedir. Bununla birlikte 19. yüzyılın başında Türkiye'yi gezen Baron Gamera, Novi Pazar'ın kendisinin gelişinden iki yıl önce Sırp tarafından yakılan 9.000 nüfuslu bir kasaba olduğunu söylemektedir (Kostić, 1922, s. 31). Tarihi verilere dayanarak Novi Pazar'ın 1806'da yıkıldığı bilindiğine göre bu durumda Gamera'nın Novi Pazar'dan büyük ihtimalle 1808'de geçtiği söylenebilir.

İsyancıların ilk saldırısından sonra bile Novi Pazar'da yerel halkın hala orada yaşadığı bilinen bir gerçektir⁵. 19. yüzyılın başında seyyahların verdiği sayılar dikkate alınırsa Novi Pazar, önceki dönemlerde olduğu gibi hâlâ ekonomik ve sosyal faaliyetlerin gerçekleştiği oldukça kalabalık bir şehir özelliğine sahiptir

Kara Yorgi'nin isyancılarla birlikte 1809 baharında Novi Pazar'a doğru yürüdüğü ve Haziran ayı ortasında Osmanlı ordusunun konuşlandığı, Novi Pazar Kalesi dışında tüm şehri işgal ettiği farklı mevcut kaynaklardan bilinmektedir. Bu vesileyle şehir, uzun süre toparlanamayacak şekilde yakılıp yıkılmıştır (Maliković, 1995, s. 115). I. Napolyon'dan Sırp halkına destek istemek için Paris'e giden Sırp isyancıların halk vekili Rado Vučinić, bu konuda yazdığı rapordan 1810 yılında Birinci Sırp Ayaklanması'nın ilerleyişine ilişkin notlarında Novi Pazar'ın tamamen yakılmış bir şehir olduğunu vurgulamıştır (Kostić, 1922, s. 32). Bu olay, güçlü Sırp-Fransız ilişkilerinin yanı sıra Osmanlı ordusunun gösterdiği direnişin de sonucu olmalıdır. Novi Pazar, büyük hasara uğramış olsa da hâlâ bir Osmanlı şehri olarak varlığını sürdürmektedir.

1813'teki Sırp İsyanı'nın bastırılmasının ardından bile Sırp halkı, kendi devletini kurma fikrinden vazgeçmeyecektir. Bu nedenle 1815'te bu kez Miloš Obrenović önderliğinde yeni bir isyan başlatılmış ve kısa süren çatışmalarla Balkan

⁵ Kara Yorgi ve isyancıları, 1805 ve 1806 yıllarında birkaç kez Novi Pazar'a saldırıp işgal etmeyi denemiştir. Stratejik önemi nedeniyle Bosna'dan gelen pek çok askeri kuvvet, Bosna valiliğiyle birlikte Novi Pazar'ın Osmanlı yönetimi altında kalması için çaba göstermiştir. 1806 yılının ikinci yarısında Karadörde, Sırp ordusuyla birlikte Novi Pazar ve Priştine'ye doğru hareket ettiğinde yine mağlup olmuştur. Ancak bu olayla ilgili günümüze ulaşmış herhangi bir tarihi belge ve bilgi yoktur (Maliković, 1995, s. 112; Aslantaş, 2007, ss. 105-106).

halklarının bağımsızlık mücadelesi devam etmiş ve bu durum, tüm bölgenin ekonomik ve sosyal ilişkilerini etkilemiştir⁶.

1821 yılında Yunan İsyanı'nın patlamasından sonra Balkanlar, yeni mücadelenin etkisi altına girmiştir. Bu dönemde farklı eyaletlerin kavşak noktasında yer alan Novi Pazar; tüccarlara saldıran, taşınan malları alan haydutların ve çeşitli eşkıyaların çoğu zaman hedefi olmuştur. Bunun yanı sıra Novi Pazar, Osmanlı askeri birliklerinin yiyecek ve barınma ihtiyaçlarının karşılandığı bir yer haline gelmiştir (Hrbak, 1997, s. 42).

Bütün bu karmaşaya rağmen Novi Pazar'ın önemini kaybetmediği görülmektedir. Kraliyet süvari subayı olan Charles Pertusier (1779-1836), 1822'de Bosna hakkında yazdığı raporda Novi Pazar'ın Bosna'nın en büyük şehirlerinden biri olduğunu belirttikten sonra burada bir çarşının bulunduğunu ve bunun dışında Yunanlılar ve Yahudiler gibi Müslüman olan birçok sakininin bulunduğunu söylemektedir (1822, s. 82). Pertusier ayrıca Novi Pazar'ın Saraybosna'dan sonra Bosna'nın en büyük şehri olduğunu da belirtmektedir (1822, s. 111).

1827'de Sırp yazar ve Sırp dilinin reformcusu Vuk Stefanović Karadžić (1787-1864), Novi Pazar'ın büyüklüğü hakkında kaleme aldığı notlarında, Sırbistan'ın coğrafi ve istatistiksel olarak yorumlardan yola çıkarak kentini Jošanica Nehri ve Raška Nehri güzergâhı üzerinde yer aldığını söylemektedir. Ardından Novi Pazar'ın büyük ve eski bir şehir olduğunu ve Sırp kralları zamanında çok önemli bir yer olduğunu da eklemektedir (Stefanović Karadžić, 1827, s. 46). Metnin ilerleyen bölümlerinde Sırbistan'ın bölünmüş bir ülke olduğundan, bazı kısımlarının diğer eyalet sınırları içinde kaldığından ve Novi Pazar'dan ise Bosna Eyaleti'ndeki Sırp topraklarının parçası olarak bahsetmektedir (Stefanović Karadžić, 1827, s. 54).

Sırp isyanları, Novi Pazar'ı Osmanlı yönetimine karşı olan diğer güçlerin hedefi haline getirmiş ve 19. yüzyılın başlarından itibaren yaşanan olaylar, bağımsızlığını genişleten Sırp Devleti'nin himayesine girmesine yol açan koşulları oluşturmuştur.

1830'lu yıllarda Novi Pazar, silahlı çatışmalar nedeniyle Balkan Yarımadası'nın diğer bölgelerine hareket eden ordunun yine konaklama ve yiyecek toplama yeri

⁶ İkinci Sırp İsyanı, öncekinden farklıdır. Bu sefer Sırp'lar, hiçbir devletten yardım almamış ve destek görmemiştir. Birinci isyandan daha kısa süre içinde kolay ve daha az savaşarak imtiyazlar sağlanmıştır (Börekçi, 2001, s. 140). Sonuçta 15 yıl süren isyan zamanı, Sırp'lara çok haklar kazandırmıştır. Avrupa'daki mevcut kargaşa içindeki siyasi durum, Rusya hariç büyük devletlerden uzakta yaşanan bir olay gibidir. Balkan halkları için ise Yunan isyanı ilham verici olmuştur (Jelavich, 2013, s. 228).

olmuştur. Şehirdeki huzursuzluk,⁷ savaş nedeniyle ticaret ağının zarar görmesinin yanı sıra diğer bölgelerdeki isyancıları destekleyen ve Osmanlı hükümetinin aleyhine çalışan farklı akımları ortaya çıkarmıştır. Bir tarafta Hersek'te diğer tarafta Yunanistan'da yaşanan ayaklanmalar nedeniyle haydut çeteleri, Novi Pazar'ın yer aldığı sınır bölgelerine saldırmaya devam etmiştir (Hrbak, 1997, ss. 51-64).

O dönemde, Balkan Yarımadası'nın farklı özelliklerini inceleyen ünlü Avrupalı jeolog ve etnolog Ami Boué (1794-1881) da Novi Pazar hakkında bilgi vermektedir. 1836'da Boué, Belgrad'dan Osmanlı idaresi altında olan Novi Pazar'a ulaşmış ve heyetiyle Türk yetkilileri ziyaret etmenin yanı sıra şehir hakkında bilgi toplamış, şehri gezmiş ve manastırları ziyaret etmiştir. Boué, Novi Pazar'ın 6.000-8.000 nüfusu olduğunu ve sokaklarının kötü asfaltlandığını söylemektedir. Ardından sadece ortadaki caddede dükkanların, üç cami ve bir kale kalıntısının bulunduğu bahsetmektedir. Ona göre ticaretle bilinen Novi Pazar, Balkan Yarımadası'nın büyük şehirlerinden biridir (Pajković, 2009, ss. 120-121).

Boué'nin Novi Pazar'ı ziyareti, şehrin o dönemdeki imajını göstermesi açısından önemlidir. Belirttiği nüfus sayısının doğru olduğu kabul edilirse bu durum, 19. yüzyılda nüfusun büyük ölçüde azaldığına işaret eder. Novi Pazar'ın ekonomik olarak istikrarsızlığı, politik durumundan dolayı sakinlerin göç etmesi, şehrin sokakları ile altyapının yeniden inşa edilmesini imkânsız hale getirmiştir.

Sonraki dönemde de Novi Pazar'daki hareketlilik sürmeye devam etmiştir. 1837'de Novi Pazar'a gelen İngiliz askeri ve diplomat Sir George Lloyd Hodges, 1839 yılına kadar burada İngiliz Konsülü olarak kalacaktır (Cavendish ve Hertslet, 1857, s. 59). Bu dönemde Osmanlı'da idari değişiklikler, bütün Balkanlar'da büyük huzursuzluklar yaratmıştır. Reformlar, İmparatorluğun her yerinde farklı zamanlarda uygulanmaya başlansa da Bosna eyaleti, batı sınırında kalmasından dolayı hassas bir bölgedir ve sonuçta 1840'ların başında memnun olmayan halkın ayaklandığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Novi Pazar'ın durumuna ilişkin tarihi kaynakların az olmasından dolayı şehirden geçen birçok kişiden kentin durumunu öğrenmek mümkündür.

1842-1843 yılları arasındaki dönemde İngiliz diplomat, oryantalist Andrew Archibal Paton (1809-1874), Sırbistan'da kalacak ve oradan Bosna sınırını geçerek Novi Pazar'a ulaşacaktır. Seyahatin bu kısmını anlattığı bölümün

⁷ 19. yüzyılın otuzlu yıllarında Eyüp Paşa Ferhatagić, Novi Pazar Sancağı ve Stari Vlah bölgesinin başındadır. Eyüp Paşa hem Hristiyan hem Müslüman yerel halka zalimce hükmetmiştir. Yaptığı kötülüklerden dolayı bir yandan halkın direnişi bir yandan da haydutluk artmıştır. Novi Pazar'ın nüfusu, Paşa'nın tehdidi altında kalmasından dolayı pek çok aile, Sırp topraklarına kaçmaya karar vermiştir (Vojvodić, 1969, ss. 251-252).

başında, buraya bir vadinin varlığından ve hemen yanında beyaz sarıklı Boşnaklar'ın ektiği çayırın bulunduğunu belirterek başlar ve sonra Novi Pazar'a girerken ortasında dairesel bir düzlükte şehrin minarelerinden, tabyalar ve Novi Pazar Kalesi'nin yükseldiğini anlatmaktadır. Bunların yanı sıra o dönemde yabancıların at sırtında şehre girmelerine izin verilmediğini ve bunu yolda bir Çingene kadının kendisine bildirdiğini söylemektedir (Paton, 1845, ss. 197-198).

Paton, bir hana giderken bir yandan Novi Pazar'daki evleri anlatmaktadır. Ona göre bunlar, çok çirkindir çünkü yerden üç metre yüksekte bir tuğla temel üzerine çamurdan inşa edilmişler ve Avrupa Türkiye'sinin bu bölümünde ilk kez gördüğü pencereler ise camsızdır (Paton, 1845, ss. 198-199). Andrew Archibald Paton, merkezde bulunan Kale'nin hafif bir yükselikte yer aldığını ve sekiz tabyla çevrili olduğunu belirtmektedir. Ona göre iyi inşa edilmiş küçük bir taş cami dışında burada dikkat çeken başka hiçbir şey yoktur. Ayrıca çarşıdan söz eder ve dükkânlarının oldukça iyi görüldüğünü ancak buranın bir bütün olarak berbat ve son derece kirli bir yerleşim olduğunu söylemektedir. Sonunda toplam 17 caminin bulunduğunu da eklemektedir (Paton, 1845, ss.199-200). Ardından Paton ve heyeti, Novi Pazar Mütesellimi'ni ziyaret ettikten sonra tarlalara giderken orada tüm şehri görebileceği yerde, türbanlı başlıklı bir mezarlık gördüğünü anlatmaktadır. Bu kadar güzel bir şehrin ve doğanın bu kadar kirli olmasının utanç verici olduğunu belirttikten sonra heyetiyle birlikte casuslukla ve Novi Pazar'ın asla bir Hristiyan şehri olamayacağı ile ilgili sözleriyle suçlanmaya başlandığından bahsetmektedir. Ayrıca yoldan geçen Hristiyanlar tarafından şehirde kalmanın güvenli olmadığı konusunda nasıl uyarıldığını ve Novi Pazar'dan nasıl ayrıldığını anlatmasıyla yazdıklarını bitirmektedir (Paton, 1845, ss. 201-205).

19. yüzyıl başından Andrew Archibald Paton'un gelmesine kadar kentin önemli ölçüde değiştiği anlaşılırken bir yandan da Osmanlı dış politikasına göre yabancıların Novi Pazar'a ilgisi de değişim göstermiştir. Daha önce İtalyan tüccarların hedefi olan şehir, o dönem Osmanlı hakimiyetinden çıkabilecek bölgeleri inceleyen Fransız ve İngilizler tarafından ziyaret edilmektedir. Zengin ve Balkanlar'ın en büyük şehirlerinden biri olan Novi Pazar, sakinlerinin genel durumu iyileştirilemediğinden kirli ve eski bir yerleşim birimine dönüşmüştür. Bunu, ilkel malzemeleriyle camsız pencereci olarak inşa edilen evlerin durumu göstermektedir. Paton'un Novi Pazar Kalesi'nin daha fazla tabyalı olduğunu belirtmesi, bugünkü halinden daha geniş olduğunu ortaya koymaktadır ve tarihi verilere dayanarak kalenin yenilenme zamanı ziyaretiyle eşleşmektedir. Ayrıca güzelliğiyle dikkat çeken tek bir cami, Altun Alem Camisi olabilir. Paton'un Novi Pazar ziyareti, Sırbistan'ın ziyaret ettiği bölgeleriyle karşılaştırıldığında Osmanlı İmparatorluğu'nun bu bölgesinin ekonomik ve sosyal açıdan geride kaldığının bir göstergesidir.

Osmanlı malî sistemini yeniden düzenleyen reformlardan sonra İmparatorluk'taki ekonomik durumun iyileşmesi beklenmiştir. 1850 yılında ilk Kanunname-i Ticaret'in yürürlüğe girmesiyle uluslararası ve ulusal ticari ilişkiler düzenlenmiştir. Bu faaliyetler, Novi Pazar'ın iç ticarete gümrük istasyonu haline gelmesi nedeniyle ticareti doğrudan etkilemiştir. Yüksek vergi fiyatları, yerel düzeyde sürekli artan hoşnutsuzluğa yol açmıştır (Younis, 2013, ss. 50-53).

1850 yılında Balkan Yarımadası'dan geçen İngiliz seyyah Edmund Spencer, Bosna'nın diğer bölgelerine de hızla yayılan huzursuzluklardan söz etmektedir. Yazdıklarından anlaşıldığı üzere, isyan liderlerini yerel dini kişilerin desteğini alarak, ayaklanmanın yakında bütün Yarımada'da yayılacağına inandığını belirtmektedir. Ayrıca Novi Pazar'da kaldığı sürede Paşa'nın kendini güvenlikte hissetmemesi, dağılmakta olan Novi Pazar Kalesi ve yeterli askerin bulunmaması nedeniyle isyancılara karşı savunamayacağına inandığını anlatmaktadır (Spencer, 1851, ss. 294-295).

Yazısının başka bölümünde Spencer, Novi Pazar bölgesinin göğe yükselen zirvelerinin, ormanın yeşiliyle göz kamaştıran birçok derin boğazla kesişen dağ platolarının ve romantik nehir akıntılarının geniş Raška Nehri'nin havzasına doğru birikmesiyle muhteşem bir güzelliğe sahip olduğunu belirtmektedir. Novi Pazar'a yaklaştıkça etrafı dağlarla, köyleri ekili tarlalarıyla geniş bir vadiyle çevrili bir alanla karşılaşır ve Novi Pazar'ın minareli camileriyle büyük bir şehir olduğunu söylemektedir. Şehrin yer aldığı vadinin akşam güneşinin gölgeleriyle aydınlandığını ve doğanın sanki tanrıların meskeni olacakmış gibi görüldüğünü söyleyerek anlatıklarını bitirmektedir (Spencer, 1851, s. 293).

Bosnalı Fransisken keşiş Ivan Frano Jukić (1818-1857), 1851-1852 yıllarında gerçekleştirdiği gezisinde Novi Pazar'dan geçtiğini anlatmaktadır. Yazdıklarından orada 5 Yahudi aile ve 150 Hristiyan vatandaş bulunduğunu, geri kalanların ise Türk ve Çingene olduğunu belirtmektedir. Devamında 12.000 nüfuslu Novi Pazar'da Boşnakça ve kendi dilini konuşan çok sayıda Arnavut bulunduğunu söylemektedir. Novi Pazar'ı betimlerken bir zamanlar Dubrovnik tüccarlarının şehirden ve yok edilmiş Fransisken Aziz Ana Manastırı'nı anlattıklarından da bahsetmektedir. Ayrıca Novi Pazar'ın Roma Döneminde ve daha sonra Sırp/Bosnalı hükümdarlar döneminde önemli bir yer olduğunu vurgulamaktadır. Jukić, anlattıklarını Roma Dönemi'nden kalanların kükürtlü sulara bir saatlik yürüme mesafesinde olduğunu söyledikten sonra Novi Pazar'ın Prizren, İşkodra Eyaleti ve Selanik ile ticari ilişkileri olduğundan söz ederek bitirmektedir. Ayrıca buradaki Türklerin ve diğer sakinlerin Bosna'nın diğer bölgelerine göre çok daha vahşi olduklarının altını çizmektedir (Jukić, 1953, s. 128).

Aynı sene, 1852'de Sırp Savinac Manastırı'ndaki⁸ başrahip Gedeon Josif Jurišić (1809-1872), Novi Pazar'ı Bosna'nın kapısı olarak tanımlamaktadır. Ayrıca Sırp Prenslığı sınırının Novi Pazar'da bulunduğunu da belirtmektedir (Jurišić, 1852, s. 93).

1850'lerde seyyah, bilim adamı ve Bosna Eyaleti'nde Rus Konsül olarak görev yapan Aleksandar Fjodorovich Giljferding (1831-1872), Novi Pazar'ı ziyaret etmiş ve 1856 yılında Bosna'da görevlendirilmesinin hemen ardından bütün eyaleti gezmeye başlamıştır.

Novi Pazar anlatımlarına şehrin uygun bir konuma sahip olduğunu söyleyerek başlar ve her taraftan yüksek, karanlık dağların pitoresk hatları, parlak tepeleri ve yerleşimin Raška Nehri'nin her iki yakasında bulunması sayesinde böyle algılandığını anlatmaktadır. Devamında Novi Pazar'ın sokaklarının geniş, düz ama çok üzgün ve kasvetli görüldüğünü söylemektedir. Giljferding, daha sonra Novi Pazar evlerine ilişkin detaylı betimleme yapmaktadır. Ona göre Novi Pazar'daki evler, Bosna ve Hersek topraklarındakilerden farklıdır. Buradaki evler, Eski Sırbistan'da yer alanlar gibi öne çıkmazlar ve ayrıca çekici olmayan rengeyle balçıktan yapıldıklarını belirtmektedir. Kil ile sıvanmış duvarlar, pişmemiş tuğlalardan ve uzun balçıktan yapılmış çitleri anlatırken gri-sarı duvar dizisinin üstünde kiremitlerle kaplı çatıların uzandığını yazmaktadır. Buna ek olarak Novi Pazar evleri, Giljferding'e göre insan eliyle yaratılabilecek ve hiçbir renk uyumu olmayan en iğrenç yapılardır. Evlere ilişkin anlatımları burada bitmez ve küçük olduklarını ama yanlarındaki çitlerin neredeyse sonsuza kadar uzandığını söylemektedir. İslami mahremiyet ilkelerine göre inşa edilmiş bu evlerde sokağa bakan penceler yoktur. Böylece meraklı bir gözün görebileceği en ufak bir çatlak bile olmayınca bütün pencerelerin avluya doğru inşa edildiğinden bahsetmektedir. Aleksandar Gilferding, bu tür evlerden dolayı Novi Pazar'da kör duvarların önünden geçmenin tuhaf bir his verdiğini belirtmektedir. Ayrıca şehrin güneyine doğru gidildikçe Arnavut etkisinin arttığını ve evlerin daha da kapalı olmasının antisosyallik ve fanatizmin bir yansıması olduğunu söylemektedir (Giljferding, 1972, s. 124).

Diğer kısımda Giljferding, daha büyük olmasına rağmen Novi Pazar'da yalnızca 1.500 Müslüman ve 100 Hristiyan evinde yaklaşık 12.000 kişinin yaşadığını söylemektedir. Bundan sonra Hristiyanlar'ın bu bölgeden Sırbistan'a göç etmesinden ve bu bölgede zorluk çektiklerinden bahsetmektedir (Giljferding, 1972, ss. 124-125).

Novi Pazar'ın iyi bir stratejik konuma sahip olduğunu anlattığı bölümden sonra bu görüşünü bir harita ile kanıtlayabileceğini söylemektedir. Kavşak noktasında bulunan Novi Pazar'a, Bosna ve Hersek ile Türkiye'nin başka bölgeleriyle bağlantı olarak bakılabilir diye belirtir. Diğer taraftan incelendiğinde ise Novi

⁸ Savinac Manastırı Sırbistan'ın kuzeybatısındaki Ledinci yerleşiminde yer almaktadır.

Pazar'ın bir geçit olarak Sırbistan ve Karadağ'dan ayrıldığını anlatmaktadır. Ancak Aleksandar Giljferding'e göre Novi Pazar'ın önemi yeterince bilinmemektedir. Şehirdeki askeri durumun, kale ve genel olarak savunma sisteminin eski ve iyi olmadığını söylemektedir. Bu yüzden burada zorluk çeken Hristiyan tüccarlar bile Novi Pazar'a gelmemeye başladıktan sonra Bosna'dan güneye giden yollardan geçen Müslümanlar'ın ticari işleri yürüttüğünü belirtmektedir (Giljferding, 1972, ss. 125-126).

Yazdıklarının devamında Aleksandar Giljferding, Novi Pazar'ın tarihçesi ve yüzyıllar boyunca topraklarına iz bırakan kültürlerden söz etmektedir. Aziz Havariler Peter ve Pavlus Kilisesi, Đurđevi Stupovi Manastırı ve Sopoćani Manastırı gibi Hristiyan anıtlarını ayrıntılı olarak ele almaktadır. Sonunda şehri terk ederek Saraybosna'ya doğru yolculuğuna devam etmesi gerektiğini anlatarak bitirmektedir (Giljferding, 1972, ss. 126-135).

Bu kaynaklara göre Novi Pazar, Balkan Yarımadası'ndaki hem ekonomik hem de siyasi olayların hala kavşak noktasıdır. Yazarların belirttiği nüfus sayısı, stratejik konumu ve şehrin açıkça ihmal edilmesi gibi veriler, 19. yüzyılın ortalarında Novi Pazar'a siyasi yaklaşımlar ile konumunun yarardan çok zarar verdiğini anlatmaktadır. Bir tarafta ulusal bakış ve öbür tarafta iktidara bağlı hareketlerle eylemlerinin artması, yerel halkı kutuplaştırmış ve yüzyıllardır yerleşik olan alışkinlikler dışında başka arayışlara yönelmiştir.

Novi Pazar ile bilgi içeren önemli bir diğer kaynak, Salnamelerdir. Novi Pazar'ın genel durumunu, H 1287 / MS 1870 tarihli *Salname-i Vilayet-i Bosna*'dan öğrenmek mümkündür. Bu salnamedeki bilgiler, Novi Pazar kazasındaki idari, adliye, tahrir, muhasebe, teftiş tahsil, telgraf ve zabıta işlerinde yer alan

⁹ Salname, Osmanlı Devleti'nde merkezi hükümetin, bakanlıkların, askeri kurumların ve diğer kuruluşların, vilayetlerin ve özel kişiye ait yıllık olarak çıkardığı bilgilendirme amaçlı bir yayındır. Osmanlı salnameleri resmi ve özel olarak ikiye ayrılabilir. Resmi salnameler devlet, bakanlık ve vilayete ait olarak sınıflandırılabilir. İlk eyalet salnamesi *Salname-i Vilayet-i Bosna* adıyla H 1283 / MS 1866 yılında çıkmıştır. Osmanlı Dönemi'nde H 1333/1335 / MS 1915/1917 tarihli Beyrut Vilayeti tarafından yayımlanan ve H 1337/1338 / MS 1921/1922 yılından Bolu Livası tarafından çıkarılmış salnameler son olanlardır (Aydın, 2009, ss. 51-52). Osmanlı Dönemi'nde toplam 504 adet vilayet salnamesi yayınlanmıştır. Salnameler vilayet mektupçuları tarafından hazırlanmaktaydı. Bunlar Türkçe'nin yanı sıra Arapça, Rumca ve Boşnakça dilinde yazılmıştır. Çeşitli resim, fotoğraf ve istatistik bilgileri kapsayan vilayet salnameleri farklı içeriklerde genellikle vilayetin idari teşkilatı, devlet adamları, mahallelerin tarihi, yapılar, coğrafyası, idari düzeni, kazaları, nahiyeleri, kasaba ve köyleri, üretim faaliyetleri, ticaret ve nüfusu hakkında bilgiler, fotoğraf ve haritalar sunmaktadır. Bunun yanı sıra vilayette yer alan sancak ve kazalardaki müslüman ve gayrimüslim okulları, öğretmenleri ve öğrenci sayıları hakkında bilgileri vermektedir (Aydın, 2009, s. 53).

memurlar tarafından ortaya konulmaktadır (Anonim, 2014, s. 78). Burada Novi Pazar kazasında bulunan Raška ve Jošanica nehirlerinin sahillerinde meşe, kayın ve çam ağaçları mevcut olduğundan ağaç ve kereste işi ile uğraşılabilirdiğinden söz edilmektedir (Anonim, 2014, s. 131).

1870 yılına ait Bosna Vilayeti'nin beşinci salnamesi ne yazık ki Novi Pazar'a ilişkin detaylı bilgi içermemektedir. Dönemin siyasi durumuna bakıldığında, şehrin karmaşa içinde bulunduğu görülmekte ancak diğer yerleşimlerle mukayese ederek Novi Pazar'ın durumu takip edilebilmektedir.

Novi Pazar için dönüm noktasının 1875-1878 yılları arasındaki doğu krizi olduğu görülmektedir. Kriz, 1875'te Bosna ve Hersek'teki ayaklanmalarla başladıktan sonra Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlık isteğiyle savaşa dönüşecek¹⁰ ve peşi sıra yeni bir Rus-Türk savaşı çıkacaktır. Bu çatışmalar, Berlin Antlaşması ile sona erdiğinde Novi Pazar sancağı, uluslararası bir sorun olarak gündeme gelecektir. Avusturya-Macaristan ve Rusya'nın Balkanlar'daki çıkar çatışması, Osmanlı yönetimine karşı ulusal hareketleri etkileme isteği, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i tamamen ilhak etme¹¹ isteğine Rusya'dan da destek alan Sırbistan ve Karadağ'ın karşı çıkmalarıyla bölge karışacaktır. Bu antlaşma ile topraklarını genişleten Sırbistan, Novi Pazar

¹⁰ Durumun ciddiyetini bazı arşiv belgeleri kanıtlamaktadır. R 11 Teşrin-I Evvel 1291 / MS 23 Ekim 1875 tarihli BOA.HR.SYS. 250, 232 olarak kaydedilen arşiv belgesinde Novi Pazar'daki Müslümanlar'ın Sırlar'a karşı herhangi bir saldırıda bulunmamaları ile ilgili bir telgrafname sunulmaktadır. Bu belgede mutasarrıflık tarafından yerel devlet adamları uyarılırken Sırlar'ın Novi Pazar Sancağı – Sırbistan sınırına yakın tahkimat inşa ettiklerini belirtmektedir. R 11 Nisan 1292 / MS 23 Nisan 1876 tarihli BOA.HR.SYS. 250, 95 adıyla kayıtlı arşiv belgesinde Sırp eşkiyasının Novi Pazar'a geçenlere ateş ettikleri belirtilmektedir.

¹¹ Berlin Antlaşması ile Bosna Hersek'in Avusturya'ya ait olacağı dönemin öncesinde Novi Pazar sancağındaki vakıfla ilgili sorumluluğu, idari olarak Bosna Vilayeti'nden Kosova Vilayeti'ne devredilmesine başlanmıştır. H 3 Receb 93 / MS 25 Temmuz 1876 tarihli BOA.EV.MKT. 851, 312 adıyla kaydedilen Osmanlı arşiv belgesinde Novi Pazar sancağına vakfedilmiş arazinin Bosna-Hersek vilayetinde vakıflar muhasebecisi tarafından aktarılmasının gerekliliği sunulmaktadır. Aynı konuda H 12 Ramazan 1293 / 1 Ekim 1876 tarihli BOA.EV.MKT. 851, 318 belge, Ağustos'un başında 1874 yılından itibaren vakıflara aktarması için gerekli prosedürlerin yapıldığını anlatmaktadır. Buna rağmen vakıflara teslim henüz gerçekleştirilmediğinden resmî kurumlardan ferman buyurulması istenmektedir. H 28 Receb 20 / MS 8 Ağustos 1877 tarihli arşiv belgesinde Kosova vilayetine bağlı Novi Pazar sancağındaki vakıflarla ilgili BOA.EV.MKT. 873, 4 adlı evrak bilgi vermektedir. Önceden Bosna vilayetine bağlı vakıfların muhasebe işleri, yeni toprak düzenlemesine göre Kosova vilayetine teslim edilmesi gerektiği anlatılmaktadır. Bundan sonra H 21 Ş 9 / MS 31 Ağustos 1877 tarihli BOA.EV.MKT. 875, 188 adlı belge, Novi Pazar sancağı vakfiye işleri, Kosova vilayeti vakıflar muhasebeciliğine ilave edilmesine rağmen Taşlıca'daki Hüseyin Paşa vakıflarına ilişkin işlerin tamamlanmadığından bahsetmektedir.

Sancağı aracılığıyla yeni bağımsızlığını kazanan Karadağ'a bağlanmak istemiştir. Ancak Novi Pazar üzerinden nüfusunun bir kısmını doğuya doğru yönelmek isteyen Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, bunu kabul etmemiştir.

Sonuçta Berlin Antlaşması (1878) ile Avusturya-Macaristan, Bosna ve Hersek'i ilhak etmiş ama Novi Pazar sancağı, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak kalmıştır. Ancak Avusturya-Macaristan'a 25. maddeye dayanarak Novi Pazar sancağında garnizon bulundurma izni verilmiştir. Bu kararlarla birlikte Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti'nin bu topraklarda üstünlük için mücadele edeceği Novi Pazar tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır (Vojvodić, 1969, ss. 257-258).

Bosna-Hersek'in ilhakından bir yıl önce, İngiliz kadın gezgin Georgina Muir Mackenzie (1833-1874) ve Adeline Paulina Irby (1831-1911)'nin Türkiye'nin Avrupa bölgelerini gezerken Novi Pazar'dan geçtikleri anlaşılmaktadır. Diğer seyyahlar gibi güzel bir manzara sunan bir vadide yer aldığı için Novi Pazar'ı önce yüksekte görmüşlerdir (Mackenzie ve Irby, 1877, s. 265).

İki seyyah şehre girdiklerinde sadece Türkçe bilen üç refakatçi ile uzun sokaklardan atlarla geçtiklerini söylemektedir. Orada eğimli sokağın ortasından akan suyun dikkat çekici olduğunu belirttikten hemen sonra bir yandan çarşıdaki meraklı yerel halkın onların gelişini izlerken diğer yandan sokakta kadınların bulunmadığından evdeki kadınların ise kısmen gizlenerek onları pencereden izlediklerini de anlatmaktadır (Mackenzie ve Irby, 1877, s. 266). Mackenzie ve Irby bundan sonra şehrin Sırp kısmında kalacak bir yere geçtiklerini anlatmaktadır. Ev sahibi, Hristiyanlar'ın durumunun 19. yüzyılın ilk dönemlerine göre geliştiğini ama hala ideal olmadığını söylediğini ayrıca Novi Pazar sancağının her zaman Sırbistan'ı bir tehdit olarak gördüğünü belirtmektedir (Mackenzie ve Irby, 1877, s. 269).

Mackenzie ve Irby, Novi Pazar'da 3 gün geçirmişlerdir. İkinci günde bir Sırp okulunu ziyaret ederek okulun durumunun çok kötü, tütsü kokusunun o kadar yoğun ve böyle bir yerde daha uzun süre kalmanın zor olduğunu belirtmektedirler. Daha sonra yerel Sırp'lar'dan Novi Pazar'da yaklaşık 1.200-1.400 Türk evi ve 100 Hristiyan evinin bulunduğunu öğrendiklerini anlatmaktadırlar (Mackenzie ve Irby, 1877, s. 272). Onlara göre Novi Pazar, Saraybosna'dan İstanbul'a giden yol üzerindeki ana istasyondur. Bu yüzden orduyla iyi bir şekilde donatıldığını da söylemektedirler (Mackenzie ve Irby, 1877, s. 280).

Şehirle ilgili anlatımlarının devamında şehrin Osmanlı öncesi tarihinden, manastırlarından, Hristiyan nüfusundan ve geleceğe dair planlarından söz etmektedirler. Seyahatnamesinde Novi Pazar'da Osmanlı yönetimi altındaki Hristiyanlar'ın durumu hakkında mümkün olduğu kadar çok şey öğrenmek istediği için şehrin daha ayrıntılı bir anlatımına yer vermemişlerdir.

Balkanlar'da yeni sınırların kurulmasından sonra Novi Pazar ve çevresi, yine yabancıların ilgi odağı haline gelmiştir. Avusturya-Macaristan, Bosna'nın ilhaki ile Novi Pazar'a yakınlaşmış ve bu konumunu kendi amaçları için kullanmak istemiştir¹². Novi Pazar'ın 1879 tarihli askeri haritası, Avusturya-Macaristan'ın o dönemde şehrin savunmasına duyulan ilgiyi de göstermektedir.

Söz konusu NOVİPAZAR, sig. K I a 44. (detay) adıyla kaydedilen harita, K. und. K techn. Militärkomite otografiye göre yaklaşık 1:43.200 ölçeğinde litografi tekniğiyle yapılmıştır. 1879 tarihli haritayı hazırlayan kişinin adı bilinmemektedir (bk. Harita 1).

Novi Pazar ve çevresi, büyük haritanın detayı olarak gösterilmektedir. Ortada çapraz çizgili yüzey ile Novi Pazar kalesini vurgulamaktadır. İzohipsleriyle gösteren rölyef ile çok detaylı bir şekilde yapılmış haritada coğrafi konumlar işaretlenmiştir. Novi Pazar kaplıcası bu haritada "Römerbad" (Roma Hamamı) olarak işaretlenmiştir (Popović, 1985, ss. 119, 121).

Novi Pazar'ın savunma sistemindeki bazı tahkimatların işaretlenmesi, bu haritanın en önemli özelliğidir. Batıya doğru Parničko brdo (1) ve Tepe (2) yüksekliğinde olanlar gösterilmektedir. Podbijela tepesinde (3) bir ve onun yakınında iki tane (4, 5) daha vardır. Aziz Havariler Peter ve Pavlus Kilisesi'nin bulunduğu tepede yalnızca bir (6) Novi Pazar'ın hemen yakınında üç küçük tahkimat (7, 8, 9) gösterilmektedir. Ayrıca yeni inşa edilmiş bir kışla (10) da bulunmaktadır (Nuee Def. Caserne). Planda Novi Pazar kalesi ve Podbijela'daki tahkimat, haritada özellikle detaylı sunulmaktadır (Popović, 1985, s. 121).

¹² MV. 74, 99 adıyla kaydedilen Osmanlı arşiv belgesi, Novi Pazar sancağında bulunan Avusturya askerlerinin ticari yolların tamir edilmesine ilişkin talepleri hakkında bilgi vermektedir. Bu H 7 Ra 310 / MS 25 Mart 1883 tarihli belge de 1879 yılında tamir yapılması talebine cevap verilmektedir. Bu belgeye göre Avusturyalılar, ticaret yollarını kullandıkları için bu yolları yenilemek istiyorlar. Osmanlı Devleti ise Berlin Antlaşması'na göre Avusturya'nın hareketlerini desteklemek zorundaydı. Ancak bu belgede kısa bir süre içinde tamirat gerçekleştirilmezse Avusturya'nın acilen hareket etmeye başlayacağı bildirilmektedir.

Harita 1. NOVIPAZAR, harita sig. K I a 44. Popović, M. (1985). Novopazarska utvrdenja na planovima XVIII-XIX veka [XVIII. ve XIX. Yüzyıl Planlarında Novi Pazar İstihkâmı]. *Novopazarski zbornik*, 9, 120. 1. Paričko Brdo Tahkimatı, 2. Tepe Tahkimatı, 3. Podbijela Tahkimatı, 4. Küçük Tahkimat, 5. Küçük Tahkimat, 6. Aziz Havariler Peter ve Pavlus Kilisesi Tahkimatı, 7. Küçük Tahkimat, 8. Küçük Tahkimat, 9. Küçük Tahkimat, 10. Yeni Kışla (Nuee Der. Caserne).

Novi Pazar ve çevresindeki askeri bölgeleri gösteren ve 1879 yılında yapılan harita, Avusturya-Macaristan'ın askeri yerlere ve teçhizatına olan ilgisini açıkça göstermektedir. 1878'den sonra Avusturya-Macaristan ordusu, garnizonlarını Novi Pazar Sancağı'nın topraklarına yerleştirmiştir. Novi Pazar'ın günümüzdeki durumuna göre haritanın bazı noktalarının doğru olmadığı anlaşılabilir: Nehirlerin akışları gerçekçi değildir ve Aziz Havariler Peter ve Pavlus Kilisesi'nin yerinde Paričko Brdo'nun yerini göstermektedir. Ancak bu 19. yüzyılın sonlarındaki Novi Pazar haritası, büyük devletlerin kendi lehlerine çalışacak olan Novi Pazar'ı kullanmaya devam etmeleri açısından önemlidir.

Belirsiz siyasi koşullar, komşu devletlerle devam eden anlaşmazlıklar¹³ ve kendi hükümdarlarına karşı memnuniyetsizlik, Novi Pazar'ı gerilemeye götürmüştür.

¹³ O döneme ait belgeler, Novi Pazar'ın komşu ülkelerle ilişkileri hakkında bilgi vermektedir. R 18 Temmuz 1305 / MS 30 Temmuz 1889 tarihli BOA.Y. Mtv. 39, 95 adıyla kaydedilen arşiv belgesinde Osmanlı sınırına yakın Novi Pazar ve Preşova'nın bulunduğu yerde Sırp'ların provokasyon yaptığı anlatılmaktadır. Osmanlı yetkilileri, yerel bir istihbaratçı aracılığıyla Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın Rusya'nın da desteğiyle Bosna'yı ve öylece Novi Pazar'ı işgal etmek için birleşmek istediği

Bosna ile bağlantısının kopması, Avusturya-Macaristan'ın ticari faaliyetlerini Novi Pazar sancağının batı sınırındaki Pljevlja'ya devretmesine olanak sağlamıştır (Joanović, 1885, s. 138). Bu nedenle Novi Pazar'da ticaret durmuş ve yerel halk sadece kendi ihtiyaçlarına yetecek kadar üretim yapabirmiştir. Sosyal ve kültürel faktörlerle etkisini genişletmek isteyen Avusturya-Macaristan, yerel halkı daha iyi tanımak amacıyla bu bölgelere çeşitli elçiler veya seyyahlar göndermiştir. Böyle gezginlerden biri olan Avusturya-Macaristan'dan diplomat Theodor Anton Max Ippen (1861-1935) Novi Pazar sancağına ve Kosova'ya gelmiştir. Aynı başlıklı yazdığı eserinde öğrendiği bilgileri okuyucuya detaylı olarak sunmaktadır.

Novi Pazar ve çevresi hakkında verdiği ilk bilgi, nüfus sayıdır. 1892'de Novi Pazar'ın 36.006 nüfusu vardır; bunların 18.904'ü Müslüman ve 15.102'si gayrimüslimdir (Ippen, 1892, s. 11). Novi Pazar'a ilişkin bölüme Ippen, Sjenica ile Novi Pazar arasındaki yol üzerindeki köyleri ve manzaraları ayrıntılı anlatmasıyla başlamaktadır. Daha sonra Novi Pazar bölgesinin tarihini ele alırken Osmanlı yönetimi altında kentin dikkat çekmeyen, az önemli denebilecek bir kasaba olduğu ve o döneme ait anıtların oldukça önemsiz olduğunu söylemektedir (Ippen, 1892, ss. 117-124).

Ancak Ippen, Novi Pazar'ı ziyaret ettiğinde şehrin oldukça büyük ve Raška Nehri'nin her iki kıyısında yer aldığını belirtmektedir. Şehrin ortasından geçen ve kuzeydoğudan güneybatıya kadar yer alan Raška Nehri üzerinde bir köprü ile uzanan pazar caddesinin bulunduğu bir şehir olarak tanımlamaktadır. Daha sonra köprü'nün yanında Sultan II. Ahmed Dönemi'nden H 1103 / MS 1691/1692 tarihli Novi Pazar kalesinin bulunduğunu belirtmektedir. İppen, doğuda bir kapıdan Novi Pazar kalesine girildiğini, 4-5 tabyalı bir hendekle çevrelenmiş bir kale olduğunu tanımlamaktadır (Ippen, 1892, s. 124). Kalenin kuzey tarafında bir derenin aktığını diğer tarafının ise sokaklarla çevrili olduğunu söylemektedir. Kalenin iç kısmındaki geniş bir avluda iki sabit baruthane, silah ve mühimmat deposu, az sayıda konaklama yeri ve küçük bir mescid ile Sultan Abdülaziz Dönemi'nde inşa edilmiş modern yapılar olduğunu vurgulamaktadır. İppen, Novi Pazar Kalesi'ni topçu ve piyadeler için depo ve kışla olarak kullanıldığı için ziyaret etmenin mümkün olmadığını söylemektedir (Ippen, 1892, s. 125).

Detaylı açıklamalarına devam eden Ippen, çarşının devamı olan sokakta yer alan Altun Alem Camisi'den bahsetmektedir. Ayrıca arkasında Bosna'da çok sayıda vakıf bırakan Eyüp Paşa'nın konağının bulunduğunu da anlatmaktadır.

bilgisini aktarmaktadır. Belgede ayrıca Sırplar'ın, istikrarsız durumun hedeflerine ulaşmalarına yardımcı olması için yerel Hristiyan isyancılara meydan okumaya çalıştığı belirtilmektedir. Arşiv belgesinde adı geçen bu telgrafla hükümet, açıklanan planların önüne geçilmesi için önlem almak istenmektedir.

Ardından çarşının kuzeydoğu çıkışının yanında, Hristiyan mahallesinin ortasında, mütevazı kubbeli bir bazilika Sırp Ortodoks kilisesinin olduğunu söylemektedir. Bu kilisenin inşaatının otuz yıl önce başladığını ve Rusya'nın desteğiyle yapıldığını da anlatmaktadır. Şehir çekirdeğinin daha ayrıntılı tanımlanmasında mahallelerin çarşı çevresinde toplandığı ve çoğunlukla zenginlerin büyük, güzel evlerinin bulunduğunu belirtmektedir (Ippen, 1892, s. 125). Ippen, anlatıklarını Novi Pazar yakınlarında bir kilise ve şehrin çıkışında sıfırlı bir kaplıcanın varlığını anlatarak bitirmektedir.

Theodor Ippen, Novi Pazar'ın genel görüntüsü hakkında fazla bilgi vermemektedir. Ayrıntılı olarak yazdığı doğa ve yol tanımları hariç kentsel betimlemeleri tam doğru olarak kabul edilemez. Anlattıklarında önem verdiği Novi Pazar kalesi ve çevresinde bahsettiği birkaç yapı ile ilgili bazı verileri karıştırdığı veya yanlış kaynaklardan topladığı sonucuna varılabilir. Öte yandan Ippen'in odak noktası; kentsel yapılar, şehir merkezi ve nüfustan ziyade bu bölge hakkında genel bilgi vermek olmalıdır.

19. yüzyılın sonunda H 1314 / MS 1896 tarihli Kosova Vilayeti Salnamesi'ne göre Novi Pazar'da 5.284 hane vardı. O zamanda şehirde 19.744 Müslüman (10.386 erkek ve 9.358 kadın), 15.179 Hristiyan (7.756 erkek ve 7.423 kadın) ve 156 Yahudi (73 erkek ve 83 kadın) yaşamaktaydı. Böylece 19. yüzyılın son yıllarında Novi Pazar, 35.079 nüfuslu bir yerleşim yeri olarak dikkati çekmektedir (Anonim, 2000, s. 235). Novi Pazar'ın ekonomik durumu söz konusu olduğunda gelişmiş zirai üretimi; İstanbul, Selanik ve Üsküp ile bağlantılı olması ve çeşitli alanlarda ustaların var olduğu Salname'lerden öğrenilmektedir. Bunun yanı sıra H 1103 / MS 1691/1692 yılında Sultan Abdülaziz Dönemi'nde üç tabur piyade, bir topçu bataryası, bir kagir kışla ve iki cephan kulesi yapıldığı belirtilmektedir (Anonim, 2000, ss. 235-236). Devamında Vilayet kurulduğundan beri Novi Pazar'da 9 kagir ve 56 ahşap köprü, belediyeye 4.500 gurus geliri veren 4 dükkan, mağaza ve 6 han, bir çifte hamam, 8 mektep, üst katı rüşdi, alt katı ibtidai ve 500 öğrencinin barınabileceği düzenli bir mektep, 10.000 metre kaldırım ve 20 kilometre şose yapıldığı sunulmaktadır. Diğer yapılar arasında Novi Pazar'da 22 mahalle, 19 cami ve mescid, tekke, hükümet konağı, kale, kışla, 2 cephan, a'şar anbarı, telegrafhane, 483 dükkan, 28 fırın, 11 değirmen, 2 kilise, 28 kahvehane, 37 meyhan, 10 Müslim, bir gayrimüslim ve bir Yahudi mektebi bulunduğu söylenmektedir. Ayrıca Novi Pazar'a Karadağ'daki Nikšić yerleşiminden muhacirlere¹⁴ büyük kayık ve hacet ovada 15 hane inşa edilmiş olduğu

¹⁴ 19. yüzyılda Balkanlar'da yaşanan isyanların milli ve dini karakteri vardır. Bağımsız devletlerin yaratılması yalnızca siyasi geçmişten kopmak demek değildir. Aynı zamanda geçmişi yok etmek istediklerinin de göstergesidir. 1878 yılında Berlin Antlaşması ile Balkanlar, radikal bir şekilde istikrarsız hale geldiğinde buralarda yaşayan etnik gruplar birbirlerine karşı çıkmaya başlamıştır (Bandžović, 2001, s. 141).

belirtilmektedir (Anonim, 2000, s. 236). Sonunda Mitrovica'dan¹⁵ Novi Pazar'dan geçen telegraf hattının Sjenica'ya kadar uzandığı söylenmektedir (Anonim, 2000, s. 239).

1896 tarihli Salname, 19. yüzyılın sonunda Novi Pazar'ın oldukça net bir görüntüsünü sunmaktadır. O dönemdeki şehrin nüfus sayısına uygun doğal koşulları, sağlam ekonomisi ile büyük bir yerleşim yeri olduğu söylenebilir. Ancak ticaretin azalması, Batı ile ilişkisi siyasi kararlarla kesintiye uğrama sebebi olmuştur. Mahalle sayısı, yenilenen ve yeni inşa edilen binalar, inşaat faaliyetlerinin devam ettiğini doğrulasa da Novi Pazarı daha yüksek bir kalkınma düzeyine taşıyacak modern altyapı ve donanımına sahip olduğu söylenemez.

19. yüzyılın sonlarında Novi Pazar sancağının, Avusturya-Macaristan'ın Balkan Yarımadası'na daha fazla girmesi, siyasi bir sorun olmuştur. Çevresiyle kent, doğal bir şekilde bölgeye daha fazla nüfuz etmenin ve bölgeyi genişletmenin tek yolu olarak görülmektedir (Vojvodić, 1969, s. 263). Bosna ve Hersek'in ilhakından sonra Novi Pazar, temel faaliyeti olan ticareti aktivitesinin azalmasıyla için canlılığını yitirmiştir. Öbür tarafta Berlin Antlaşması'ndan sonra Novi Pazar, Osmanlı İmparatorluğu'nun en batı sınırında bulunan terkedilmiş bir yerleşim yeri haline gelmiştir.

Sonuç

Balkan Yarımadası'nın ortasında yer alan Novi Pazar, Osmanlı döneminde hem ticari hem de askerî açıdan önemli bir görevi üstlenmektedir. Pek de büyük olmayan yerleşim yerinde Müslümanlar, Ortodokslar, Katolikler, Yahudiler ve Çingeneler yaşadığı için Avrupa'nın büyük güçleri ve Osmanlı Devleti arasında bağlantı görevi üstlenen Novi Pazar, çok kültürlü bir ortam sunmaktadır. Bu bağlamda incelediğimiz çeşitli tarihi kaynakların ortak noktası olarak Novi Pazar, ortaya çıkmaktadır.

Araştırılan seyahatnameler, Osmanlı Devleti ile Batılı güçler arasındaki siyasi ilişkileri de ortaya koymaktadır. Novi Pazar'da çeşitli meslekten çok sayıda Fransız ve İngiliz'in bulunması, burayı Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerine yapılan seyahatlerde yabancıların kaldığı duraklardan biri haline getirmektedir. Çoğunun diplomat olduğu göz önüne alındığında, rollerinin

Bu antlaşmadan sonra bağımsızlığını kazanan Karadağ'da yaşayan Müslümanlar, Hristiyan halkın sürekli saldırılarına maruz kalmaya başlamıştır. Bir zamanlar zengin Nikšić şehri, 1875'ten itibaren Karadağ ve Osmanlı orduları arasındaki çatışmaların yeri olunca şehir, birçok bombardımana maruz kaldığı için 1878'de Novi Pazar sancağı topraklarına, Kosova'ya, Arnavutluk'a, Bosna'ya ve hatta Anadolu'ya yerel halkın toplu göçü başlamıştır. 1877-1882 yılları arasında toplam 319 Müslüman aile, Nikšić'ten göç etmiştir (Bandžović, 2001, ss. 145, 150).

¹⁵ Mitrovica, bugün Kosova'nın kuzeyinde bulunan bir şehirdir.

siyasi nitelikte olduğu açıktır, ancak bu rolün/görevin yanı sıra çoğunlukla kendi mesleklerinin de olması dikkat çekicidir; bu duruma örnek olarak Fransız Jean-Baptiste Gabriel Amédée Chaumette bir coğrafyacı, Fransız François Charles Hugues Laurent Pouqueville tarihçi ve gezi yazarı, Fransız Ami Boué jeolog ve etnolog, İngiliz Sir George Lloyd Hodges subay, İngiliz Andrew Archibal Paton'un oryantalist oluşu gösterilebilir. Her ne kadar seyyahların tümü, şehrin eşit derecede ayrıntılı tanımlarını vermese de onların farklı meslekleri sayesinde geliştirmiş oldukları farklı bakış açıları, 19. yüzyılda Novi Pazar'ın görünümünü sunmaları için aynı olmayan anlatı/görüntüler ortaya çıkarmaktadır. Bosna Hersek'teki büyük huzursuzluk yıllarında Novi Pazar'ı gezen Rusya'nın Bosna Konsolosu Aleksandar Fyodorovich Giljferding son derece ayrıntılı açıklamalarıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Aynı dönemde İngiliz kadın gezginler Georgina Muir Mackenzie ve Adeline Paulina Irby'nin Hristiyan halka destek sağlamak amacıyla Türkiye'nin Avrupa bölgelerini gezmekte olduğu anlaşılmaktadır. Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan'a tahsisi sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır bölgesi haline gelecek olan Novi Pazar topraklarına Avusturya-Macaristan'ın ilgisi, net bir şekilde görülmüştür. Bu yüzden 19. yüzyılın sonlarına doğru, Avusturya-Macaristan'dan gelen Theodor Anton Max Ippen'in Novi Pazar ve çevresini ayrıntılı açıklamalarla tanıttığı çalışması yayımlanmıştır.

Metinde bahsedilen siyasi-tarihi olaylar ile tarihi kaynaklardaki veriler arasında bir paralellik kurulursa bu yolculukların/anlatmaların her birinin kendine has bir rolü olduğu açıktır. Hristiyan nüfusun ulusal devlet kurma arzusuna destek sağlanması, Novi Pazar da dahil olmak üzere Osmanlı Devleti'nin birçok yerindeki yabancılara yansımaktadır. Balkanlar'da neredeyse 19. yüzyılın son çeyreğine kadar her yerde yaşanan huzursuzluk, büyük devletler tarafından desteklendiği için durum, Osmanlı Devleti'nin aleyhine işliyordu. Amaç elbette Osmanlı topraklarının işgal edilmesi ve Osmanlı'nın Avrupa'dan çıkartılmasıdır.

Dolayısıyla 19. yüzyılın dinamik siyasi koşullarında Novi Pazar, çeşitli faktörlerle kriz ve gerileme içindedir. Bir vadide yer alan ve çevresindeki tepelerle korunan Novi Pazar'ın olağanüstü bir konumu olduğu için o zamanlara göre muhtemelen güçlü ve düzenli bir şehir konumuna sahiptir. 19. yüzyılın sonlarında hızla yoksullaşan Novi Pazar, sürekli yeniden diriliş çabalarına yönelik çeşitli girişimler ve etkiler görülmesine rağmen eski şöhretini geri kazanamamıştır.

Bu yüzyılda Novi Pazar'ın durumu, çeşitli faktörlere bağlı olarak değişecektir. Doğal faktörler elbette değişmemiştir ama sosyal faktörler için aynısını söylemek doğru olmayacaktır. Sosyal sistem, ekonomik ve politik koşullar da aynı kalmayınca 19. yüzyılda siyasi durumun izleri, Novi Pazar'ı tamamen farklılaştıracaktır. Bu araştırmamızda 19. yüzyılda şehrin nasıl görüldüğü ve gelenler tarafından nasıl algılandığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA.EV.MKT. 851, 312

BOA.EV.MKT. 851, 318

BOA.EV.MKT. 873, 4

BOA.EV.MKT. 875, 188

BOA.HR.SYS. 250, 232

BOA.HR.SYS. 250, 95

BOA.Y. Mtv. 39, 95

MV. 74, 99

Araştırma Eserleri

Amédée Chaumette, J. B. G. (1822). *En Bosnie Dans Les Années 1807 et 1808* [1807 ve 1808 Yıllarında Bosna'da]. Paris: J. Didot.

Anonim. (2000). *1896 (Hicri 1314) Kosova Vilayeti Salnamesi (Üsküp, Priştine, Prizren, İpek, Yenipazar, Taşlıca)* (H. Y. Ağanoğlu, Haz.). İstanbul: Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları.

Anonim. (2014). *Salname-i Vilayet-i Bosna 1287 Hicri / 1870* (H. Pehlivanlı, Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Aslantaş, S. (2007). *Osmanlıda Sırp İsyanları, 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Aydın, B. (2009). Salname. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 36, ss. 51-54). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı - İslam Araştırma Merkezi.

Bandžović, S. (2001). Raseljavanje muslimana iz Nikšića (1877-1882) [Nikšić'ten Müslümanlar'ın Göç Edilmesi (1877-1882)]. *Rožajski zbornik*, X(10), 141-160.

Börekcçi, M. Ç. (2001). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırp Meselesi*. İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları.

Bursaç, M. (1969). Klima [İklim]. M. Maletić (Haz.), *Novi Pazar i okolina* içinde (ss. 15-27). Beograd: Književne novine.

Čar Drnda, H. (1984). Osnivanje Novog Pazara i njegov razvitak do kraja XVI stoleća [Novi Pazar'ın Kuruluşu ve On Altıncı Yüzyılın Sonuna Kadar Gelişimi]. *Novopazarski zbornik*, 8, 77-102.

Cavendish, F. W. H. ve Hertslet, E. (1857). *The Foreign Office List for 1857* [1857 için Dışişleri Bakanlığı Listesi]. London: Harrison, 59, Pall Mall.

Giljferding, A. F. (1972). *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji* [Hersek, Bosna ve Eski Sırbistan'da Yolculuk] (B. Čulić, Çev.). Sarajevo: Veselin Masleša. (1859).

- Hrbak, B. (1992). Otpremanje vune iz Novog Pazara za Jadran u XVII veku [XVII. Yüzyılda Novi Pazar'dan Adriyatik'e Yün Nakliyatı]. *Novopazarski zbornik*, 16, 94-95.
- Hrbak, B. (1996). Zaraza kuge u Novom Pazaru u XVI, XVII i XVIII veku [XVI., XVII. Ve XVIII Yüzyıllarda Novi Pazar'da Veba Epidemileri]. *Novopazarski zbornik*, 20, 73-80.
- Hrbak, B. (1997). Politička zbivanja u Novopazarskom sandžaku prema podacima požeške nahije 20-ih i 30-ih godina XIX veka [1820'ler ve 1830'larda Požega Nahi Verilerine göre Novi Pazar Sancağı'ndaki Siyasi Olaylar]. *Novopazarski zbornik*, 21, 37-66.
- Ippen, T. A. M. (1892). *Novibazar und Kossovo (das alte Rascien), Eine Studie* [Novi Pazar ve Kosova (Eski Raşka) Bir Çalışma]. Wien: Alfred Hölder.
- Jelavich, B. (2013). *Balkan Tarihi 1* (3. bs.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Joanović, S. (1985). Novopazarski sandžak, 1878-1900. godine - Narodnoekonomski odnosi u Novopazarskom sandžaku i njegov trgovinskopolitički značaj za Austro-Ugarsku [1878-1900 Yılları Arasında Novi Pazar Sancağı - Novi Pazar Sancağı'ndaki Ulusal-Ekonomik İlişkiler ve Onun Avusturya-Macaristan için Ticari-Siyasi Önemi]. *Novopazarski zbornik*, 9, 127-146.
- Jukić, I. F. (1953). *Putopisi i istorisko-etnografski radovi* [Seyahatnameler ve Tarihi-Etnografik Eserler]. Sarajevo: Svjetlost.
- Jurišić, G. J. (1852). *Dečanski prvenac* [Dečani'nin İlk Doğanı]. Novi Sad: Nar. Knjigopečatni Dan. Medakovića.
- Kostić, K. N. (1922). *Naši novi gradovi na jugu* [Güneydeki Bizim Yeni Şehirlerimiz]. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Kostić, M. (1969). Geografski položaj [Coğrafi Konum]. M. Maletić (Haz.). *Novi Pazar i okolina* içinde (ss. 7-9). Beograd: Književne novine.
- Kostić, M. (1969). Sastav i oblici zemljišta [Toprak Bileşimi ve Biçimleri]. M. Maletić (Haz.). *Novi Pazar i okolina* içinde (ss. 9-15). Beograd: Književne novine.
- Mackenzie, G. M. ve Irby, A. P. (1877). *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe* [Avrupa'da Türkiye'nin Slav Vilayetlerinde Geziler]. London: Daldy, Isbister & Co.
- Maliković, D. (1995). Novi Pazar u Prvom srpskom ustanku [İlk Sırp İsyânında Novi Pazar]. *Novopazarski zbornik*, 19, 109-120.
- Pajković, V. (2009). Putovanje Ami Bouéa kroz naše krajeve [Bölgemizde Ami Boué'nin Yolculuğu]. *Novopazarski zbornik*, 32, 119-126.
- Papazoglu, F. (1969). *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba* [Roma Öncesi Döneminde Orta Balkan Kabileleri]. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

- Paton, A. A. (1845). *Servia, the Youngest Member of the European Family* [Sırbistan, Avrupa Ailesinin En Genç Üyesi]. London: Longman, Brown, Green, and Longmans, Paternoster Row.
- Pertusier, C. (1822). *La Bosnie considérée dans ses rapports avec l'Empire Ottoman* [Bosna'nın Osmanlı İmparatorluğu İle İlişkileri Açısından Raporlar]. Paris: La librairie de Charles Gosselin.
- Popović, M. (1985). Novopazarska utvrđnja na planovima XVIII-XIX veka [XVIII. ve XIX. Yüzyıl Planlarında Yeni Pazar İstihkâmı]. *Novopazarski zbornik*, 9, 113-126.
- Spencer, E. (1851). *Travels in European Turkey in 1850, Vol. I* [1850'de Avrupalı Türkiye'de Seyahatler, Cilt I]. London: Colburn and Co., Publishers.
- Stefanović Karadžić, V. (1827). Geografičesko-statističesko opisanije Srbije [Sırbistan'ın Coğrafi ve İstatistiksel Tanımı]. *Danica*, 2, 25-120.
- Vinaver, V. (1969). Period turske vladavine (XV-XVIII vek) [Türk Hükümeti Zamanı (XV.-XVIII. Yüzyıl)]. M. Maletić (Haz.), *Novi Pazar i okolina* içinde (ss. 159-194). Beograd: Književne novine.
- Vojvodić, M. (1969). Novi Pazar (1804-1912). M. Maletić (Haz.), *Novi Pazar i okolina* içinde (ss. 245-272). Beograd: Književne novine.
- Yenişehirlioğlu, F. (2015). Whither Art History? How Global is Ottoman Art and Architecture? [Sanat Tarihi Nereye? Osmanlı Sanatı ve Mimarisi Ne Kadar Küreseldir?], *The Art Bulletin*, 97(4), 359-363.
- Younis, H. (2013). Novi Pazar na mapi sarajevskih trgovaca 1850-1867. godine [Saraybosna Tüccarlarının Haritasında 1850-1867 Yıllar Arasında Yeni Pazar]. *Novopazarski zbornik*, 36, 49-64.

ANKARA'DAKİ SOMALİLİ GÖÇMENLERİN SOSYAL SERMAYELERİ VE DERNEKLEŞME DENEYİMLERİ*

Rahime MERCAN SARI**

Öz: Türkiye'nin 2010 sonrasında Somali ile hız ve derinlik kazanan ilişkileri iki ülke arasında temasların artmasına, göç ve göçmen ağlarının oluşmasına ve Türkiye'ye yoğun Somalili göçünün başlamasına etki etmiştir. Bu çalışmanın amacı, Somalili göçmenlerin Türkiye'de oluşturduğu dayanışma ağlarını, sosyal sermayelerini ve dernekleşme faaliyetlerini belirlemek ve bunların göç süreci ve sonrası yaşama etkilerini ortaya koymaktır. Araştırmanın katılımcı grubu; en az 1 yıldır Ankara'da ikamet eden, 18 yaş üzeri, amaçlı ve kartopu örnekleme tekniği ile belirlenmiş 16 Somalili göçmenden (9'u kadın, 7'si erkek) oluşmaktadır. Araştırma verileri, nitel araştırma yöntemi ve yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile toplanmış ve betimsel analiz tekniği ile analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre; Somalili göçmenlerin dernekleşme faaliyetlerinde Somali toplum yapısındaki klan/kabile sisteminin etkisinin olduğu, göç süreci ve sonrasında dernekleşme faaliyetlerinin yetersiz kaldığı ve Somalililerde daha çok informal dayanışmanın öne çıktığı ifade edilebilir.

Anahtar kelimeler: Göç, göçmen, sosyal sermaye, dernek, Somali, Ankara'daki Somalililer.

Social Capital and Association Experiences of Somali Immigrants in Ankara

Abstract: After 2010, the relations between Turkey and Somalia, gained speed and depth contributing to the growth of contacts between the two countries, the formation of migration and migration networks, and the start of intensive Somali migration to Turkey. The aim of this study is to identify the solidarity networks, social capital and association activities of Somali migrants in Turkey and to reveal their effects on the migration process and post-migration life. The research participants are 16 Somali migrants (9 women and 7 men) who have lived in Ankara for at least one year, are over 18 years old, and were identified through

* Atıf Bilgisi / Citation: Mercan Sarı, R. (2024). Ankara'daki Somalili Göçmenlerin Sosyal Sermayeleri ve Dernekleşme Deneyimleri. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (41), 45-66.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 21.03.2024 - 10.05.2024

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / The article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

Açıklama / Explanation: Bu makale, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı'nda Prof.Dr. Cahit GELEKÇİ danışmanlığında yürütülen doktora tezi kapsamında elde edilen verilerden üretilmiştir.

Bu çalışmada kullanılan veriler için Hacettepe Üniversitesi Senatosu Etik Komisyonu'nun 11.10.2022 tarih ve E-35853172-300-00002458324 sayılı kararı ile etik kurul izni alınmıştır.

** Sosyolog, T.C. Gençlik ve Spor Bakanlığı, Ankara, Türkiye. E-Posta: rahime06rm@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0262-8478.

purposive and snowball sampling. The research data were collected by qualitative research method and structured interview method and analyzed by the description analysis method. The findings indicate that the clan/tribal system in the Somali social structure influences the associational activities of Somali migrants, that associational activities during and after the migration process were insufficient, and that informal solidarity was stronger among Somalis.

Keywords: Migration, immigrant, social capital, association, Somalia, Somalis in Ankara.

Giriş

Göç ve göçmenler konusu gerek Türkiye’de gerekse tüm dünyada popülerliğini ve önemini korumakta ve önemli bir sosyal problem olarak değerlendirilmektedir. İnsanların salt bir yerden başka bir yere hareket etmesine karşılık gelecek şekilde basit bir yer değiştirme işlemine indirgenemeyecek kadar büyük etkileri olan göç, süreç ve sonuçları bakımından bireysel, ulusal ve küresel etkileri olan bir olgudur. Göçmenlerin özellikle küreselleşmenin etkisiyle ulusötesi ağlar ve ilişkiler geliştiriyor olması, göçü alan ve veren ülke sınırlarını aşarak küresel sonuçlara zemin hazırlamaktadır. Özellikle sosyal ağlar sayesinde insanlar, geçmişe nazaran çok daha rahat ve kolay bir şekilde göç edebilmekte ve olası entegrasyon sorunlarını en az düzeyde yaşayarak kaynak ülkeleri ile olan bağlarını da devam ettirebilmektedir. Bu kapsamda göçmenler için göçmen ağları, önemli bir anahtar işlevi görmektedir.

Ağ oluşturma süreci hem göçmenleri birbirine hem de göçmen olmayanları göçmenlere bağlayan bir ilişki sistemi olarak tarif edilebilir (Boyd, 1989). Bu göçmen ağları sayesinde kurulan ilişkiler, insanların göç kararları üzerinde doğrudan ve dolaylı etkiler doğurmaktadır. Nitekim göçmenlerin hedef ülkeye göç kararı alma sürecinden göç hareketini gerçekleştirme ve kendinden sonra da göçmen akışının sağlanmasına kadar birçok konuda göçmenleri yönlendirme özelliği taşımaktadır. Bu ağlar sayesinde hedef ülkede yaşanabilecek yabancılaşma hissi en aza indirgenerek bu toplumun özellikleri hakkında göçmenlere daha fazla ve hızlı bilgi sahibi olabilme imkânı sağlanmaktadır. Göçmenlerin sosyal ağları ve dernek, topluluk, vakıf gibi oluşturdukları birlik ve bütünlük yapıları, göçmenler için bir nevi sosyal sermaye olarak değerlendirilmekte ve göç sonrası yaşamı kolaylaştırıcı etkiye sahip olmaktadır.

Göç, Sosyal Sermaye ve Sivil Toplum

Uluslararası göç olgusu; farklı ülke, kültür, dil ve dini özelliklere sahip insanları çeşitli sebeplerle karşı karşıya getiren, onların bir arada yaşamasına ve etkileşimde olmasına imkân sunan önemli bir toplumsal değişme faktörü olarak tarif edilebilmektedir (Karpas, 2013, s. 71). Önceki kuramcılar (Amin, 2003; Frank ve Gills, 2003; Wallerstein, 2004; Piore, 1979; Borjas, 1989; Sjaastad, 1962; Todaro, 1969; Stark ve Bloom, 1985) daha çok uluslararası göç hareketlerini

yalnızca hedef veya kaynak ülke bağlamında ve daha çok ekonomik boyutları ile incelerken Massey, Arango, Hugo, Kouaouci, Pellegrino ve Taylor (1993) ile Faist (2003) gibi kuramcılar göçü ülkeler ve toplumlar bağlamında makro ve mikro boyutta incelemiş ve bu çok boyutlu göç hareketini ulusötesi göç olarak tanımlamıştır. Ulusötesi göç; göçmenin hedef ve kaynak ülkesi ile sosyokültürel ve ekonomik ilişkilerini, temaslarını ve etkileşimlerini sürdürmesini, ağları, grupları ve örgütleri kapsamaktadır (Faist, 2010, ss. 9-16).

Ulusötesi göçün önemli yapı taşlarından biri, göçmen ağlarıdır. Göçmen ağları; yeni ve eski göçmenler arasında bir köprü sağlamakta; yeni göç eden kişilerin kendinden önceki göçmenlerin tecrübelerinden faydalandığı, kendisinin de sonra gelecek olan göçmenlere bilgi ve tecrübelerini aktardığı bir ilişki zincirini ifade etmektedir (Massey vd., 1993, ss. 448-450). Göçmen ağları, yeni varış yerinde göçmenler arasında hem dayanışma ve karşılıklı yardımlaşma sağlamakta hem de bölünme ve çatışma için bir temel oluşturmaktadır. Göçmen ağlarının göçmenlere yeni bir iş bulma ve barınma ihtiyacını karşılama kolaylığı sağlayan ekonomik ve sosyal sermaye olması yanında göçmenlerin bu ağların dışına çıkıp ev sahibi toplumla etkileşime girme imkânını kısıtlaması ve göçmen gruplar arasında suüstimallerin olması gibi olumsuz etkileri de bulunmaktadır (Tilly, 1990, ss. 90-92). Bununla ilgili *Social Capital* çalışmasında Portes (1998, ss. 15-18) sosyal sermayenin 4 olumsuz sonucundan bahsetmiştir. Bunlar: (1) gruba dışarıdan gelenlerin engellenmesi, (2) grupta yer alan kişilerin ticari gelişimini engelleyici taleplerin olması, (3) gruptakilerin bireysel özgürlüklerinin kısıtlanması veya kontrolü ve (4) gruptakileri ortak sıkıntılarda birleştirip ev sahibi topluma muhalefette tutarak gruptakileri aşağıya doğru eşitlemeye çalışmasıdır. Bu kapsamda sosyal sermaye kavramı sadece göçü doğrusal olarak artıran bir faktör olarak ele alınmamalıdır.

Sosyal sermaye kavramı hem insan ilişkilerinin niteliğini anlamak üzere hem de ekonomik yönüyle ele alınmaktadır. Ekonomik anlamıyla sermaye; anında veya doğrudan paraya çevrilebilen ve mülkiyet hakları biçiminde kurumsallaşan meta olarak tanımlanırken toplumsal anlamıyla toplumsal bir ilişki biçimi olarak ağları, karşılıklılığı, güveni ve birliktelikleri kapsayıcı şekilde tanımlanmaktadır (Bourdieu, 1986, ss. 241, 247). Göçmenlerin kaynak ülkelerinin yapısal ve kültürel özellikleri, onların göç sonrası yaşamdaki dayanışma ve gündelik pratikleri üzerinde etkili olmaktadır. Bu kapsamda göçmenlerin sosyal sermaye olarak kullandıkları ağlar da değişkenlik göstermektedir. Durkheim, toplumları bir arada tutan ve onların birlikteliklerini sürdürmede etkili olan birtakım ortak değer ve menfaatleri ele aldığı *Toplumsal İşbölümü* çalışmasında (1984) toplumsal dayanışma biçimlerinden bahsetmekte ve toplumsal dayanışma biçimlerini formellik ve informellik çerçevesinde ele almaktadır. Aile, akrabalık, hemşerilik gibi daha çok kan bağı ve duygusal ilişkilerin ön planda olduğu mekanik dayanışma gösteren toplumlarda göç sonrası yardımlaşma ve dayanışma

biçimleri de informal biçimde gerçekleştirilmektedir. Organik dayanışma ise daha çok modern toplumlarda ve iş bölümüne dayalı ortak duygu, bağ ve ilişkilerden ziyade ortak çıkarlar etrafında birleşilen dernek, vakıf vb. formel birlikteliklerde görülmektedir (Durkheim, 1984). Toplumdaki formel sosyal sermaye ve dayanışma biçimlerinden bahsedildiğinde öncelikle sivil toplum kuruluşları akla gelmektedir. Tocqueville (1962, ss. 46-47) sivil toplumu ve bu doğrultuda dernekleri, çoğunluk baskısı karşısında güvence olarak toplanan veya dini, ticari, siyasi ve sosyal amaçlar doğrultusunda birleşen güç olarak görmektedir. Habermas (2003, s. 52) ise sivil toplumu kamusal alanla ilişkilendirmekte ve insanların resmi alan dışında bir araya gelerek gruplar oluşturduğu, devlet ve ekonomi dışında gönüllü olarak bir araya geldikleri birlik ve yapılar olarak tanımlamaktadır. Önemli sosyal sermayelerden biri olan sivil toplum kuruluşları, bireylerin sorunları ve ortak amaçları etrafında birleşmelerine, konuyla ilgili farkındalık ve kamuoyu oluşturmalarına ve birbirlerine birçok konuda maddi ve manevi dayanışma ve yardımlaşma sağlamalarına imkân sunmaktadır. Özellikle göçmenlerin göç sonrası yaşamlarında sivil toplum kuruluşları, ev sahibi toplum içinde resmi bir yapılanmayı ve görünürlüğü artırmayı sağlamaktadır. Ancak elbette ki her toplumda sosyal sermaye biçimleri ve göçmen ağları farklı şekillerde oluşturulmakta ve sürdürülmektedir. Toplumların içinde bulunduğu koşullar ve toplum yapısı, toplumdaki ilişki biçimlerini de bu yönde şekillendirmektedir.

Literatürde Bourdieu, Coleman, Putnam, Woolcock ve Fukuyama, sosyal sermaye kavramını toplumsal bağlamında kullanan ve kuramsallaştıran kişiler olarak öne çıkmaktadır. Bourdieu (1986) ekonomik, kültürel, simgesel ve sosyal sermayeden bahsetmekte ve sosyal sermayeyi kişisel sermayeden ziyade insanlarca paylaşılan, bireyin sosyal ağlar içindeki konumundan kaynaklanan ve hedeflerine ulaşmak için bir yatırım stratejisi olarak değerlendirilebilen bir kavram olarak ele almaktadır. Coleman (1990) insanların arasındaki sosyal ilişkilerin aktörler arasında yükümlülükler ve beklentiler doğurduğunu ve bu yükümlülüklerin karşılıklı bir birlikteliği tesis etmeye yardımcı olduğunu, bilgi kaynaklarına erişimi kolaylaştırdığını ve insan davranışlarının düzenlenmesini sağlayarak sosyal sermayeyi var ettiğini ileri sürmektedir. Putnam (1993) Bourdieu ve Coleman'ın sosyal sermayeyi bireylerin harekete geçirebileceği sosyal ağlara gömülü bir fenomen olarak ele almalarının aksine sosyal ağlara katılımdan gelişen güven ve paylaşılan normların neticesinde kolektif eylemi var eden makro ölçekli bir fenomen olarak değerlendirmektedir. Sosyal ağların sosyal sermayeye kaynaklık etmesi bakımından Putnam, sosyal sermayeyi bağlayıcı ve köprü kuran sermaye olarak gruplandırmıştır. Woolcock ise bağlayıcı ve köprü kuran sosyal sermaye türlerine bağlantı kuran sosyal sermaye kavramsallaştırmasını eklemiş ve sosyal sermayeyi üç gruba ayırarak sınıflandırmıştır (Claridge, 2018, ss. 3-4; Woolcock, 2001, ss. 195-196). *Bağlayıcı sosyal sermaye* kavramı ile aile, akrabalık ve bağlı olunan etnik

topluluk içindeki güçlü bağlara atıfta bulunurken *köprü kuran sosyal sermaye* kavramı ile farklı özelliklere sahip topluluklar arasındaki zayıf bağlara ve bunlar arasında köprü kurulmasına atıfta bulunmakta; *bağlantı kuran sosyal sermaye* kavramı ile ise de devlet veya kamu görevlileri ile kurulan dikey ve eşitsiz ilişkilere atıf yapmaktadır (Ager, Strang ve Abebe, 2005, s. 163; Putnam, 2007, s. 143; Woolcock, 1998 ve 2001). Fukuyama (2000, s. 3) sosyal sermaye kavramını insanların karşılıklı güven ve değerler çerçevesinde birleşmesi ile oluşturdukları organizasyonlar çerçevesinde ele almaktadır ve sosyal sermayeyi iki veya daha fazla birey arasındaki iş birliğini teşvik eden somutlaştırılmış gayri resmi norm olarak tanımlamaktadır. Bu çerçevede sosyal sermayeyi tarihsel ve toplumsal alışkanlıklar, gelenek veya din gibi kültürel mekanizmalar aracılığıyla oluşturulan ve aktarılan bir ağ olarak değerlendirdiği için diğer beşerî sermaye türlerinden ayrı bir biçimde ele almaktadır. Şüphesiz ki önemli bir sosyal sermaye stoğu olan bir toplumda hayat daha kolaydır. Böyle bir toplumda sosyal güven, toplumsal koordinasyon, iletişim ve iş birliği daha güçlü olacaktır. Bu çalışmanın kapsamı itibarıyla incelenecek olan Somali'deki toplum yapısının klan sistemi özelliği gösteriyor olması, toplumdaki ilişkilerin ve dayanışma biçimlerinin de bu doğrultuda oluşması ve sürdürülmesinde etkili olmuştur. Somali toplumunda öne çıkan, mekanik dayanışma biçimi olarak değerlendirilebilen ve bir sosyal sermaye özelliği gösteren klan sisteminin insanların göç sonrası yaşamlarında dernekleşme/sivil toplum örgütlenme faaliyetlerine nasıl bir etkisi olduğunu belirlemek amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmada Somali'deki klan yapısından bahsetmek yerinde olacaktır.

Somali'nin Sosyoekonomik ve Sosyokültürel Yapısı

Afrika kıtasının doğusunda Afrika boynuzu olarak tanımlanan bölgede yer alan Somali, İngiltere ve İtalya'dan 1960 yılında bağımsızlığını ilan ederek ayrılmıştır. Somali'de parçalanmış bir toplum yapısı hâkimdir ve bağımsızlık öncesinde ve sonrasında onlarca yıldır süren iç savaş ve çatışmalar nedeniyle hâlâ tam olarak kontrolü elinde bulunduran bir yönetimin tesis edilememiş olması, ülkenin siyasi ve sosyal olarak güvensiz, ekonomik olarak ise fakir bir ülke olmasına neden olmuştur. Ülkede resmi otoritenin olmayışı, yolsuzluk ve işsizlik sorununa sebep olmakta ve bu da ülkede eşitsiz bir güç dağılımının oluşması ve halkın büyük bir çoğunluğunun yoksulluk sınırının altında yaşaması ile neticelenmiştir (Webersik, Hansen ve Egal, 2018, ss. 7-13). Somali'de devam eden siyasi çatışmalar, uzun süren kuraklık, gıda ve su güvenliğinin olmaması ve yoksulluk gibi problemlerin tümü, Somalililerin hem ülke içinde hem de başta çevre ülkeler olmak üzere tüm dünyaya zorunlu sebeplerle göç etmesine sebep olmuştur. Bu bağlamda Somali; kaynak, hedef, transit ve geri dönüş ülkesi olması sebebiyle önemli göç merkezlerinden biri olarak görülmektedir (IHD, 2021). Somali'deki söz konusu istikrarsız durum insanların güvenlik, eğitim, sağlık ve daha iyi yaşam taleplerini farklı ülkelere karşılamak için göç etmesinde önemli

bir itici güç olmaktadır. Somalililerin farklı ülkelere göç etmesinde ve bu ülkelerde yaşamlarını sürdürmesinde kişisel ve sosyal ilişkileri ve sermayeleri öne çıkmaktadır. Bu sermayeler, bazı toplumlarda ortak bir düşünce sistemi etrafında kurulumken bazılarında akrabalık veya hemşerilik bağı üzerine kurulmaktadır. Somali toplum yapısı düşünüldüğünde göç, daha çok hem siyasi hem sosyal yapı klan sistemi üzerine inşa edilmiş ve klan sistemi, toplumdaki güç dağılımının oluşmasında ve sürdürülmesinde belirleyici olmuştur.

Somali, çok ırklı ve etnisiteli diğer Sahra altı Afrika toplumlarından homojen olması yönüyle ayrılmakla birlikte Somali toplumunda klan sistemi olarak adlandırılan aşiret yapısı söz konusudur. Somali toplumu Darood, Hawiye, Dir, Isaaq, Hawiye, Rahanwein ve Diğil olarak bilinen altı büyük geniş aile ve ilişki topluluklarına ayrılmıştır. Bu klan yapısı ortak köklere sahip, ülke içinde farklı coğrafyalara yerleşmiş, kişinin soykütüğüne ait bilgileri içeren bir nevi kimlik referansı olan ilişkiler ağı olarak tarif edilmektedir (Ssereo, 2003, s. 25). Somali'deki klan sistemini 4,5 kabile olarak sınıflandıran başka bir görüş daha hâkimdir. Bu görüşe göre 4 büyük kabile Hawiye, Darood, Dir ve Rahanwein'dir ve bu büyük klanlar dışında kalanlar ise yarım (0,5) klan olarak adlandırılmaktadır (MFA, 2022). Somali'deki mevcut klan sisteminde bölgesel yerleşmeler de öne çıktığı için bu paylaşılan bir coğrafi aidiyetten ziyade ortak soya bağlılıktır. Klan sistemi, farklı bir etnik grup olarak değil aile/aşiret ilişkileri olarak değerlendirilmelidir. Zira Somali nüfusunun %90'ı Somali etnisitesine aittir ve bu sebeple homojen bir toplum yapısı söz konusudur (Lewis, 1999, s. 4). Somali toplumunda klanlar hem sosyal hem politik bir örgütlenmeye karşılık gelmektedir ve her klanın kendi lideri ve yaşlı bir gruptan oluşan konseyi bulunmaktadır. Toprağın ortak mülkiyet olduğu geleneksel klan sisteminde yönetim; güçten, dinden ve klandan alınmaktayken modernleşme sonrasında güç ve yönetim anlayışı değişerek ulusal yargı ve kanunlar öne çıkmış ancak bu süreçte klanların ileri gelenlerinin sosyal ve kültürel statüleri korunmaya çalışılmıştır. Bir klana bağlı olmak, güvenlik içinde olmak ve karşılaşılacak çatışmalarda güvenliğin sağlanmasını ifade etmektedir (Ssereo, 2003, s. 26). Aynı zamanda klanlar, bir güç ve statü göstergesi olarak değerlendirildiği için toplumsal konum elde etmede klanların sağladığı imkânlar öne çıkmaktadır. Çünkü eğer bir kişi herhangi bir klana üye değilse aynı zamanda Somali toplumunun da bir üyesi sayılmamaktadır (Besteman, 1993, s. 567). Klanlar, Somali toplumunda ekonomik ve siyasi üstünlüklere sahiptir ve özellikle 1991 yılı sonrasında devlet kurumlarındaki siyasi çöküşler klanların daha da güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Bunun yanında bir yandan politik anlamda görece toplumsal düzenin sağlanmasına aracılık ederken diğer yandan toplumsal çatışmaların kaynağını oluşturmuştur. Klanların bireyler üzerinde etkili bir güç olmasında güvenlik öne çıkmaktadır çünkü klanların bireyleri maddi ve manevi olarak koruma altına alması söz konusudur ve bu konuda sorumlulukları da bulunmaktadır (SEM, 2017, ss. 28-30). Bu kapsamda Somali toplumunda bir

klana dâhil olmak ve bunu sürdürmek kişinin en temelde kimlik ve aidiyet duygusunu ve güvenlik durumunu etkilemektedir.

Yöntem

Somalili göçmenlerin Somali'de olduğu gibi Türkiye'deki yaşamlarında da klan yapısının izlerini taşıyıp taşımadıkları ve bu durumun dernekleşme deneyimleri üzerindeki etkisi, sosyal sermaye bağlamında sosyolojik olarak incelenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla çalışmada aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. Somalililerin sosyal dayanışma ağları nelerdir?
2. Türkiye'deki Somalililerin örgütlenme/dernekleşme faaliyetleri mevcut mu, varsa bunlar nelerdir?
3. Dernekleşme/sivil toplum örgütlenmelerinin göç sürecine ve sonrasında yaşama bir katkısı oldu mu, bu katkılar nelerdir?
4. Göç sonrası yaşamda Somalililerle iletişimde derneklerin faaliyetleri nelerdir?

Mevcut çalışmada özellikle son 2011 ve sonrasında uluslararası iş ve iş birlikleri sayesinde yapılan açılımlar neticesinde Türkiye'ye göç etmeye başlayan ve 2020 sonrasında yoğunluğu artan Somalili göçmenlerin Ankara'da yer alan sosyal ağ ve dayanışma yapıları ile dernekleşme faaliyetlerini sosyal sermaye çerçevesinde Somalililerin gözünden anlamak ve gerçekçi bir tavırla ortaya koymak amaçlandığı için çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Saha çalışması deseninde veriler, yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme tekniği kullanılarak birinci elden gözlemler ve görüşmelerle toplanmıştır. Araştırma alanı, Somalili göçmenlerin yoğun olarak yaşadığı illerden biri olan Ankara'dır. Araştırmanın katılımcı grubu ise en az 1 yıldır Ankara'da/Türkiye'de ikamet eden 18 yaş üzeri Somalili göçmenler olarak belirlendiği için olasılıklı olmayan örnekleme tekniklerinden amaçlı ve kartopu örnekleme teknikleri ile katılımcılar belirlenmiştir. Çalışma kapsamında 9'u kadın 7'si erkek 16 katılımcı ile görüşülmüştür. Alan araştırması Ocak- Haziran 2023 aralığında gerçekleştirilen bu çalışmada elde edilen veriler, betimsel analiz yöntemi ile analiz edilmiştir.

Bulgular

Çalışma kapsamında ulaşılan ve çalışmaya dâhil edilen katılımcılar, 24 ile 60 yaş aralığındadır ve 6'sı bekâr, 10'u evlidir. Eğitim düzeyleri en düşüğü ortaokul (2) düzeyinde olmak üzere lise (3 kişi), ön lisans (1), lisans (5), yüksek lisans (4) ve doktora (1) mezunudur. Kaynak ülke olarak 11'i Somali'den, 3'ü Suudi Arabistan'dan, 1'i Etiyopya'dan ve 1'i de Hindistan'dan Türkiye'ye eğitim, ekonomi, sağlık, turizm vb. sebeplerle göç etmiştir. Dernek üyeliği konusunda katılımcıların büyük çoğunluğunun (10) Türkiye'de bir derneğe üyeliğinin bulunduğu görülürken; ait oldukları klan/kabile bilgileri incelendiğinde ise 6'sının Hawiye kabilesine, 8'inin Darood kabilesine ve 2'sinin Rahvain

kabilesine üye olduğu belirlenmiştir. Çalışmanın etik kuralları gereği erkek katılımcılar E1, E2.. şeklinde; kadın katılımcılar ise K1, K2.. şeklinde kodlanarak kimlik bilgilerinin açığa çıkması önlenmeye çalışılmıştır. Çalışmada elde edilen bulgular, araştırma problemleri bağlamında dört tema altında ele alınarak yorumlanmıştır. Bu temalar; sivil toplum örgütlenmesi durumu, sivil toplum örgütlenmesinin göç kararı ve sürecine etkisi, sivil toplum örgütlenmesi olarak derneklere bakış açıları ve göç sonrası Somalililerin birbirleriyle iletişiminde sosyal bir sermaye olarak sivil toplum örgütlenmesinin etkisidir.

Sivil Toplum Örgütlenmesi Durumları/Dernekleşme Faaliyetleri

Katılımcıların Türkiye’de bulunan Somalililere ait dayanışma/hemşeri derneklerine veya farklı bir derneğe üye olma durumları sorgulandığında; erkek katılımcıların tamamının Somali dayanışma derneklerinden herhangi birine üye olduğu, kadın katılımcıların ise yalnızca üçünün bir derneğe üye olduğu belirlenmiştir. Aktif dernek üyeliği bulunan üç kadın katılımcıdan biri olan K3, lisans eğitimi sırasında *Somali Öğrenci Derneği*’ne üye olduğunu fakat bir faaliyet yapılmadığı için üyelikten ayrıldığını ifade ederken şu anda yalnızca *Türk Kızılayı* derneğinin aktif üyesi olduğunu belirtmiştir. K4 ve K8 ise yalnızca Somalilerin oluşturduğu dayanışma derneklerine üyedir ve üyeliklerinde kendileri yardım almasalar da başkalarına yardım etme amaçları bulunduğunu ifade etmişlerdir. Diğer 6 kadın katılımcının ise dernek üyeliği yoktur ve genel olarak kadın katılımcılar, dernek üyeliği konusunda erkek katılımcıların gerisindedir. Bu durum daha çok kadınların hane içinde vakit geçirmelerinden, derneklerle temaslarının bulunmamasından ve dernekleşme faaliyetleri hakkında yeterli bilgiye sahip olmamalarından kaynaklanmaktadır. Erkek katılımcılarda ise bu durum, tam tersidir. Erkek katılımcıların tamamının (7’sinin) Türklerin veya Somalililerin oluşturduğu Somali dostluk/dayanışma derneklerine üyeliği bulunmaktadır. Hatta E3 ve E4, mevcut Somali derneklerinin kuruluşunda ve yönetiminde aktif olarak görev aldığını ifade etmiştir.

Türkiye’de eğitimimi bitirdikten sonra işte bu derneği kurmak için çalışmalara başladık. Bu Somali Milleti Dayanışma Derneği 2022’de kuruldu bir de Somali Topluluğu Derneği vardı, önce Somali Topluluğu’nu kurduk 2020’de. Ben her iki derneğe de üyeyim.

(E4, 35 yaş, Doktora)

Erkek katılımcılardan yalnızca E5, Türklerin oluşturduğu Somali dayanışma derneğine üye olduğunu ifade ederken genel olarak diğer erkek katılımcılar, Somalililerin kendi oluşturduğu derneklerden birine üye olduklarını ifade etmişlerdir.

Ben Türk-Somali Dostluk Derneği’ne üyeyim. Burası daha çok Türklerin olduğu bir yer burda hem siyasi insanlarla da görüşüyoruz hem de Somali’ye yardım filan toplanıyor, öyle bir yer.

(E5, 27 yaş, Lisans)

Sivil toplum örgütlenmesi ve dernekleşme faaliyetlerinin artması, ülkelerin toplumsal gelişmişlik ve demokratikleşme süreçlerinde önemli göstergelerden biri olarak değerlendirilmektedir (Karakaya, 2022, s. 338). Dernek üyeliği noktasında cinsiyet temelli farklılıklar, Türkiye'de olduğu gibi (YADA, 2015, s. 46) Somali toplumunda da öne çıkmaktadır. Kadın katılımcıların 3'te 1'i dernek üyesi iken erkek katılımcılarda bu oran %100'dür. Katılımcılarda dernekleşme oranının yüksek olması, ataerkil toplum yapısından kaynaklandığı gibi göç sürecinde erkeklerin göç kararı alma ve uygulama noktasında öne çıkmasından ve göç maliyetleri hakkında daha fazla bilgi sahibi olmasından kaynaklanıyor olabilir.

Sivil Toplum Örgütlenmesinin Göç Kararı ve Sürecine Etkisi

Katılımcılara göç kararlarında ve/veya göç sonrası yaşamlarında dernekleşmenin veya dernek üyeliğine sahip olmanın etkisi sorgulandığında; Türkiye'ye göç kararı almalarında daha çok eğitim, iş ve sağlık faktörlerinin etkili olduğu; göçe destek noktasında ise daha çok akrabalık ilişkilerinin ve Türk kamu kurumlarının etkili olduğu bilgisine ulaşılmıştır.

Yok, hayır bana bir yardımı olmadı derneklerin. Ama benim öğrenci bir tanıdığım bana ev tutmamda filan yardımcı oldu.

(E2, 33 yaş, Lise)

Lisans eğitimimiz için biz kız kardeşimle beraber geldik, ikimizde Türk Diyanet Vakfı bursu aldık, onlar bizi yönlendirdi. Biz geldiğimizde dernek bilmiyorduk Türkiye devletinden yardım aldık o zaman. Ama sonra Türkiye'de Somalililer artınca işte biz de bir yardımı olsun diye bu derneği kurduk. Türkiye'ye gelen veya gelmek isteyenler bize ulaşıyor bir şekilde, ne yapacaklarını öğrenmek istiyorlar. Bazıları gelmeden ücreti gönderiyor ona ev kiralyoruz bazıları geliyor kendi beğeniyor evi ona bu aşamalarda yardımcı oluyoruz.

(E3, 32 yaş, Lisans)

Hem kadın hem erkek katılımcılar, göç kararı almalarında veya göç sonrasındaki yaşamlarının kolaylaşmasında bir derneğe üye olmanın avantajını veya dezavantajını yaşamadıklarını ifade etmişlerdir. Dernek üyesi olma veya olmama durumunun derneklerden bilgi alma noktasında bir etkisinin olmadığı, bunda da dernekleşme faaliyetlerine göç sonrasında yönelmelerinin etkili olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca dernek kurulması veya yönetilmesinde aktif olarak görev alan kişilerin ise kendileri olmasa bile kendilerinden sonra geleceklere destek olma noktasında derneklerin faaliyetlerini artırmaya yönelik bir çabalarının olduğu tespit edilmiştir. Ancak akrabalık, kabilecilik/klan sisteminin ve arkadaşlık ilişkilerinin göç sonrası yaşamda derneklerden daha fazla kolaylaştırıcı etkiye sahip olduğu kadın ve erkek katılımcılarca desteklenmiştir.

Sosyal ağ ve sermaye kuramına göre göç sonrasında göçmenler arasındaki ilişkiler, göçlerin devamlılığı ve yeni ülkede göçmenlerin karşılaşabilecekleri sorunların çözümü noktasında etkili olmaktadır. Bu göçlerin yerleşik hale gelmesinde ve kurumsallaşmasında göçmenlerin oluşturdukları dernekler öne çıkmaktadır. Ancak farklı kültürel özelliklere sahip toplumlarda insanları bir arada tutan değerler ve inançlar farklı olduğu için göçmenlerin göç sonrasında birbirleriyle iletişim kurmalarında ve göçmen ağları oluşturmalarında da farklılık olmaktadır. Somalililerin derneklerden ziyade aile ve akrabalık ilişkilerini ön plana çıkarması, onların göç sonrasında formel olarak dernekleşme faaliyetlerinin değil informal olarak sosyal ilişkilerinin güçlenmesine katkı sağlamaktadır (Bartram vd., 2017, s. 205).

Sivil Toplum Örgütlenmesine Yönelik Bakış Açılıarı: Kabile = Sigorta

Katılımcılara sivil toplum örgütlenmesi veya sosyal dayanışma ağı olarak neleri kullandıkları sorulduğunda genel olarak kabilecilik olarak adlandırdıkları klan sisteminden ve bunun etkisinden bahsetmişlerdir. Bu konu hakkındaki katılımcı görüşleri şu şekildedir:

Somali'de dernek yok ama herkesin bir kabilesi vardır, Hawiye, Darood, Dirr/Isak ve Rahvain kabileleri öne çıkar, tabi benim de kabilem var. Herkes kabilesindekileri genel olarak bilir. Ben Türkiye'ye gelince öğrendim dernek nedir ve sonra yardım etmek için üye oldum Kızılay'a.

(K3, 24 yaş, Yüksek lisans)

Bizim Somali'de kabilecilik anlayışı var, aşiret gibi bir şey. Genel olarak en belirgin fark kabileler arasında lehçe- şive farkı var. Kabileler arasında evlilikler oluyor benimle eşimin kabilesi farklı aslında bu bizim için sorun olmadı; ama bunu sorun yapanlar var tabi.

(K6, 29 yaş, Yüksek lisans)

Somalililerde kabileler var. Kabile demek Somali sigortası gibi. Sana bir şey olursa kabile para topluyor o ödüyor, bir sorun olursa kabilendekiler çözüyor. Kabile=Somali sigortası.

(K2, 26 yaş, Lise)

Kabile olarak bizim Somali kabilelileri 5 kabile yani 4.5 diyolar, 4 buçuk kabile. 4 kabile büyük olanlar buçuk dediğimiz azınlık olan insanlardan oluşuyor. Bu azınlık kabile içinde suçlular, görüntüsü sorunlu olanlar, maddi olarak veya politik olarak düşük grupta olanlar var, hatta bizim babalarımız bunlara çok gülüyorlar. Benim kabilem 4 büyük kabileden biri. 4 kabile Hawiye, Darood, Dirr ve Rahvain kabilesidir. Herkes bir kabilenin üyesidir. Kabileler eskiden Somali'de devletin olmadığı zamandan kalma. Türkiye'de bir şey olursa SGK/STK var ama bizim orda bir sorunum varsa amcam, dedem var yani kabilem var. Bizim için koruyucu bir şey, birbirimize destek olmak için var gibi kabile, sigorta gibi.

(E3, 32 yaş, Lisans mezunu)

Her bireyin içinde bulunduğu sosyal ağlar ve bu ağları aracılığıyla yaşamını kolaylaştırmasına yarayan sosyal sermayesi mevcuttur. Somalililerde klan sistemine dayanan bu sosyal sermaye anlayışı, onların aile, akrabalık, komşuluk gibi bağlarla dinsel, kültürel, siyasal bir düğüm içinde olmasında etkili olmuş; katılımcılar da bu sosyal sermayelerini sosyal sigorta olarak değerlendirmiştir (Bartram vd., 2017, s. 206). Bu durum, Somalili göçmenler arasında daha çok Durkheim'in (1984) mekanik dayanışma olarak ifade ettiği informal dayanışma biçiminin öne çıktığını göstermektedir.

Katılımcıların bir kısmı, kabile sisteminin kendileri için sigorta veya dayanışma ağı olduğunu ifade etmesine rağmen bazı katılımcılar, bunun tam tersi ifadelerde bulunmuşlar ve klan sisteminin olumsuz-ayrıştırıcı yönlerine değinmişlerdir:

Türkiye'de de Somali'deki gibi kabilecilik dernek işlerine de yansdı. Herkesin Somali'de kabilesi var. Herkes kendi kabilesinden adam derneğin başına geçsin istedi, öyle olunca dernek işi bozuldu. Somali'de 21 sene Darood hükümeti alıyordu sonra 91 senesi sonrasında onu düşürdüler ve iç savaş çıktı; şimdi herkes kendi kabilesinin başa gelmesini istiyor. Kabilecilik baskın olduğu için herkes kendi kabilesinden adamlarla daha çok görüşür. Ama Somalililer hep birbirini tanırlar hepsi akraba sayılır.

(E2, 33 yaş, Lise)

Kabileler var bizim orda. Kabilelerde sıkıntı olduğu için kabile sistemini gençler yıkmaya çalışıyor. Ama biz kabile konusundan kurtulmak istiyoruz. Yine de herkesin kendi kabilesine bir duygusu ve bağlılığı var.

(E5, 27 yaş, Lisans)

Bizim Somalililerin dernekleşmesi çok zayıf. Bizde aşiret/kabile kültürü var. Genelde herkesin bir sorunu olduğunda önce kendi akrabasına, kabilesine gider. O konuda çok hassasız, biz de hemşericilik kabilecilik olarak anlaşılır, bu konuda kimse açıkça konuşmaz. Bizde iyi bir şey de yapsan kötü bir şey de yapsan hemen kabilecilik yapıyorsun diye düşünüyorlar. "Biz ondan kaçtık sen Türkiye'ye de mi bunu getirdin?" diye söyleniyorlar. Aslında biz Somaliler Türkiye'de birleşince ayrışıyoruz aramıza kabilecilik giriyor.

(E6, 31 yaş, Yüksek lisans)

Görüldüğü üzere Somalililer arasında kabilecilik/klan sisteminin olması hem birleştirici hem ayrıştırıcı güç olarak değerlendirilmekte; kabile/klan sistemini kimi katılımcılar göçü kolaylaştırıcı bir faktör olarak görürken kimileri göç sonrası dayanışmayı azaltıcı faktör olarak görmektedir. Portes'in (1998, ss. 15-18) de belirttiği gibi sosyal ağlar göç sürecinde her zaman olumlu bir faktör olarak değerlendirilmez, birtakım olumsuz sonuçları da içermektedir. Somalililer arasında özellikle herkesin kendi kabilesinden birinin yönetici olmasını istemesi, kabile kurallarına göre hareket edilmek zorunda olması gibi faktörler, bazı

Somalililerin sosyal ağ ve sermaye olarak gördüğü kabile/klan anlayışından uzaklaşmasına sebep olmaktadır.

Göç Sonrası Somalililerle İletişimde Sosyal Bir Sermaye Olarak Sivil Toplum Örgütlenmesinin Etkisi

Göç sonrasında Somalililerin birbirleriyle iletişim kurma ve dayanışma sağlamada kadın katılımcıların çoğunlukla telefon/sosyal medya aracılığıyla iletişim kurduğu ve Somalililerle yüz yüze iletişimlerinin erkeklere nazaran azaldığı tespit edilmiştir.

Benim Türkiye’de çok Somalililerle iletişimim olmuyor, sadece yan apartmanda Somalili bir arkadaşım var o bize geldikten sonra çok yardım etti, o burda okumuş daha önce öğrenciymiş. Onun dışında tabi burada çok Somalili tanıyorum burda yaşadıklarını biliyorum ama onlarla telefonda Whatsap’tan Facebook’tan filan konuşuyoruz.

(K1, 27 yaş, Ön lisans)

Ben çalışıyorum ve bir Türk’le evlendim onun için birkaç tane görüştüğüm Somalili arkadaşım dışında artık çok Somalili ile görüşmüyorum. Akrabalarım da var Türkiye’de ama onlarla genel olarak telefonda görüşüyoruz artık çoğunluk iş yerindekilerden dolayı çevrem Türk oldu.

(K3, 24 yaş, Yüksek lisans)

Erkek katılımcılar ise Somalililerle göç öncesinde olduğu gibi göç sonrasında da iletişimlerini devam ettirmiş, dernek veya telefon ve sosyal medya aracılığıyla yüz yüze ve çevrim içi olarak ilişkilerini ve dayanışmalarını sürdürdüklerini ifade etmişlerdir.

Ben dernekte yöneticilik yaptığım için benim çevrem hep Somalililer. Onların gelmeden önce ve sonrası resmi işlemlerinde veya ev kurma işlerinde yardımcı oluyoruz. Ben birine yardım ederken derneğe üye veya değil veya benim kabileden ya da değil diye yardım etme yapmıyorum hepimiz Somaliliyiz, kimin yardımı ihtiyacı varsa elimizden geleni yapıyoruz. Tabi bunun için hizmet bedeli de alıyoruz sonuçta bazı işlemler ücretli oluyor.

(E3, 32 yaş, Lisans)

Ben Türkiye’de 5 sene kaldığım için artık buradaki birçok şeyi biliyorum Somalililer arasında çok fazla tanınıyorum. Benden iki gün haber almasalar mesela hemen her yerden beni aramaya ulaşmaya çalışırlar. Ben burada Somalililer için bir haber kaynağı gibiyim. Sosyal medya kanallarım var onları yönetiyorum. Mesela iki ay Somali’ye gittim bütün Somalililer arar neredesin diye. Benim numaram her yerde yazar Somalililer bana kolaylıkla ulaşır, hep Somalililer önemli olduğumu da söylüyor. İşim Somalililerin Türkiye’de yaşamlarını kolaylaştırmak olduğu için hep çevrem Somalili.

(E4, 35 Yaş, Doktora)

Derneklerin göçmenleri bilgilendirme ve yönlendirme konusunda yetersiz kaldığına ve pasif konumda olduğuna dair katılımcı görüşleri bulunmaktadır. Dernekleşmenin artırılabilmesi ve göç sonrasında dayanışmanın daha kurumsal olarak sağlanabilmesi için hem derneklerin faaliyetlerini artırmaya yönelik bir vizyon geliştirmesi hem de göçmenler arasında dernekleşmeyi teşvik edici faaliyetler planlaması gerekmektedir. Bu durumla ilgili katılımcı görüşleri şu şekildedir:

Türkiye'ye geldikten sonra insanlar kendi kabilesinden insanlara önce bir yakınlık hissediyor ama bu çok etkili değil. Bize şey diyorlar “Biz istiyoruz ki gurbet bizi eşitlesin.” Geldikten sonra biz nerde doğdun, hangi kabiledesin bunları bırakıp işte biz Somalili göçmeniz deyip ona bakmak istiyoruz, yani kabilemiz değil Somaliliğimiz öne çıksın istiyoruz. Dernekleşmenin de bu yönden hem Somalilileri bir arada tutma hem onlara bilgi aktarma noktasında bu kabileciliğin de etkisiyle sanırım bir anlamı olmuyor. Hem Türklerle Somalililerin hem sadece Somalililerin oluşturduğu derneklere hiçbir faaliyet yok. Mesela Türklerle ortak oluşturulan dernekte onlar sürekli Somali'ye yardım için kurban filan hep yardım topluyorlar. Mesela ben burda bir sorun yaşadım, ilgilenme, bilgilendirme yok. Ben bu kurban toplama işinin Somali'ye bir yardımı olduğunu kesinlikle düşünmüyorum. Yani koca ülkenin sorunu burdan gidecek bir kurbanla mı çözülecek, zaten Somali'de hayvancılık yapılıyor, ihtiyaç yok.

(E6, 31 yaş, Yüksek lisans)

Türkiye'ye gelen Somalililerin mutlaka bir tanıdıkları oluyor akrabası, kabilesinden biri, hemen onu arıyor onun yönlendirmesiyle geliyor veya geldikten sonra neler yapacağını öğreniyor. Biz arkadaşlarla bu derneği yardım etmek anlamında değil ama bir kurum gibi olması için kurduk. Mesela Göç İdaresi ile ilgili bir sorun olduğunda sorunumuzu çözsün ya da bizi bilgilendirsin diye kurduk; ama maalesef öyle bir faaliyeti olamadı.

(E6, 31 yaş, Yüksek lisans)

Dernek konusunda insanlar dernek üyeliği yapsa iyi olur aslında, sonradan gelenle önceden gelen birbirine destek olur yol gösterirdi, sonuçta Somali ve Türkiye farklı ülkeler. Buranın kültürünü anlatan bir dernek iyi olurdu aslında. Ben Somalililerin kurduğu Whatsapp gruplarını bilmiyorum bilsem katılırdım ve bu konuda sonradan gelenlere destek olmak isterdim.

(K3, 24 yaş, Yüksek lisans)

Görüldüğü üzere derneklerin ev sahibi toplumla ve göçmenler arasındaki ilişkileri sağlama, köprü kurma, bilgi akışı sağlama ve sorunlara çözüm bulma konusunda pasif kalması, Somalili göçmenlerin dernekleşme faaliyetlerinin geri planda kalmasına ve göç sonrası yaşamda sosyal sermaye olarak aile ve akrabalık ilişkilerini içeren informel dayanışma ağlarının kullanılmalarında ve bu ağların giderek güçlenmesinde etkili olmuştur. Göçmen ağlarının göç sürecine sağladığı önemli katkılar göz önünde bulundurulduğunda; göçmenlerin sosyal ağlarını

daha kurumsal hale getirip dernekleşmeyi artırması, önceden gelen göçmenlerle yeni gelen göçmenler arasında köprü kurulmasına, yeni gelen göçmenlerin göç ettikleri ülkeye entegrasyon sürecinin kolaylaşmasına ve toplumsal sorunları için hep birlikte hareket etmelerine katkı sağlayacaktır.

Sonuç ve Tartışma

Göç ve göçmenlik konusu, sebepleri ve sonuçları bakımından toplumda birçok alanı ve akademide de birçok disiplini aynı anda etkilemektedir. Göçmenlerin çeşitli sebeplerle yer değiştirmesi veya değiştirmek zorunda kalması hem göçmen bireyin baş etmesi gereken birçok soruna sebep olmakta hem de toplumsal olarak oluşabilecek risk ve avantajların yönetilmesi konusunda yeni mekanizmaların oluşmasına etki etmektedir. Küreselleşmenin hızını ve yoğunluğunu artırdığı günümüzde göç hareketlerinin bir ağ aracılığıyla ve sosyal sermayelerin desteğiyle gerçekleştirildiği göz önünde bulundurulduğunda göçmenler, göç sonrası yaşamlarında karşılaşabilecekleri zorluklarla baş etme yöntemi olarak göçün olumsuz maliyetini azaltıcı ve ev sahibi topluma entegre olmayı kolaylaştırıcı faaliyet ve yapılar içine dâhil olmayı tercih etmektedir. Somalili göçmenlerin sosyal sermaye olarak kullandıkları dayanışma biçimlerinin ve dernekleşme faaliyetlerinin ele alındığı bu çalışmada Somalili göçmenlerin dayanışmalarında etkili olan değerler irdelenmiştir.

Göçmenlerin göç sonrası yaşamda dayanışma sağlamak amacıyla dernek, vakıf, topluluk vb. sivil toplum yapılanmaları içinde oldukları ve göç sürecine destek olmak için göçmen ağlarını kullandıkları bilinmektedir. Bununla ilgili literatürde gerek yurt dışındaki Türklerin (Adıgüzel, 2004; Akyel, 2019; Yaman, 2014) gerekse farklı kaynak ülkelerden Türkiye'ye gelen göçmenlerin sosyal sermaye olarak oluşturdukları sivil toplum yapılanmalarının ele alındığı birçok çalışma (Güleç, 2019; GAR, 2022; Stanojlović, 2023) bulunmaktadır. Sivil toplum kuruluşlarının özellikle göçmenler için farklı bir toplumda yer edinmesinde ve sahip olduğu değerleri sürdürmesinde önemli bir katkısı bulunmaktadır ve bu durum, farklı çalışmalarla da desteklenmektedir. Literatürde genel olarak göç yönetiminde ve toplumsal gelişmişlikte sivil toplumun öneminin vurgulandığı çalışmalar (Aksel ve Boşnak, 2022; Çelik ve Yücel Batmaz, 2023; Karakaya, 2022) yer alsada yine de daha çok Suriye, Irak, Afganistan ve Balkan ülkeleri gibi ülkelerden gelmiş belirli bir göçmen grubun sivil toplum yapılanmaları ve bu yapıların toplumsal entegrasyona etkileri ele alınmaktadır (Akbulut, 2020; Arıcıoğlu ve Afkari, 2023; Çakar, 2008).

Bu çalışmanın esas konusunu ve çalışma grubunu oluşturan Somalili göçmenler üzerine yapılmış literatürdeki çalışmalar incelendiğinde ise diğer göçmen gruplara nazaran bu konudaki çalışmaların daha az sayıda olduğu gözlemlenmektedir. Farklı disiplinlerce incelenen Somalililer, farklı bakış açılarıncada ele alınmıştır. Bu kapsamda Somalililerin sağlık durumlarını ve belirli

sağlık problemleri üzerindeki bilgi ve tutumlarını konu edinen çalışmalarda Farah (2023), Akalın (2020), Aweis (2023) ve Ali (2022) öne çıkmaktadır. Ayrıca Somalililer, ekonomi ve siyaset disiplinlerince incelenmiş ve bu çalışmalarda (Alin ve Dil, 2022; Bulle, 2020; Uslu Ak, 2021) Somalililerin bankacılık işlemleri, girişimcilik deneyimleri ve ekonomik durumları gibi konular ele alınmıştır. Somalililerin entegrasyonunu ve ev sahibi toplumla ilişkilerini konu edinen çalışmalarda ise Atmaca (2020), Bakal Ali ve Özözen Kahraman (2021), İmre (2020), Hatipoğlu (2020) ve Gedik (2009) gibi araştırmacıların çalışmaları öne çıkmaktadır. Somalili göçmenlerin sivil toplum yapılanmalarına yönelik çalışmalar ise literatürde çok az sayıdadır ve bunlardan biri, Abdi Hared'in (2020) çalışmasıdır. Abdi Hared'in (2020) çalışmasında ise bu çalışmada olduğu gibi Türkiye'deki Somalili göçmenlerin sosyal sermayeleri ve sivil toplum örgütlenmelerinde etkili olan faktörlerden ziyade Somali'deki sivil toplum yapılanmasının toplumsal barış üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bu bakımdan söz konusu bu çalışma, Somalililere yönelik yapılmış diğer çalışmalardan ayrılarak literatürdeki boşluğa önemli bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Mevcut çalışmanın genel olarak sonuçlarına bakıldığında; Somalili erkek katılımcıların ev dışı yaşamda aktif rol oynamasının dernekleşme faaliyetlerine yönelmelerinde ve dernekleşmenin olumlu ve olumsuz yanlarının bilincinde olmalarında etkili olmuştur. Ancak kadınların günün genelini daha çok ev içinde geçirmesi, dernekleşme hakkında yeterli bilgi ve farkındalığa erişememelerine ve yeni topluma entegre olma ve diğer Somalili göçmenlerle iletişim ve etkileşimde bulunma ve dolayısıyla sosyal sermayelerini kullanma noktasında erkek katılımcıların gerisinde kalmalarına sebep olmuştur. Göçmen dernekleri göçmenlerin yeni topluma uyum sağlama sürecinde devlete alternatif bir yapıya bürünmesi, ait olunan etnik grubun ortak sesi olması ve farklı göçmen veya etnik grupların temasını sağlaması bakımından diğer sivil toplum kuruluşlarından farklılaşmaktadır (Odmalm, 2009, s. 157). Ancak çalışmadaki kadın katılımcılarda dernek üyeliğinin düşük düzeyde olması, Somalili kadın göçmenlerde göç sonrası yaşamı kolaylaştırma veya belli bir görüş etrafında birleşme ve harekete geçme konusunda yeterli bir çabanın ve bilincin olmadığını göstermektedir. Somalili erkek göçmenlerin ise tamamının Somali toplumu ile bağlantılı bir dernek içinde yer alması; yeni topluma entegre olma, var olan değerleri sürdürme ve göçün maliyetini azaltma noktasında çabaladıklarını göstermektedir.

Sosyal ağların ağ içindeki kişiler için olduğu kadar ağların çevresindeki kişiler için de önemi bulunmaktadır ve özellikle göçmen ve ev sahibi toplumun arasında bir etkileşim oluşturması bakımından ağlar, önemli entegrasyon araçlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Dernek, vakıf ve topluluk gibi sivil toplum örgütlenmeleri, göçmenlerin deneyimlerinden ve stratejilerinden yararlanarak göçün avantajlarından faydalanıp dezavantajlarının üstesinden gelmesinde etkili

bir sosyal sermayedir (Cederberg, 2012, s. 60; Putnam, 2007, ss. 137-138). Çalışmada göç sürecinde ve göç sonrası yaşamda herhangi bir sivil toplum kuruluşundan destek alma konusunda tüm katılımcılarda benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Somalili göçmenler, göç sürecinde -eğitim amacıyla öğrencilik döneminde Türkiye'ye göç etmiş Somalililerin aldığı ekonomik yardımlar hariç olmak üzere- derneklerden veya herhangi bir kurumdan yardım almadığını belirtmiştir. Daha çok Türkiye'ye yerleşme ve yeni toplumun yapısını öğrenme sürecinde kendisinden önce gelen Somalili öğrencilerden veya akraba/kabile gruplarından informel yardımlar almışlardır. Özellikle cemaat tipi dayanışma biçimi olarak mekanik dayanışma özelliği gösteren Somalililer, her ne kadar kendileri derneklerden resmi bir yardım almasalar da özellikle erkek katılımcılar kendilerinden sonra gelenlere ve/veya geleceklere destek olma konusunda oluşturdukları derneklerin aktif olması için dernekleşmeye önem vermeye başladıklarını belirtmişlerdir. Ayrıca kişisel ilişkiler sosyal sermaye anlamında kurumsal bir yapı olan derneklerden daha fazla etkili olmuş ve göçte destek olma noktasında öne çıkmıştır. Toplumsal ağlar ve etkileşimler sosyal sermayenin alt yapısını oluşturmakta ve sosyal sermayenin yapısı ve miktarına bağlı olarak sonucu da olabilmektedir (Altan, 2007, s. 225). Bu kapsamda çalışmada da görüldüğü üzere katılımcılar, başlangıçta dernekleri sosyal sermaye olarak kullanmasalar bile göç sonrasında dernekleşmeye yönelmişlerdir.

Somalili göçmenlerin sosyal sermaye rezervlerini belirlemek ve aralarındaki sosyal dayanışmayı sağlayıcı mekanizmaları tespit etmek için yöneltilen sorularda katılımcılar, Somali toplum yapısında ve yönetiminde etkili olan kabile sisteminden bahsetmiş ve bağlı oldukları kabilelerin kendileri için bir nevi *sosyal sigorta* olduğunu vurgulamışlardır. Kabile/klan sistemi, Somali toplumunda ve siyasi ilişkilerde oldukça önemli ve toplumsal ilişkileri belirleme noktasında öne çıkan bir yapılanmadır. Katılımcıların ifadelerinde de yer aldığı üzere Somali'de toplumsallığın kaynağı, esas olarak aile ve akrabalık bağlarını da belirleyen ve çevreleyen klan/kabile sistemidir. Somali gibi cemaat yapısının ve mekanik dayanışmanın etkili olduğu toplumlarda toplumsal güven, ilişkiler ve dolayısıyla da sosyal sermaye, bu klan sistemi çerçevesinde oluşturulmuştur. Klan sistemi içinde paylaşılan ortak değerlerin ve hedeflenen ortak çıkarların sayısı ve niteliği, bu sistem içindeki kişilerin sosyal sermayelerinin niteliğini artırmakta ve bu sisteme olan bağlılığını ve güvenini pekiştirmektedir (Fukuyama, 1998, ss. 42, 44-45). Çalışmada kadın katılımcılar, kabile sistemini olumlu bir sosyal destek mekanizması olarak görmekteyken erkek katılımcılar, kabile sisteminin ayrıştırıcı yönleri olduğunu, özellikle dernekleşmenin liderlik ve yönetim süreçlerinde klan sisteminin öne çıkarılması ile Somalililer arasındaki dayanışmanın azaldığını ve bu durumun çatışmaya sebep olduğunu vurgulamışlardır. Bu sebeple Türkiye'de bu durumun nötrlenmesini ve kabileleri yerine Somalili kimliklerinin öne çıkmasını istemektedirler. Kadın katılımcıların içinde buldukları kabile sistemini bağlayıcı sosyal sermaye olarak görmeleri,

onların formel dayanışma biçimi olarak dernekleşme faaliyetlerini tercih etmemelerinde etkili bir unsurdur zira Putnam (2000, ss. 20-22, 101) kadınların resmi olmayan ağları kullanmakta daha başarılı olduğunu vurgulamaktadır. Erkek katılımcılar ise kabile kaynaklı bizlik duygusunu güç dağılımı noktasında bir ayrıştırıcı faktör olarak değerlendirmekte ve bunun dernekleşme faaliyetlerine engel olduğunu öne sürmektedir.

Ayrıca çalışmada göç sonrasında dernekleşme faaliyetlerinde olduğu gibi Somalililerle iletişim kurma ve ilişkilerini sürdürme konusunda da kadın katılımcıların erkeklere göre daha kapalı durumda olduğu görülmüştür. Diğer bir ifadeyle Somalili kadın göçmenler, akraba ve arkadaşlarıyla görüşme konusunda yüz yüze iletişimi azaltarak sosyal medya ve telefon aracılığıyla ilişkilerini sürdürmeye yönelmişler; dernek veya herhangi bir yapılanmanın aralarında dayanışma için gerekli olmadığını, birbirlerinin ihtiyacı olduklarını bildikleri durumlarda yardımlaşabildiklerini ve bunun için sosyal medyayı araç olarak kullandıklarını ifade etmişlerdir. Erkek katılımcılar da kadınlar gibi sosyal medya ve telefon aracılığıyla birbirleriyle iletişim halinde olduklarını ve genel olarak çalışmadıkları için vakitlerini daha çok Somalililerle bir arada olabilecekleri kafe ve işyerlerinde geçirdiklerini belirtmişlerdir. Bu durum, Somalililerin informal birliktelikler içinde olduğunu göstermektedir.

Her ne kadar kabilecilik kültürünün ayrıştırıcı yönü dernekleşmeyi olumsuz etkilese de derneklerin sorun çözme ve bilgilendirme noktasında pasif kalması, Somalili göçmenlerin dernek üyeliğine yönelmemesinde en etkili sebep olmuştur. Özellikle hemşeri derneklerinin göç sonrası yaşamı kolaylaştırıcı bilgileri aktarması ve göçmenler arası dayanışmayı sağlayıcı faaliyetlerde bulunması, dayanışma ağlarının kurumsallaşmasında ve sivil toplum düşüncesinin göçmenler arasında yaygınlaşmasında etkili olabilecektir. Sivil toplum kuruluşlarının üyelerine kimlik sağlama ve ortak hareket etme noktasında yol gösterici vasıflara sahip olması, göçmenler arasında sosyal sermaye üretimine katkı sağlarken aynı zamanda ev sahibi toplum hakkında yeterli ve doğru bilgi alma ve sorunlarına dair yetkili makamlara ulaşma noktasında sağlayacağı destekle de ev sahibi topluma entegre olmaya katkı sağlamaktadır (Aksel ve Boşnak, 2022).

Çalışmada elde edilen bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, Somalili göçmenlerin Türkiye'ye göç sürecinde ve göç sonrası yaşamlarında göçmen derneklerinin entegrasyon süreçlerine aktif bir etkisinin olmadığı, dayanışma ağlarının daha çok informal olduğu ve Somalililerin hızlı iletişim ve dayanışma sağlamaları noktasında sosyal medyanın öne çıktığı görülmektedir. Sosyal sermayesi fazla olan toplumlarda toplumsal ve ekonomik kalkınma düzeyi bireylerin toplumsal farkındalıkları ve birlikte hareket etme güçleri daha fazla olabilmektedir (Fukuyama, 2000). Bu kapsamda bireylerin ve bu çalışma kapsamında Somalililerin toplumsal birliktelik ve dayanışma sürecinde

kabilecilik anlayışının ayrıştırıcı yönlerinden ziyade birleştirici gücüne odaklanarak organize olmalarının Türkiye'ye entegre olmalarına ve göç sonrası sorunlarını çözmelerine katkı sağlayacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Türkiye'de Somalili göçmenlerin sivil toplum örgütlenmelerine ve sosyal sermayelerine yönelik çalışmaların yetersizliği göz önüne alındığında bu alanda yapılacak çalışmalar daha kapsamlı olarak farklı yaş grupları üzerinde veya farklı değişkenler temelinde incelenebileceği gibi bir sosyal sermaye olarak kabilecilik anlayışının sivil toplum örgütlenmelerinde olduğu gibi Somalililer üzerinde başka ne tür etkileri olduğunu araştırmak da Somalili göçmenlerin sosyal sermaye üretimi hakkında detaylı bilgi elde edilmesine katkı sağlayacaktır. Bu yöndeki çalışmalar Somalililerin eğitim, sağlık, turizm vb. sebeplerle Türkiye'ye yönelik göç hareketlerinin devam edeceği dikkate alındığında, Somalililerin daha yakından tanınması ve entegrasyon süreçlerinin hızlandırılması noktasında ihtiyaç duyulacak politikaların hazırlanmasında yol gösterici olacaktır.

Kaynakça

- Abdi Hared, A. (2020). The Role of Civil Society in Peace Building in Somalia. *International Journal of Research in Humanities and Social Studies*, 7(6), 8-16. <https://ijrhss.org/papers/v7-i6/2.pdf>
- Adıgüzel, Y. (2004). *Kimliğin Korunmasında ve Üretilmesinde Türk Derneklerinin Rolü Almanya/Köln Örneği* (Basılmamış Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Ager, A., Strang, A. ve Abebe B. (2005). Conceptualizing Community Development in War-Affected Populations: Illustrations from Tigray. *Community Development Journal*, 40(2), 158-68.
- Akalın, B. (2020). Türkiye'deki Somalili Gençlerin Gözünden Kadın Genital Mutilasyonu Bir İnsan Hakları İhlali Midir?. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1(47), 183-197.
- Akbulut, A. (2020). Suriyelilerin Uyum Sürecinde Devlet Kurumları ve STK'ların Rolü. *Turkish Studies-Social Sciences*, 15(5), 2301-2322.
- Aksel, D. ve Boşnak, B. (2022). Sivil Toplum ve Göç Çalışmalarında Köprüler Kurmak: Türkiye Örneği. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Türkiye'nin Göç Siyaseti Özel Sayısı), 159-182.
- Akyel, O. (2019). *Fransa'da Yaşayan Türklerin Kurdukları Dernekler ve Fransız Yerel Yönetimiyle Olan İlişkileri: Corbeil-Essonnes Türk Kültür Derneği Örneği* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Kırıkkale Üniversitesi. Kırıkkale.
- Ali, N. A. (2022). *Türkiye'ye Medikal Turizm Amacıyla Gelen Somalili Hastaların Memnuniyetlerinin Değerlendirilmesi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara.
- Alin, L. D. ve Dil, E. (2022). Determinants of Somali Student's Entrepreneurial Intentions: The Case Study of University Students in Mogadishu. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 130-142.

- Altan, R. (2007). Sosyal Sermaye ve Kalkınma. *Türk İdare Dergisi*, 79(455), 223-229.
- Amin, S. (2003). Modern Kapitalist Dünya-Sistemi Kavramına Karşı Eski Dünya-Sistemleri Kavramı. A. Frank ve B. K. Gills (Ed.), *Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı Beş Binyıllık mı?* (E. Soğancılar, Çev.) içinde (ss. 457-505). Ankara: İmge Kitabevi.
- Arıcioğlu, M. A. ve Afkari, R. (2023). *Türkiye'deki Afgan Göçmenlerin Girişimcilik Sürecinde Sosyal Sermayenin Etkisi: İstanbul ve Konya Örneği Üzerine Nitel Bir Araştırma*. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 5(1), 17-44.
- Atmaca, F. (2020). *Cumhuriyet Dönemi'nden Günümüze Türkiye'ye Göçler ve Somalili Bireylerin Uyum Süreci Üzerine Bir İnceleme: Isparta Örneği* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi. Isparta.
- Aweis, S. A. (2023). *Türkiye'de Yaşayan 15-49 Yaş Arası Somalili Kadınların Aile Planlaması Yöntemlerini Kullanma ve Bu Yöntemlere İlişkin Plan ve Tutumları* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Karabük Üniversitesi. Karabük.
- Bakal Ali, Z. ve Özözen Kahraman, S. (2021). Bir Zorunlu Göçten Diğerine Suriye'den Türkiye'ye Göç Eden Somaliler (2011-2013): Balıkesir Örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(Dokuz Eylül Üniversitesi Uluslararası Konferansı, Göç: Önümüzdeki Yirmi Yıllık Projeksiyonu ve Ötesi" Özel Sayısı), 55-73.
- Bartram, D., Poros, M. V. ve Monforte, P. (2017). *Göç Meselesinde Temel Kavramlar* (I. Ağabeyoğlu Tuncay, Çev.). Ankara: Hece Yayınları.
- Besteman, C. (1993). Public History and Private Knowledge: On Disputed History in Southern Somalia. *Ethnohistory*, 40(4), 563-586.
- Borjas, J. G. (1989). Economic Theory and International Migration. *The International Migration Review*, 23(3), s.457-482.
- Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. J. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* içinde (ss. 241-258). New York: Greenwood Press.
- Boyd, M. (1989). Family and Personal Networks in International Migration. *International Migration Review*, 23(3), 638.
- Bulle, F. A. (2020). *The Effect of Brand Name on Consumer Buying Behavior: Empirical Study on Somali Students in Istanbul* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul.
- Cederberg, M. (2012). Migrant Networks and Beyond: Exploring the Value of the Notion of Social Capital for Making Sense of Ethnic Inequalities. *Acta Sociologica*, 55(1), 59-72.
- Claridge, T. (2018). Functions of social capital - bonding, bridging, linking. *Social Capital Research*. 08.03.2024 tarihinde <https://www.socialcapitalresearch.com/wp-content/uploads/2018/11/Functions-of-Social-Capital.pdf> adresinden erişildi.
- Coleman, J. S. (1990). *Equality and Achievement in Education*. Boulder: Westview Press.

- Çakar, M. (2008). *Ankara'ya Yerleşen Kosova-Prizren Göçmenlerinin İçsel ve Dışsal Sosyal Sermaye Kullanımları: Örnek Olay Çalışması* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Çelik, F. ve Yücel Batmaz, N. (2023). Türkiye'de Göç Yönetiminde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü. *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(29), 218-230.
- Durkheim, E. (1984). *The Division of Labour in Society* (W. D. Halls, Çev.). London: The Macmillan Press.
- Faist, T. (2003). *Uluslararası Göç ve Ulusaşırı Toplumsal Alanlar* (Azat Zana Gündoğan, Çev.). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Faist, T. (2010). Diaspora and transnationalism: What kind of dance partners?. T. Faist ve R. Bauböck (Ed.), *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods* içinde (9-34). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Farah, E. A. (2023). *Ankara'da Yaşayan Somali Uyruklu Yabancıların Covid-19'a Yönelik Bilgi ve Tutumlarının Değerlendirilmesi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Frank, A. G. ve Gills, B. (2003). 5000 Yıllık Dünya Sistemi Disiplinler Arası Bir Giriş. A. Frank ve B. K. Gills (Ed.), *Dünya Sistemi Beş Yüzyüklük mü Beş Binyüklük mü?* (E. Soğancılar, Çev.) içinde (ss. 41-136). Ankara: İmge Kitabevi.
- Fukuyama, F. (1998). *Güven, Sosyal Erdemler ve Refahın Yarattılması* (Ahmet Buğdaycı, Çev.). İstanbul: Şefik Matbaası.
- Fukuyama, F. (2000). *Social Capital and Civil Society*. USA: IMF Working Paper, WP/00/74, Ss. 1-18.
- GAR (Göç Araştırmaları Derneği). (2022). *Suriye'den Göçün 10. Yılında Sivil Toplum: Aktörler, Süreçler ve Öngörüler*. Gar Rapor No:8. İstanbul: GAR.
- Gedik, M. (2009). *Somalili Mültecilerin Sosyo- Kültürel ve Dinî Hayatları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma (Konya Örneği)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Güleç, M. M. (2019). Balkan Göçmenlerinin Sivil Toplum Kuruluşlarına İlgisi. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(36), 59-78.
- Habermas, J. (2003). *Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü (5. Baskı)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hatipoğlu, B. (2020). *Taşrada Mülteci Kadın Olmak: Kütahya'daki Somalili Kadınlar*. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- IHD (Integral Human Development). (2021). Country Profiles Somalia. <https://migrants-refugees.va/country-profile/somalia/> adresinden 11.10.2023 tarihinde erişildi.
- İmre, S. (2020). *Socio-cultural adaptation of Somali immigrants in Ankara and Istanbul*. İstanbul: Lider Sancak (TESAM).
- Karakaya, O. (2022). Türkiye'de Dernekleşme ve Toplumsal Gelişmişlik Göstergeleri Arasındaki İlişki. *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 315-340.
- Karpat, H. K. (2013). *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler* (2.Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.

- Lewis, I. M. (1999). *A Pastoral Democracy: A Study of Pastoralism and Politics Among the Northern Somali of the Horn of Africa*. Hamburg: LIT.
- Massey, S. D., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., Taylor, J. E. (1993). Theories Of International Migration: A Review And Appraisal. *Population and Development Review*, 19(3), 431-466.
- MFA (2022). Somalî'nin Siyasi Görünümü. <https://www.mfa.gov.tr/somali-siyasi-gorunumu.tr.mfa> adresinden 11.10.2023 tarihinde erişildi.
- Odmalm, P. (2009). Turkish Organizations in Europe: How National Context Provide Different Avenues for Participation. *Turkish Studies*, 10 (2), 149-163.
- Piore, M. J. (1979). *Birds of Passage: Migrant Labour in Industrial Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Portes, A. (1998). Social capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1-24.
- Putnam, R. D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Newyork: Simon and Schuster.
- Putnam, R. D. (2007). E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies*, 30(2), 137-174.
- Sem (Switzerland: State Secretariat for Migration). (2017). *Focus Somalia: Clans und Minderheiten*. <https://www.refworld.org/docid/5a606d7e4.html> adresinden 27.11.2023 tarihinde erişildi.
- Sjaastad, L. A. (1962). The Costs and Returns of Human Migration. *Journal of Political Economy*, 70(5), 80-93. <http://www.jstor.org/stable/1829105>
- Ssereo, F. (2003). Clanpolitics, Clan-Democracy and Conflict Regulation in Africa: The Experience of Somalia. *The Global Review of Ethnopolitics*, 2(3-4), 25-40. <https://doi.org/10.1080/14718800308405142>
- Stanojlović, Z. (2023). *Göçmenlerin Sosyal İhtiyaçlarının Karşlanması ve Geliştirilmesi Sürecinde STK'ların Rolü: Sırbistan Örneği*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Stark, O. ve Bloom, D. E. (1985). The New Economics of Labor Migration. *The American Economic Review*, 75 (2), 173-178. Papers and Proceedings of the Ninety-Seventh Annual Meeting of the American Economic Association <http://www.jstor.org/stable/pdf/1805591.pdf>
- Tilly, C. (1990). Transplanted Networks., *Immigration Reconsidered: History, Sociology and Politics*, (V. Yans-McLaughlin, Ed.) içinde (ss. 79-95). New York: Oxford University Press.
- Tocqueville, A. (1962). *Amerikan Demokrasisi*. (T. Timur, Çev.). İstanbul: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları.
- Todaro, M. P. (1969). A Model of Labor Migration and Urban Unemployment in Less Developed Countries. *American Economic Review*, 59, 138-148.

- Uslu Ak, B. (2021). *Türkiye'de Farklı Koruma Statüsündeki Göçmenlerin İstihdam Deneyimleri*. Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Wallerstein, I. (2004). *World-Systems Analysis: An Introduction*. USA: Duke University Press.
- Webersik, C., Hansen, S. J. ve Egal, A. (2018). *Somalia: A Political Economy Analysis*. Report Commissioned by the Norwegian Ministry of Foreign Affairs. Norwegian Institute of International Affairs.
- Woolcock, M. (1998). Social Capital and Economic Development: Towards a Theoretical Synthesis and Policy Framework'. *Theory and Society*, 27(2), 151-208.
- Woolcock, M. (2001). Microenterprise and Social Capital: A Framework for Theory, Research, and Policy. *The Journal of Socio-Economics*, 30, 193-98.
- YADA (Yaşama Dair Vakıf). (2015). *Türkiye 'de Sivil Toplumun Gelişimi ve Sivil Toplum Kamu İşbirliğinin Güçlendirilmesi Projesi, Verilerle Sivil Toplum Kuruluşları*. Ankara: Odak Matbaacılık.
- Yaman, G. (2014). Göçmen İlişkiler Ağının Ulusötesi Göçe Etkisi Belçika'daki Emirdağlılar Örneği. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (21), 281-299.

HOKAND HANLIĞININ BUHARA EMİRLİĞİ İLE TİCARİ MÜNASEBETLERİ (1840-1876)*

Yusuf KILIÇASLAN**

Öz: Hokand Hanlığı ile Buhara Emirliği, komşu diğer devletler (Hindistan, Rus ve Mançu İmparatorluğu, Hive Hanlığı gibi) ile de ticari münasebetler kurmuşlardır. Ancak coğrafyayı göz önünde bulundurduğumuz zaman tüm bu ülkeler ile yapılan ticarete bu iki Türk devleti birbirine bağımlıdır. Zira doğu yönlü ticaret yapmak isteyen Buharalı tüccarlar Hokand Hanlığı sınırlarını, Batı ve Güney yönlü ticaret yapmak isteyen Hokandlı tüccarlar ise Buhara Emirliği topraklarını kullanmak zorundadır. Tüm bu ismi zikredilen devletlerin birbirleriyle olan ticareti, bu çalışmanın çok uzağındadır. Dolayısıyla çalışma, Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı arasında gerçekleşen ticari faaliyetleri ele almaktadır. Özellikle Rus işgalinden evvel kaynaklarda yeterli bilgi olmayışı, konunun tarih aralığını Hokand Hanlığı'nın son dönemleri ile sınırlamamızı elzem kılmıştır. Geriye dönük bilgilerin ise hemen tamamı, gezginlerin seyahat notlarından ve Rus kaynaklarından takip edilebilmektedir. Kaynaklarda yer alan malumata göre ticari faaliyetlerin yoğunluğu göze çarpmaktadır. İki devlet arasında tüccarlar vasıtasıyla alınıp satılan ticaret malları bölge ahalisinin geçim kaynaklarının başında gelmektedir. Tarımsal-hayvansal ürünler, ipek, kâğıt, kumaş ve el işçiliği Hokand ve Buhara pazarlarında önemli paya sahiptir.

Anahtar kelimeler: Buhara, Hokand, ticaret, Ruslar, ipek.

Commercial Relations of the Khanate Kokand With the Emirate of Bukhara (1840-1876)

Abstract: In the 19th century, the Khanate of Khokand and the Emirate of Bukhara established trade relations with other neighboring states (such as India, the Russian and Manchu empires, the Khanate of Khiva), however, given their geography, these two Turkish states were interdependent in their trade with all these countries. Bukharan merchants who wanted to trade in the eastern direction had to use the borders of the Hokand Khanate, while the Hokand merchants who wanted to trade in the western and southern areas had to use the territory of the Emirate of Bukhara. The trade of all these mentioned states with each other is far beyond the scope of this study. Therefore, this study deals with the trade activities between the Emirate of Bukhara and the Khanate of Khokand. The lack of sufficient

* Atıf Bilgisi / Citation: Kılıçaslan, Y. (2024). Hokand Hanlığının Buhara Emirliği İle Ticari Münasebetleri (1840-1876). *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (41), 67-81.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 22.03.2024 - 24.05.2024

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / The article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

** Dr., E-Posta: kilicaslan670@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-9056-777X.

information, especially before the Russian invasion, made it necessary to limit the time range of the subject to the last periods of the Hokand Khanate. Almost all information about this trade relations are found in the travel notes of Russian travelers who commend on the intensity of the commercial activities. Thus, the main source of livelihood for the inhabitants of the region were the goods traded by merchants from the two states. Agricultural and animal products, silk, paper, cloth and handicrafts had a significant share in the markets of Khokand and Bukhara.

Keywords: Bukhara, Khokand, trade, Russians, silk.

Giriş

Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği, Türkistan'da Rus işgaline kadar varlığını devam ettirmiş iki Türk devletidir. Hokand Hanlığı, 1709 yılında Özbeklerin Ming boyu tarafından kurulmuş ve 1876 yılına kadar varlığını devam ettirmiştir (Çelik, 2016, ss. 529-569; Özkan, 2023). Buhara Emirliği 1500'de Şibaniler¹ tarafından kurulmuş, bu sülale 1599'a kadar Emirliği idare etmiştir. Ardından Astarhaniler² (Canoğulları) 1599-1785 yılları arasında Buhara Emirliği'ni idare etmişlerdir. Son olarak Mangıt³ Hanedanı, 1924'te Emirliğin lağvedilmesine kadar iktidarı ellerinde tutmuşlardır (Tatarinov, 2024, s. 7; Özkan, 2021). Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı arasında ticaret yapılan ana şehirler ise Taşkent, Buhara ve Semerkand'dır. Özellikle Hokand Hanlığının XIX. yüzyılda merkezileşmesiyle birlikte ekonomik büyümeyi yakalamış iç ticarete oluşturduğu üretim merkezlerinde elde ettiği ürünleri ihraç etmiştir. Bu bağlamda Afgan, İran, Hindistan, Rusya, Kazak bozkırları, Kaşgar, Çin, Anadolu toprakları ve Arap ülkeleriyle doğrudan ve dolaylı ticari ilişkiler kurmuştur. Söz konusu ülkeler ile ticari ilişkilerde Buhara Emirliği'nin coğrafi konumu, önemli kolaylıklar sağlamıştır. Zerafşan Vadisi'ne hükmeden Emirlik, Hokand'ın batı ve güneybatı ile ticaretinde geçiş noktası görevini üstlenmiştir. Aynı şekilde Buhara Emirliği'nin de Doğu Türkistan ticaretinde Hokand Hanlığı stratejik konumundan dolayı geçiş noktası görevini üstlenmiştir. Bu iki devletin arasındaki

¹ Hanedan adını Cengiz'in büyük oğlu Cuci'nin, Şiban (Arapça Şeyban) ismindeki oğlundan almaktadır; İsmail Türkoğlu, (2010). Şeybaniler. *TDV İslam Ansiklopedisi*, içinde (C. 39, ss. 45-47). İstanbul. (Son Güncelleme 11. 02. 2023).

² Caniler olarak da anılan hanedan, adını kurucusu Bakı Muhammed'in babası Can Muhammed'den alır. Canoğulları'na, Volga nehri kıyısındaki anayurtları Astarhan (Hacıtarhan) şehrinde dolayı Astarhanlılar denildiği gibi ataları Cuci'nin oğlu Toga Timur'a nispetle Toga Timurlular da denilmektedir; Abdülkerim Özyayın, (1993). Canoğulları. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 7, ss. 154-155). İstanbul.

³ Moğollar'ın efsanevi ataları olan Alankoa'nın evlâtlarından Nirunlar'a bağlanan Mangıtlar'ın ataları, Alankoa'nın yedinci göbekten torunu Tumine'nin dokuz oğlundan en büyüğü Caksu'nun Nuyaktin, Urut ve Mangkut adlı üç oğluna dayandırılır; Hayrünnisa Alan, (2003). Mangıtlar. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 27, ss. 570-571). Ankara.

ticarete Buhara ve Taşkent şehirleri, coğrafi konumlarından dolayı ön plana çıkmıştır. Hokand Hanlığı, Buhara Emirliği ile kurduğu ticari ilişkilerde ipek, pamuk, meyve, pirinç, kâğıt vb. yöresel ürünlerin yanı sıra Doğu Türkistan üzerinden çay, ipekli kumaş, kâğıt, porselen gibi malları da komşularına temin etmiştir.

Hokand Hanlığı sınırları içerisinde yer alan Fergana vadisi, Tanrı Dağlarından doğan ve vadiye dökülen çok sayıda nehirle beslenmektedir. Tanrı Dağlarından doğan Kara Derya ve Narın nehirlerinin Nemengan yakınında birleşmesiyle oluşan Sır Derya (Seyhun) Nehri'nin çok sayıda kolu bulunmaktadır (Ostroumov, 1891, ss. 15-16). Türkistan coğrafyası göz önüne alındığında ki kıraç araziler yoğunluktadır, Hokand Hanlığı'nın tarım ürünleri bakımından zengin çeşitliliğe sahip olduğu söylenebilir. Dolayısıyla tarım ve hayvancılık, Hanlığın en önemli ticaret emtiası olarak karşımıza çıkmaktadır. Sulama imkânları vadide tarım ve hayvancılığın gelişmesine neden olmuştur. Özellikle dönem içerisinde açılan sulama kanallarıyla pamuk üretimi ve ipek üretimi için elzem dut ağacı yetiştiriciliği artmış, bu yolla ihtiyaç duyulan hammadde sağlanmıştır. Ayrıca vadinin konumunu sayesinde elde edilen transit ticaret imkânı, Hanlıkta ticaretin gelişmesine neden olmuştur (Tombuloğlu, 2019, s. 184). Hokand Hanlığı'nın verimli arazilerinde buğday, mısır, pirinç fasulye, keten, kenevir, pamuk vb. ürünler ekilmiştir (Kara, 2023, s. 267). Bahçeciliğin de gelişmiş olduğu Hanlıkta kavun, karpuz, üzüm, kayısı, şeftali, elma, armut, ceviz, erik, kiraz gibi meyveler yetiştirilmiştir. Çiftçiliğin yanı sıra Hanlıkta zanaatkârlık da yaygın olarak yapılmıştır. Dokumacılık, dericilik, marangozluk, boyamacılık, bakırcılık, çömlekçilik önde gelen zanaatlardandır, ustaların ellerinden çıkan ürünler diğer ülkelere de götürülerek satılmıştır (Koç, 2015, ss. 74-76). Bunun yanında Hanlıkta çok sayıda zanaat kolunun varlığı bilinmektedir. Hanlıkta yerli zanaat bölgedeki maden varlığına göre şekillenmiş, kısmen altın, gümüş, bakır, demir, kurşun, turkuaz, zümrüt, yakut, lapis lazuli ve akik gibi metaller ve değerli taşlar üzerine gelişme göstermiştir. Hanlık döneminde birçok madenci, güherçile, kükürt, tuz ve kömürün de çıkarıldığı Kuramin Dağları'ndaki zengin maden yataklarında çalışmıştır (Terentev, 1874, s. 24). Dolayısıyla Hokand Hanlığı'nda ticaret mallarının çeşitliliği fazladır. Ham madde olarak ithalat gerçekleşme de usta zanaatkârların elinde işlenen madenler, önemli ticaret kalemi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bölgede ticaret, aslında birçok konuda bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği, etnik yapı ve yaşam biçimi olarak farklı unsurları bünyesinde barındırmıştır. Ana gelirlerinin tarım ve hayvancılık olması, bu iki zenginliğe aynı anda sahip oldukları anlamını taşımamaktadır. Diğer bir geçim kaynağı olan zanaat ise yine yerleşik unsurların etkili olduğu bir alandır. Dolayısıyla bu tür farklılıkların ortaya çıkması, ticarete çeşitliliği de sağlamıştır. Erken dönemlerde takas usulünün sıkça uygulandığı görülmektedir. XIX.

yüzyılda takas sistemi etkisini kaybetmese de para kullanımını yaygınlaştırmıştır. Türkistan coğrafyasında siyasi hayatını sürdüren Emirlik ve Hanlıklarda yapılan iç ticaret, genellikle küçük pazarlarda gerçekleşmiştir. Büyük pazarlar, ulusal ölçekli büyük tüccarların etkili olduğu ticari mekânlardır. Dolayısıyla küçük gruplar arasında yapılan ticaret malları, büyük toptancılar tarafından satın alınarak diğer ülkelere de satılmıştır. Bu çalışmayla birlikte Hokand ve Buhara arasındaki ticari faaliyetler özelinde bölgenin zenginlikleri ve sosyal grupların uğraş alanları hakkında bilgi sahibi olmamız amaçlanmıştır. Şu noktada dikkat edilmesi gereken husus ise Hokand Hanlığının 1853'te Akmescit kalesini Ruslara kaptırmasından mütevellit, Sır Derya Nehri'nin sağ tarafında gerçekleşen ticaretin Rusların güdümü altına girmesidir.

1. Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği Pazarlarının Genel İşleyişi

Buhara Emirliği konumundan dolayı Hive ve Hokand ile başka bir devletin sınırlarından geçmek zorunda kalmadan ticaret yapabilmektedir. Ancak Hokand Hanlığı, Hive ile yapmış olduğu ticarete Buhara topraklarından geçmek durumundadır. Yine aynı şekilde doğu yönünde yapılan dış ticarete de Hokand Hanlığı, kritik bir noktada yer almaktadır. Dolayısıyla Türkistan hanlıkları arasında yapılan ticarete Buhara, merkez noktayı teşkil etmiştir. Zira Buhara pazarı, Afgan, İran, Arap yarımadası, Hindistan ve Osmanlı Devleti ile ticaret yapmayı mümkün kılmıştır. Vambery'nin belirttiğine göre Buhara pazarlarında şehrin farklı kapılarından diğer ülkelere kervanlar gelmektedir (Vambery, 1868, s. 168). Coğrafi ve demografik yapısı nedeniyle Buhara Emirliğinde Buhara ve Semerkand, Hokand Hanlığında ise Taşkent ve Hokand önemli ticaret merkezleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Afgan ve Hint topraklarından Türkistan'a gelen kervanlar; Buhara, Karşı, Taşkent ve ardından Hokand şehrine ulaşmıştır (Medrahimov, 2014, ss. 70-73). Kervan ticaretinin yoğun olduğu bu coğrafyada ticaretin sürdürülebilmesi için belirli aralıklarla kervansaraylar inşa edilmiştir. Bölgeyi ziyaret eden seyyahların eserlerinde bu yapılar, sıklıkla anlatılmaktadır. Bazı kervansaraylar ise zamanla atıl duruma gelmiştir. Bölgeyi 1865'te ziyaret eden Tatarinov, kervansarayların birçoğunun Abdullah Han (1555-59) zamanında inşa edildiğini ifade etmiştir (Tatarinov, 2024, ss. 24-25). Kervansaraylar, ticaretin güvenliği ve sürekliliği için önemli yapılardır. Buhara'da ve Hokand Hanlığı sınırları içerisinde çok sayıda kervansaray bulunmaktadır. Bu yapıları sadece yol güzergâhlarında inşa edilmiş olarak düşünmemek gerekir. Pazara gelen yük hayvanları, şehirlerdeki kervansaraylarda bırakılır ve çoğu tüccar, buralarda dükkân kiralarak depo olarak kullanmıştır.

Ticarete devamlılığı sağlayan en önemli faktörlerin başında para gelmektedir. Ancak takas üzere alışveriş yapılması geleneği, bölge halkı tarafından sıklıkla başvurulan bir yöntemdir. Uluslararası ölçekli ticaret ise genellikle para karşılığında ve bu döngünün sağlanabilmesi için düzenlenen kıymetli ticari kağıtlar (senet) ve krediler üzerine yürüyen bir düzenden ibarettir. Türkistan

hanlıklarının tamamında kredi düzeni var olmakla birlikte o dönem için bağlayıcılık özelliği çok zayıftır. Burada düzen daha çok ikili ilişkiler üzerinden yürümüştür. İşini iyi yapan tüccarlar için kredi veya borç para almak kolay iken küçük miktardaki krediler, faizsiz olarak alınabilmiş büyük meblağlar, karşılıklı anlaşmaya göre faizlendirilmiştir. Taşkent pazarında kimsenin 3 binden fazla parayı borç olarak vermediği belirtilmektedir. Mal kredisinin oranı, çok daha yüksek ve alması kolay olmuştur. Ancak yine burada da ciro devreye girmektedir. Krediyile daha doğrusu veresiye olarak verilen mallarda faiz oranı, %5'tir. Ancak pazarlardan alınan malın parasının vaktinde ödenmesi, nadir görülen bir durumdur. Toplu alışlarda bile en erken iki ay sonra ödeme yapılmaktadır. Tefecilik yine Hokand ve Buhara pazarlarında sıkça görülen bir durumdur. Genellikle Hintliler tarafından işletilen bu düzende faiz, aylık %2,5 ila %5 oranında değişmektedir. Ancak bu, sembolik bir rakamdır. Bölgeyi sıklıkla ziyaret eden seyyahların belirttiğine göre tanınmış tüccarlardan genellikle teminat alınmazken, sermayesi düşük tüccarlara kefil sayesinde borç verilmektedir (Geyns, 1898, s. 519).

Genel olarak Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı çarşıları, pazarları ve panayırları kendine has ürün özellikleriyle vardır. Türkistan Türklerinin damak tadına ve ihtiyacına uygun çok sayıda emtiaya sahiptir. Küçük ticaretin yapıldığı pazarlar dar, sıkışık ve dolambaçlı dükkân sıralarından oluşan karmaşık bir ağıdır. Yukarıdan herhangi bir örtüyle kaplı bu pazar tezgahlarının yanında cadde ve ara sokaklarda alışveriş yapan insan kalabalıkları vardır. Gürültü ve telaş içerisinde küçük ticaret, sabahtan akşama kadar devam etmiştir. Seyyahların belirttiğine göre akşam namazı vakti olan gün batımında tüm ticaret durur ve çarşı boşaltılır. Çarşı yalnızca mal alınıp satılan bir yer değil, aynı zamanda çoğu zanaat erbabının çarşının içinde yer aldığı bir tür geniş atölyeyi de temsil etmektedir. Hokand ve Buhara pazarlarında dalal (komisyoncu) gerçekleştirilen ticarete önemli bir rol oynamış ve ticari hayatta önemli bir yer işgal eden bu kişiler, tüm pazarlarda yerini almıştır. Yine seyyahların belirttiğine göre bir müşteri, mağazaya yaklaştığında her zaman bir Dalal belirir ve müşteri ile dükkân sahibi arasında gerçekleşen ticarete yardımcı olduğu için çok küçük bir yüzde almıştır. Bu kişilerin bazen tüccarlara karşı çok kaba davrandıkları gerçeğine rağmen, bireylere bu yetenek nedeniyle özellikle saygı duyulmaktadır. Tüccar, alıcının teklif ettiği fiyatı kabul etmezse Dalal, itirazına rağmen malı tüccardan kapar ve alıcıya verir, sonra kendisi malın parasını alır ve kendi yüzdesini düşerek malın bedelini tüccara verir (Teterevnikov, 1867, ss. 21-22-23). Günümüzde komisyoncu olarak adlandırılan bu meslek hala varlığını devam ettirmektedir. Rus kaynaklarında yukarıdaki şekilde ifade edilen bu meslek grubundan insanlar aslında tüccarlarla kervansaraylarda buluşup onlara rehberlik etmek ve alışverişte kolaylık sağlayan tanınmış kimseler olsa gerektir.

Pazarlar, bir Aksakal tarafından idare edilmiştir. Büyük pazarlarda çarşı sistemi uygulanmış ve ürünler, cinsine göre kategorize edilmiştir. Bu nedenden ötürü Büyük Aksakal'a bağlı her çarşının bir Aksakal'ı vardır. Görevleri arasında ticari anlaşmazlıklar, pazarın güvenliği ve temizliği bulunmaktadır. Her Aksakal, gece bekçileri tutmuş ve dükkân başına aylık 10 kopeyek para toplayarak ücretleri ödenmiştir. Bekçilerin görevleri arasında güvenlik başta olduğu gibi dükkân önlerinin temizliği ve tozlu günlerde sulama işleri de yer almaktadır (Geyns, 1898, ss. 521-522).

Buhara'da pazarlar, ürünün özelliklerine göre sınıflandırılmıştır. Küçük pazarlarda karışık ürünler satılmakla birlikte Çarşamba günü Hoca Bahaeddin Nakşibend'in mezarının yakınında at pazarı kurulurdu. Yine haftanın üç günü (Pazartesi, Salı, Cumartesi) şehirde pazar kurulduğu belirtilmektedir (Travels in Central Asia, 1872, s. 58). Buhara'da var olan ticari hayat, şehirde çok sayıda pazarın ve kapalı çarşının kurulmasına vesile olmuştur. Kaynakların belirttiğine göre XIX yüzyılın ortalarında şehirde 5 kapalı çarşı bulunmaktadır⁴. Bunlar; Çarşuy Kalon (Büyük Çarşı), Çarşuy Zargaran (Altın ve gümüş eşya satıcılarının bulunduğu çarşı), Çarşuy Sarrafan (altın çarşısı), Çarşuy Berinç (pirinç çarşısı) ve deve semerlerinin yapıldığı Tukumdüzi'dir. Ayrıca Timi Adras olarak bilinen ipek şalların, kadın ayakkabılarının ve muhtelif eşyanın satıldığı bir çarşı daha vardır. Yine Timi Sefid (Beyaz Çarşı) olarak bilinen ve sadece Rus ve İngiliz mallarının satıldığı bir kapalı çarşı daha şehirde bulunmaktadır (Zapiski o Buharskom Hanstve, 1893, s. 58). Genel olarak Buhara şehrinde ticaret, bu büyük pazarların etrafında şekillenmiş ve çok sayıda küçük pazar, şehrin muhtelif noktalarında açılmıştır.

Pazarlar nüfus yoğunluğuna göre şekillenmiş, bu nedenden ötürü en büyüğü Registan (şehir meydanı) yakınlarında kurulmuştur. Bu pazarda ürünler, yukarıda belirtildiği üzere türlerine göre sınıflandırılarak her ürünün bulunduğu kısımlar, birbirinden ayrılmıştır.1870'li yıllarda Buhara'da kurulan pazarlarda ortalama yıllık kırk milyon rublelik ticaret yapılmıştır (Medrahimov, 2014, ss. 70-81). Vambery'nin belirttiğine göre pazarların ortasında çok sayıda demirci ocağı bulunurken yine mollalar, pazarın ortalık yerinde yer alan okullarda öğrencilerine ders vermiştir (Vambery, 1868, s. 168).

⁴ Vitkeviç'in belirttiğine göre bu çarşıların hepsi aynı mimariye sahiptir: aynı sütunlar üzerinde yuvarlak, tuğla bir tonoz, bitişiğinde daha küçük boyutlu benzer tonozlar bulunur. Tonozların arasında çoğunlukla üstü açık üçgen alanlar bulunmaktadır. Satıcılar, kemerlerin altında sütunlara yaslanmış halde oturuyorlar. Çarşıların kil zemini o kadar oyulmuş ki diz boyu çukurlardan oluşuyor. Çarşılarla bitişik tüm sokak ve sokaklarda dükkânlar bulunmaktadır. Bütün bu çarşılar eski, harap ve aynı zamanda Abdullah Han'a atfediliyor. Yeni çarşılar kil kaplı, ahşaptan yapılmış, bir nevi çatı oluşturan tonozlardan oluşuyor (Zapiski o Buharskom Hanstve, 1893, s. 99).

Buhara Emirliğinin bir diğer önemli ticaret şehri, Semerkand'dır. Hokand Hanlığı'ndan *Semerkand* pazarına ham ipek, ipekli kumaşlar, ipek kozası kuru meyve ihraç edilmiştir. Semerkand'da Çarşamba ve Pazar günleri, ipek kozası pazarı kurulmuş, Hokand Hanlığı'ndan getirilen ipek kozaları, büyük ilgi görmüştür. İpek kozası pazarında günlük yedi yüz, aylık ise beş bin Tillalık satış gerçekleşmiştir. Ayrıca Öretepe, Taşkent ve Hocend'de üretilen kaliteli yün şallar, Semerkand pazarlarında talep edilen ürünlerin başında gelmiştir (Saidkulov, 1970, s. 31).

Hokand Hanlığı Buhara Emirliği ticaretinde önemli bir şehir de Taşkent idi. Taşkent'te şehir merkezinde kurulan ana pazar "*Joba ya da Jova pazar*"⁵ şeklinde adlandırılmıştır. Taşkent'te haftada üç defa çarşamba, perşembe ve pazar günleri büyük pazar kurulmuş ve uluslararası ticaret yapılmıştır. Taşkent'e ticaret yapmak için Petropavlovsk, Troitsk, Semipalatinsk, Çuguçak, Kulca, Nemengan, Hokand, Buhara, Hocend ve Öretepe'den çok sayıda tüccar gelmiştir. Hokand Hanlığı'nın diğer tüm şehirleri ve köyleri başta olmak üzere İngiliz mallarını satan Hintli tüccarlar bile buraya büyük rağbet göstermişlerdir (Teterevnikov, 1867, s. 39). Taşkent'in ana pazarı, 26 çarşıya bölünmüştür. Bankal Pazar; meyve çarşısıdır ve 200 kadar tezgâh bulunmaktadır ve ortalama günlük satış, 50'den 1000 tilla⁶ kadar çıkmıştır. Kazak Turuç Pazar; Basma, kürk, manto, kemer, eşarp vs. çarşısı 100 tezgâh bulunmakta ve her dükkânın ortalama günlük satışı, 200-300 tilla arasındadır. Kırış Pazar; ekmeç çarşısı olup 30 tezgâh bulunmakta ve ortalama günlük satış, 10-100 Tilla arasındadır. Arka Pazar; buğday, pirinç vs. satılan çarşıda 20 tezgâh bulunmakta ve ortalama günlük satış, 50-300 tilla arasındadır. Kun Pazar; deri çarşısı olup 60 tezgâh bulunmaktadır günlük ortalama satış, 150 tilla'dır. Diğer pazarların ortalama gelirleri de aşağı yukarı bu şekildedir. Diğer önemli pazar yerleri ise Un Pazarı, Kül Pazarı (keçe, kırbaç, kement), Koy Pazar (iki adet hayvan pazarı ve et pazarı olmak üzere), Nan Pazar (fırın çarşısı), Kaum Pazar (bot, çizme vs. çarşısı), Ağaç Pazar (kereste çarşısı), Kurpa Kulyam Pazar (battaniye, yorgan), Temir Bazar (demir çarşısı), Şam Pazar (mum çarşısı), Çay Triş Attar, Çim Pazar, Bazalık Pazar, Pisyak Pazar, Mahta Pazar, Tamaki Pazar (tütün çarşısı), İgor Pazar ve Saguri Pazardır. Bu pazarlarda yer alan dükkânlardan aylık kira olarak 2-5 ruble arasında bedel alınmış ve vakıflara verilmiştir. Hokand ve Buhara pazarlarında yer alan dükkânların çoğu, vakıf malıdır (Geyns, 1898, ss. 522-525, Teterevnikov, 1867, ss. 40-42). Taşkent çarşısı, Türkistan'daki tüm şehirlerin çarşılarıyla ortak bir görünüme sahip olmuştur. Diğerlerinden farkı, buradaki her şeyin daha büyük ölçekte olmasıdır. Taşkent çarşısı, 400 kulaç uzunluğa ve 100 kulaç genişliğe sahiptir. Toptancı deposu olarak kullanılan 16 adet kervan barakası ve 2.400 kadar dükkân yer

⁵ Büyük Pazar veya Ana Pazar anlamına gelmektedir.

⁶ Buhara Emirliğinde kullanılan para birimidir.

almıştır. Taşkent'in tamamında 1867 yılında toplam 4.548 dükkân bulunmaktadır (Teterevnikov, 1867, s. 39).

Semerland'dan Taşkent'e her yıl, 500 deve kuruyemiş ihraç edilmiştir. Taşkent pazarlarında halı, nadir bulunurken Buhara Emirliği'nden getiren tüccarlar tarafından satılmıştır. Karşı'dan⁷ Semerland üzerinden Taşkent pazarlarına getirilen sofraya tuzu, XVIII. yüzyıldan itibaren "Semerland tuzu" olarak adlandırılmıştır (Şamsiev, 2018, s. 97). XVII-XIX. yüzyıllar aralığında Karşı tütün, Türkistan'da talep gören bir üründür. Geniş bir pazar talebi olan tütün, Taşkent ve Hokand başta olmak üzere tüm pazarlarda satılmıştır (Müminov, 2023, s. 388). Rus işgalinden evvel iki devlet arasında ticaretin genel işleyişi, bu şekildedir. Rus işgalinden önce Buhara'dan Taşkent pazarına gelen kervan sahipleri, yılda pamuk ve muhtelif eşya yüklü olmak üzere 3 bin deve ile ticaret yapmıştır. Buhara'dan gelen toplam malların sayısı, yaklaşık dört buçuk milyon kadardır. Buna karşılık Taşkent pazarından Buhara'ya 100 bin koyun ve muhtelif yüklerle giden kervanlardaki deve sayısı, 6 bindir. Her devenin üzerinde taşıdığı yükün ortalama değeri 100-120 ruble, Taşkent pazarının yıllık cirosu ise Teterevnikov'un belirttiğine göre 10 milyon rubledir (Teterevnikov, 1867, s. 51).

Rus İmparatorluğu'nun bölgeyi kontrol etmeye başlamasıyla birlikte iki ülke arasındaki ticari ilişkiler, önemli ölçüde zarar görmüştür. Çünkü iki Türk devleti arasında gerçekleşen ticaret artık Rus Çarlığına güdümüne girmiş ve üçüncü bir devlet olarak Ruslar, tüccarlardan gümrük vergisi tahsil etmişlerdir. Hocend'in Ruslar tarafından alındığı ilk dönemde gümrük dairesi Hokand-Buhara ticaret kervanlarından 13 bin 141 ruble, 1866'da 22 bin 950 ruble 81 kop., 1872'de, 22.950 ruble. 80 kop. *gümrük* vergisi tahsil etmiştir. 1868'de Öretepe'de Hokand-Buhara kervanlarından 7 bin 309 ruble 70 kop. vergi tahsil edilmiştir (Şamsiev, 2018, s. 98). Rusların özellikle Sır Derya'nın sağ tarafını kontrol altına almasıyla Türkistan, Çimkent gibi şehirlerde yapılan ticaretin kayıtları ayrıntılı olarak tutulmuştur.

2. Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliğinin Ticaret Malları

Hokand Hanlığı'nın en önemli ticaret kalemini ipek, yarı ipek ve pamuktan dokunan kumaşlar oluşturmuştur. İpek üretimi⁸ Hocend, Hokand, Nemengan'da ağırlıklı olarak gerçekleştirilmiş; elde edilen ürünler, Hanlık pazarlarında satıldığı gibi diğer ülkelere de ihraç edilmiştir (Vambery, 1868, s. 228;

⁷ Bugün Özbekistan sınırları içerisinde kalan Karşı şehri, önceden Nehşeb ve Nesef adıyla da anılmıştır.

⁸ İpeği işleme yöntemi son derece kötü ve özellikle bu amaçla kaynar suya konulan ve daha sonra bir süpürge ile kendilerinden birkaç iplik ayrılana kadar karıştırılan kozaların çözülmesi beni şaşırttı. Daha sonra ipliğe veya bir süpürgeye sarıyorlar. Yahudiler çoğunlukla ipek boyarken halkın moda ve zevk taleplerine uygun olarak yalnızca parlak kumaşlar üretmeyle uğraşıyorlar (Vambery, 1868, s. 228).

Turkestanskiy Sbornik, 1870, C. 30, s. 136). İpeğin ilk ürünü olan kozalar; ilkbaharda yaş, sonbaharda ise kurumuş halde pazarlara getirilerek satılmıştır (Kuşakeviç, 1871, ss. 254-255). Hanlıkta üretilen ipekler, kalite ve işleniş şekillerine göre sınıflandırılmıştır. Kalitesine ve yapısına göre çilla, taif, sernag gibi ifadelerle adlandırılmıştır (Turkestanskiy Vedemosti 1871, No: 36, s. 1-4). İpek üretimi, bölgeye gelen seyyahların da ilgisini çekmiştir. Bu konuda H. Trotter, Hokand'da çok sayıda ipek dokumacısının mevcut olduğunu söylemiştir. Dokunan ipeklerin Andicanlı tüccarlar tarafından satın alındığını belirten Trotter iki çeşit ipeğin varlığından bahsetmiştir. Bunlar, beyaz ve sarı ipeklerdir. Sarı ipek, en değerli olanıdır ve taiful olarak isimlendirilmiştir (Tombuloğlu, 2019, s. 190). Buhara Emirliği'nde ise ipek boyama işlemini çoğunlukla Hindular yapmıştır. Vambery, Hinduların çok çalışkan ve kıvrak hareketlerle en uzun mesai yapan kişiler olduğuna değinmektedir (Vambery, 1868, s. 169).

Hokand Hanlığı'nda ipek üretimi ve dokuma işlemlerinde erkekler kadar kadınlar da meşgul olmuşlardır. Hanlıkta dokunan kumaşların diğer bölgelerde dokunan kumaşlardan kalite bakımından daha iyi olduğu belirtilmektedir. Evlerde yapılan dokumalar, Rus verilerine göre yaklaşık 800 evde ortalama 1 ile 3 dokuma tezgâhından çıkan toplam ipek 1867 yılında 5.560 pud'dur. Hane mensuplarının kaç dokuma tezgâhı varsa o kadar kişi bu işle meşgul olmuştur (Turkestanskiy Sbornik, 1870, C. 23, s. 40). İpek dokumaların dışında Hanlıkta pamuk dokumalar da yapılmıştır. Olacha adı verilen pamuk dokuma, özellikle Kırgız ve Kazaklar arasında meşhurdur. Ayrıca pamuktan "çit" adı verilen kumaşlar da dokunmuştur. Bu dokuma işlemini yapan ustalar ise çitgâh olarak adlandırılmışlardır. Çitgâhlar, özel olarak hazırlanmış kalıplar sayesinde kumaşlara çeşitli motifler işlemişlerdir. Yine dokunan kumaşlar, farklı renklere boyanarak tezgâh çeşitliliği sağlanmıştır (Medrahimov, 2014, s. 35). Hokand kumaşları, Türkistan pazarlarında oldukça meşhur ve önemli pazar payına sahip olmuştur. Ruslarla birlikte başlayan fabrika işi kumaşların pazarlarda yerini almasıyla birlikte el işçiliği ile üretimin zorlukları da göz önünde bulundurulduğunda sektör, gerileme sürecine girmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Hindistan'dan gelen İngiliz malı kumaşlar ve devamında Rus ticaret mallarının Türkistan'a girmesi sonucunda pazar payı, işgalcilerin lehine genişlemiştir. Ancak hammadde ticareti, önemini korumuştur. 1867 verilerine göre Hokand Hanlığı'nın diğer ülkelere ihraç ettiği pamuk, 7 bin deve yükü (50 bin pud) idi. Ortalama pud fiyatı, 1 ruble 85 kopeyek ile 3 ruble 60 kopeyek arasında değişmiştir (Turkestanskiy Sbornik, 1870, T. 23, s. 40).

Hokand tüccarlarının Buhara pazarlarında satmış olduğu ticaret malları arasında ham ipek, ipekli kumaş⁹, meyve ve kuru meyve, Rus demiri, dökme demir,

⁹ Hanlıkta dokunan ipek ve pamuklu kumaşların merkezi olan Mergilân'da çeşitli üretim atölyeleri bulunmaktaydı. Burada üretilen ipek, kadife ve çeşitli kumaşlara yoğun ilgi

demirden yapılmış eşyalar, silahlar, Kaşgar ipeği ve ipekli ürünler, çay, porselen eşyalar gibi Mançu malları, attar ürünleri yer almaktadır. Hokand'da bulunan 70 kadar Afgan ve Hintli tüccar, kabil kuşaklarını ve türbanlarını yüksek miktarda getirerek Buhara pazarlarında satmışlardır (Velyaminov-Zernov, 1856, s. 131). Hokand tüccarlarının Buhara pazarlarına getirdiği en ünlü emtia şüphesiz ipek ve türevleridir. İpek, Buhara'da da dokunmuştur lakin Hokand ipeği, Buhara ipeğinden daha kalitelidir. Hokand ipeği pud başına 16 tilla, Hocend ipeği ise 15 tilla olarak Buhara pazarlarında satılmıştır (Zapiski o Buharskom Hanstve, 1893, s. 74). Ruslar, Türkistan'da ipek yetiştiriciliği ve ticaretine özel ihtimam göstermişlerdir. Türkistan'da azalan dut ağacı sayısının bu sektörü etkileyeceği endişesi üzerine bir takım yasaklamalar getirmişlerdir. İpek dokumacılığını geliştirmek için Petersburg ve Moskova'dan önemli iş adamlarını bölgeye davet etmişlerdir (Turkestantskiy Vedemosti, 1871, No: 1, s. 3).

Hokand Hanlığı'ndan Buhara Emirliği'ne 1860-70 yıllarında her yıl ortalama bin deve yükü ipek, ihraç edilmiştir. Bu 1.000 deve ile taşınan ipeğin toplam yekûnu ortalama 12 bin pud idi. Hokand'da üretilen en kaliteli ipek olan çillanın bir pudu, Buhara pazarlarında 110 tenge (222 ruble) olarak satılmıştır. Tafil cinsi ipeğin ise 5 pudu, 209 ruble idi. Ayrıca Demezov'un belirttiğine göre altın sırmalı ipeğin çoğunluğu da Buhara pazarlarına Hokand üzerinden gelmiştir (Ünal, 2019, s. 142). Hokand kalavasısı¹⁰ da Buhara pazarlarında talep görmüştür. Kalavanın pudu 25 tilla (115 ruble), ikinci kalitesi 23 tilla (105 rub. 80 kopeyek.) değere sahip idi. Nemengan kalavasının pudu, 30 Buhara tillası (138 ruble) idi (Turkestantskiye Vedomosti, 1871, No: 31, ss. 1-4). Buharalı Yahudi ustalar, ipek boyamasıyla meşgul olan usta grubunu oluşturmuşlardır. Bu nedenle Hokandlılar, kumaşları boyatmak için Buhara'da bulunan Yahudi ustalara götürürken Buharalı ustalar, Hokand'dan boyamak için kumaş da almışlardır. 1875 yılında Buhara'yı ziyaret eden Stremeuhov, ipeğin 4 kilosunun ortalama 175-180 tenge civarında satıldığını aktarmaktadır (Stremeuhov, 1875, s. 663).

Türkistan'da meşhur olan Hokand kâğıdı¹¹ Hanlık için önemli bir ticaret emtiası olarak kabul edilmiştir. Hokand Hanlığı'nın Buhar Emirliği'ne ipek ve pamuk

duyuluyor ve bu kumaşlar, Doğu Türkistan ve Buhara'ya ihraç ediliyordu (Koç, 2015, s. 137).

¹⁰ Top şeklinde kaba ip.

¹¹ "Kâğıt yapımı için kumaşlar hamur haline gelinceye kadar dövülür, su ile yumuşatılır ve daha sonra yuvarlak bir top haline getirilir. Top halindeyken içerisinde bir miktar su ilave edilir ve iyice karıştırılır. Kâğıt ustası ağaçtan yapılmış bir çerçevenin üzerine geçirilmiş bitkiden uzunca eleği alır, eleğin üzerine bir miktar kâğıt hamuru koyar ve eleğe eşit derecede dağılcaya kadar sallar ve bir tahta üzerine ters yüz eder. Ardından aralarına keçe konularak üst üste dizilir ve ıslaklığın alınması için ağır bir baskıya sokulur. İşlemi tamamlanan kâğıt sabah alınarak güneşe bakan bir duvar üzerinde

kumaşlar haricinde en önemli ihraç malı, Hokand kâğıdı idi. Hokand kâğıdı, kendine has yapısıyla Türkistan'da meşhurdur. Devlet erkânı ve hükümdarlar, yazışmalarında bu kâğıdı tercih etmişlerdir. Buhara Emiri Haydar (1800-1825) nastalîk hattıyla yazdığı mektuplarda Hokand kâğıdını kullanmıştır. Emir Muzaffer'in (1860-1886) 7 Şubat 1868 tarihinde Osmanlı Devleti'ne yazdığı mektup, Hokand kâğıdı üzerine yazılmıştır. Hokandlı tüccarlar, kendi ürettikleri kâğıdın yanı sıra transit ticaretin verdiği avantajla Doğu Türkistan'dan ebreşim adı verilen kâğıdı da Buhara pazarlarına getirmişlerdir (Şamsiev, 2018, s. 93; İnömjonoğlu, 2020, s. 181). Buhara pazarlarına Hokand'dan gelen ipekli kâğıtlar, 7 ila 9 tenge (veya 20 gümüş para) arası bir fiyattan satılmıştır (Stremeuhov, 1875, s. 663).

Tarım, Türkistan hanlıkları arasında önemli bir paya sahiptir. Buhara ve Hokand hanlıklarının coğrafi konumları itibariyle farklı ürünler, farklı zaman diliminde hasat edilmektedir. Buhara Emirliği'nde buğday hasadı, güney bölgelerde Haziran ayında başlarken Hokand Hanlığı'nın yüksek bölgelerinde Ağustos ayında yapılmaktadır. Bu farklılık, buğday türlerinin de farklılaşmasına neden olmuştur. Sulu vadilerde kaliteli buğday tohumları kullanılırken, kurak arazilerde bitki kalitesi düşük ama verimi yüksek ürünler tercih edilmiştir. Buhara Buğdayı, en iyisi olarak kabul edilir ve yeşilimsi uçlu uzun ve ince kırmızımsı tanelere sahiptir ve en iyi ekmeğe, bu buğdaydan yapılmıştır. Yuvarlak kalın taneli Tokmakbaş buğday cinsi ise genellikle Hive Hanlığı'nda yetişmiştir. İnce koyu kahverengi taneli Kara Sullu buğday cinsi ise genellikle kalitesizdir ve at yemi olarak kullanılmıştır. Yaplık cinsi buğday ise çok hafif tanelidir ve diğer çeşitler ile karıştırılarak kullanılmıştır. Türkistan'da yetişen arpa ise genellikle kalitesizdir ve hayvan yemi olarak kullanılmıştır. Fiyatlarına gelince Vambery'nin belirttiğine göre batman¹² 2 ila 30 tenge arasında değişirken, Arpa'nın fiyatı ise genellikle 1 tenge civarındadır (Vambery, 1868, ss. 221-222, *Turkistanskıy Sbornik*, 1870, T. 30, s. 110). Görüldüğü üzere farklı buğday cinsleri, Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği arasında ticaretin konusu olmuştur. Buhara'nın pirinç üretimi, kendi ihtiyacını karşılamadığı için şehre Semerkand, Hokand ve Şehrisebz'den ağırlıklı pirinç ithal edilmiştir. Buhara'da Hokandlı tüccarların getirdiği pirincin batmanı, 1834 yılında ortalama 42 ila 44 tenge arasında fiyatlandırılmıştır (Zapiski o Buharskom Hanstve, 1893, s. 76). Bölgede pirinç tarımı da yine buğday tarımına benzer özellik göstermiştir. Buhara Emirliği

kurutulur. Bu şekilde bir kişi günde 300 yaprak kâğıt üretebilir. Aharlama ve parlatılma işlemi ise çarşıda bir başka zanaatkâr tarafından yapılır. Genellikle kullanılan ahar (tutkal) zambakgillerden bir bitki olan şişarın köklerinde oldukça çok bulunan bir çeşit tutkaldır. Parlatma ise düz ve ağır bir taş sürterek yapılır. Bu aşamalar sonucunda kâğıdın değeri neredeyse iki misli artar” (Şen, 2023, s. 56).

¹² 1 batman 19. yüzyılda Fergana Vadisi'nde 262 kilo iken Taşkent'te 171 kilo olarak ölçülmektedir (Kallek, 1992, ss. 199-200).

ve Hokand Hanlığında yetişen pirinç, taze çiğ haliyle gıdada kullanılırken kuru haliyle özellikle taylor için yem olarak kullanılmıştır. Yine tek başına veya buğday ile karıştırılarak ekmek yapımı için tercih edilmiştir (Vambery, 1868, s. 222). Çok fonksiyonlu bir bitki olmasından ötürü ticareti de o minvalde gelişmiş, farklı dönemlerde hasat edildiği için muhtelif bölgelere ihraç edilmiştir.

Hokandlılar, Fergana Vadisi'nin sulak ve verimli arazisinin sağladığı avantajla tarım ürünleri ve bahçecilikle de uğraşmış ve yetiştirdiği ürünleri ticari emtia olarak değerlendirmiştir. Hanlık pazarları, yıl boyunca meyve ve kavun ürünlerinin dolgunluğu ve düşük maliyeti ile öne çıkmıştır. Buhara ve Hokand Hanlığı'nda yaklaşık 10 çeşit kavun türü, o dönemde yetişmektedir. Bunlar; Samtşe, Görbel, Babaseyhi, Köktşe, Şörin-Petşek, Şekerpare, Çitayi, Köknabat, Aknabat ve Beguade cinsi kavunlardır. Kışlık kavun cinsi Karagulabi, Kışılğulabi, Beşek, Payandek ve Saksaul, ekim ayının ortasında toplanırken, şubat ayında en lezzetli kıvamına ulaşmıştır. Bu kavun cinsi genellikle Rusya'ya satılmıştır (Vambery, 1868, ss. 225-226). Hokand Hanlığı'nda Nemengan, Ahsikent, Çust, Aşt şehirlerinde üzüm¹³ armut, dut, elma, ceviz gibi meyveler Taşkent'te ve Hokand'da 'Nemengan meyveleri' olarak adlandırılmıştır (Gubaeva, 1991, s. 13).

Hokand Hanlığı'nın ticari ilişkilerinde önemli bir kalem de hayvancılıktır. F. Efremov'un belirttiğine göre Hokandlılar at ve diğer hayvanları Kazak ve Kırgızlardan değiş-tokuş ticaretiyle almışlardır (Efremov, 1811, s. 104). Sadece canlı hayvan değil hayvansal ürünler ve halılar, keçeler Hokand Hanlığı için hem iç hem de dış ticarete önemli bir ticaret kalemi olmuştur (Medrahimov, 2014, s. 50). Hokandlı tacirler, Buhara pazarlarında yük hayvanı olarak at ticareti de yapmıştır. Özbek ve Hokand atları, 14 pud ila 35 pud aralığında yük taşıyabilen atlar olup Buhara pazarında 5 ila 15 tilla arasında satılmıştır. Diğer bir at cinsi olan Agramak ise hem naif yapısı hem de 50 ila 70 tilla arasında pahalı fiyatıyla öne çıkmıştır (Turkestanskıy Sbornik, 1870, C. 30, s. 111). Türkistan coğrafyasında ticarete konu bir diğer hayvan türü ise Kazak-Kırgız koyunu ve Özbek koyunlarıdır. Bunlardan ilki hem yünü hem de lezzetli etleriyle meşhurdur. Ayrıca geniş ve yere degecek kadar büyük kuyruklara sahip bu koyun türleri, hayvansal yağ değeri olarak da kıymetlidir. Buhara'da Karakul'da yetiştirilen kıvrıcık siyah kuzu derileri, ticarete önemli bir role sahiptir ve Hokand Hanlığı dâhil tüm ülkelere satılmıştır¹⁴ (Vambery, 1868, ss. 232-233).

¹³ Bu üzüm çeşitlerinin isimleri ise Hüseyini, Meske, Sultani, Halide, Çiborgani, Tayfi, Şirmani ve Zayeke'dir (Vambery, 1868, s. 226).

¹⁴ Genellikle doğumdan sonraki ikinci veya üçüncü günde hayvandan alınan yün, birkaç gün arpa unu ve tuzdan oluşan bir çözelti içinde bekletilir ve daha sonra bu suda ıslatıldıktan sonra Zerefşan Nehri'nde yıkanır ve mükemmel parlaklığını alır. Buhara ile Barredin arasındaki bu nehrin kıyısında, temmuz ayında bu derilerden yüz binlercesinin kuruması için yere serildiğini görebilirsiniz (Vambery, 1868, s. 233).

Hokand Hanlığı'nda sadece Taşkent'ten Buhara pazarına yılda 100 bin koyun getirildiğinden yukarıda değinmiştik. Buhara pazarında Hokand koyunları, 10 ila 12 tenge arasında satılmıştır (Turkestanskiy Sbornik, 1870, T. 30, s. 112). Türkistan'da hayvan ticareti, "sürek" yani hayvanların sürüler halinde hareket ettirilerek kalabalık nüfuslu yerlerden geçmesi ve yolculuk esnasında ticaret yapılması şeklinde işlemiştir.

Sonuç

Hokand Hanlığı ile Buhara Emirliği arasında gerçekleşen ticaret, dönemin şartları göz önüne alındığında önemli bir gelir kapısı olmuştur. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren bölgede etkili olmaya başlayan Ruslar, bölgenin ticareti hakkında bilgi sahibi olmuş ve pazarlarda satılan ürünler, kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlar sayesinde iki ülke arasında gerçekleşen ticaretin hacmi, daha anlaşılabilir bir hal almaktadır. Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği arasında son dönem gerçekleşen ticari faaliyetler, azalma eğilimindedir. Hokand hâkimi Muhammed Ali Han ve Buhara Emiri Nasrullah arasında gerçekleşen çatışmalar, ticaretin kısmen kesintiye uğramasının başlıca nedenlerinden birisidir. Diğer bir sebep ise Rusların bölgede etkili olması ve üçüncü bir devlet olarak gümrük vergisi tahsil etmesinin yanında ticaretin önemli şehirlerini (Taşkent, Semerkant, Yesi- Türkistan gibi) işgal etmeleridir. Yukarıda bahsedildiği üzere kaos ortamında Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı pazarlarında ticaret devam etmiştir. Ticaretin gerçekleştiği Taşkent, Buhara ve Semerkand pazarları, bölgenin ticari merkezleri olmuşlardır. Coğrafya, ekonominin işleyişini belirleyen önemli bir faktördür. Birincisi tarihi İpek Yolu üzerinde bulunan şehirlerin yabancı tüccarların uğrak yeri olması, ikinci husus ise Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı'nın coğrafi özellikleri sayesinde farklı zaman diliminde yetişen veya üretilen ticari malların tezgah devamlılığını sürdürmesidir. Ticari faaliyetler üzerinden bölge halkının uğraş alanları ve yaşam biçimleri de belirginlik kazanmıştır. Sosyo-ekonomik hayat, bu minval üzere gelişme göstermiş; Hokanlı tüccarlar tarım ve hayvansal ürünlerin ticaretine yoğunlaşırken Buharalı tüccarlar daha ziyade transit ticareti sürdürmüş; ithal edilen mallar aynı zamanda ihraç da edilmiştir. Ezcümle Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği arasında gerçekleştirilen ticari faaliyetler, küçük pazarlarda halkın ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde gelişme gösterirken Taşkent, Buhara ve Semerkand gibi uluslararası ticaretin yapıldığı büyük pazarlarda çeşitli ülkelerden getirilen ürünlerin yanı sıra yine yabancı tüccarlar, faaliyet göstermişlerdir.

Kaynakça

Ana Kaynaklar

- Efremov, F. (1811). *Stranstvovaniye v Kirgizskoy stepi, Bukharii, Hive, Persii, Tibet i Indii v Vozvrasheniye Yego Attuda Çerez Angliyu v Rossiyu*. Kazan: Universișeskoj Tipografij.
- Kuşakeviç, A. A. (1871). *Svedeniya o Hodjenskom Uyezde. Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geografişeskiego Obşestva po Obşry Geografii* içinde (C. IV, ss. 175-265). St. Petersburg: Tipografi V. Bezobrazova.
- Tatarinov, A. A. (2024). *Buhara'da Yedi Aylık Esaret* (Y. Kılıçaslan, Çev.). İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Terentev, M. A. (1874). *Statisticheskie ocherki Sredne-Aziatskoi Rossii. Zapiski İmparatorskago Geografişeskiego Obşestva, C. Çetvertiy*. St. Petersburg: y.y.
- Teterevnikov, A. N. (1867). *Oçerki Vnutrenniy Targovli Kirgizkoy Stepri*. St. Petersburg: Tipografiya Maykova.
- Travels in Centrial Asia by Meer Izzut-ollah in the years 1812-1813*. (1872). (C. Henderson, Çev.). Forgain Departmen Press.
- Vambery, A. (1868). *Oçerki Sredniy Azii*. Moskova: Tipografiya A. i. Momantova.
- Velyaminov-Zernov, V. V. (1856). *Svedniya o Kokanskom Hanstve. Vestnik İmpatatorskogo Russkogo Geografişeskiego Obşevtva* içinde (C. 18, ss. 107-152). SanktPeterburg: Tipografi Eduarda Pratsa.
- Zapiski o Buharskom Hanstve (Otçeri P.İ Demezoni İ.V. Vitkeviça)*. (1893). Moskova: İzdatelstva Nauk.

Sürelı Yayınlar

- Streuehov, N. (1875). *Poyezdka v Buharu. Russkiy Vestnik*. No: 6.
- Turkestanskiy Sbornik*. (1870). T. 23.
- Turkestanskiy Sbornik*. (1870). T. 30.
- Turkestanskiye Vedemosti*. (1871). No: 1.
- Turkestanskiye Vedomosti*. (1871). No: 36.
- Turkestanskiye Vedomosti*. (1871). No: 31.

Araştırma Eserleri

- Alan, H. (2003). *Mangıtlar. TDV İslam Ansiklopidisi* içinde (C. 27, ss. 570-571). Ankara.
- Çelik, M. B. (2016). *Hokand Hanlığı*. H. Alan ve İ. Kemaloğlu (Ed.), *Avrasyanın Sekiz Asrı Cengizoğulları* içinde (ss. 529-569). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Geyns, A. K. (1898). *Upravlenie Taşkentom pri Kokandskom Vladiçestve. Sobranie Literaturnykh Trudov*. C. 2. St. Petersburg: Tip. M.Stasyurevicha.
- Gubaeva, S. S. (1991). *Naselenie Ferganskoy Dolini (v Kontse XIX- Naçale XX v.)*. Taşkent: İzdatelstva "Fan" Özbekskoy SSR.
- İnomjonogli, A. R. (2020). *Qo'qon Xonligida Kitobat San'ati. Talqin va Tadqiqotlar. İlmıy-Uslubiy Jurnalı*, 16, 180-184.

- Kallek, C. (1992). Batman. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 5, ss. 199-200). İstanbul.
- Kara, F. (2023). 19. Yüzyılda Hokand Hanlığı İle Rusya Arasında Ticaret. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5(9), 263-270.
- Koç, D. (2015). *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*. İstanbul: İdeal Kültür&Yayıncılık.
- Medrahimov, Z. (2014). *Kukon Hanlığında Savdo Münasebetleri Tarihi*. Taşkent: Yangı Nashr.
- Müminov, U. (2023). The Role of the City of Karshi in Foreign Trade. *Journal of Innovations in Scientific and Educational Research*, 6(1), 386-391.
- Ostroumov, N. V. (1891). *Geografiya Turkestanskogo Kraya* (bs. 2). Samarkand: Tipolitoğrafiya N. V. Paltoranova.
- Özaydın, A. (1993). Canoğulları. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 7, ss. 154-155). İstanbul.
- Özkan, M. (2021). *Buhara Hanlığı (1500-1920)*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Özkan, M. (2023). *Hokand Hanlığı (1709-1876)*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Saidkulov, T. S. (1970). *Semer kand vo Vtoroy Polovine IXI Naçale XX Beka: Iz Sotsialno-Ekonomicheskoy i Politicheskoy İstorii Sredney Çasti Zeravshanskoy Doliny*. Taşkent: Uzbekskey SSR.
- Şamsiev, M. (2018). Qo'qon Honligining Buhoro Amirligi va Xiva Honligi Bilan Savdo-İqtisodiy Aloqaları Tarihidan. *Şarqshunoslik*, 2, 90-100.
- Şen, H. (2023). Hakand Hanlığı'nda El Sanatları. *İran Turan Araştırmaları Dergisi*, 11, 43-59.
- Tombuloğlu, T. (2019). Seyyahlara Göre Fergana'nın Ekonomik Durumu (18 ve 19. Yüzyıllar). M. Gökçe (Ed.), *Seyyahların İzinde Türkistan* içinde (ss. 175-198). Ankara: Pegem Akademi.
- Türkoğlu, İ. (2010). Şeybaniler. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 39, ss. 45-47). İstanbul. (Son Güncelleme 11. 02. 2023).
- Ünal, S. (2019). *Petr İvanoviç Demezov'un Buhara Hanlığı Hakkındaki Raporu (Tercüme-Tahlil)* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

HOST COUNTRY LANGUAGE ACQUISITION AMONG FIRST-GENERATION YAGLIDERE IMMIGRANTS IN THE USA AND THE MAINTENANCE OF THE TURKISH LANGUAGE IN SUCCESSIVE GENERATIONS VIA SOCIAL NETWORKS*

Emine YALÇIN ÖZCAN, Douglass S. MASSEY**

Abstract: This article investigated the effect of the social networks of Yaglidere Turkish immigrants on language acquisition and the maintenance of heritage languages by successive generations in the USA. The study was conducted in the cities of Patterson and Burlington between January 2018 and July 2018. This research used qualitative research methods to analyze ethnographic interviews and participant observations. Data were collected using participant observation and informal talks with immigrants conducted in different informal settings such as participants' houses, their restaurants, and other cafes in Burlington and Paterson. The interviews lasted from 40 to 90 minutes. Questions were open-ended and focused on the role of social networks in the acquisition of English language skills. In order to analyze the resulting data, the audio recordings were transcribed and translated into English. The interviews were first transcribed into Microsoft Word files and then imported into Maxqda, a software program for qualitative analysis, where the data were coded for study. The results indicated that even though social networks have destructive effects among first-generation immigrants, they have undeniable constructive effects on language maintenance in other generations. So, what is destructive for the first generation turns into constructive for the other generations.

Keywords: Migration, Turkish people in the United States, Yaglidere Turkish immigrants, social networks, Turkish language, host country language acquisition, language maintenance.

* Atıf/Bilgisi / Citation: Yalçın Özcan, E. ve Massey, D. S. (2024). Host Country Language Acquisition Among First-Generation Yaglidere Immigrants in The USA and the Maintenance of the Turkish Language in Successive Generations Via Social Networks. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (41), 83-99.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 27.09.2023 - 14.02.2024

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / The article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

Açıklama / Explanation: Bu makale, Emine Yalçın Özcan tarafından Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı'nda Prof.Dr. Cahit Gelekeçi danışmanlığında tamamlanan "Türkiye'den ABD'ye Göç Sürecinde Göçmen Ağlarının Rolü: Giresun Yağlıdere'li Örneği" (2020) başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Bu makalede yer alan görüşme verileri Hacettepe Üniversitesi Etik Komisyonunun 16.05.2017 tarih ve 35853172/433-1872 sayılı izni ile kullanılmıştır.

** İngilizce Öğretmeni. MEB Şentepe Anadolu Lisesi, Ankara, Türkiye. E-Posta: yalcin.emine@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3777-2912.

Prof.Dr., Princeton University Department of Sociology, Princeton, USA. E-Posta: massey8384@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0109-522X.

ABD'deki Birinci Nesil Yağlıdere Türk Göçmenlerinin Ülke Dili Edinimi ve Diğer Nesillerde Sosyal Ağlar Yoluyla Türk Dilinin Devam Ettirilmesi

Öz: Bu makale, ABD'de Yağlıdere Türk göçmenlerinin sosyal ağlarının dil edinimi ve miras dillerin gelecek nesillere aktarılması üzerindeki etkilerini araştırmaktadır. Araştırma, Ocak 2018 ile Temmuz 2018 tarihleri arasında Patterson ve Burlington şehirlerinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmada, nitel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan başlıca veri toplama yöntemleri, etnografik görüşmeler ve katılımcı gözlemleridir. Veriler, Burlington ve Paterson'daki katılımcıların evleri, restoranları ve kafeleri gibi farklı gayri resmi ortamlarda göçmenlerle gerçekleştirilen katılımcı gözlem ve gayri resmi görüşmeler kullanılarak toplanmıştır. Görüşmeler, 40 ile 90 dakika arasında sürmüş ve İngilizce dil becerilerinin kazanılmasında sosyal ağların rolüne odaklanan açık uçlu sorular kullanılmıştır.

Verilerin analiz edilebilmesi için ses kayıtları yazıya dökülerek İngilizceye çevrilmiştir. Görüşmeler, önce Microsoft Word dosyalarına daha sonra nitel analiz için yazılım programı olan Maxqda'ya aktarılmış ve burada veriler, çalışma için kodlanmıştır. Sonuçlar, sosyal ağların birinci nesil göçmenler arasında yıkıcı etkileri olmasına rağmen diğer nesillerde dilin sürdürülmesinde yadsınamaz yapıcı etkileri olduğunu göstermektedir. Böylece ilk nesil için yıkıcı olan şey, diğer nesiller için yapıcı olabilmektedir.

Anahtar kelimeler: Göç, Amerika Birleşik Devletlerindeki Türkler, Yağlıdere Türk göçmenler, sosyal ağlar, Türk dili, ev sahibi ülkenin dil edinimi, dilin devam ettirilmesi.

Language is one of the most important facets of individual identity and a key factor in determining immigrant integration within host societies. Fluency in the host country's language increases job opportunities and facilitates social, economic, and political participation. Evans (1986, p. 226) writes that “language proficiency has important consequences for self-identity, social networks, socio-economic attainments and children’ school performance.” Indeed, “individuals’ linguistic behaviors are highly correlated with the degree of integration into the network: in situations where linguistic variations are present in the community, the more integrated an individual is into the community, the less variation (s)he has, and the better (s)he conforms to the speech norm of the community” (Ke and et al, 2008, p. 936). In other words, without host language ability, you cannot express yourself in a proper way, and in a sense you do not exist in society.

One of the main difficulties that immigrants encounter in host countries is the lack of a tractable pathway to language acquisition. Language incompetence is a major limitation in “the broadening of bridging contacts, particularly with the local population and, by extension, to access to employment in the wider labor market” (Knight, et al., 2017, p. 62). Stoessel (2002, p. 95) notes that social networks are both very influential in shaping language acquisition and cultural socialization. However, whereas many studies have examined the effect of language acquisition on immigrant integration, few have studied the connection

between social networks and language acquisition. This study has two aims: to examine the effects of social networks on language acquisition and to assess their effects on the maintenance of heritage languages for the next generations.

Theoretical Background

Immigrants in immigrant-receiving countries such as the USA, Canada, and of the European Union are expected to acquire fluency in the host country's language over time. The possession of linguistic skills enhances immigrants' success both economically and socially. Most research on language proficiency has focused on the effect of individual characteristics such as education, duration of residence, and linguistic exposure before the migration on host country language acquisition. Studies generally find that more education, longer durations of residence in the receiving country, and greater linguistic exposure before migration yield higher rates of fluency in host country languages (Chiswick and Miller, 1994, p. 128).

In addition to the effects of individual characteristics, however, contextual influences on language acquisition cannot be ignored, since "group effects may alter the costs of, and benefit to, language acquisition, and thus affect fluency rates" (Chiswick and Miller, 1996, p. 20). The existence of a large of immigrant community may create enclave economies in which immigrants have fewer incentives to acquire the host country's language. As Chiswick and Miller (1996, p. 20) note, "for inhabitants of the Los Angeles area, the presence of a sizeable, Spanish-speaking community could reduce the incentive for Hispanic immigrants to acquire English-language skills." In his study of postwar Australia, Clyne and Kipp (2006, p. 13) found that chain immigration from countries such as Italy, Greece, and Turkey caused immigrants not to acquire English language abilities, noting that "Italian speakers were the largest single group to arrive in Australia postwar, and for several decades the Italian-born and their descendants have been the largest non-English speaking group. Greek-born and their descendants the second largest non-English speaking group nationally".

By creating enclave communities, these immigrants were able to live as they did at home and did not need to acquire dominance and were not motivated to acquire it. For immigrants with limited skills in the host country's language, it is hard to break out of linguistically isolated social networks. In addition, economic factors inevitably influence the process of language acquisition and fluency, given that "those who anticipate greater economic returns from dominant language fluency are more likely to be fluent" (Chiswick and Miller, 1994, p. 121). Chiswick and Miller (1996, p. 25) argue that when faced with two linguistic options, immigrants will choose to gain fluency in the language from which they expect the greatest economic profit.

Milroy's (1987, p. 103) study of Belfast emphasized the important influence of strong ties within social networks in maintaining a group's linguistic heritage and the effect of weak ties in helping to spread language behavior. Matsumoto and Brian (2009, p. 22) applied Milroy's social network approach to study language maintenance and change in the Republic of Palau and concluded that strong ties reinforced the use of Japanese and facilitated resistance to outside norms and influences. Thus the stronger the ties within an ethnic group, the greater the resistance will be to using the host country language.

Method

Setting

This study considers the linguistic experience of Turkish migrants from Giresun, Yaglidere to the U.S. state of New Jersey. Giresun is a province in the Black Sea region of northeastern Turkey and Yaglidere is a small town and district within Giresun. The district encompasses the Giresun Mountains, which are characterized by difficult living conditions and often compel people to migrate to earn a livelihood. It is an agricultural district and its economy mostly depends on hazelnuts. Due to the lack of agricultural diversity, the town has an unstable economic structure, which forces people to move elsewhere in search of economic opportunities. Some migrate to larger industrial cities in Turkey whereas others prefer to migrate to developed countries such as the United States and various European nations.

I chose two different cities in New Jersey for study -Paterson and Burlington-with the objective of maximizing the diversity of the migrant characteristics. Both are cities of intense Yaglidere settlement. Paterson is the largest Yaglidere settlement in New Jersey and since it is close to New York, it has a very high population density. It is also a major destination for Hispanic immigrants and other immigrants from Muslim nations. Indeed, it is known for having the second-largest Muslim population in the United States. Besides having migrants from Yaglidere, Patterson also houses many migrants from other parts of Turkey. In contrast, Burlington is not a very large city and unlike Paterson, it is located in the southern portion of New Jersey, closer to Philadelphia. Nonetheless, it also includes many immigrants from different parts of the world.

During my field research, I spent a lot of time in both places, providing me with a chance to observe Yaglidere Turks in their life spaces. In Paterson, life conditions are more challenging owing to its closeness to New York and people force themselves to work and produce more. Paterson has become a hub for Turkish people and walking around on the street, you feel like you are in any city of Turkey. It is common to see Turkish shops such as barbers, restaurants, bakeries, tailors, markets, etc. with Turkish signs on them. Even though it is hard to find traditional coffee shops in most cities of Turkey, you can come across

them frequently in Paterson. These coffee shops are a part of Turkish culture in which Turkish males gather to play traditional plays such as okey, backgammon, and card games, which cause networks between Turkish immigrants to grow stronger.

Procedure

Qualitative research methods were used for this research because, being more flexible than the other methods, they are particularly well suited to the study the immigrant societies. They are more effective in seeking to understand a community's behaviors and attitudes, which are more difficult to study using quantitative methods and produce a deeper understanding of the social context. Qualitative data enable me to focus on the social determinants of migration (Garip and Asad, 2016, p. 1178); and as Massey et al. (1987, p. 187) argue, qualitative research enables one to examine how immigrant networks function as well as how they form. Ethnographic interviews and participant observations were the major data collection methods used in the study. While the data were being collected, I participated actively in the life of the Turkish community in both cities. Interviewees in the study were chosen as first-generation immigrants who migrated from Yaglidere the earliest and emigrated to the U.S. as adults. Data were collected using participant observation and informal talks with immigrants conducted in different informal settings such as participants' houses, their restaurants, and other cafes in Burlington and Paterson.

Most Yaglidere immigrants own hazelnut fields back in their hometown, and almost every year they go back to Turkey during hazelnut harvest season. To secure contacts before arrival in the United States in January 2018, I visited Yaglidere in the summer of 2017 where I met several Yaglidere immigrants from the U.S. who had returned to Turkey to visit their homeland and relatives. I undertook short interviews and told townspeople about the study, which enabled me to get to know some people and their social networks, which allowed me to identify several potential contacts in the United States.

Upon arrival in New Jersey, I called those Yaglidere immigrants I had met during the summer and used both purposive and snowball sampling techniques to identify other respondents. It was purposive in the sense that I selected participants who were first generation immigrants from Yaglidere. It was a snowball sample in the sense that these initial participants were then used to recruit the new respondents who were relatives and friends of the original contacts. Through this technique, I was able to locate and interview 22 Yaglidere first-generation immigrants in three months. I spent time in both Paterson and Burlington before beginning data collection, so most of the participants were familiar with me before the formal interviews started. By visiting Yaglidere in the summer and spending time in the Turkish communities of Paterson and

Burlington, I was able to gain the trust and confidence of immigrants, which made the interview process easier.

The interviews lasted from 40 to 90 minutes. With each respondent's permission, the interviews were audiotaped to enable later transcription. The resulting conversations were in-depth and semi-structured. Questions were open-ended and focused on the role of social networks in the acquisition of English language skills. Before beginning the interviews, I tried to make clear about what I meant when referring to "social networks." I wanted them to feel free to talk about their networks of relatives, friends, and neighbors in both Turkey and in the United States and tried not to interfere while they were answering my questions. In order to analyze the resulting data, I transcribed the audio recordings and translated them into English. The interviews were first transcribed into Microsoft Word files and then imported into Maxqda, a software program for qualitative analysis, where the data were coded for study.

Findings

Ethnic Networks and Language Acquisition in the First Generation

Some Yaglidere Turkish immigrants came to the USA legally by getting a visa, but others were smuggled in with the help of snakeheads who run the illegal business of smuggling people into the United States as undocumented persons (Zhang, 2012, p. 215). Upon arrival, they settled in neighborhoods inhabited by migrants who came earlier and took up the same sorts of jobs held by their Turkish relatives and friends. The only practical way for a Yaglidere migrant to become a U.S. citizen was to marry someone who already held U.S. citizenship. After becoming citizens, Yaglidere immigrants would over time apply for legal immigration papers on behalf of other family members within their extended network of relatives and neighbors from Yaglidere. It often took years to bring the whole family together in their new land. One of the respondents was 58 years old, male, married, had two children and managed a diner whose owner is Turkish and from Yaglidere. He reported that to get citizenship he also made self-sacrifice, he left his family behind and did not see for years.

"I came here 30 years ago alone. I left my wife and two sons in Turkey... It took nine years for me to get together with my family in the USA. During these nine years, I did not see them because Yaglidere was a small undeveloped village in a small city.... So there was no way to communicate with my family... Those were really hard times."

Another respondent was 64 year-old male, married, had four children, and worked as a painting worker also reported that to become an American citizen, he had to marry someone who had already held U.S. citizenship, left his family behind and it took many years to bring the whole family together in the new land.

“Twenty-four years ago I came to the US with the heartening discourses of my friends and relatives who immigrated earlier. After arriving here, in three months I married an American woman to become an American citizen... I was very happy because It was a success to marry in such a short time. I thought that I was going to reach my aim, of bringing my whole family together, in a few years. In those days fake marriages were common and someone who knew me told the woman I married that he did not love you and would divorce after getting the citizenship... So, she demanded a lot of money and we had to divorce before getting the citizenship. It was upsetting for me because I have been here for 24 years and still do not have citizenship. After the divorce, many years later I had a green card request from the diner I was working for so now I have a green card but still do not have citizenship. Apart from one of my sons who married a Turkish American girl, none of my family members are here. Furthermore, I have not seen them for 20 years. One of my sons was four when I left Turkey. He does not know me as a father. He never calls me, I call him and send money. Once he told me not to force him to say father. It was very upsetting. I could not manage to bring my whole family together in 24 years.”

Drever and Hoffmeister (2008, p. 433) stated in their study that inter-network mutual trust, cooperation, and information flow are easier because immigrant networks share reliable information with each other and are easily punished if social norms are violated. When Yağlıdere Turkish immigrants immigrated to the U.S., they generally followed ethnic networks of relatives, friends, and neighbors in search of better job opportunities. They preferred to live where Yağlıdere immigrants had already settled. Since Yağlıdere is a rural area with very limited opportunities for schooling, most arrived with no knowledge of English and a limited education. Among my interviewees, 14 were primary school graduates, three were secondary school graduates, two were high school graduates, one was a primary school dropout, and two were secondary school dropouts. One of the respondents, a 40-year-old female housewife with a primary school education who came to the U.S. 17 years ago explained that she was not even able to write Turkish even though she was 23 years old, which explains why he chose to live where Yağlıdere immigrants had already settled. that he could not write Turkish properly.

“Aside from English, it is difficult to read and write even the Turkish language for me. It was years before I read a book... I even do not remember when I wrote something for the last time. I think I wrote a letter 10 years ago. I could not speak English and to be honest I did not even try to learn. I have a lot of friends here and I do not need to speak English.”

Another respondent a 52-year-old female who was a primary school dropout said that education did not mean anything to her. He also expressed that even though she could not speak English, she could do anything thanks to his Turkish social networks.

“I am 52 years old and still do not know what education means for people. For instance, I do not comprehend why you do such a study, or why you came to the U.S for this aim. They all come to me meaningless. In our village, it was not something good for girls to go to school. Instead, we went to the mosque to learn the Koran. People blame the girls for going to the school. Now, in the U.S. I do not let my grandchildren go to American public schools after elementary school, they are going to religious schools where they can learn the Koran and our religion. I still do not know how to write and read Turkish and I have never felt the lack of it. When I visited my relatives in Turkey, they asked me how I went on my life in the U.S. without speaking English, I replied that I had a lot of Turkish friends so I did not need to speak English.”

Many studies have examined the use of the dominant language fluently and effectively and deduced that it is related to the rate of use of the dominant language. Chiswik and Miller (1994, p. 127) pointed out that one of the factors that affects the effective and fluent use of the dominant language is economic factors. In cases where using the language effectively has an economic benefit for the immigrant, a positive increase is observed in the desire to acquire the dominant language. Migrating from a rural area with limited education, Yaglidere immigrants experienced many difficulties in adjusting to life in the United States. In the light of it; One male respondent who was 71 years old came to the U.S. 46 years ago and began working as a dishwasher and now runs his own diner reported that he had also had very difficult times because of not being able to speak English.

“When I came here with the help of earlier Yaglidere immigrants, I did not know any English. I started to work as a dishwasher in a Greek diner because my main aim was to earn money and go back to my country. In a short time, I comprehended that I had to learn the language because otherwise, I could not move forward. So I started to do my best to learn English. Since I worked in a Greek diner, I almost learned Greek, too. I worked at the same diner for 15 years.”

Just like the one above, another respondent was a 42-year-old male who began working as a cleaner at a firm, did many different jobs to earn his life in time, and now worked as a waiter. He reported that it took a lot of time for him to have a proper job and life because of not speak English.

“I migrated to the U.S. with the help of my elder brother 24 years ago. When I came here I had just graduated from high school. Since then I have worked in different kinds of jobs such as; cleaner, gasoline attendant, painter, etc. I have been working as a waiter for almost 15 years. Since I did not know English, it took me years to learn it and work in a proper job. Even though sometimes people tell me that you have been here for years but still work as a waiter. But you cannot tell them that being a waiter also requires some features like knowing a language, being good at communication with people, etc. and you could not tell them the difficulties encountered while trying to adjust to life here.”

People from Yağlıdere were entering a country that was different from their homeland socially, culturally, and technologically. One of the respondents, a 54-year-old male, who immigrated 29 years ago and started work as a gasoline station attendant and now owns a painting firm reported this hard process because of lack of technology by the following words:

“After immigrating to the USA in 1989, it took me 11 eleven years to come together with my family. Furthermore, it was impossible to communicate with them. There was no technology in Yağlıdere at that time. I got news about my family from my relatives or friends who immigrated after me. When I left my motherland, I had a newborn by 3 months old. After 11 years when I went back to Turkey, I couldn't recognize him. When they told me “he is your son,” I had unspeakable feelings.”

Having disconnected themselves from their homeland, Yağlıdere people who were determined to stay in the United States quickly sought to find better opportunities. Since they were uneducated and lacked English skills, they had to settle wherever their social networks took them where they would be with neighbors, relatives, and friends from the same hometown. As a result, almost all Yağlıdere Turkish immigrants are familiar with and interact primarily with each other, reflecting their social and cultural traditions in their new land. In the communities where they live, there are Turkish bakers, tailors, food markets, restaurants, and other sources of daily necessities. As one of the respondents who was 40 year-old housewife with three children who had migrated 20 years ago reported how they built a new life in the new land where you can reach almost anything you reach in Turkey. She stated that living in the USA is not much different from living in Turkey anymore.

“Sometimes I forget I live in the USA because I can find anything I need from Turkey. There are Turkish markets and Turkish bakeries, and in addition to this Turkish women prepare and sell traditional Turkish food like baklava, sarma, yufka, etc., anything which may come to your mind. Since I am a housewife and do everything all by myself I do not need to buy it, but most of the working women give orders for them. Briefly, living in the USA is not much different from living in Turkey. It is just like living in our hometown in Yağlıdere.”

As Evans (1986) stated in his study; immigrant groups or communities with enclave markets do not need to use the dominant language fluently to express themselves and survive. Just like the respondent above, another other respondent, a 38-year-old, housewife with three children who had migrated 17 years ago reported that as Yağlıdere women, they had very close relationships with each other and continued their own culture, so they did not need to learn English.

“We, as Yağlıdere women have very good relations with each other. We meet for breakfast once a week in one of our houses. In addition, we have some special days called ‘gun’ in Turkish culture once a month. These days every woman prepares cultural food and we collect money for the homeowner... Of course, I

miss my country. If my husband decides to return back to Turkey I will not even think about it for a moment, but what I want to say is that here in the USA, we are also in the union and try to keep our values.”

Social networks cause new immigrants to migrate to a certain point by being a source of information about the place they will migrate to, by helping them minimize their economic costs, and by minimizing language deficiency problems. All 22 of the respondents reported similar network effects on their acquisition of English, reporting that being enmeshed within social networks harmed language acquisition. In the opinion of one respondent, a 48-year-old male who runs his own painting company stated that since there were a lot of people speaking Turkish you did not have a chance to practice the hometown language and you could survive by not speaking any English.

“Social networks’ effect on English language acquisition is negative. Because of the social networks either you do not speak English or you minimize speaking English. I can move on in my life without speaking English. There are a lot of people living in this community without knowing English because there are a great number of Turkish people and they are friends with them. Therefore, they do not need to speak English. I suppose a family speaking Turkish migrated to a town in California where Turkish wasn’t spoken by anybody. These people were forced to speak English to move on with their lives there. But here the situation is the opposite: there is no need to speak a new language since the Turkish population is extremely numerous here. If you do not need anything, you will not make an effort to reach it. In short, I can definitely say that social networks have an obstructive effect on the improvement of English”

Likewise, another respondent who is 40 years old and a housewife also paid attention to the same issue. She pointed out the destructive effects of strict social networks, which did not let them practice the dominant language in the host country. In light of this, Veltman (1983, p. 253) says that social networks have a negative effect on immigrants' ability to use English effectively and fluently.

“Certainly, social networks have destructive effects on dominant language acquisition because I have a lot of friends all of whom are Turkish and most of them do not know English, so it is impossible to speak English with them. I always talk Turkish and I have never needed to speak English since I first came here. Besides, one of the other reasons why we speak Turkish and not to try to learn English is because we want to maintain our own culture and language here. In other words, we try to keep our customs and traditions here too.”

Likewise, a 45-year-old female respondent with 5 children talked about the negative effects of social networks on English language acquisition. But, she pointed out a different point; she stated that when you mispronounce a word, they mocked, which caused you to lose your self-confidence.

“I think that social networks have destructive effects on English language acquisition. When you mispronounce a word, they either mock or laugh at you. So, instead of making you motivated to learn English, they demoralize you. That is why I think they have destructive effects. For instance, sometimes I say something in English, they immediately criticize me so I am demoralized. I do not want to speak English anymore because I am shy about it. Besides, since as Turkish people we are almost always together, we do not have much chance to speak and practice English.”

A 50-year-old male with three children respondent reported that:

“Social networks have destructive effects on English language acquisition because we, as Turkish people, speak Turkish among ourselves. We only speak English with Americans when we need it.”

Transmission of Heritage Language to the Next Generations

Apart from the effects of social networks on language acquisition, a second aim of the study was to find out what the first-generation Yaglidere immigrants think about the future of the Turkish language among the next generations. Since the Yaglidere immigrant families in my study lived in cities that were made up of diverse ethnic groups, most of the children went to school with mostly non-Turkish children, offering them few opportunities to socialize with Turkish children. In some cases, a child was an extreme outlier, being the only Turkish student in the whole class or school. These children spend most of their time at school speaking English and have best friends from other ethnic groups. Since they are exposed to English more than Turkish, their shift into the dominant language becomes inevitable.

In his study on Chinese children and their language acquisition, Zhang (2009, p. 208) found out that children acquire any language as a result of exposure to individuals who speak that language in their natural environment. Even though Yaglidere immigrant parents are insistent on maintaining their linguistic heritage for the next generation, most of them agreed that the Turkish language future would not last long in the American context. One of the respondents, a 40-year-old housewife with three children talked about his experiments and concluded that it would not last long.

“To be honest, I cannot speak English and my children cannot speak Turkish fluently. They do not like to speak Turkish among themselves and while they are talking with their father. Since I cannot speak English, in a way they are forced to speak Turkish with me but not very clearly. When they are excited and angry they cannot express themselves in Turkish and in these situations, most of the time I do not understand what they mean. So, there is poor communication between us. Even though; they are exposed to Turkish, they cannot speak it fluently, which means they are not going to speak Turkish with their children. Therefore, I cannot see a future for the Turkish language for the next generations”.

The respondent introduced earlier who started to work in a gasoline station as a gasoline station attendant and now owns a painting firm and three gasoline stations reported that even though both his wife and himself tried to speak Turkish with their children a lot at home, they could not speak fluently. Furthermore, they could neither write nor read.

“As first-generation immigrants, we learned Turkish in Turkey and after that came to the USA. It is our mother tongue. The individuals born in the USA cannot speak Turkish as we can. That is why I think in time the usage of spoken Turkish is going to decrease day by day and one day nobody will speak Turkish. The usage of Turkish will completely end after the third generation. We, as parents, speak Turkish at home since we do not want our children to forget Turkish. At least, we want them to speak Turkish with their relatives when they visit them in Turkey... Even though I and my wife struggle a lot, my children cannot read and write Turkish properly.”

The respondent introduced earlier who worked as a manager in a Turkish diner had also the same views as the others. He thought that after the third generation, Turkish children would not be able to speak English.

“I think that after the third generation, none of the Turkish American children are going to speak Turkish. We, as parents, speak Turkish at home and until the children start to go to school they can speak Turkish. However, after they start to go to school they speak more English than Turkish. So in a few years, they prefer speaking English with their Turkish friends, sisters, and brothers. They watch cartoons or films in English. Sometimes we force our grandchildren to watch Turkish channels but they reject it. Even though I am against children watching Turkish series, I allow my grandchildren to watch some to be exposed to Turkish. Whatever you do, you cannot stop it. Because even though Turkish is our mother tongue, their mother tongue is not Turkish exactly. They can express themselves better in English.”

Likewise, another respondent who was a 57-year-old man and ran his own trucking company stated his own pessimistic opinions about the future of Turkish language transmission into the next generations.

“I am pessimistic about the future of Turkish language transmission into the next generations. We, as first-generation Turkish immigrants, intensely speak Turkish at home with our children so they are exposed to Turkish. Even though our children cannot read and write very well, most of them can speak Turkish more or less. At least they can express themselves when they visit their relatives in Turkey. But the main question that should be asked is that if they can transmit Turkish to the next generations. At this point, unfortunately, they will not because it is almost impossible to transmit a language that you cannot read and write very well and speak fluently to the next generations.”

Yaglidere immigrant children attend public schools and are exposed more to English than Turkish. Even though Turkish parents generally communicate in Turkish, their children typically respond in English, or sometimes in mixed Turkish and English. Parents try their best to transfer their heritage language to their children and try to find solutions for poor communication between themselves and their children.

A 47-year-old mother with four children expressed her efforts to make her children use Turkish and he also expressed Turkish mothers' attempts to encourage their children to use Turkish. However, he stated that none of them are helpful in making the children speak Turkish when they are not with their families. The children prefer speaking English to express themselves.

“Believe me, I am about to go mad. I am trying to do my best for my children to speak Turkish but it is useless. Since I force them and get angry with them when they speak English, they speak Turkish with me but they don't when I am not around among themselves. When they don't have school we, as Turkish mothers, come together for them to speak Turkish. We think that it can be a solution. We don't let them speak English. I know they do not speak Turkish in the future but at least they can express themselves.”

Since most of the Turkish mothers in the study come from a poor educational background they had little understanding of their children's school lives and couldn't provide learning support to them. Even sometimes they could not understand the importance of acquiring the dominant language of the host country. In light of this, a 46-year-old male respondent with 5 children told about the difficulties due to his wife's not speaking English. Moreover, he also expressed how he was in an awkward position. He stated his experiences as follows:

“I have been here for almost 25 years. My wife cannot speak English and she doesn't want to speak either. All of my children were born in the U.S. Therefore, in fact, their mother tongue is English but I cannot explain it to my wife. She always blames our children for not speaking Turkish. Almost every day they argue and when I come home after work I spend a lot of time listening to her complaints about my children. She behaves as if they weren't her children since they speak English. It is really hard to express what I live. At last, I found a solution, I talked with my children and told them, if they do not speak English at home, I will give more pocket money for them. After this solution, we are a happier family.”

Because of the Turkish mothers' inability to speak English, Turkish was commonly used at home. However, the children's Turkish was at the basic level that functioned merely to keep the minimum communication between the parents and the children going, whereas the more complex and meaningful conversations disappeared among them. Because of this poor communication between mothers

and children, a 48 year-old female with secondary school education respondent with two children expressed her feelings about it as follows:

“I want my children to speak Turkish because I am worried that one day we cannot understand ourselves and help them. Poor communication between parents and children is horrible. It can cause big harm to the children. Not to experience such a problem, we had to take precautions. Thus, we made a common decision with children: not to speak English at home and I almost every day tell about my own childhood memories or others’. I talk about Turkey in general such as its food, places they should see, the relations between the people, etc.”

In some families, both parents can speak English, but much they try to speak Turkish at home it is inevitable to explain to their children what they do not understand in English. To prevent it some parents think that the best way to force their children to speak Turkish is to have grandparents co-residing in the family, especially for the oral proficiency of the children. One of the female respondents with four children reported the case in their house:

“Both my husband and I can speak English so even though we speak Turkish at home when our children don’t understand us we have to explain it in English. We thought with my husband on it a lot and found a solution. We thought that if their grandparents resided with us they were forced to speak Turkish because they cannot speak and understand English anyway. They often played Turkish games with their grandmother.”

The Yaglidereli Turkish immigrants have strong ethnic networks in the host society, as well as the grandparents and the ties in the home country, could help Yaglidere Turkish immigrants’ children compensate the lack of social networks and their positive effect on acquiring language in the host country. A 67-year-old female respondent reported:

“I am looking after my grandson. He is just four years old. His parents want me to teach him Turkish. They themselves speak Turkish at home, too. Every day I make him talk with his aunts, their children, or other relatives via Skype. So he can have a chance to practice Turkish more.”

Besides the individual efforts of parents to transfer their heritage language to their children, non-governmental organizations like associations also try to help maintain the Turkish language for the next generations. A president of the Giresun Yaglidere Association reported:

“I was president of Giresun Yaglidere Association a few years ago and we thought that it would be better to bring a teacher from Turkey to teach Turkish to our children here. After a lot of struggles, we managed it. Teachers started to give Turkish lessons three days a week but unfortunately, it wasn’t long-lasting.”

To make a brief implication of the findings would make the study clearer. People from Yaglidere were entering a country that was different from their homeland socially, culturally, and technologically. Migrating from a rural area with limited education, Yaglidere immigrants experienced many difficulties. Having disconnected themselves from their homeland, Yaglidere people who were determined to stay in the United States quickly sought to find better opportunities. Since they were uneducated and lacked English skills, they had to settle wherever their social networks took them where they would be with neighbors, relatives, and friends from the same hometown. As a result, almost all Yaglidere Turkish immigrants are familiar with and interact primarily with each other, reflecting their social and cultural traditions in their new land. What makes them have such close relationships with each other is their lack of knowledge of their hometown language, which hurts English language acquisition. Apart from the effects of social networks on language acquisition, the first-generation Yaglidere immigrants think that their close social networks have a positive effect on transmitting the heritage language to the next generations.

Conclusion

Even though many studies have been done on immigrants' language acquisition, little attention has been paid to the impact of social networks on language acquisition and their effects on the maintenance of heritage languages in the next generation. The findings from this article highlight how social networks have an effect on Yaglidere Turkish immigrants' language acquisition and what the effects are on the intergenerational maintenance of heritage languages. Almost all of the migrants interviewed in the study started their time in the U.S. with a social network of bounded contacts. Almost all of them do not have enough English acquisition and have limited education. In the literature, most of the researches studied on language acquisition and transmission show that migrated people prefer living close to their social networks because since they are less qualified and can not speak the host country' language fluently, they feel more confident. Drever and Hoffmeister, Zhang's works mentioned throughout this study also support this claim. In light of it, since the migrants in this study had limited education and English skills, they were forced to settle where they would be with their neighbors, relatives, and friends from the same hometown, too. So it was difficult for those migrants to break out of the networks that had been built by small groups of other Turkish migrants.

In his study, Veltman says that social networks harm immigrants' ability to use English effectively and fluently. In connection with this deduction, the findings of this article indicate that social networks have a negative effect on dominant language acquisition in the host country. Most of the respondents shared common opinions about the destructive effect of social networks on the first generations. They expressed that they could move on with their lives without English language

proficiency with the help of social networks: the earlier arrived immigrants helped them to find a job and they did not need any American friends because they lived near to each other, they had Turkish markets, barbers, bakery, etc. Therefore; they did not feel the lack of English language acquisition. This study also offers an illuminating explanation of the relationship between social networks and language maintenance in the other generations. The first-generation Yaglidere Turkish immigrants think that the existence of strong ethnic networks helps their children acquire their heritage language. This article indicates that even though social networks have destructive effects on first-generation immigrants, they have undeniable constructive effects on language maintenance for the next generation. Thanks to social networks, they can preserve the ethnic language and transfer it from generation to generation. Moreover, the children are more exposed to the heritage language and have a chance to speak more fluently.

So, what is destructive for the first generation turns out to be constructive for the later generations.

References

- Chiswick, B., & Miller, P. (1994). Language Choice among Immigrants in a Multi-Lingual Destination. *Journal of Population Economics*, 7(2), 119-131.
- Chiswick, B., & Miller, P. (1996). Ethnic Networks and Language Proficiency Among Immigrants. *Journal of Population Economics*, 9(1), 19-35.
- Clyne, M., & Kipp, S. (2006). Australia's Community Languages. *International Journal of the Sociology of Language*, 2006(180), 7-21.
- Drever, A. I., & Hoffmeister, O. (2008). Immigrants and Social Networks in a Job-Scarce Environment: The Case of Germany. *International Migration Review*, 42(2), 425-448.
- Evans, M. D. (1986). Sources of Immigrants' Language Proficiency: Australian Results with Comparisons to the Federal Republic of Germany and the United States of America. *European Sociological Review*, 2(3), 226-236.
- Garip, F., & Asad, A. L. (2016). Network Effects in Mexico-US Migration: Disentangling the Underlying Social Mechanisms. *American Behavioral Scientist*, 60(10), 1168-1193.
- Kaya, I. (2009). Identity Across Generations: A Turkish American Case Study. *Middle East Journal*, 63(4), 617-632.
- Ke, J., Gong, T., & Wang, W. S. (2008). Language Change and Social Networks. *Communications in Computational Physics*, 3(4), 935-949.
- Knight, J., Thompson, A., & Lever, J. (2017). Social Network Evolution During Long-Term Migration: A Comparison of Three Case Studies in the South Wales Region. *Social Identities*, 23(1), 56-70.
- Massey, D.S., Alarcon, R., Durand, J, and Gonzalez, H. (1987). *Return to Aztlan: The Social Process of International Migration from Western Mexico*. Berkeley: University of California Press.

- Matsumoto, K., & Britain, D. J. (2009). *The Role of Social Networks in Understanding Language Maintenance and Shift in Post-Colonial Multilingual Communities-The Case of the Republic of Palau in the Western Pacific*.
- Milroy, L. (1987). *Language and Social Networks* (2. ed.). Oxford: B. Blackwell.
- Stoessel, S. (2002). Investigating the Role of Social Networks in Language Maintenance and Shift. *International Journal of the Sociology of Language*, 93-132.
- Veltman, C. (1983). *Language Shift in the United States*. Berlin: Mouton.
- Zhang, D. (2012). Co-ethnic Network, Social Class, and Heritage Language Maintenance Among Chinese Immigrant Families. *Journal of Language, Identity & Education*, 11(3), 200-223.
- Zhang, D. & Slaughter-Defoe, D. T. (2009). Language Attitudes and Heritage Language Maintenance among Chinese Immigrant Families in the USA. *Language, Culture and Curriculum*, 22(2), 77-93.

VİDİN MUHAFAZISI VEZİR KARA MEHMET PAŞA'NIN HAYATI, MÜSADERE SÜRECİ VE SERVETİNİN ANALİZİ*

Anıl ÜZDEN**

Öz: Osmanlı Devleti 1699 Karlofça Antlaşması ile önce kaybettiği toprakları geri alma, 1718 Pasarofça Antlaşması sonrasında ise sınırlarını savunmaya yönelik politikalar izlemeye başlamıştır. Belgelerde, “dârü'l-cihâd ve'l-mücâhidin” olarak anılan ve XVIII. yüzyılda bir serhat şehrine dönüşen Vidin’de bu adımların örneklerini izlemek mümkündür. Vezir Kara Mehmet Paşa devletin çok çeşitli bölgelerinde görev yapmış, son olarak Vidin Kalesi’ne muhafız olarak tayin edilmiştir. Vezir Kara Mehmet Paşa’nın hayatı, vefatı ile mal varlığının müsadere süreci, ilişkiler ağı ve muhalefatının değerlendirilmesi, bu çalışmanın temel amacını teşkil etmektedir. Bir bürokratin görev yaptığı bölgelerde mekâna etkisi ile özel ve kamusal alandaki yaşam tarzı, tarihsel bağlamda incelenmiştir. Bu kapsamda üst düzey bir yönetici özelinde XVIII. yüzyıl Osmanlı Devleti’nin sosyal, ekonomik ve kültürel tarihine dair çıkarımlarda bulunulmuştur. Çalışmada, araştırma ve inceleme eserlerinin yanı sıra Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Muhallefat Halifeliği fonundaki ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi’ndeki defter ve evraklar ile Vidin Şer’iyye sicillerinden yararlanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Vidin, Osmanlı Devleti, serhat, muhalefat, müsadere.

The Life of Vidin Guard Vizier Kara Mehmet Pasha, his Wealth and its Confiscation

Abstract: With the Treaty of Karlowitz in 1699, the Ottoman Empire firstly began to pursue a policy of recovering lost lands, and then of defending its borders after the Treaty of Passarowitz in 1718. Vidin, referred to in documents as “dârü'l-jihad ve'l-mujahidin” (the dwelling place of holy war and holy warriors), exhibit these steps as it became a border town in the 18th century. The vizier Kara Mehmet Pasha served in various administrative posts before his last appointment as the guard of the castle of Vidin. This study aims to shed light on his life and the process of confiscating his wealth after his death and measure the impact a bureaucrat made

* Atıf Bilgisi / Citation: Üzden, A. (2024). Vidin Muhafızı Vezir Kara Mehmet Paşa'nın Hayatı, Müsadere Süreci ve Servetinin Analizi. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (41), 101-125.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 05.03.2024 - 04.06.2024

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / The article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar. / The authors provide the following information.

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

Açıklama / Explanation: Bu makale, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Yeniçağ Tarihi alanında Prof.Dr. Mehmet ÖZ danışmanlığında hazırlanan “XVIII. Yüzyılda Vidin Şehri'nin Askeri ve Sosyo-Kültürel Tarihi (1700-1736)” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü doktora öğrencisi. E-posta: aniluzden@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2231-4302.

on the spatial organization and the lifestyle in the private and public spheres of his administrative district. Utilizing archival documents from the Ottoman Presidency Archives (Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Muhallefat Halifeliği), registers and documents from the Topkapı Palace Museum Archives and the Vidin Şer'iyye registers we have tried to draw some conclusions about the social, economic and cultural history of the Ottoman Empire using the acts and deeds of a high-ranking administrator.

Keywords: Vidin, Ottoman Empire, border, inheritance, confiscation.

Giriş

Osmanlı Devleti, Vezir Kara Mehmet Paşa'nın göreve başladığı yıllarda zor bir süreçten geçmektedir. 1683'te başlayan ve nihai olarak mağlubiyetle sonuçlanan savaşlar neticesinde, 1699 Karlofça ve 1700 İstanbul Antlaşmaları imzalanarak toprak kayıpları yaşanmıştır. Osmanlı Devleti, bu mağlubiyetten sonra kaybettiği bölgeleri geri alma stratejisi geliştirmiştir. 1718 Pasarofça Antlaşması ile ortaya çıkan manzara karşısında ise sınır bölgelerinin tahkim edilmesine öncelik vererek topraklarını savunma anlayışına göre hareket etmiştir.

Vezir Kara Mehmet Paşa, toprak kayıplarının yaşandığı ve sınırda yeni askeri stratejilerin geliştiği bir dönemde Osmanlı Devleti'ne vezir rütbesi ile hizmet etmiştir. Kısa aralıklarla çok çeşitli bölgelerde vali ve muhafız olarak görev almıştır. Vidin, 1717 yılından itibaren Habsburg sınırında bir savunma merkezi haline gelmiştir. 1720 yılında serhat şehri Vidin'e muhafız olarak atanan Paşa, vefat ettiği 1722 yılına kadar burada görev yapmıştır. Vidin'de görev yapması, onun yönetim gücü ve askeri yeterliliklerinin üst düzeyde olduğunun göstergesi sayılabilir.

Muhallefat ve terekelerde Osmanlı maddi kültürü hakkında kıymetli bilgiler bulunması sebebiyle sosyal, iktisadi ve kültürel anlamda tarih araştırmalarında önemli kaynaklardır. Bu kayıtlarda ölen bir kişinin mesleği, vefat şekli, aile fertleri, mal ve eşyalarının niteliği ile değeri, alacak-verecek durumlarına kadar önemli veriler bulunmaktadır. Müsadere olayı ile birlikte değerlendirildiğinde devletin uyguladığı prosedür, müsadere işlemine yönelik hassasiyetler ve kaygılar ile titiz bir çalışmanın nasıl yürütüldüğü de takip edilebilmektedir.

Muhallefat ve tereke kayıtlarının sunduğu zengin veriler ışığında çok çeşitli araştırmalar yapılmaktadır. Bir şahsın hayatı hakkında bilgi verilerek servet dökümlerinin transkribe edildiği (Afyoncu, 2004, ss. 349-362; Aygün, 2009, ss. 39-77; Cezar, 1977, ss. 41-78; Fekete, 1979, ss. 457-480; Gök, 2020, ss. 23-57; Gökpınar, 2022, ss. 130-150; Gökpınar, 2023, ss. 249-279; Karaçay Türkal, 2019, ss. 283-295; Karaçay Türkal, 2021, ss. 213-237; Oğuz, 2010, s. 91-100; Öztürk ve Sürmen, 2021, ss. 25-44; Öztürk, 2008, ss. 9-50; Telci, 2007, ss. 145-166; Yazıcı, 2021, ss. 335-353; Yıldız, 2012, ss. 67-106); eşyalardan hareketle yaşanan ortam hakkında çıkarımların yapıldığı çalışmalar (Karataş, 1999, ss.

317-328; Oral Patacı, 2016, ss. 327-354; Özlü, 2005, ss. 207-232; 2006, ss. 103-142; Öztürk, 2008, ss. 249-282) bilgi ile donatılmış olması açısından önemlidir.

İktisadi ve sosyal alanlarda servet dağılımlarından hareketle kent ve bölgesel karşılaştırmaların yapıldığı araştırmalar¹ (Canbakal ve Filiztekin, 2021, ss. 94-127; Canbakal, 2009a; Canbakal, 2021, ss. 325-270; Establet ve Pascual, 1992, ss.373-393; Establet ve Pascual, 2002, ss. 301-319; İnalçık, 1953, ss. 52-75) ile belgelerin özellikleri, sınırlılıkları ve literatür araştırmalarını ortaya koyan çalışmalar mevcuttur (Barkan, 1966, ss. 1-449; Bozkurt, 2013, ss. 193-229; Bozkurt, 2023, ss. 201-240; Canbakal, 2009b, ss. 1-7; Yıldız, 2023, ss. 155-195).

Bu çalışmada ağırlıklı olarak muhalefat kayıtları temelinde Vezir Kara Mehmet Paşa'nın hayatı, mal varlığının müsadere süreci, problemler, giderler, borçlar ve ilişkiler ağı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Serhat bölgesindeki bir Paşa'nın mal varlıkları ve özel eşyaları ile şehirde onun öncülüğünde meydana gelen gelişmeler incelenmiştir.

Paşa'nın Vidin ile İstanbul'da ayrı ayrı satılan silah aletleri, at koşum takımları, giyim ve ev eşyalarından, Vidin'de kurduğu kütüphanedeki kitaplarına kadar zengin veriler sunan mal ve eşyaları tespit edilmiştir. Muhalefat kayıtlarındaki malzemeler, kullanım alanları ve türlerine göre kategorize edilmiştir. Bu kategoriler esas alınarak tüm varlıklarının değerleri ortaya çıkarılmış, muhalefat içerisindeki payları tespit edilerek servet analizi yapılmıştır.

Vezir Kara Mehmet Paşa ile aynı statüde olan ve yaklaşık olarak aynı dönemde görev yapan devlet adamlarının muhalefatları karşılaştırılmıştır. Böylece, XVIII. yüzyıl Osmanlı Devleti'ndeki kültürel, iktisadi ve sosyal hayata dair çıkarımlarda bulunulmuştur.

1. Vezir Kara Mehmet Paşa'nın Hayatı

Vezir Kara Mehmet Paşa, İstanbul doğumludur. Amcazade Hüseyin Paşa'nın kethüdâsı Hacı İsmail Ağa'ya kethüdâ olmuştur. Sonrasında vezir rütbesinde bir vali olarak görev yapmaya başlamıştır. Oğulları ricalden Mustafa ve Mahmut Bey'lerdir (BOA, MAD.d. 3133; Mehmed Süreyyâ, 1996, s. 1058).

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren vali kadrolarının artmasına nazaran yeni bölgelerin açılmaması, valilerin görev sürelerini kısaltmıştır. XVII. yüzyılda özellikle nüfuzlu kişilerce desteklenen şahıslar valiliğe atanabilmiştir (Kunt, 1975, s. 122). Eyalet ve sancak sayısının aynı kalması neticesinde beylerbeyine tahsis edilen eyaletlere vezirler, sancaklara ise beylerbeyleri tayin edilmiştir

¹ 673546 numaralı TÜBİTAK projesinde 11.000 terekenin nicel analizini kapsayan veri tabanı oluşturulmuştur (Canbakal, 2012, s. 7). 108K034 numaralı TÜBİTAK projesi ile 4.000 civarı terekenin eklenmesi planlanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. <https://myweb.sabanciuniv.edu/hcanbakal> (Erişim Tarihi 08.02.2024).

(Kılıç, 1997, s. 3; Uzunçarşılı, 1988, s. 196). Her yıl yapılan tevcihatten dolayı, diğer valiler gibi Vezir Kara Mehmet Paşa'nın da sık sık görev yeri değişmiştir.

XVIII. yüzyılda serhat kalelerine vezir rütbesinde muhafız paşalar atanmaya başlamıştır. Bu durum, Avusturya ve Rusya tehditleri doğrultusunda sınır kalelerini yüksek savunma anlayışı ile yönetebilme çabasıdır (Engin, 2022a, ss. 217-221). Muhafız paşalara beylerbeyliği veya sancakbeyliği verildiği takdirde sınırdaki bir kalenin muhafızlığı şart koşulmuştur (Engin, 2022b, s. 250).

Kara Mehmet Paşa, 1698 yılı Ekim/Kasım ayında (Rebî'ülâhir 1110) vezir unvanı ile Mısır Valisi olmuştur (BOA, A.DVNSMHHM.d., 110, h.2424; Mehmed Süreyyâ, 1996, s. 1058). Bu görev esnasında sabık Mısır Valisi'nin zimmetine geçirdiği meblağın tahsil edilmesi meselesi, Paşa'yı oldukça uğraştırmıştır (BOA, A.DVNSMHHM.d., 111; 382-383-391-393-395.). Mayıs/Haziran 1704'de (Muharrem 1116) bu görevden azledilmiştir (Mehmed Süreyyâ, 1996, s. 1058). Eşyaları, "Âsitâne"ye gönderildikten sonra "bade'l-mezat" satılarak elde edilen meblağ, Enderun Hazinesi'ne teslim edilmiştir (BOA, D. BŞM.MHF. 11-8; İE.ML.112-10642).

1706 yılında göreve geri dönüp Karesi, 1708'de Sayda, İnebahtı ve 1710'da Rumeli Valisi olarak hizmetlerine devam etmiştir (Silahdâr Fındıklılı Mehmet Ağa, 2018, ss. 836, 875, 896; Mehmed Süreyyâ, 1996, s. 1058). Kırım Hanı'nın, 15 senedir Özi eyaleti mutasarrıfı Vezir Çerkes Yusuf Paşa'yı padişaha şikâyet etmesi üzerine 1710 yılı Kasım ayında Vezir Mehmet Paşa'ya Özi eyaleti verilip kendisi Bender Muhafızı olarak görevlendirilmiştir (Silahdâr Fındıklılı Mehmet Ağa, 2018, s. 908). Paşa'dan, Ruslar ile yapılan Prut Savaşı'nın kazanıldığıının ahaliye duyurulması ve barış hükümlerinin uygulanması istenmiştir. 1709'da Osmanlı Devleti'ne iltica ederek Bender'de ikamet eden İsveç Kralı XII. Karl'ın memleketine dönmesi meselesi, Paşa'nın ilgilendiği önemli konular arasındadır (BOA, A.DVNSMHHM.d., 119, h.48, 149, 173, 248, 275).

1711'de ikinci kez Mısır'a ataması çıktığında öncelikle İstanbul'a gitmiştir (BOA, A.DVNSMHHM.d., 119-322).² Merkeze Mısır Valisi Veli Paşa'dan hoşnut olduğu bildirilince atama iptal edilmiş, kendisine Şam-ı Trablus Eyaleti tevcih olunmuştur (Silahdâr Fındıklılı Mehmet Ağa, 2018, s. 925). 1713 yılında Adana valisi olmuş, Avratahası Kalesi dizdarlığına iltimas ile tayin ettiği Hasan'ın halka zulmettiği tespit edilince görevden alınacağı ve dizdarların uygun kişilerden seçilmesi gereği bildirilmiştir (BOA, A.DVNSMHHM.d.,120, h.780). 1714 yılında Sakız Adası'na sonrasında Azak Kalesi'ne tayin edilmiş; 1717'de Kandiye'de,

² "Mâh-ı mezbûrun yirmi sekizinci çehar-şenbih gün Vâli-i Mısır Vezîr Veli Paşa âzî olup yerine Bender Muhâfızı olan Özi Beylerbeyisi Vezîr Kara Mehmed Paşa ikinci def'â hâkim-i Mısır olup, mîrî kalyon ile gitmek üzere İstanbul'a gelmek fermân olundu." (Silahdâr Fındıklılı Mehmet Ağa, 2018, s. 924).

1718'de tekrar Sakız Adası'nda görevlendirilmiştir (BOA, A.DVNSMHHM.d.122, h.265-466; d.127, h.1207).

7 Eylül 1719 (22 Şevvâl 1131) tarihinde Tırhala ve Köstendil sancaklarına, Vidin³ muhafızlığı şartıyla tayin edilmiştir (BOA, A.DVNSMHHM.d.,129, h.378). Kendisine Eflak cizyesi malından aylık 500 kuruştan 6.000 kuruş senelik has verilmiştir (BOA, C.AS. 1067-46978). Hasların az olması ve Vidin Kalesi'nin "serhad bir mahal" olması sebebiyle 18 Ağustos 1721'de (7 Şevvâl 1133) 6.000 kuruş zam yapılarak maaşı senelik 12.000 kuruş olmuştur (BOA, C.AS. 727-30519).

Pasarofça Antlaşması'ndan sonra serhat bölgesinde olan Vidin Kalesi'nin tamiri, Paşa'nın ilgilendiği en önemli meseledir (Ivanova, 2002, s. 205). Yazdığı arzda, tamir için Donanma-yı Hümâyûn askerine ihtiyaç duyulduğunu belirtmesi üzerine Kapudan Paşa başarda ve yedi kıt'a çekdiri ile görevlendirilmiştir (Silahdâr Fındıklılı Mehmet Ağa, 2018, s. 1113). 23 Mart 1721'de (24 Cemâziye'l-evvel 1133) kale mimarı Mustafa'ya Hazîne-i Âmire'den karşılanan günlük beş kuruştan 100 günlük 500 kuruşun verilmesi için hüküm yazılmıştır. 18 Eylül 1721'de (26 Zi'l-kâde 1133) yeniçeriler gibi cebecilere de kalede kışlak yapılması emredilmiştir (BOA, AE.SAMD.III, 140-13612; 120-11851). 11/20 Kasım 1721'de (evâhir-i Muharrem 1134) tamir için Anadolu sancaklarındaki zuema ve tımar erbabı, "Düstûr-ı mükerrer müşîr-i müfahham nizâmü'l-âlem Vidin Kal'ası Muhâfızı Vezîr Mehmed Paşa Hazretlerinin" emrinde görevlendirilmiştir (BOA, A.DVNSMHHM.d., 130, h.714-729)⁴. Vidin Kalesi'ne Erçar'daki kalenin taşlarını naklettirerek burayı Rumeli'nin en büyük kalelerinden biri haline getirmiştir (Ertaş, 2005, ss. 249-250).

Paşa, 16/26 Şubat 1722'de (evâsıt-ı Cemâzi'l-evvel 1134) eceliyle "bî-emrillahi teâlâ" vefat etmiştir (BOA, A. DVNSMHHM.d.130, h.898). Vidin'e vali olarak önce Niş Muhafızı Osman Paşa'nın damadı Mehmet Bey sonra Vezir İbşir Hüseyin Paşa atanmıştır (BOA, C.AS. 44-2039;93-4283).

2. Müsadere Süreci, Problemler, Borçlar ve İlişkiler Ağı

Müsadere kelimesi, "sudûr" kökünden türetilmiş olup ısrarla istemek anlamına gelmektedir. Uygulamada, kamu görevlilerinin uygunsuz şekilde elde ettikleri kazançlara karşı tüm mallarının devlet tarafından alınmasıdır (Tomar, 2006, s.

³ M.Ö. I. yüzyılda kurulduğu düşünülen Vidin, Tuna Nehri kenarında bulunmasından dolayı Roma döneminden itibaren bir ticaret ve kale şehridir (Kayapınar, 2015, ss. 68-69; Herbert, 1896, s. 2). 70x72 metre ebadındaki kale, hendekle çevrelenmiştir (Kiel, 2013, s. 103). Vidin, 1396 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmiştir (Gradeva, 2004, s. 108).

⁴ Bu sancaklar; Kütahya, Saruhan, Aydın, Menteşe, Hamid, Teke, Karahisar-ı Sahib, Kastamonu, Hüdavendigar, Ankara, Kengri, Karesi, Sultanönü, Bolu, Akşehir, Kırşehir, Konya, Aksaray, Niğde, Adana, Alaiye, Tarsus, Sis, İçel'dir.

65; Ünal, 1987, ss. 101-102). II. Viyana bozgunundan sonra hazineye gelir sağlamak amacıyla müsadere uygulamasında büyük bir artış görülmüştür (Öğün, 2006, ss. 67-68).

Muhallefat, sözlükte “geride kalan, geride bırakılan” anlamında olup tereke ve metrukât kelimeleri ile birlikte kullanılmaktadır (Özcan, 2005, s. 405). Tereke ve muhallefat uygulamalarındaki yöntem ve süreç birbirinden farklıdır. Tereke, miras ile ilgili kayıtları kadı sicillerinde ihtiva etmektedir. Muhallefat, müsadere sonrası idari bir tasarruf olup kayıtları, Osmanlı merkez maliye bürokrasisinin evrakları arasındadır (Bozkurt, 2013, s. 194). Bu kayıtların mal varlıklarını eksiksiz bir şekilde yansıtmaya güç olsa da kişinin yaşam tarzı ve tüketim alışkanlıklarına yönelik değerlendirme yapılmasına imkân sağlamaktadır (Paltacı, 2016, s. 335).

Vezir Kara Mehmet Paşa'nın vefatının ardından İstanbul'dan Vidin kadısı, defterdârı ve yeniçeri ağasına Paşa'nın tümmenkul ve gayrimenkullerinin zapt ve defter edilmesi emredilmiş, bu malların devlet hazinesi için alınacağı belirtilmiştir⁵. Muhallefatın tespiti için Der-saâdet'ten mübaşir olarak Dergâh-ı Âli kapıcıbaşlarından⁶ Halil görevlendirilmiştir⁷. Paşa'nın kethüdâsı, kapıcılar kethüdâsı, hazinedârı, mühürdârı, silâhdârı ve eşyasını bilenlerden farklı yerlerdeki mallarının sorulması, kesinlikle telef edilmemesi ve saklanmaması şeklinde uyarılarda bulunmaktadır⁸. Vidin Kalesi tamiri için verilen paranın

⁵ “Vidin Muhâfazasında me'mûr olan -dâme ikbâlühü-ve kıdvetü'l-kuzât ve'l-hükkâm ma'denü'l-fazl ve'l-keâm Mevlânâ Vidin Kâdısı-zîde fazlühü ve kıdvetü'l-emâcîd ve'l-â'yân Vidin Defterdârı (boş) Vidin'de Dergâh-ı Mu'allam Yeniçeri Ağası olan (boş) zîde mecdühüma tevkî'-i refî'-i hümâyûnum vâsıl olunmağın ma'lûm ola ki...”, “...müteveffâ-yı mezbûrun nukûd ve emlâk ve eşyâ ve emvâl ve devvab ve mevâşi ve bi'l-cümle resm-i mâl itlâk olunur her nesi var ise zabt u tahrîr-i defter ve mîrî için ahz u kabz olunmak lâzım gelmeğın...” (VDŞ. 305, s. 47).

⁶ Kapıcılar kethüdâsından sonra kapıcıların ikinci âmiri, kapıcıbaşılardır. Saraydan taşradaki vezirlerle ulaştırılması gereken önemli emirleri kapıcıbaşılar götürmüştür (Özcan, 2001, s. 346).

⁷ “Dersaâdet'ten mübaşir tâyin ve irsâl olunan kıdvet'ül-emâcîd ve'l-â'yân Dergâh-ı Âli Kapucubaşılardan Halil -zîde mecdühü- varduğu gibi müteveffâ-yı mûmâileyhin nukûd ve eşyâ ve devvab ve mevâşi ve gulâm ve cevârî ve sâir bi'l-cümle resm-i mâl itlâk olunur her ne var ise mübaşir-i mûmâileyh mârifeti ve mârifet-i şer'le ve cümle mârifetle ihtimâm ve bir hılâli ketm ve mahfî olunmamak şartıyla tahrîr ve defter için mübaşir-i mûmâileyh ahz u kabz ve mahfûz mahâlde hıfz ettirilüp...” (VŞS. 305, s. 47).

⁸ “...olmağla taşrada bazı mahalleri olan emlâk ve eşyâ ve nukûdu kendülerinden suâl ve tefâhhus olunmak için müteveffâ-yı merkumun kethüdâsı ve kapucular kethüdâsı ve hazinedârı ve mühürdâr ve silâhdâr ve sâir eşyâsına karışanlar dahi bir mahâle almayup bu taraftan fermân-ı âlişanım varınca alkonulup el-hâsıl müteveffâ-yı mûmâileyhin bi'l-cümle nukûd ve eşyâsından bir hılâli ketm ve mahfî ve zâyî' ve telef eyledikleri mesmû'-ı hümâyûnum olur ise...” (VŞS. 305, s. 47).

(kuruşların), hazırlanan eşya ve defterlerin bir önce İstanbul'a gönderilmesi istenmektedir⁹.

“Cânib-i mirîden” Kapıcılar Kethüdâsı¹⁰ Mehmet eliyle gönderilen 8.333 kuruştan hiçbir masraf yapılmamasına rağmen meblağın yeri tespit edilememiştir. Kapıcılar Kethüdâsı, Paşa'nın zimmetinde bulunan meblağın bu para (kuruşlar) olduğunu iddia etse de özlerinin birbiriyle çelişkili olduğu anlaşılmıştır. Paranın (kuruşların) kendisinde bulunduğu kanaat getirilmiş, karşılığında malları müsadere edilerek kayıp karşılanmıştır (BOA, D.BŞM.MHF. 16-31; VŞS. 305, s. 49).

Paşa'nın şahıslar yerine sadece yeniçeri orta sandıklarından borç aldığı görülmüştür¹¹. Merkez, borçların “huzur-ı şer’de şuhûdü’l-‘udûl” ile yani kadı huzurunda adil şahitler önünde ispatına istinaden ödenmesini istenmiştir (BOA, C. AS. 558-23439; BOA, D..BŞM.MHF. 16-32).

⁹ “...kale-i mezbûrin binâsı mesârifiçün bu taraftan ber vech-i nukûd Kapucular Kethüdâsı Mehmed yediyle gönderilen 8333 guruş ile 5000 guruşluk bir kıt’a...”, “...mesârifiçün gönderilen ol mikdâr akçeden şimdiye değin bir akçesi mesârif olunmayı pmevcûd olduğu ilam olunmağın...” (VŞS. 305. s. 47).

¹⁰ Taşrada bulunan veziriazam ve divan üyelerine padişah emirlerini ulaştırır ve Dîvân-ı Hümâyun’dan sorumludur. Kapıcıların en büyük âmiridir (Özcan, 2001, s. 345).

¹¹ Osmanlı askeri teşkilatında yeniçeriler 196 orta (bölük) olarak cemaat, sekban ve bölüklüler olarak üç ana kategoriye ayrılmaktadır (Uzunçarşılı, 1988, ss. 155-156). Yeniçeriler, orta sandıklarında dayanışma ve ocağın ihtiyaçları için ücretlerini biriktirmektedir. Bu sandıklar zamanla beylerbeyi ve sancakbeylerinin de borç alabilecekleri bir fon haline gelmiştir (Gül, 2020, s. 762).

Tablo 1. Orta Sandıklarından Alınan Borçlar

Talep Eden	68. Cemâ'ati ortası	39. Cemâ'ati ortası	Vidin muhafazasındaki yamakândan	98. Cemâ'ati ortası
Borç Alınma Zamanı (Vefatından Önce)	5 ay	6 ay	7 ay	2 ay
Borç Miktarı (Guruş)	1500	290	1442,5	800
Şühûdü'l-'udûl	Mustafa Bey El-hac Ahmed bin Abdullah Hasan Beşe bin Ahmed	Yeniçeri İbrahim Efendi Vezîr-i Mûşârûnileyhin Kethüdâsı Ahmed Ağa	Vezîr-i Mûşârûnileyhin Hazînedârı Hüseyin Ağa bin Ömer Silahdârı Ahmed Ağa İbn Mehmed Mühürdârı Mustafa Ağa bin Mehmed Hazîne Kâtibi Salih bin Mehmed	Vezîr-i Mûşârûnileyhin Hazînedârı Hüseyin Ağa bin Ömer Silahdârı Ahmed Ağa bin Mehmed Mühürdârı Mustafa Ağa bin Mehmed Hazîne Kâtibi Salih bin Mehmed
Şühûdü'l-Hâl	Fahrû'l-akrânÂdem Efendi İmâm-ı Vezîr-i mûşârûnileyh Fahrû'l-emâsil kudretli Ahmed Ağa Kethüdâ-yı Vezîr-i mûşârûnileyh Fahrû'l-kitâb kudretli Mehmed Efendi Kâtib-iDîvân İbrahim Ağa Muhzır-ı Vezîr-i mûşârûnileyh Ali Ağa bin Mehmed El-hac Ahmed bin Ali	Fahrû'l-akrânÂdem Efendi İmâm-ı Vezîr-i mûşârûnileyh Fahrû'l-kitâb kudretli Mehmed Efendi Kâtib-iDîvân İbrahim Ağa Muhzır-ı Vezîr-i mûşârûnileyh Ali Ağa bin Mehmed El-hac Ahmed bin Ali ve gahrihûm	Fahrû'l-emâsil kudretli Ahmed Ağa Kethüdâ-yı Vezîr-i mûşârûnileyh Fahrû'l-kitâb kudretli Mehmed Efendi Kâtib-i Dîvân İbrahim Ağa Muhzır-ı Vezîr-i mûşârûnileyh Ali Ağa bin Mehmed El-hac Ahmed bin Ali	Fahrû'l-emâsil kudretli Ahmed Ağa Kethüdâ-yı Vezîr-i mûşârûnileyh Fahrû'l-kitâb kudretli Mehmed Efendi Kâtib-i Dîvân İbrahim Ağa Muhzır-ı Vezîr-i mûşârûnileyh Ali Ağa bin Mehmed El-hac Ahmed bin Ali

Davalar görüldükten sonra davacılara 4.032 buçuk kuruş tamamen ödenmiştir. Paşa'nın yakınındaki devlet adamlarının şahit olarak gösterilmesi, mahkemenin davacılara olan güven duygusunu geliştirmesi açısından önemlidir.

3. Vezir Kara Mehmet Paşa'nın Muhallefatı ve Servet Analizi

Vezir Kara Mehmet Paşa'nın taşınabilir mallarının “ahz u kabz” edilip İstanbul'a nakledilmesinden sorumlu, Kapıcıbaşı Halil Ağa'dır. Vidin'deki eşyaların satılabilmesi için çarşıda tellal ile duyurulan bir müzayede düzenlemiştir¹².

Mayıs/Haziran 1722 (Şa'bân-ı Şerîf 1134) tarihli defterde eşyanın yalnızca adetleri belirtilmiştir¹³. Kapıcıbaşı Halil Ağa eliyle İstanbul'a getirilip Başbâki Kulu ve Maliye Tezkirecisi marifetiyle gelen eşyalar yazılmış ve Başbâki Kulu Muhsin Emin Ağa tarafından Enderun Hazinesi'ne teslim edilmiştir¹⁴.

1722 Eylül/Ekim (Zil'hicce 1134) tarihli belgede satılan eşyaların sadece adetleri,¹⁵ Ocak/Şubat 1723 (Rebî'ü'l-âhir 1135) tarihli defterde eşyaların fiyatları belirtilmiştir¹⁶.

Paşa'nın mal varlığı; 2001 adet “zencereklü mürûr-ı İslâmbol” altını 6.666, 2 sülüs ve 154 adet Venedik altını 500 buçuk, Vidin'de satılan eşyalardan 4.907, Kethüdâ Mehmet'ten tahsil edilen 1.265, İstanbul'da satılan eşyalar ve gayrimenkullerden 10.154, at ve beygirlerden 273 kuruş ile toplam 28.265 kuruş¹⁷ (3.391.800 akçe) olarak hesaplanmıştır. İstisnalar hariç¹⁸ diğer devlet

¹² “Defter oldur ki Vidin Muhâfızı iken bundan akdem dâru'l-bekâya irtihâl iden merhûm Kara Mehmed Paşa'nın yeniçeri ortalarına olan deyni edâ olup ve naklinde su'ubet olan eşyâsı fûrûht oluna deyü vârid olan fermân-ı âlişân mucubeince Kapucubaşı Halil Ağa'nın mârifet-i şer'iyle sük-ı sultânide münâdî yediyle olunup rağbet-i nâs münkatı' olduktan sonra bey' eylediği eşyâdır ki ber vech-i âtî zikr olunur” (BOA. D.BŞM.MHF.16-20).

¹³ “Sâbika Vidin Muhâfızı müteveffâ Vezîr-i Mükerrerem Kara Mehmed Paşa'nın muhallefatı olmak üzere gelip teslim olunan...” (TSMA, D.2365).

¹⁴ “...Vezîr-i Mükerrerem Kara Mehmed Paşa'nın tâyin olan Kapucubaşı Halil Ağa yediyle Âsitâne-i Sâadete gelip Başbâki Kulu ve Maliye tezkirecisi mârifetleriyle ve Kapucubaşı-yı mûmâileyh mârifetiyle gelen eşyâsı defteridir. Fi 4 Şa'bân sene 1134”, “...Başbâki Kulu Muhsin Emin Ağa yediyle gelip dâhil-i Hazîne-i Enderûn-ı Hümâyûna olan eşyâsıdır. Fi 9 Şa'bân 1134” (20-25 Mayıs 1722), (TSMA, E. 224-18).

¹⁵ “Merhûm Kara Mehmed Paşa'nın muhallefatından fûrûht olan eşyâsıdır” (TSMA, E 224-18).

¹⁶ “Ba-fermân-ı hümâyûn mevcûd hazînedden Kara Mehmed Paşa kullarının muhallefatından olmak üzere fûrûht olunan eşyâsıdır” (TSMA, D.2366).

¹⁷ Kuruşun tespit edilebilen rayiç değeri 120 akçedir (Sahillioğlu, 1995, s. 369).

¹⁸ Trabzon valisi Boşnak Yusuf Paşa'nın 1.218.187 akçelik muhallefatı, 7.779.780 akçe borcunu karşılamamıştır. 1728-1730 yıllarında Trabzon valisi Abdurrahman Paşa'nın alacakları tahsil edildiğinde borçları ödenebilmiştir (Gökpinar, 2023, s. 253).

görevlilerinin tespit edilebilen nakdi varlıklarının birbirine yakın olduğu görülmektedir (Gök, 2020, ss. 23-57; Gökpınar, 2022, ss. 130-150; Yazıcı, 2021, ss. 335-353).

Tablo 2. Bazı Muhafızların Muhallefat Değerleri

Vefat Tarihi	İsim ve Görev Yeri	Giderler Harici Nakdi Değer (Akçe Cinsinden)
1684	Halep Valisi ve Estergon Baş Muhafızı Ebubekir Paşa	3.731.076
1716	Şam Valisi Vezir Topal Yusuf Paşa	3.926.000
1722	Vidin Muhafızı Vezir Kara Mehmet Paşa	3.391.800
1735	Diyarbakir Valisi Hüseyin Paşa-zade Sarı Mustafa Paşa	2.424.329

Kethüdâ Mehmet'ten ve Vidin'deki satıştan elde edilen gelirler ile Paşa'nın altınlarının tutarı olan 13.314 kuruş 2 sülüs, borçları ödemek ve nakil masraflarını karşılamak için kullanılmıştır. Vidin Kalesi tamiri için 5.000 kuruş ve İstanbul'a getirilen 3.333 kuruşun Bina Emni Süleyman Efendi'ye verilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, MAD. d.3133; D..BŞM.MHF. 16-38.).

Vidin'den İstanbul'a uzanan yolculuk, 1.110 kuruşa mal olmuştur. Halil Ağa'nın zimmetinde kalan 948,5 kuruştan yol masrafı ödenmiştir. Kalan 161,5 kuruşun 61,5 kuruşu alınmamış, 100 kuruş satılan davarlarının parasından tahsil edilmiştir (BOA, D..BŞM.MHF. 16-38).

Üçüncüoğlu Ömer Paşa, devlet adına topladığı vergilerin büyük kısmını teslim etmeyerek önemli ölçüde servet edinmiştir (Aygün, 2009, s. 73).

Tablo 3. Vezir Kara Mehmet Paşa'nın Muhallefat Analizi

Eşya Türü (Akçe Cinsinden)	İstanbul'da Satılan Eşyaların Değeri	Vidin'de Satılan Eşyaların Değeri	Satılan Tüm Eşyaların Değeri
Gayrimenkuller	390.000 31%	144.000 24%	534.000 29%
At Koşum Takımları ve Araba Malzemesi	297.685 24%	131.648 22%	429.333 23%
Ev Eşyası ve Kitaplar	197.297 16%	135.951 23%	333.248 18%
Silahlar ve Askeri Malzemeler	162.349 13%	3.720 1%	166.069 9%
Giyim Eşyası	84.658 7%	77.893 13%	162.551 9%
Kumaş	86.493 7%	25.770 4%	112.263 6%
Atlar ve Beygirler	32.760 3%	69.900 12%	102.660 6%
TOPLAM	1.251.242 100%	588.882 100%	1.840.124 100%

Muhallefat kayıtları, Tablo 3'de yedi kategori halinde değerlendirilmiştir. Gayrimenkullerin değerleri fazla olmakla birlikte at koşum takımları ve askeri malzemeler, yüksek bir değere sahiptir. Hizmetlileri ile birlikte konaklayan Paşa'nın ev eşyası, en yüksek üçüncü orana sahiptir. Tablo 3'e ait kalemlerin detayları, muhallefat kayıtlarından örnekler ile açıklanacaktır.

3.1. Gayrimenkuller

Vezir Kara Mehmet Paşa'nın Vidin muhafızlığı esnasında tasarrufunda bulunan iki ev tespit edilmiştir. Vidin'de Mehmet Bey Mahallesi'ndeki bir adet hanenin değeri ile 78.000 akçe, Mezid Bey Mahallesi'ndeki bir adet hanenin değeri 42.000 akçedir. Tuna sahilinde bulunan birkaç oda ile bahçenin tutarı 24.000 akçedir (BOA, D.BŞM.MHF. 16-20).

İstanbul'da bulunan yapıların harap olduğu iki arsanın ölçümünü yapmak üzere Mimar Ağa görevlendirilmiştir¹⁹. Avret Pazarı civarında duvarları yıkılmış, menzilin (ev) içi, hamamı ve mahzeni harap, havuz ile sınırlı olan arsa dâhili

¹⁹ "Mütefevvâ Kara Mehmed Paşa'nın Âsitâne'de mutasarrıf olduğu arsaları mi'mâr ağa mârifetiyle muhâsebe olunmağla mi'mâr ağa müfredât defteridir", "...iki adet menzillerin arsa-yı hâliyâları vech-i meşrûh üzere mesâha olduğuna..." (BOA, MAD.D. 3133. s. 100).

3.300, hârici 3.200 zirâ²⁰ olmak üzere toplam 6.500 zirâ' ölçülmüştür. Her zirâ' 60 akçeden hesaplanarak toplam 3.250 kuruş tutmaktadır²¹.

Diğer arsa 1.730 zirâ', yapılar 342 zirâ' ile toplam 2.072 zirâ'dır. Horhor Çeşmesi iken yanmış olan menzilin etrafı taş, duvarları ve mutfığı harap, hamamı tahtânîdir. Bu arsa, Paşa'nın oğulları Mahmut ve Mustafa'nın tasarrufundadır²².

3.2. At Koşum Takımları ve Araba Malzemesi

Paşa'nın at-koşum takımları arasında raht²³, rikab²⁴, rişme²⁵, eyer, terki²⁶, kesme²⁷, tapkur²⁸, bilan²⁹ gibi eşyalar bulunmaktadır. Rahtlar has yünden dokunan çuka³⁰, kısrak, haydari, çapkun, rikab, kemer raht³¹ olarak karşımıza çıkmaktadır. Yıldızlı ve sim süslemeler ile cedid ve def'a olarak rahtların yenilik durumu da belirtilmiştir. Yıldızlı kebir sim kemer raht ve yıldızlı sim rikab raht oldukça değerlidir.

Kesmeler daha çok çuka üzerine kırmızı, mor, yeşil renklerde sıрма işlemeli ve gül motifli olarak ön plana çıkmaktadır. Bir adet mercan saçaklı üç güllü kırmızı çuka kebir, badizuhri çuka üzerine sıрма işleme, kırmızı çuka üzerine şatır kuşağı sıрма işleme, kırmızı çuka üzerine sıрма işleme müstâ'mel (kullanılmış), def'a kırmızı çuka sırmalı müstâ'mel sagir, yeşil çuka üzerine kılбудan (gümüş ve altın işlemeli iplik) işleme müstâ'mel, köhne mor çuka sırmalı sagir, kırmızı kebir, al çuka kılбудan işleme bargir kesmelerinin toplam değeri 112.115 akçe olarak en yüksek değere sahiptir.

²⁰ "Dirsekten orta parmak ucuna kadar olan bir uzunluk ölçüsüdür." (Devellioğlu, 2020, s. 1385).

²¹ "Avret Pazarı kurbunda muhterik etrâf-ı duvarları münhedim ve derûnunde harâb fevkânî hamam ve tahtânîsi harâb mahzen ve harâb havuz ile mahdûd" (BOA, MAD.D. 3133).

²² "Zikr olan 1730 zirâ' arsa-yı hâliyâ vezîr-i müşârünileyh oğulları Mahmud ve Mustafa Bey mutasarrif olduğu..." (BOA, MAD.D. 3133).

²³ Kayışlı bir eyerden oluşan ve atın baş kısmında kullanılan eşyadır (Sönmez, 2001, s. 21.)

²⁴ At binicisinin ayaklarını koymak için altı düz madeni halkadan oluşan ve binicinin boyuna göre uzayıp kısalabilen bir eşyadır (Dingeç, 2011, s. 13).

²⁵ Atın yönlendirilmesi için çenesinde bulunan game verilen isimdir (Dingeç, 2011, s. 12).

²⁶ Eyerin arka bölümüne bağlanan eşyayı ifade etmektedir (Şemseddin Sami, 2019, s. 1227).

²⁷ Eyerin örtüsüne tapkur adı verilmiştir (Dingeç, 2011, s. 5).

²⁸ Eyerin üzerinden geçirilerek eyeri bağlamaya yarayan eşyadır (Küçükaslan, 2017, s. 122; Pakalın, 1983, s. 399).

²⁹ Gem takımına verilen isimdir (Sönmez, 2001, s. 21).

³⁰ Has yünden dokunan kumaştır (Şemseddin Sami, 2019, s. 225).

³¹ Atın beli ve göbeğini saran korsedir (Sönmez, 2001, s. 21).

Kılabudanlı çuka, kadife, sim üç güllü eyerler ile birlikte üç adet sim terke birbirini tamamlamaktadır. Kaplan postunun itibar ve zenginliğin göstergesi olarak tören ve merasim gibi özel günlerde eyerlerin üzerine serildiği düşünülmektedir.

3.3. Paşa Sarayı ve Eşyalar

Vidin Muhafızı, Mezid Bey Mahallesindeki harem, arz ve mabeyn odaları ile hamam, mutfak gibi birimlere sahip olan Paşa Sarayı'nda ikamet etmektedir (Aydın, 2015, s. 81). Paşa'nın sarayda çeşitli yardımcıları ve on adet cariyesi bulunmaktadır. Vefatından sonra Hürrem, Nazife, Hüsnüşah, Hanım ve Hatice isimli cariyelerin iki sepet, Saliha, Güliyaz, Ayşe, Ayçe, Hatime isimli cariyelerin ise bir sepet olmak üzere toplam 15 sepet ve on adet yatak gareresi (büyük kıl çuval) İstanbul'a gönderilmiştir (BOA, D..BŞM.MHF.16-38)³².

Pencereler için on adet köhne cam perdesi, köhne telli hatayî zar perde, alaca karazar perdesi vardır. Yerler köhne Selanik kaliçesi (küçük halı) ve köhne kilim ile örtülmüştür. Münakkaş sagır çuka (nakışlı küçük çuha), alaca çuka, müs'tamel çuka kebir ve parça çukadan yapılmış örtü döşemeleri yedi adettir (D.BŞM.MHF.16-20).

Banaluka³³ ve Kars tarzı çeşitli mihrap ve renklere sahip 16 adet seccade tespit edilmiştir. Beş mihraplı Banaluka köhne seccade, 2.900 akçe ile en yüksek değere sahiptir. Evin aydınlatmasında sim şamdan, beyaz pirinç şamdan, mumlu ağaç kandil, yaldızlı nühas (bakır)fener ve köhne fener bulunmaktadır.

Oturma eşyası olarak sedir ve sedirlerin üzerinde döşemesini oluşturan mak'adlar (minder) bulunmaktadır. Haleb rahtı sedir ve genellikle çukadan yapılmış farklı renklerde 38 adet mak'ad ve bir adet mak'ad saçağı vardır. Beyaz, kırmızı, alaca ve mor renklerde münakkaş, pervazları nefî cedit ve köhne olarak belirtilen mak'ad türleri ile üç adet köhne süzeni ve bir adet yemeni şilte de bulunmaktadır.

Yatak eşyaları arasında kadife Bursa yastığı dikkat çekmektedir. İstanbul'da satılan altı adet müsta'mel kara telli yastık çift 5.040, üç adet müsta'mel sade yastık çift 1.740 ve cedit sade kara telli yastık çift 1.300 akçedir. Vidin'de 17 adet müstâ'mel kadife Bursa yastığı, 12 adet müstâ'mel telli hatayî yastık, 11 adet müstâ'mel kadife Bursa yastığı, 9 adet köhne çuka, yedi adet müstâ'mel çuka, altı adet köhne telli yastık ve baş yastıkları satılmıştır.

Paşa Sarayı'nda 3.070 akçelik sim taraflı zincirli pendül saat, 3.060 akçelik köhne asma saat ve 3.800 akçe değerinde iki adet çalar saat vardır. İngiltere'de

³² "Vidin muhâfızı iken vefât iden Vezir El-Hac Mehmed Paşa Hazretlerinden sefineye vaz' olan câriyelerin sandıkları ve yatak garereleri defteridir."

³³ Bosna-Hersek'e bağlı bir şehir olan Banaluka, işleme sanatında güzel örneklerle sahiptir (Emecen, 1992, s. 51).

Hollandalı bir saat ustası tarafından yapılan pendül saatler, 1716 yılında Fransız elçisi tarafından padişah ve sadrazama hediye olarak getirilmiştir. XVIII. yüzyılda Türk pazarında oldukça hâkim bir seviyededir (Yıldız, 2006, s. 931). Osmanlı toplumunda seçkinler, berberleri konaklarına çağırarak için gerekli olan eşyalara sahiptir. Köhne berber peşkiri, berber taşı, tepsisi, ustura ve tarak bunlara örnektir.

Osmanlı'da kişilerin statüsüne ve alım gücüne göre sofraya malzemeleri çeşitlilik göstermektedir. Yemeklerin hazırlanması için 58 adet vasat sahan, 24 adet sagir (küçük) sahan, dört adet kebir (büyük) sahan, 19 adet sagir tencere, tabe (tava), süzgülü, kevgir, havan bulunmaktadır. Beş adet sagir sini, üç adet vasat sini, iki adet kadayıf tepsisi, bir adet yemek tepsisi servis için kullanılmaktadır.

Sofra eşyalarından altı adet billur bardak ve kâse, 24 adet Kütahya kâsesi, altısı Acem olmak üzere 12 adet fağfuri³⁴ kâse, 19 adet Kütahya tabağı ve dördü vasat ve içi şikest (kırık) 29 adet fağfuri sagir tabak ile 19 adet ağaç ta'am (yemek) kaşığı tespit edilmiştir. İçecek servisi için ibrişim ibriği ve Bosnakârî köhne ibrik, süzeni ve bakır su taşı vardır.

35.400 akçe ile en değerli mutfak eşyası yaldızlı sim leğen ve ibrik, el yıkamak için kullanılmaktadır. Havlu olarak dört adet saz telli Mardin makramesi, 38 adet sade makrame, havlu al makramesi, yeşil sandal köhne makramesi, Mısır makramesi kullanılmaktadır. Şerbet için kılâbudanlu köhne şerbet makramesi, 11 adet köhne sade işleme bürümcek (bürümcek/ham ipek) şerbet makramesi vardır.

Yemekten sonra güzel koku için altı adet def'a sim buhurdan ile gülâbdan, 1.325 akçelik simli fağfûri buhurdan, kahve servisi için kahve ibrikleri, kahve askısı, 11 sim fincan zarfı, iki çargül ve bir fincan bulunmaktadır.

3.4. Vidin'de Kurduğu Kütüphane ve Kitapları

XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde Anadolu ve Rumeli'nin şehir ve kasabalarında ümera ve ulemanın çabası ile kütüphaneler kurulmuştur (İpşirli, 2003, s. 331; Erünsal, 2015, ss. 195-196). Müstakil bir binada kurulan ve sadece kütüphane işiyle görevli personelin bulunması ile farklı bir hüviyete sahip Köprülü Kütüphanesi, oldukça zengin bir koleksiyona sahiptir (Erünsal, 2022, s. 257).

Vezir Kara Mehmet Paşa'nın kariyerinde önemli bir yere sahip olan Veziriazam Amcazade Hüseyin Paşa da bir kütüphane kurmuştur. Kütüphanesine birçok kitap bağışlayan Veziriazam Amcazade Hüseyin Paşa'nın terekesinde birçok kitap olduğu görülmüştür³⁵. Vezir Kara Mehmet Paşa, Vidin'de mütevazı bir kütüphane yaptırarak kitaplarını bağışlamıştır (Mehmed Süreyyâ, 1996, s. 1058).

³⁴ "Çin'de Sangh imparatorlarına yapılan porselen" (Şemseddin Sami, 2019, s. 331).

³⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. (Yıldız, 2012, ss. 67-106).

Tespit edilebilen kitaplar haricinde kütüphane ile ilgili bir malumat bulunamamıştır. Bu durum, Paşa'nın döneme uygun bir şekilde hareket ettiğinin işareti sayılabilir. Yönetici seçkinler, zenginliği nispetinde kütüphaneler kurabilseler de Paşa'nın sınır muhafızıyken şehrin kültürel mirasına yatırım yapması ayrı bir değere sahiptir (Artan, 1999/2000, s. 310).

Tablo 4. Vidin Muhafızı Kara Mehmet Paşa'nın Muhallefatında Bulunan Kitaplar³⁶

Numara	Kitap	Cild	Değer (Akçe)	Türü
1	Kelâm-ı Şerif	1	2.425	Kur'an
2	Mesnevî-i Şerif ³⁷	1	1.505	Tasavvuf
3	Fetâvâ-yı Ebu's-Suûd ³⁸	1	1.530	Fetva
4	Ravzatü'l-Ebrâr ³⁹	1	1.710	Tarih
5	Nefehâtü'l-Üns ⁴⁰	1	1.205	Tabakat
6	Nuhbe Tarihi ⁴¹	1	1.000	Tarih

³⁶ TSMA, D.2366.

³⁷ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin 25.700 beyit ile tasavvuf anlayışını içeren Farsça eseridir (Ceylan, 2004, s. 325).

³⁸ Kanuni Sultan Selim döneminden itibaren otuz yıl şeyhülislâm olarak görev yapan Ebüssuûd Efendi tarafından verilen fetvaların bir araya getirildiği eserdir (Akgündüz, 1995, s. 441).

³⁹ Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin IV. Mehmed'e takdim ettiği, Adem'den 1648 yılına kadar yaşanan olayları içeren umumi bir tarih kitabıdır (Kaya, 2001, s. 382).

⁴⁰ İranlı Abdurrahman-ı Câmî'nin 1478 yılında sûfi tabakat kitabı olarak Farsça yazdığı eserin tam adı *Nefehâtü'l-üns min hazâretü'l-kuds'tür* (Uludağ, 2006, s. 521).

⁴¹ Mehmed b. Mehmed Edirnevî tarafından *Nuhbetü't-tevârih ve'l-ahbâr* adlı eser, iki cilt halinde yazılmıştır. Eserin ilk telif tarihi, 1617 (1026) yılıdır. I. cilt İslâm tarihi, II. cilt Osman Bey'den itibaren I. Ahmed'in 1026 (1617) vefatına kadar yaşanan olayları kapsayan Osmanlı tarihidir (Sağırılı, 2003, s. 465). Eserin II. cildi, doktora tezinde neşredilmiştir (Sağırılı, 2000, ss. 1-661).

7	İbni Şerîf ⁴²	1	205	Tıp
8	Yûsuf u Züleyhâ ⁴³	1	600	Edebiyat
9	Münşeat ⁴⁴	1	125	Edebiyat
10	Mecmû'a ⁴⁵	1	525	Edebiyat
11	Hikmetnâme ⁴⁶	1	170	Hikmet

Vefat eden kişilerin kitapları, diğer eşyalar ile birlikte müzayedede satılır veya değerli kitaplar, saray kütüphanesine gönderilirdi. Vidin'deki kitaplar, Başbâki Kulu Muhsin Ağa eliyle Enderun Hazinesi'ne teslim edilmiş sonrasında satılmıştır (TSMA, D. 2365-2366; TSMA, E. 224-18). Tespit edilebilen kitaplar, bir yöneticinin sahip olması gereken kitaplar olabileceği gibi Paşa'nın sahip olduğu kitapların türleri hakkında da bilgi vermektedir. Tarih, edebiyat ve dini kitaplar çoğunlukta olup tıp alanında da bir kitap mevcuttur.

Paşa'nın çağdaşlardan 1689 yılında Erzurum Valisi Şahin Mustafa'nın az sayıda kitabı (Karaçay Türkal, 2019, s. 286) 1692-1694 yılları arasında Bağdat Valisi Ahmed Paşa'nın 38 cilt (Karaçay Türkal, 2021, ss 213-237), 1728-1730 yılında Trabzon valisi Abdurrahman Paşa'nın 120 cilt Farsça, 103 cilt Arapça olmak üzere 223 cilt kitabı (Öztürk, 2008, s. 23), 1739-1742 yılları arası Trabzon Valisi Üçüncüoğlu Ömer Paşa'nın terekesinde 89 cilt (Öztürk ve Sürmen, 2021, s. 29) kitabı vardır.

⁴² İbni Şerîf tarafından 15. Yüzyılda sade dil ile halkın faydalanması amacıyla yazılan bir tıp kitabıdır (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017, s. 30).

⁴³ Yûsuf ve Züleyhâ kıssasına dayalı olarak yazılan edebî bir eserdir (Koncu, 2013, s. 38).

⁴⁴ Resmî ve özel yazışma, mektuplar, manzum mektuplar, manzumeler, nutuk, makale, arzuhal ve duânâmeleri de içine alan örneklerden oluşmaktadır (Uzun, 2006, s. 18).

⁴⁵ Aynı veya farklı türden seçilmiş çeşitli hacimlerdeki metinlerin ve risâlelerin bir araya getirilmesiyle oluşturulan eserlere denilmektedir. Osmanlı döneminde ilim, edebiyat ve kültür alanında önemli bir telif türüdür (Uzun, 2003, ss. 265-266).

⁴⁶ İbrahim İbn-i Bâli tarafından yazılmıştır. Hayvanlar, günler, aylar, mevsimler, ağaçlar, çiçekler, Arap, Fars, Eski Yunan, Süryani tarihi, Türk ve genel İslam tarihi ile sultanlar, devlet adamları, dünya ve ahiret hayatı gibi ayetler, hadisleri hikmetli kıssalar ve sözler ile desteklenmiştir. 300 sayfalık oldukça hacimli bir eserdir (Şeylan, 2003, ss. 6-7).

Vidin'deki kitap sahipliğini hakkında fikir sahibi olabilmek için 1716-1720 yıllarında Vidin Şer'iyye Sicillerinde bulunan 88 tereke incelenmiştir. "Medine-i Vidin muzâfatından Erçar Palankası" dizdarı iken vefat eden Ahmed'in 27.512 akçelik terekesinde bir adet 81 akçe değerinde Mushâf-ı Şerîf bulunmaktadır (VŞS. 305, ss. 55-56). Mustafa'nın 44.678 akçelik terekesinde 1.200 akçe değerinde Mushâf-ı Şerîf ve 2.800 akçelik İbrahim Efendi'nin terekesinde 500 akçe değerinde Kelâm-ı Şerîf vardır (VŞS. 67, ss. 38-40). 8 numaralı sicilde hiçbir kitap bulunmamaktadır (Yazıcıoğlu, 2019, ss. 43-47). Paşa'nın 2.425 akçelik Mushâf-ı Şerîf'i, Vidin sicillerindeki kitaplardan daha değerlidir. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Edirne'de Paşa unvanlı terekelerde kitapların değeri, 1.200-8.550 akçe arasında olup Kara Mehmet Paşa'nın kitaplarının toplam değeri, 11.000 akçedir (Oğuz, 2013, s. 199).

Bu kayıtlardan elde edilen veriler ile Vidin'deki kitap sahipliği hakkında kesin bir sonuca ulaşmak mümkün değildir. Nitekim yönetici sınıfa mensup kişilerin reayaya nazaran kitap sahibi olması doğal bir durumdur. Kitapların istinsah yoluyla çoğaltılması, kitap fiyatlarının artmasına neden olmaktadır (Oğuz, 2010, ss. 93-94). Bu tespitler, Paşa'nın kitap sahipliğinin statüsü ve alım gücü ile ilişkili olduğunu düşündürmektedir. Vezirlik geleneğinin bir sembolü olarak 6.300 akçelik zincirsiz sim devât (divit) bulunmaktadır (TSMA, D.2366.).

3.5. Silahlar ve Askeri Malzemeler

Ateşli silahlardan; 11 adet boylu çuhadar, boylu taşlıca kavi ve şeşhane boylu tüfekler ile piştovun toplam değeri, 45.025 akçedir. Kesici ve delici alet olarak sim kaplama, nühas kaplı ve dokuz adet sim kaplı köhne topuz; altı adet sim kılıç, nühas, sim kabzalı, ağaç kabzalı sim, yeşim kabzalı sim gaddareler (iki tarafı keskin kılıç), üç keman ve iki deste okun değeri, 16.755 akçedir. Yedi adet siyah gaddare kını ve dört adet köhne sade palaskanın (fişeklik) değeri 120, üç dürbün 2.445 akçedir.

Paşa'nın 12 hazineli çadırları bulunmaktadır. Çadırlar, "hazine" denilen ve belli bir ölçüsü olan kanat bezlerinin sayılarına göre değerlendirilmektedir (Çürük, 1993, s. 162). İstanbul'da satılan çadır 2.160 akçe, Vidin'de satılan üç adet 12 hazineli köhne çadır 3.720 akçedir (BOA, D..BŞM.MHF.16-20). Çadırın dışında köhne ve beyaz olarak tarif edilen çadır sokağının değeri, 1.140 akçedir. Osmanlı'da tuğ, yüksek rütbe sahiplerine ayırım işareti olarak kullanılmıştır. Mirliva ve sancakbeylerine bir, mirmiran ve beylerbeyine iki, vezirlere üç, sadrazama beş tane verilmiştir (Mahmud Şevket, 1983, s. 25). Paşa'nın üç simlice muni tuğ, üç köhne sandal yürük bayrağı, iki sim çavuş çevganı bulunmaktadır.

3.6. Giyim Eşyaları ve Kumaşlar

Osmanlı Devleti'nde kıyafetler cinsiyetin yanı sıra gelenek, görenek, kimlik, maddi kültür, sosyal yapı, zihniyet ve siyasi işleyiş gibi konularda bilgi sağlamaktadır. Osmanlı'da genel olarak bir erkek kıyafeti sırasıyla üst üste giyilen don, çakşır/şalvar, gömlek, entari/dolama, kaftan, kürk ve başlıktan oluşmaktadır. Halk ile elit arasında ise kumaşın kalitesi ve başlık şekli dışında bir fark bulunmamakta, genel olarak aynı kıyafetler giyilmektedir (Argıt, 2015, ss. 230-231).

Paşa'nın alt giyim takımları; 34 adet cedid (yeni) don, 11 adet sade don, 29 adet sade uçkurdur. Bunlar giyildikten sonra çıplak tene gömlek giyilmektedir (Koçu, 1969, s. 124). Paşanın 35 adet yeni gömleği, kılabledan kuşağı ve sim çavuş kuşağı vardır. Kış aylarında içlik olarak kullanılabilen zıibun kaftandan sekiz adet müstâ'mel beyaz zıibun vardır. Elvan köhne kemerbend şal ve yaldızlı kebir sim kemeri bulunmaktadır.

Üst giyim kıyafeti olarak pamuktan iki adet kutni (ipekli, eni dar kumaş) entari ve bir adet müstâ'mel alaca bulunmaktadır. Sof ve çukadan yapılmış müstâ'mel şalı, müstâ'mel sof, yeşil çuka kerrakesi (cübbe) vardır. Yeşil, mor, turuncu, kırmızı renklere çukaya kaplı kürkler, lüks giyim malzemesidir. Kakum, sincap, van kedisi, samur gibi hayvanlardan elde edilen kürkler, 46.053 akçedir. 3.300 akçelik boğası kaplı köhne Niş kürkü, 2.950 akçelik yeşil çuka kaplı köhne Rumeli kürkü İstanbul'a gönderilmiştir. İki adet hil'atı, bir adet kuşaklık hil'atı vardır.

Başlık olarak fes ve başlık etrafına sarılan 16 destar, 15 cedid destar, 10 cedid köse destar ve dört köhne işleme destar örtüsü ile müstâ'mel münevveş çuka puşu tespit edilmiştir. Yağmurluk ve başlığı ile köhne kırmızı ve köhne Cezayir ihramı bulunmaktadır. 4.300 akçelik 8-10 cm çapında kuşak veya koyunda taşınabilen yaldızlı hilali koyun saati ile 19 incili tespah, Paşa'nın aksesuarlarıdır (Koçu, 1969, s. 198).

Çuka, kutni, gemesud, hatayî ve parça kumaşlar gibi çeşitli kumaşlar vardır. Vidin'de satılan çukaların değeri, 16.170 akçedir. Bunlar arasında 16 nefîi karasız çuka, 14 Flemenk çuka, yedi beyaz Fransız çuka, dört leylaki çuka, bir kırmızı çuka, parça elvan ve nefîi parça çuka bulunmaktadır. İpekli kumaş hatayîden dokuz frengi siyah telli, üç adet telli, bir yüzü ipekli, bir yüzü pamuklu olan kutniden on adet elvan Haleb kutnisi, iki beyaz ve iki alaca kutni vardır. On adet elvan sade Haleb gemesud bulunmaktadır.

3.7. Atlar ve Beygirler

Atların vücudunda görülen kıl örtüsünün rengine “don” üzerindeki beyaz lekelerle “nişane” denilmektedir (Yılmaz, 2017, s. 250). Paşa'nın doru, kır, al, kula donlarına sahip atları bulunmaktadır. Doru don ile kır don, at popülasyonu içinde en çok rastlanan türlerdir (Yılmaz, 2017, ss. 344-345).

Saraya at temin etmek için müsadere yöntemi kullanılmaktadır (Dingeç, 2020, s. 124). “Sâhib-i devlet efendimizden gelen zülfi siyah” olarak belirtilen yani sadrazam tarafından verilen 12.000 akçelik at, en yüksek değere sahiptir. Zülfi (yelesi) siyah kır at, küçük al at, eşhas kır at, silli kır at, akçakan kula atların toplam değeri, 33.600 akçedir. İstanbul'a getirilmiş atların bir kısmı İstabl-ı Âmire⁴⁷ için alınmış, Başbâki Kulu marifetiyle dokuz at toplam 236 kuruşa satılmıştır (BOA, D. BŞM. MHF. 16-41).

15 beygir, beş adet mükemmel takımlarıyla saka beygirleri, kır koçu beygiri ile def'a kır beygirlerinin toplam değeri, 38.580 akçedir.

Sonuç

Bu çalışmada, XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde görevli Vezir Kara Mehmet Paşa'nın hayatı, müsadere süreci ve muhalefatı incelenmiştir. İlk olarak Paşa'nın hayatı ve kariyeri hakkında bilgi verilmiştir. Dönemin koşulları gereği Vezir Kara Mehmet Paşa'nın da diğer valiler gibi sık sık görev yerinin değiştirildiği tespit edilmiştir. 1718 Pasarofça Antlaşması'ndan sonra iç kaleden bir serhat şehrine dönüşen Vidin'e vezir rütbesinde paşaların atanmasına özen gösterilmiştir. Vezir Kara Mehmed Paşa'nın 1720 yılında Vidin'e görevlendirilmesi, onun başarılı bir devlet adamı olduğunu gösterir niteliktedir. Görevinin ikinci yılında Vidin'de eceliyle vefat etmiştir.

II. Viyana kuşatması sonrasında müsadere uygulamasından elde edilecek gelirler, devlet için oldukça önemlidir. Paşa'nın vefatından sonra mal ve eşyalarında bir kayıp olmaması için merkezden sık sık uyarılar yapıldığı görülmüştür. Müsadere sürecinde Kapıcılar Kethüdâsı Mehmet'in kale masrafları için Paşa'ya gönderilen parayı zimmetine geçirdiği tespit edilmiştir. Bunun üzerine mallarının müsadere edilerek cezalandırılması, merkezin oldukça titiz bir çalışma yürüttüğüne işaret etmektedir. Paşa'nın borç aldığı kişiler, vefatından sonra borçlarının ödenmesini talep etmiştir. Vezir Kara Mehmet Paşa'nın sivillerden ziyade yeniçeri orta sandıklarından borç aldığı belirlenmiştir. Borçlular, şahitler ile birlikte mahkeme önünde alacaklarını talep etmiş ve alacakları eksiksiz bir şekilde tahsil edilmiştir. Borçların tahsili ve İstanbul'a gönderilecek eşyaların yol masrafının karşılanması için bir miktar eşya, müzayede ile Vidin'de satılmıştır. Paşa'nın değerli mal ve

⁴⁷ “Padişah ve saray mensuplarının atların İstabl-ı Âmire'de bulunmaktadır” (Özcan, 1999, s. 204).

eşyaları ile birlikte atları ve kitapları, İstanbul'a gönderilmiş olup İstanbul'da da müzayede ile satışlar gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada Paşa'nın muhallefatı üzerine Vidin ve İstanbul'da satılanlar ile birlikte yedi kategori düzenlenerek oransal bir değerlendirme yapılmıştır. Nakit parası, ev ve mutfak eşyaları, giyim kuşam malzemelerindeki kumaşın dokunduğu yer, rengi, cinsi, silahları, silahlarında kullanılan malzemeler, aksesuarları, gayrimenkulleri, kitapları, cariyeleri, atları olmak üzere arkasında bıraktığı mal ve eşyalardan hareketle Paşa'nın maddi durumu, tüketim kalıpları ve yaşam tarzı değerlendirilmiştir. Tüm muhallefatın değeri, 3.391.800 akçe (28.265 kuruş) olarak hesaplanmıştır. Paşa'nın serveti, çağdaşları ile karşılaştırıldığında birbirlerine yakın değerlere sahip oldukları görülmüştür.

Paşa'nın edindiği gayrimenkuller, muhallefat içerisindeki en yüksek paya sahiptir. Vidin'deki gayrimenkullerin değerleri tespit edilmiştir. İstanbul'dakilerin değerlendirilmesi için Mimar Ağa ölçümleri yapmak üzere görevlendirilmiştir. Vezir rütbesi gereği üç tuğa, silah olarak ateşli, kesici ve delici aletlere sahiptir. At kuşum takımlarından merasimlerde kullanılan kaplan postu, Paşa'nın maddi gücüne işaret etmektedir. Atlarından en pahalısı, sadrazamdan (sâhib-i devlet) gelen at olarak kayıtlara geçmiştir. Değerli görülen atlar, İstabl-ı Âmire için alınmıştır. Pendül saatler, Fransız elçisi tarafından 1716 yılında padişaha ve sadrazama hediye olarak getirildikten sonra Osmanlı pazarına girmiştir. Bu hediyeden kısa bir süre sonra Paşa'nın evinde de bir adet pendül saat bulunması dikkate değerdir.

Çalışmamızda, Paşa'nın hayatı ve muhallefat kayıtlarından hareketle Vidin'in askeri ve kültürel çehresini değiştirme gayretinde olduğu tespit edilmiştir. Balkanlardaki toprak kayıplarının engellemesi için Vidin Kalesi'nin tamir edilmesi, Paşa'nın en önemli görevlerinden biridir. Sahip olduğu tıp, tarih, edebiyat ve dini kitaplar ile bir kütüphanesi kurması, askeri tedbirlerin yanında şehrin kültürel gelişimine katkı sağladığını göstermektedir.

Bu makalede değerlendirilen veriler ile Paşa'nın hayatı, çok yönlü bir şekilde ele alınarak biyografik bilgilerinin bir araya getirilmesine katkı sağlanmıştır. Özel ve kamusal hayatına dair çıkarımlar ile Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyıldaki sosyal, iktisadi ve kültürel tarihine dair bilgiler sunulmuştur. Hiç şüphesiz bunların karşılaştırmalı bir yaklaşımla aynı dönemde farklı serhat şehirlerinde görev yapan paşalar ile iç kesimlerde görev yapanları kapsayan bir çalışmada değerlendirilmesi daha anlamlı sonuçlar çıkarmamızı sağlayacaktır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Ali Emiri, III. Ahmed (AE.SAMD.III): 140-13612; 120-11851.

BOA, Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Muhallefat Halifelîği (D.BŞM.MHF): 11-8; 16-38; 16-41; 16-32.

BOA, Cevdet Askeriye (C. AS): 44-2039; 93-4283; 558-23439; 727-30519; 1067-46978.

BOA, İbnül Emin Maliye (İE.ML):112-10642.

BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD): 3133.

BOA, Mühimme Defteri (A.DVNSMHM.d): 110; 111; 119; 120; 122; 127; 129; 130.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)

TSMA, Defter (TSMA.D): 2365; 2366.

TSMA, Evrak (TSMA.E): 224-18.

Vidin Şer'iyeye Sicili (VŞS) 67-305.

Araştırma ve Kaynak Eserler

Afyoncu, E. (2004). İbrahim Müteferrika'nın Yeni Yayınlanan Terekesi ve Ölüm Tarihi Üzerine. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 15, 349-362.

Akgündüz, A. (1995). Fetâvâ-yı Ebu's-Suûd. *DİA* içinde (C. 12, ss. 441-443). İstanbul: TDV Yayınları.

Argıt, B. İ. (2015). Osmanlı İstanbul'unda Giyim, Kuşam. C. Yılmaz (Ed.), *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* içinde (ss. 230-265). İstanbul.

Artan, T. (1999/2000). 18. Yüzyıl Başlarında Yönetici Elitin Saltanatının Meşruiyet Arayışına Katılımı. *Toplum ve Bilim*, (83), 292-321.

Aydın, M. (2015). *Vidin Kalesi: Tuna Boyundaki İnci*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Aygün, N. (2009). XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Üçüncüoğlu Ömer Paşa ve Muhallefatı. *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 7(7), 39-77.

Barkan, Ö. (1966). Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659). *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, III(5-6), 1-449.

Bozkurt, F. (2013). Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11(22), 193-229.

Bozkurt, F. (2023). Tereke Defterlerinin İmkân ve Sınırlılıkları. K. Yıldız (Ed.), *Terekeler Neyi Derler?* içinde (ss. 201-240). İstanbul.

Canbakal, H. (2009a). *17. Yüzyılda Ayntâb: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Canbakal, H. (2009b). Barkan'dan Bu Yana Tereke Çalışmaları. *Vefatının 30. Yıldönümünde Ömer Lütfi Barkan: Türkiye Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu* içinde (ss. 1-7). İstanbul.

- Canbakal, S. H. (2012). *Distribution of Wealth in the Ottoman Empire, 1500-1840* (Osmanlı İmparatorluğu'nda Servet Dağılımı, 1500-1840). TÜBİTAK Proje No: 108K034, İstanbul. 06.02.2024 tarihinde <https://pdf.trdizin.gov.tr/> adresinden erişildi.
- Canbakal, S. H. (2021). *Erken Modern Dünya ve Osmanlı Topraklarında Servet ve Gelir Dağılımı*. U. Karakoç ve A. Y. Kaya (Ed.), İktisat Tarihinin Dönüşü: Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Canbakal, S. H. *Gender Inequality in OttomanCrete / Osmanlı Girit'inde Cinsiyet Eşitsizliği*. Proj. No. 673546, Supported by TÜBİTAK Devam Eden Proje. 08.02.2024 tarihinde <https://myweb.sabanciuniv.edu/hcanbakal/dataset-veritabani/> adresinden erişildi.
- Canbakal, S. H. ve Filiztekin, A. (2021). Wealth and Demography in Ottoman Probate Inventories: a Database in Very Long-Term Perspective. *HistoricalMethods*, 54(2).
- Ceylan, S. (2004). Mesnevî. *DİA* içinde (C. 29, ss. 325-334). Ankara: TDV Yayınları.
- Cezar, Y. (1977). Bir Âyanın Muhallefatı Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin. *Belleten*, XLI(161), 41-78.
- Çürük, C. (1993). Osmanlılar'da Çadır. *DİA* içinde (C. 8, ss. 162-164). İstanbul: TDV Yayınları.
- Devellioğlu, F. (2020). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (A. S. Güneçal, Haz). Ankara: Aydın Yayınları.
- Dingeç, E. (2011). 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Saray Atlarının Binit Takımları. *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(20), 1-20.
- Dingeç, E. (2020). *Osmanlı Sarayında At*. Ankara: AKM Başkanlığı.
- Emecen, F. (1992). Banaluka. *DİA* içinde (C. 5, ss. 49-51). İstanbul: TDV Yayınları.
- Engin, H. (2022a). Osmanlı Serhad Kalelerinin İdaresi: Dizdarlardan Muhafız Paşalara İbrail Kalesi Tatbiki (XVIII. ve XIX. Yüzyıllar). *Near East Historical Review*, 12(2), 209-238.
- Engin, H. (2022b). *Tuna Savunma Hattında Bir Osmanlı İstihkâmı: Askeri ve Mâli Yönleriyle İbrail Kalesi'nin Organizasyonu (1711-1829)* (Basılmamış Doktora Tezi). Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Edirne.
- Ertaş, M. Y. (2005). *İbrahim Hamdi'ye Göre Silistre'den Vidin'e Tuna Kıyısındaki Osmanlı Şehirleri*. Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişleri Bildirileri içinde (ss. 249-250). Eskişehir.
- Erünsal, İ. E. (2015). Osmanlılar'da Kütüphaneler ve Kütüphanecilik. *Milli Eğitim Dergisi*, 208, 194-199.
- Erünsal, İ. E. (2022). Köprülü Kütüphanesi. *DİA* içinde (C. 26, ss. 257-258). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Establet, C. ve Pascual, J. (1992). Damascene Probate Inventories of the 17th and 18th Centuries: Some Preliminary Approaches and Results. *International Journal of Middle East Studies*, 24(3), 373-393.

- Establet, C. ve Pascual, J. (2002). Women in Damascene Families Around 1700. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 45(3), 301-319.
- Fekete, L. (1979). XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendi Evi (M. T. Gökbilgin, Düz.). *Bellekten*, 43, 457-480.
- Gök, İ. (2020). Diyarbakir Valisi Hüseyin Paşa-zade Sarı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Muhallefatı. *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 23-57.
- Gökpınar, B. (2022). Şam Valisi Vezir Topal Yusuf Paşa'nın Muhallefatı (1716). *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 130-150.
- Gökpınar, B. (2023). Trabzon Valisi Vezir Boşnak Yusuf Paşa'nın Muhallefatı (1704). *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Trabzon*, 249-279.
- Gradeva, R. (2004). Rumeli Under The Ottomans, 15th-18th Centuries: Institutions and Communities. Isis Press.
- Gül, A. (2020). 18. Yüzyılda Yeniçeri Teşkilatı (Basılmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü. Erzurum.
- Herbert, W. V. (1896). *The Chronicles of a Virgin Fortress*. Osgood, McIlvaine&Co., London.
- Ivanova, S. (2002). Widin. *Encyclopedia of Islam* içinde (C. XI, ss. 205-208). Leiden: Brill.
- İnalcık, H. (1953). 15. Asır Türkiye İktisadî ve İctimaî Tarihi Kaynaklar. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15, 52-75.
- İpşirli, M. (2003). Medrese (Osmanlılar'da). *DİA* içinde (C. 28, ss. 327-333). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karaçay Türkal, M.K. (2019). Erzurum Valisi Şahin Mustafa Paşa'nın Muhallefatı. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı), 283-295.
- Karaçay Türkal, M.K. (2021). Bağdat Valisi Ahmed Paşa'nın Muhallefatı (1692-1694). *Selçuk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Dergisi*, (52), 213-237.
- Karataş, İ. (1999). Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan-Kitap İlişkisi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1), 317-328.
- Kaya, N. (2001). Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi. *DİA* içinde (C. 24, ss. 381-383). İstanbul: TDV Yayınları.
- Kayapınar, A. (2015). Orta Çağ ve Osmanlı Döneminde Vidin. *Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 67-144.
- Kılıç, O. (1997). 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı: Eyalet ve Sancak Tevcihatı. Elazığ: Ceren Matbaacılık.
- Kiel, M. (2013). Vidin. *DİA* içinde (C. 43, ss. 103-106). İstanbul: TDV Yayınları.
- Koçu, R. E. (1969). *Türk Giyim-Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*. Ankara: Sümerbank Yayınları.
- Koncu, H. (2013). Yüsuf u Züleyhâ. *DİA* içinde (C. 44, ss. 38-40). İstanbul: TDV Yayınları.

- Kunt, M. (1975). *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi* (Basılmamış Doçentlik Tezi). Boğaziçi Üniversitesi, Temel Bilimler Bölümü. İstanbul.
- Küçükaslan, Ö. (2017). Tarama Sözlüğü'nde Hayvan, Hayvancılık ve Veteriner Hekimliğine İlişkin Söz Varlığı. *Turkish Studies (Elektronik)*, 12(9), 89-134.
- Mahmud Şevket. (1983). *Osmanlı Askeri Teşkilatı* (N. Tüsan, S. Türsan, Düz.). Ankara: Ankara Basımevi.
- Mehmed Süreyyâ. (1996). *Sicill-i Osmanî* (N. Akbayar, Haz.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Oğuz, G. (2010) Tereke Kaydından Hareketle Bir Osmanlı Vezirinin 18. Yüzyıl Başlarındaki Yaşam Tarzı: Amcazade Hüseyin Paşa. *Milli Folklor Dergisi*, 11(88), 91-100.
- Oğuz, G. (2013). *Bir Osmanlı Kentinde Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edirne Örneği* (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Oral Patacı, Ö. (2016). Osmanlı Tereke Kayıtlarının Sanat Tarihi Araştırmaları Açısından Önemine Yönelik Bazı Değerlendirmeler. *OTAM*, 40, 327-354.
- Öğün, T. (2006). Müsadere (Osmanlılarda). *DİA* içinde (C. 32, ss. 67-68). İstanbul: TDV Yayınları.
- Özcan, A. (1999). İstabl. *DİA* içinde (C. 19, ss. 203-206). İstanbul: TDV Yayınları.
- Özcan, A. (2001). Kapıcı. *DİA* içinde (C. 24, ss. 345-347). İstanbul: TDV Yayınları.
- Özcan, T. (2005). Muhallefat. *DİA* içinde (C. 30, ss. 406-407). İstanbul: TDV Yayınları.
- Özlü, Z. (2005). Terekeler Işığında Bolu-Göynük'te Giyim Kuşam. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 12(36), 207-232.
- Özlü, Z. (2006). Terekeler Işığında Göynük'te Konutlarda Mekân Düzenlemesi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, (163), 103-142.
- Öztürk, T. (2008). Trabzon Valisi Vezir Abdurrahman Paşa'nın Muhallefatı (1728-1730). *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 9(18), 9-50.
- Öztürk, T. (2008). Kadı Sicillerindeki Bazı Muhallefatlara Göre Trabzon'da Temizlik ve Vücut Bakım Malzemeleri (1700-1750). *Osmanlı Araştırmaları*, 32(32), 249-282.
- Öztürk, T. ve Sürmen, Y. (2021). Trabzon Valisi Üçüncüoğlu Ömer Paşa'nın (1739-1742) Terekesi ve Muhasebe İşlemleri. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 25-44.
- Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-II-III*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Paltacı, Ö. O. (2016). Osmanlı Tereke Kayıtlarının Sanat Tarihi Araştırmaları Açısından Önemine Yönelik Bazı Değerlendirmeler. *OTAM*, 40, 327-354.
- Sağırılı, A. (2000). *Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (Edirneli)'nin Nuhbetü't-tevârihve'l-ahbâr'ı ve Târîh-i Âl-i Osmân'ı* (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

- Sağırılı, A. (2003). Mehmed B. Mehmed Edirnevî. *DİA* içinde (C. 28, s. 465). Ankara: TDV Yayınları.
- Sahillioğlu, H. (1995). Esedi. *DİA* içinde (C.11, ss. 368-369). İstanbul: TDV Yayınları.
- Silahdâr Fındıklılı Mehmet Ağa. (2018). *Nusretname İnceleme - Metin (1106-1133 / 1695-1721)* (M. Topal, Düz.). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Sönmez, E. (2001). *1129/1717 Tarihli Deftere Göre Raht Hazinesi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Şemseddin Sami. (2019). *Kamus-ı Türkî* (P. Yavuzarslan, Haz.). Ankara: TDK Yayınları.
- Şeylan, A. (2003). *Hikmet-nâme, İbrahim İbn Bâlî (Metin-İnceleme-Sözlük)* (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Tabîb İbn-i Şerîf. (2017). *15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı Yâdigâr-ı İbn-i Şerîf* (M. D. Çekin, Haz.). İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.
- Telci, C. (2007). Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsadere Süreci. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 22(2), 145-166.
- Tomar, C. (2006). Müsadere. *DİA* içinde (C. 32, ss. 65-67). İstanbul: TDV Yayınları.
- Uludağ, S. (2006). Nefehâtü'l-üns. *DİA* içinde (C. 32, ss. 521-522). İstanbul: TDV Yayınları.
- Uzun, M. İ. (2003). Mecmua. *DİA* içinde (C. 28, ss. 265-268). Ankara: TDV Yayınları.
- Uzun, M. İ. (2006). Münşeat. *DİA* içinde (C. 32, ss. 18-20). İstanbul: TDV Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları* (C. 1). Ankara: TTK.
- Ünal, M. A. (1987). Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsâdere. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 49, 95-111.
- Yazıcı, M. (2021). Halep Valisi ve Estergon Baş Muhafızı Ebubekir Paşa'nın Muhallefatı (1684). *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 9(29), 335-353.
- Yazıcıoğlu, S. (2019). *8 Numaralı Vidin Şer'iyeye Sicili'nin Değerlendirilmesi ve Transkripsiyonu (H.1132/M.1719-1720)* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Trabzon.
- Yıldız, K. (2023). Terekeler Neyi Derler? Miras Kayıtlarının Taşındığı Miras Üzerine Bir Değerlendirme. K. Yıldız (Ed.), *Terekeler Neyi Derler?* içinde (ss. 155-195). İstanbul.
- Yıldız, M. (2012). Bir Osmanlı Veziriazamının Mal Varlığı: Amcazâde Hüseyin Paşa'nın Muhallefatı. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 26, 67-106.
- Yıldız, N. (2006). Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz Saatleri ve Topkapı Sarayı Koleksiyonu. *Bellekten*, 70(259), 919-962.
- Yılmaz, O. (2017). Türk At Kültüründe Donlar, Nişaneler, Yürüyüş Çeşitleri ve Geleneksel At Sporları. E. Gürsoy Naskali (Ed.), *At Kitabı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

TÜRKÇEYİ YABANCI DİL OLARAK ÖĞRENEN ARAPÇA KONUŞURLARININ TÜRKÇE SÖZCÜK VE TÜMCE VURGULARI*

Betül GÖKTAŞ**

Öz: Bireyler, dizgedeki mesajı açık hâle getirerek doğru ve anlaşılır iletişime geçmek için sesletimin bileşenlerinden yararlanır. Öğrencinin konuşma performansını etkileyen bileşenler, parçalı ve parçalarüstü birimlerdir. Öğrenciler, üstdilbilimsel bilgilerine başvurarak parçalı birimler aracılığıyla dizgeleri oluştururlar. Parçalı birimlerden ayrı düşünülemeyen prozodik özellikler ise anlam ayırıcı işleve sahip olmalarının yanı sıra duygusal ifadelere aracılık ettiğinden konuşma dilinin vazgeçilmez unsurlarıdır. Parçalarüstü birimlerden vurgu, Türkçede paralinguistikdir ancak öğrencilerin ana dillerinde aynı şekilde konumlandırılmayabilir. Bu durum, yanlış anlaşılmaları ve iletişim engellerini beraberinde getirebilir. Bu çalışmada Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen Arapça konuşurlarının Türkçe sözcük ve tümce vurgularında karşılaştıkları güçlükleri tespit etmek amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda Azez ve Afrin Yunus Emre Türk Kültür Merkezlerinde temel düzeyde Türkçe öğrenen 91 öğrencinin sesli okuma ve bağımsız konuşma performansları kayıt altına alınmıştır. Kayıtların karşıtsal çözümleme yöntemiyle incelenmesi için okuma metinleri ana dili konuşurları tarafından da sesletilmiştir. Kayıtlar Praat ses analizi programıyla incelenerek katılımcıların vurgu grafikleri alınmış, betimsel analiz yöntemiyle yorumlanmıştır. Araştırma bulgularına göre öğrenciler, performansları sırasında ana dillerinin fonolojik filtersine takılarak vurgu üretimlerini ana dillerindeki gibi yapılandırmaktadır. Dinleyici-konuşucu etkileşiminin önünde önemli bir engel olan yabancı aksanını sosyal olarak anlaşılır düzeye getirebilmek için parçalı ve parçalarüstü birimlerin üretimi üzerine ayrıca etkinlikler yapılması, sesletim becerisinde karşılaşılan güçlüklerin değerlendirilmesi gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi, parçalarüstü birimler, vurgu, tümce, sözcük, Arapça konuşurları.

* Atıf Bilgisi / Citation: Göktaş, B. (2024). Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenen Arapça Konuşurlarının Türkçe Sözcük ve Tümce Vurguları. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (41), 127-148. Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 26.03.2024 - 17.05.2024

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / The article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

Açıklama / Explanation: Bu çalışma, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde Prof.Dr. Nurettin DEMİR danışmanlığında ve Doç.Dr. Gönül ERDEM NAS eş danışmanlığında hazırlanmış olan "Arapça Konuşurlarının Erken ve Geç Dil Öğrenim Süreçlerinde Türkçe Sesletim Becerileri" başlıklı doktora teziden üretilmiştir. Araştırma sürecindeki desteklerinden dolayı Prof.Dr. Nurettin DEMİR'e ve Doç.Dr. Gönül ERDEM NAS'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Bu çalışmada kullanılan veriler için Hacettepe Üniversitesi Senatosu Etik Komisyonu'nun 10.05.2022 tarih ve E-35853172-000-00002179992 sayılı kararı ile etik kurul izni alınmıştır.

** Dr., E-posta: betulgoktas89@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1827-1098.

Turkish Word and Sentence Stresses of Arabic Speakers Who Learned Turkish as a Foreign Language

Abstract: To communicate accurately individuals benefit from the components of pronunciation. Phonemes and prosody influence the learner's speaking performance. Learners create systems through partial units by applying their metalinguistic knowledge. Prosodic features are indispensable elements of spoken language because they not only have a meaning-separating function but also mediate the reflection of individuals' psychological states. The emphasis on prosody is paralinguistic in Turkish, but it may not be the same in the learners' native languages, which may lead to misunderstandings and communication barriers. This paper aims to determine the stress difficulties of Arabic speakers in Turkish words and sentences. For this purpose, we recorded the oral reading and independent speaking performances of 91 students learning Turkish at the basic level in Azez and Afrin Yunus Emre Turkish Cultural Centers. Native speakers also voiced the reading texts in order to analyzed by the contrastive analysis method. The recordings were examined using the Praat voice analysis program, while the stress graphs of the participants were taken and interpreted using the descriptive analysis method. According to the research findings, the learners structure the Turkish stress as in their native language by adhering to the phonological filter of their native language. In order to bring the foreign accent, which is an important obstacle to listener-speaker interaction, to a socially comprehensible level, it is necessary to carry out separate activities on the production of segmental and suprasegmental units and to evaluate the difficulties encountered in pronunciation skills.

Keywords: Teaching Turkish as a foreign language, prosody, stress, sentence, word, Arabic speaker.

Giriş

Yabancı dil öğrencileri; hedef dil alanındaki dilsel, toplumdilbilimsel ve edimsel yetkinliklerini üretim becerilerindeki performanslarıyla ortaya koyarlar. Üretim becerilerinden olan konuşma, bireylerin imgelerini bilişsel ve fizyolojik işlemlerin eş zamanlı çalışması sonucu alıcısına iletmesine aracılık eden bir beceridir. Scrivener (2005, s. 146), dilde üretim becerilerinin öneminden hareketle kullanılmıyorsa dil hakkında çok şey bilmenin anlamsız olduğunu ifade etmiştir. Öğrenciler, hedef dilde iletişime geçebilmek için hedef dilin toplumdilbilimsel ve üstdilbilimsel bilgilerine başvururlar. Çünkü bireylerin doğru iletişim için dilin ses, yapı, anlam farkındalığı gibi üstdilbilimsel bilgilere ve toplum-dil ilişkisini içeren toplumdilbilimsel bilgilere ihtiyacı vardır. Ana dilinde bu bilgilere kolayca erişebilen öğrenciler, yabancı dilde etkileşime geçerken düşüncelerini ana dilinin özelliklerini içeren bir filtreden geçirirler. Bu filtre özellikle fonolojik işleme becerisinde kendini gösterir çünkü sesletim, öğrenciler için kazanılması oldukça zor bir beceridir. Fonolojik işleme, yazılı ve sözlü dilin işlenmesinde fonolojik bilginin yani dilin parçalı ve parçalarüstü yapılarının kullanılması anlamına gelir (Wagner ve Torgesen, 1987,

s. 192). Bauman-Wängler (2004, s. 259), fonolojik işlemlemeyi uzun süreli bellek kullanımı gerektiren, yazılı ve sözlü bilginin işlemlenmesi amacıyla bir dilin sesbirimlerinin kullanımı olarak tanımlar. Ancak dilde üretim sadece sesbirimlerden ibaret değildir. Yazma becerisinde bireyler yalnızca sesbirimlere/yazıbirimlere ihtiyaç duysa da konuşma becerisi, özellikle anlam oluşturmada oldukça önemli olduğundan prozodik özelliklerden bağımsız gerçekleştirilemez. Hem ana dilinde hem yabancı dilde anlaşılabilirlik ve doğruluk için sesletim becerisinden yararlanır. Sesletim becerisi ise parçalı ve parçalarüstü özellikleriyle bir bütündür. Bir dildeki söyleyiş sadece o dile ait seslerden oluşmadığı gibi yine sadece seslerin doğru üretimiyle gerçekleşmemektedir. Tümcelerdeki anlamsal boyutu ortaya koyan ve alıcıya büyük yapıdaki iletiyi taşıyan dilin prozodik özellikleridir (Tekin, 2020, s. 34). Konuşmanın başlangıcından sonuna dek oluşan dizgenin tümü vurgu, hız, tonlama, ses perdesindeki yükselme ve alçalmaları içeren bürünü taşır (Erdem Nas ve Akbulut, 2021, s. 187). Bloomfield, prozodik özellikleri “vokal organlarının tipik eylemlerinin modifikasyonları” olarak tanımlar (1935, s. 109); burada uzunluk, yükseklik ve tonlama bulunmaktadır. Prozodik unsurlar, bazı dillerde anlam ayırıcı özelliği nedeniyle oldukça önemlidir. Örneğin yükseklik, İngilizcede ikincil konumda iken Çincece birincildir. Almancada ise süre birincildir. Johanson, Türkçede önemli unsurlara dikkat çekmek için vurgunun kullanıldığını belirtmiştir (2021, ss. 956-957). Buna göre Türkçede soruları ve emirleri belirlemek; potansiyel belirsizlikleri önlemek; onaylayıcı, açıklayıcı, resmî, nazik, ikna edici, ısrar edici veya tarafsız karakterin pragmatik anlamlarını iletmek; öfke, üzüntü, korku, mutluluk, rahatsızlık, iğrenme, tahammülsüzlük, şaşkınlık gibi duygusal özellikleri yansıtmak için yapılan prozodik düzenlemeler önemlidir. Prozodik özelliklerin işlevsel bir görev üstlendiği dillerin hedef dil olarak öğretiminde öğrencilerin doğru ve anlaşılır şekilde iletişime geçebilmesi için doğru ve anlaşılır yerine hedeflenen anlam sesletimde yaşanan güçlükler tespit edilmeli; hedef dilin öğretimi bu güçlükler temelinde yapılandırılmalıdır.

1. Türkçede Vurgu

Bir dizge içerisindeki sözcüklerden birinin ve bir sözcüğün seslemlerinden birinin diğerlerine göre daha yeğın bir şekilde söylenmesine vurgu denir. Parçalarüstü birimlerden biri olan vurgu, dile melodik bir özellik kazandırır; iletişimde anlamı değiştirir ve duyguları yansıtır. Anlamı ve duyguları iletmek amacıyla bir seslemin veya sözcüğün görece yüksek basınçla söylenmesi nedeniyle göreceli soluk baskısı olarak da adlandırılır. Fox (2000, s. 4) prozodik özelliklerin genellikle larenks ve subglottik aktivitenin sonucu olduğunu, ton ve tonlamanın larenks tarafından kontrol edilen yükseklik üzerine dayandığını, vurgunun ise genellikle solunum kaslarının aktivitesine atfedildiğini belirtmiştir. Sözcük vurgusu kimi dillerde yenilik (newness), karşıtlık (contrast), bilgilendiricilik (informativeness) ve odak (focus) gibi anlam ayırıcı işlevler

üstlenirken kimi diller için bu durum geçerli değildir (Erdem Nas, 2019, s. 666). Örneğin Fince, Çekçe, Macarca, Fransızca gibi dillerde yeri değişmeyen vurgu; Türkçe, İspanyolca, İtalyanca, İngilizce gibi dillerde değişken bir bürünbirim niteliği taşımaktadır (Vardar, 1980, ss. 155-156). Underhill, vurgunun Türkçede belirgin bir rol oynadığını; vurgu yeri farklı olan birçok sözcük çifti bulunduğunu ifade etmiştir (1985, s. 18). Ayrıca Türkçede yükselen tonun sadece vurgulu seslemde olduğunu dile getirmiştir. Benzing basıncın yani vurgunun değil, tonun dinamik olduğunu belirtmiştir. Türkçede vurgunun işlevle ilgisi olmadığı görüşünün aksine *ar'tuk* “şimdi, nihayet”, *artık* “arta kalan”, *yal'nız* “yalnızca”, *yalnuz* “tek başına”, *ha'yır* “reddetme”, *hayır* “yardım” sözcük çiftlerinde net bir şekilde görüleceği üzere anlam ayırıcı bir görev üstlendiğini ifade etmiştir (1941, ss. 300-301).

Türkçe kökenli sözcüklerde vurgu, karşıt bir durum söz konusu değilse son seslemde (Underhill, 1988, s. 391). Türkçede ad ve eylem köklerine gelen her ekte vurgu, son sesleme taşınır. Ancak bu genel geçer kuralın dışında vurgulanan sözcükler de oldukça fazladır. Öyle ki Türkçe sözcüklerde vurgunun yerinin değişebildiği ve değişkenliğin işlevsel amaçlı gerçekleştiği yönünde görüşler de bulunmaktadır. Ölçünlü dilde birleşik eylemler, vurgunun anlam ayırıcı işlevine dair karar vermede yardımcı olabilir. *Koştu'durdu*. “Koştu ve durdu.”, *Koş'tu durdu*. “Sürekli koştu.”, *O'turup durur*. “Sürekli oturur.” *Oturup'durur*. “Şu anda oturuyor.” örneklerinde olduğu gibi yüksek tonlu vurgunun yeri anlamda değişikliğe yol açabilir (Demir, 1993, s. 9). Benzer biçimde sesteş olan *ağrı'*, *Ağ'rı*, *bebek'*, *Be'bek* sözcüklerinde olduğu gibi cins adları ve yer adlarında vurgunun yeri anlam ayırıcı şekilde değişmektedir (Kurada, 2018, s. 64). Banguoğlu da (1959, s. 182) Türkçe ve alıntı birçok sözcükte vurgunun bir önceki veya en baştaki seslemde bulunabileceğini belirtmiştir. Son seslemde bulunmayan vurguya gerilek vurgu denir. Türk dillerinde sözcük vurgusu, sözcüklerde belirli seslemleri öne çıkaran yüksek tonlu vurgu ve dinamik stres vurgusudur. Yüksek ton, yüksek frekansı ifade ederken dinamik stres, artan ekspirasyon basıncı veya yoğunluk anlamına gelir (Johanson, 2021, s. 781). Türkçedeki sözcüksel vurgu dereceleri, işlevsel açıdan “vurgulu veya birinci derecede vurgulu” ve “vurgusuz veya ikinci derecede vurgulu” olmak üzere iki şekilde tanımlanır (Erdem Nas ve Akbulut, 2021, s. 190). Vurgulu ve vurgusuz heceleri açıklamak için bazı dilbilimciler, prozodik birimler hiyerarşisini önermişlerdir (Beckman ve Edwards, 1990; Gee ve Grosjean, 1983; Hayes, 1989). Buna göre her bir güçlü hece ve ona bitişik zayıf heceler, metrik ayaklar adı verilen birimlere gruplanır. Vurgunun ilk hecede olduğu metrik ayaklar trokaiik, ikinci hecede olduğu ayaklar ise iambik olarak adlandırılır (Gerken ve McGregor, 1998, s. 39). Swift (1963, s. 331) de sözcük vurgusunun “yüksek ton” veya “fonolojik olarak önemli yüksek ton şeklinde ifade edildiğini, Türkçe sözcük köklerinde genellikle son seslemin yüksek tonda söylendiğini belirtir. Anlama etki eden çeşitli değişkenler dışında Türkçe ad ve eylem kökenli

sözcüklerde vurgu genellikle son seslemedir. Buna göre Türkçede sözcük vurgusu:

- Ad ve eylem kökenli sözcüklerde ek aldıkça son sesleme taşınır: özen', özensiz', özensizlik'
- İnsan ve hayvanlara verilen özel adlarda son seslemedir: Yavuz', Özge', Paşa'
- Renk adlarında son seslemedir: yeşil', kara'
- Ünlem görevi üstlenen sözcüklerde ilk seslemedir: Ha'yır! Hay'di!
- İki seslemlili yer adlarında ilk seslemedir: Ay'dın, Bo'lu, Muğ'la
- Üç seslemlili yer adlarında ilk veya orta seslemedir: Deniz'li, An'kara
- Pekiştirme sıfatlarında ilk seslemedir: kıp'kırmızı, mos'mor
- Sözcük başında dört sesli seslem varsa ilk seslemedir: Türk'çe, prog'ram
- İki seslemlili pekiştirme sıfatlarında ikinci sesleme kayar: yapa'yalnız, sapa'sağlam
- Ad soylu sözcükler ek eylemle bitiyorsa orta seslemlerde yer alır: çalışkan'ım
- Alıntı sözcüklerde ilk veya orta seslemlerdedir: sandal'ye, tah'ta
- Birleşik sözcüklerde genellikle ilk sözcüğün son seslemlindedir: köpek'balığı, Kızıl'ırmak
- Soru sözcüklerinde ve zaman zarflarında genellikle ilk seslemedir: ya'rın, ne'den

Türkçede tümce vurgusu ise konuşmacının iletisine göre yeri değişen bir vurgudur. Genel olarak perdenin yükselmesi düşüncenin henüz tamamlanmadığını, perdenin düşmesi ise düşüncenin sonuna geldiğini gösterir. Bu nedenle özne yüksek, yüklem ise düşük tonla söylenir. Şart tümcesi yükselen, sonuç tümceciği alçalan tonlamaya sahiptir. Soruların ve ünlemlerin tonlaması da yüksektir (Lewis, 2000, s. 24). Konuşmanın ritmi yalnızca seslemler düzeyinde gerçekleşmez. İletişim sırasında öne çıkarılması istenen sözcük, basıncılı bir şekilde söylenerek odak noktası hâline getirilir. Söz diziminde vurgulu söylenen sözcük genellikle yüklemden hemen önceki sözcüktür fakat vurgunun yeri değişebilir. Konuşma dilinde başka pozisyondaki bir ögeyi vurgulu söylemek mümkünken yazı dilinde yüklem önü önemli bilgiye ayrılmış pozisyondur; vurgulanmak istenen öge, bu pozisyona kaydırılır (Demir ve Yılmaz, 2011, s. 48).

- Tümcelerde vurgulanmak istenen sözcük yüklemden hemen önce söylenir: Dün *cüzdanı*mı kaybettim./ Cüzdanı *din* kaybettim.

- Ad tümcelerinde vurgu yüklemiştir: Dün *Ankara'daydım*.
- Tümcede soru zarfı varsa vurgu bu sözcüktedir: *Ankara'ya ne zaman gittin?*
- Tümcede soru edatı varsa vurgu edattan hemen önceki sözcüktedir: Dün *Ankara'ya mı gittin?*

Paralinguistik özelliklerden biri olan vurgu, ses segmentlerinin ötesinde seslemlere, sözcüklere ve tümcelere kadar uzanarak anlama etki eder. Bunun yanı sıra dilin seslerine karakter kazandırarak pragmatik işlevlere de katkıda bulunur. Ayrıca hedef dilde rahatça ve sosyal olarak kabul edilebilir aksan hedefinin önemli tamamlayıcılarından. Ancak tipolojik olarak Türkçeden çok farklı yapıda olan dillerden genel öğrenciler, hedef dilin sesletiminde ana dillerinin fonolojik kodlarının engelleriyle karşılaşabilirler. Bu nedenle yabancı dil olarak Türkçenin öğretiminde sesletim, karşıtsal çözümleme yönteminden yararlanarak üzerinde durulması gereken bir beceridir.

2. Arapçada Vurgu

Arap dil bilimcileri, görevsel ses bilimi kapsamında parçalarüstü ses birimlerini “vurgu”, “ton”, “ezgi”, “uzunluk”, “vakfe (sözcüğün sonunda vurguyu keserek durma)” olarak ifade ederler (Yıldırım, 2003, s. 166). Vurgu, konuşma zinciri içinde bir seslemi diğerlerine göre daha yüksek tonda ve belirgin biçimde çıkarmaktır. Arapçada sözcüklerde sondan başlayıp başa doğru gidilerek vurgunun yeri bulunur ve her zaman sondan ikinci seslemidir. Arapçada Türkçedeki gibi seslemlerin üzerine vurgu yapılarak anlam değiştirilmez (Sevinç, 2004, s. 17). Konuşanın psikolojik durumunu gösteren vurgu, Modern Standart Arapçada (MSA) paralinguistik özellik değildir. Vurgu, sözcüklerin başlangıcını ve sonunu belirlemede daha kullanışlıdır. Bu tür bir vurguya sabit vurgu denir ve belirli kurallar çerçevesinde sözcüğün belirli yerlerinde bulunur (Özkanlı, 2023, s. 53). Tespit edilebilen en eski vurgu mertebesi, edebî Arapça şekillerinde olduğu gibi sondan önceki seslemidir (Aydın, 2018, s. 6). El Antâkî ise Arapçadaki sözcük vurgusunu şu şekilde açıklamıştır:

- Sözcük tek seslemliyse vurgu serbest bir şekilde bu sözcük üzerinde yayılır.
- Sözcük iki seslemliyse vurgu ikinci seslemidir.
- Üç seslemden oluşan sözcüklerde ikinci seslem orta veya uzun bir seslemse vurgu bu seslemidir.
- Üç veya daha fazla seslemden oluşan sözcüklerde ikinci seslem kısa ise üçüncü seslem vurgulanır ancak vurgu hiçbir zaman üçüncü seslemi aşmaz (El-Antâkî, 1971, s. 53).

Polat, Türkçede olmayan uzun ünlülerin Arapçada bulunması nedeniyle vurgunun genellikle uzun ünlülerle yapıldığını, bu bakımdan Arapçanın nota dili

olduğunu ifade etmiştir (2021, s. 21). Brockelmann'a göre Arapçada vurgu, sözcüğün nicelik ve niteliğine göre değişmektedir. Vurgu, öncelikle sözcüğün sonundaki uzun seslem üzerinde, sözcüğün son seslemi uzun değilse geriye doğru sayılarak hangi seslem uzunsa o seslemde, sözcükte uzun seslem yoksa ilk seslemde yapılmaktadır (1916, s. 61).

Arapçada vurgulanmak istenen sözcük yani odak, tümcenin başına kaydırılır (Aydın, 2007, s. 93; Sevinç, 2004, s. 18). Arapçada tümce daima eylemle başlar ve özne, eylemi izler. Nesne ve zarf, yüklemle yaklaştırılarak vurgulanır. Arapça eylem tümcesinde vurgu genellikle yüklem odaklı olur. Özne vurgulanmak istenirse tümce, ad tümcesine dönüşür (Doğan, 2020, s. 39). Tümce vurgusunda kurallar şu şekildedir:

- Emir veya emir ifade eden tümcelerde vurgu emirdedir.
- Soru, olumsuzluk, şart gibi anlamları ifade eden tümcelerde vurgu edattadır.
- Ad tümcelerinde vurgu, vurgulanmak istenen bölümdedir (Ceviz, 1997).

3. Yöntem

3.1. Araştırma Modeli

Tipolojik olarak farklı dillerden gelen öğrencilerin yabancı dil öğrenirken karşılaştıkları güçlükler üzerine gözleme veya kavramsal temellere dayalı çalışmalar yapılmaktadır ancak niceliksel olarak güçlü derlem verilerinin üzerine oturtulan çalışmalar, bu güçlükler için çözüm önerilerinin sunulması için daha doğru veriler sunar. Bu çalışmada Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen Arapça konuşurlarının Türkçenin parçalarüstü birimlerinden vurguda karşılaştıkları güçlükleri tespit etmek amaçlanmıştır. Güçlüklerin nedenlerini derinlemesine analiz edebilmek için karşıtsal çözümleme yöntemiyle diller arasındaki benzerlik ve farklılıklar tespit edilmiştir. Karşıtsal çözümleme, karşıtsal iki değer sınıflandırması yapmayı amaçlayan ve dillerin karşılaştırılabileceği bir dilbilim girişimidir (James, 1980, ss. 1-3). Arapça konuşurlarının Türkçe vurgu sisteminde yaşadıkları güçlükleri tespit etmek için Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen temel düzeydeki Arapça konuşurlarından okuma metinleri ve bağımsız konuşma soruları aracılığıyla ses kayıtları alınmıştır. Öğrencilerin Türkçe sözcük ve tümcelerde yaptıkları vurguları tespit etmek amacıyla Praat 6.4 05 (Boersma ve Weenink, 2024) ses analizi programı kullanılmış; elde edilen grafikler, betimsel ve gerçekçi bir resim sunmak için kullanılmıştır. Betimsel araştırmalar, bir durumu olabildiğince tam ve dikkatli tanımlar; betimsel çalışmalarda çoğunlukla hipotez yerine araştırma soruları tercih edilir (Büyüköztürk vd., 2020, s. 25). Araştırma soruları şu şekildedir:

- Arapça konuşurları Türkçe tümcelerde vurguyu nerede üretmektedir?
- Arapça konuşurları Türkçe sözcüklerde vurguyu nerede üretmektedir?

- Vurguların oluşturulmasında ana dilinin etkisi var mıdır?

3.2. Araştırma Grubu

Araştırma grubu, Azez ve Afrin Yunus Emre Türk Kültür Merkezlerinde Türkçe öğrenen 91 Arap öğrenciden oluşmaktadır. Katılımcılar, araştırma soruları dikkate alınarak amaçlı örnekleme yöntemlerinden benzeşik (homojen) örnekleme göre belirlenmiştir. Benzeşik örneklemede amaç küçük, benzeşik bir örneklem oluşturma yoluyla belirgin bir alt grubu tanımlamaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2021, s. 118; Creswell, 2020, s. 269). Bu sebeple araştırmada Arapça konuşurlarının alt grubu olarak Suriyeli öğrenciler, Türkçe öğrenen Suriyeli öğrencilerin alt grubu olarak temel düzey öğrencileri tercih edilmiştir. Karşılaştırmalı bir çalışma olması nedeniyle okuma metinleri, 12 Türk katılımcı tarafından da sesli bir şekilde okunmuş ve kayıt altına alınmıştır. Bağımsız konuşma sorularına verilecek yanıtlar aynı olmadığından ve bağımsız konuşma verilerinde karşılaştırma yapılamayacağından ana dili konuşurlarına bağımsız konuşma soruları sorulmamıştır. Araştırmanın katılımcılarını 41 kadın, 50 erkek Suriyeli öğrenci, altı kadın altı erkek Türk ana dili konuşuru oluşturmaktadır ancak cinsiyet değişkeni vurgu görünümünü tespit etmekte önemli bir değişken olmadığı için araştırmada yalnızca sözcük ve tümce vurgularından örnekler sunulmuştur.

3.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Yabancı dil öğretiminin ana materyalleri, dil öğretim setleridir. Bu setler, öğretilmesi hedeflenen olguları barındırmaktadır. Bu nedenle veri toplama aracı olan okuma metinleri ve bağımsız konuşma soruları, Diller İçin Avrupa Ortak Başvuru Metni (D-AOBM) kazanımlarına uygun şekilde hazırlanan Yedi İklim Türkçe, Yeni Hitit, Gazi TÖMER, İstanbul DİLMER adlı yabancı dil olarak Türkçe öğretim setlerinden iki alan uzmanının görüşlerine başvurularak seçilmiştir. Öğrencilerden en az bir metni seçerek okuması ve en az bir bağımsız konuşma sorusunu seçerek konuşması istenmiş, öğrencilerin performansları kayıt altına alınmıştır. Veri toplama süresince 240 ses kaydı elde edilmiştir. Öğrencilerin performansları sırasında öğrencilere herhangi bir müdahalede bulunulmamış; asalak sesler, seslemeler ve sözcükler Praat 6.4 05 (Boersma ve Weenink, 2024) fonetik analiz programıyla temizlenmiştir. Praat, ortam seslerinden minimum düzeyde etkilenecek araştırmacılara doğru veriler sunduğu için dil bilimciler tarafından oldukça tercih edilen bir programdır. Elde edilen dokümanlar, Praat 6.4.05 (Boersma ve Weenink, 2024) ile analiz edilerek sözcük ve tümce düzeyinde vurgu grafikleri alınmış; grafikler nitel araştırma yöntemlerine uygun olarak betimsel analiz ile yorumlanmıştır. 240 ses kaydının tamamından elde edilen veriler oldukça hacimli olduğundan araştırmada 91 öğrencininin sözcük ve tümce vurgusunu yansıtacak birkaç grafiğe yer verilmiş; betimlemeler bu grafiklerden yola çıkarak yapılmıştır.

3.4. Etik Kurallara Uygunluk

Araştırma, Hacettepe Üniversitesi Senatosu Etik Komisyonu'nun 18 Mayıs 2022 tarihli ve E-35853172-000-00002179992 sayılı toplantısında bilimsel açıdan etik kurallara uygun bulunmuştur.

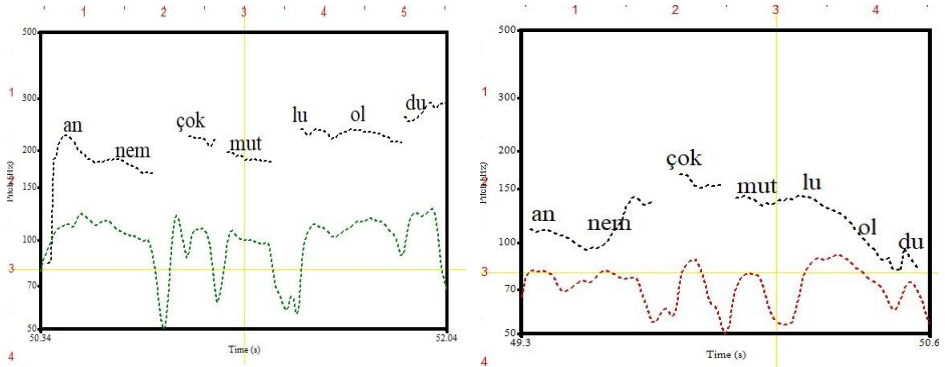
4. Bulgular

Araştırmada *Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti* A1 düzeyindeki “Ailem”, “Sedat ve Ailesi Piknikte”, A2 düzeyindeki “Kayseri”, “Çevre Kirliliği”, “Trafik Psikolojisi” metinleri; *Yeni Hitit* temel düzey kitabındaki “Şehir Uyanıyor” metni; *Gazi TÖMER* A1 düzeyindeki “O Nasıl Biri?”, “Kapadokya Yolu” metinleri; *İstanbul DİLMER* A1 düzeyindeki “Benim Sınıfım”, “Anneler Günü”, A2 düzeyindeki “Rüya” ve “Eşeğin Sözü” metinleri seçilerek öğrencilere sunulmuştur. Öğrencilerin okumayı tercih ettikleri metinler, 550 sözcük ve 78 tümceden oluşmaktadır. Ayrıca öğrencilere kendilerini ve ailelerini tanıtmaları, geçen yaz tatilinde neler yaptıkları, bir günde neler yaptıkları, şehirlerini anlatmaları için bağımsız konuşma soruları yöneltilmiştir. Araştırma grubu olarak temel düzeyin seçilmesinin sebebi, sesletim hatalarının belirgin şekilde tespit edilebileceği bir düzey olması ve temel düzeyden itibaren öğretimin bu sorunlar temelinde yapılandırılması gerekliliğidir. Çünkü D-AOBM'ye göre A1 öğrencisi, düzeyindeki sözcük ve tümcelerin parçalarüstü özelliklerini anlayabilir. A2 düzeyindeki bir öğrenci ise basit sözcük ve tümcelerin parçalarüstü özelliklerini sınırlı bir bağlamda da olsa anlaşılır şekilde üretebilir (CEFR, 2021, s. 139). Bu çalışmada temel düzeydeki Arapça konuşurlarının Türkçe vurgu üretimlerini örnekleyecek farklı öğrencilerin performanslarından elde edilen birkaç grafiğe yer verilmiştir. Okuma metinlerinden elde edilen grafikler, ana dili konuşurlarından elde edilen grafiklerle karşılaştırmalı şekilde sunulmuştur.

4.1. Katılımcıların Tümce Vurguları

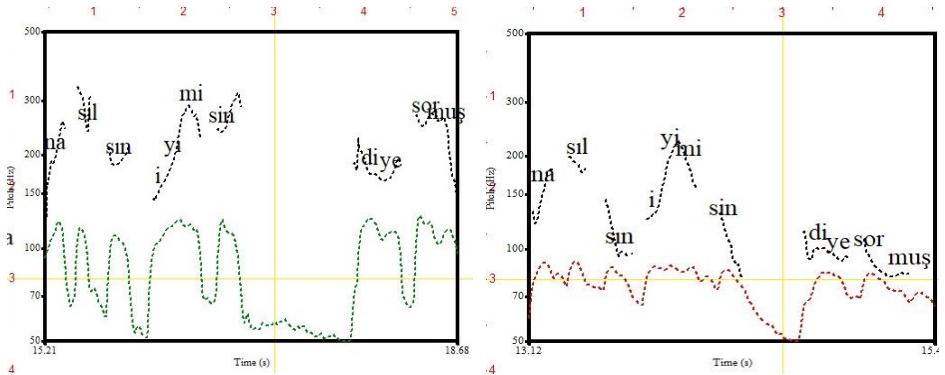
Bir dizgedeki sözcüklerden birinin görece daha baskılı söylenmesi, tümce vurgusudur. Birçok dil bilimci tarafından hazırlanmış WALS'te (The World Atlas of Languages Structures) Türkçede vurgunun sabit olmadığı, vurgulanmak isteyen öğeye göre vurgunun yerinin değiştiği belirtilmiştir (Goedemans ve Hulst, 2013a). Arapçada da sabit bir vurgu yoktur (Goedemans ve Hulst, 2013b) ancak vurgu genellikle sağa odaklıdır (Goedemans ve Hulst, 2013a).

Vurgu grafiklerinde siyah noktalar ses perdesini (pitch), yeşil noktalar Arapça konuşurlarının ses yeğnliğini (intensity), kırmızı noktalar ise Türk katılımcıların yeğnlik dalgalarını göstermektedir.

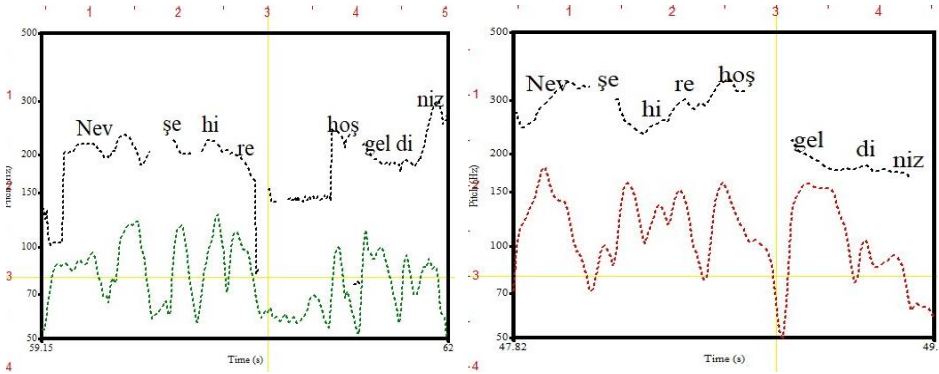
Şekil 1. “Annem çok mutlu oldu.” tuncesinin vurgu grafiği.

Arapça eylem tuncelerinde vurgu genellikle yüklemde-dir. Bu nedenle ana dili Arapça olan öğrencilerde vurguyu genellikle yüklem üzerinde yapma eğilimi görülürken ana dili Türkçe olan katılımcılar yukarıdaki tuncede vurguyu zarf üzerinde üretmiştir.

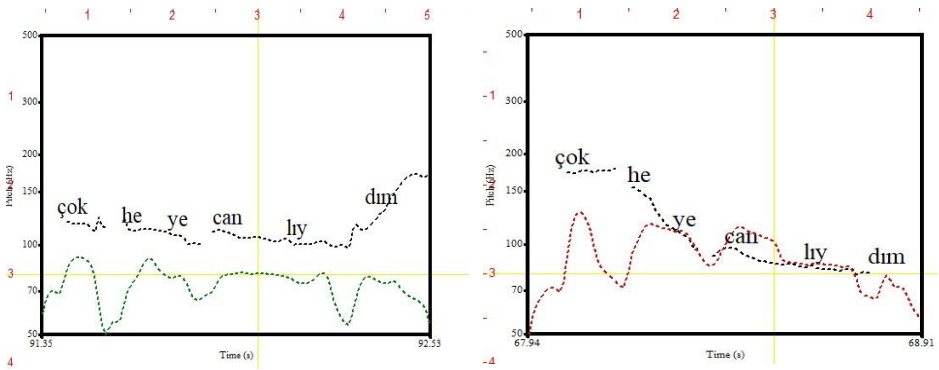
Şekil 2. “Nasılsın, iyi misin, diye sormuş.” tuncesinin vurgu grafiği.

Soldaki grafik, Arapça konuşurlarının sağdaki grafik ise ana dili konuşurlarının vurgu üretimini göstermektedir. Arapçada şart, olumsuzluk ve soru edatlarını içeren tuncelerde söz konusu edatlar vurgulanmaktadır (Yıldırım, 2003, s. 176). Türkçede ise “mI” sözcüğünün bulunduğu soru tuncelerinde vurgu, soru edatından önceki sözcüktedir (Dursunoğlu, 2006, s. 274). Arapça konuşurları, yukarıdaki tuncede “mI” soru parçacığı önceki sözcükten daha baskılı sesletmiştir.

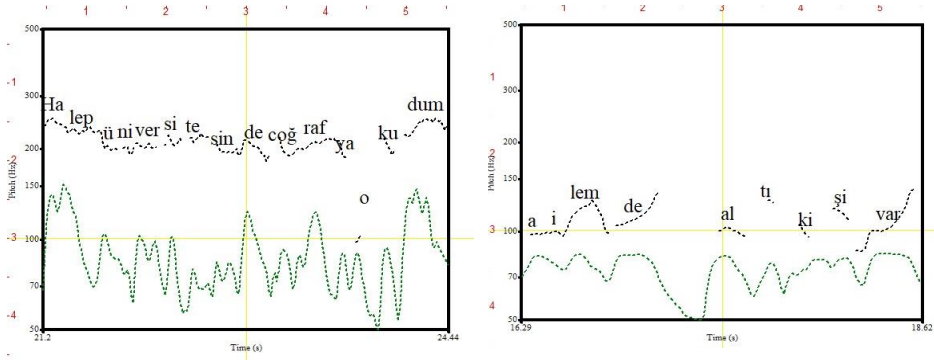
Şekil 3. “Nevşehir’e hoş geldiniz.” tümcesinin vurgu grafiği.

Soldaki grafik, Arapça konuşurlarının sağdaki grafik ise ana dili konuşurlarının vurgu üretimini göstermektedir. Hedef dil konuşurları, tümceyi yükselen tonla bitirirken ana dili konuşurları, alçalan ton ile tamamlamıştır.

Şekil 4. “Çok heyecanlıydım.” tümcesinin vurgu grafiği.

Türkçe ad tümcelerinde vurgu, yüklem üzerindedir (Dursunoğlu, 2006, s. 274) ancak Türkçede odaklanmak istenen ögeye göre vurgunun yeri değişebilir. Sağdaki grafikte görüldüğü üzere ana dili konuşurları vurguyu “çok” zarfı üzerinde üretirken hedef dil konuşurları (solda) yüklemi vurgulamıştır. Arapçada ad tümcelerinin vurgusu, vurgulanmak istenen öge üzerinde yapılır (Ceviz, 1997).

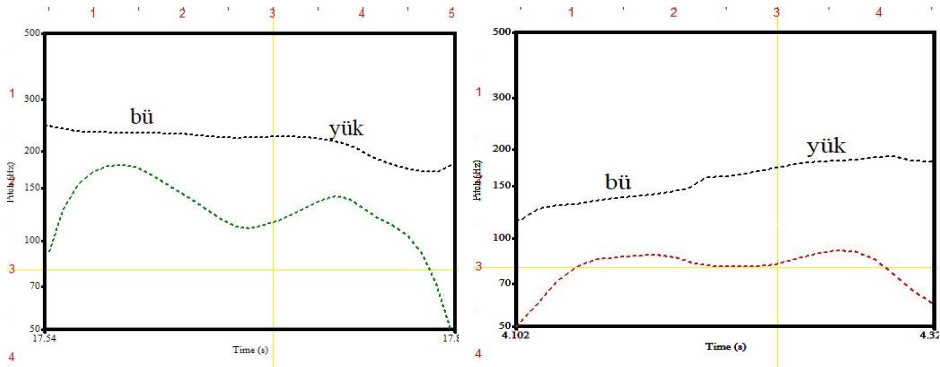

Şekil 5. “Halep Üniversitesinde coğrafya okudum.” ve “Ailemde altı kişi var.”
tümcelerinin vurgu grafiği.

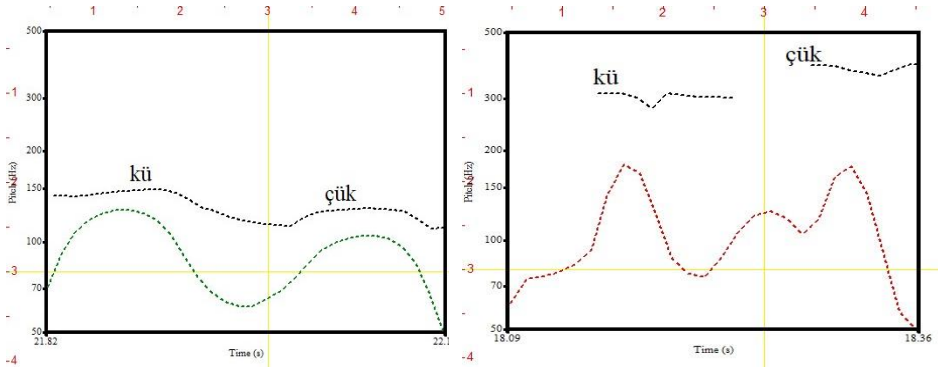
Şekil 5’te öğrencilerin bağımsız konuşma sorularına verdikleri yanıtlardan iki örnek gösterilmektedir. Arapçada eylem tümcelerinde vurgunun eylem üzerinde olduğu ve genellikle sağa odaklı yapıldığı belirtilmiştir. Öğrencilerin hedef dildeki bağımsız konuşma performanslarında da ana dilinin fonolojik kodlarından kopyalamalar yaptığı görülmektedir.

4.2. Katılımcıların Sözcük Vurguları

Modern Standart Arapçada (MSA) sözcük vurgusu, üç farklı derecede yapılmaktadır. Bunlar söylemin göreceliğine ve uzunluğuna bağlı olarak güçlü, orta ve zayıf olmak üzere ayrılmaktadır (Özkanlı, 2023, s. 52). Vurgu genellikle uzun ünlülerle yapılmaktadır ve bu, Arapçaya trokaik bir özellik kazandırmaktadır (Goedemans ve Hulst, 2013c). Arapçada vurgu, paralinguistik bir özellik sayılmazken Türkçede vurgunun yeri, anlama etki ettiğinden paralinguistiktir.

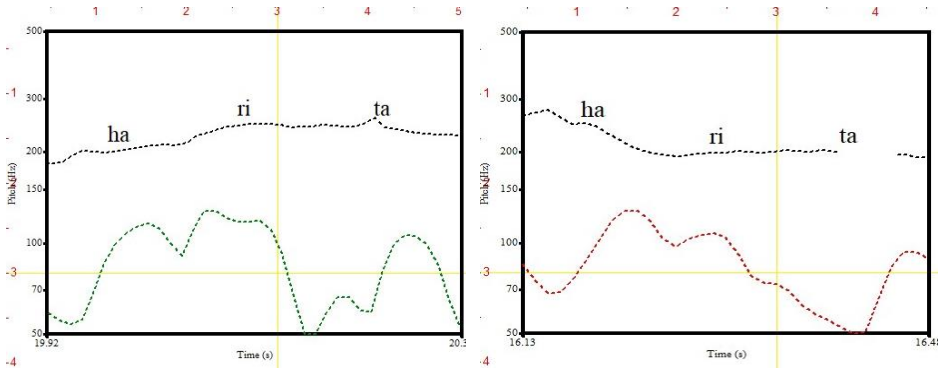

Şekil 6. “büyük” sözcüğüne ait vurgu grafiği.

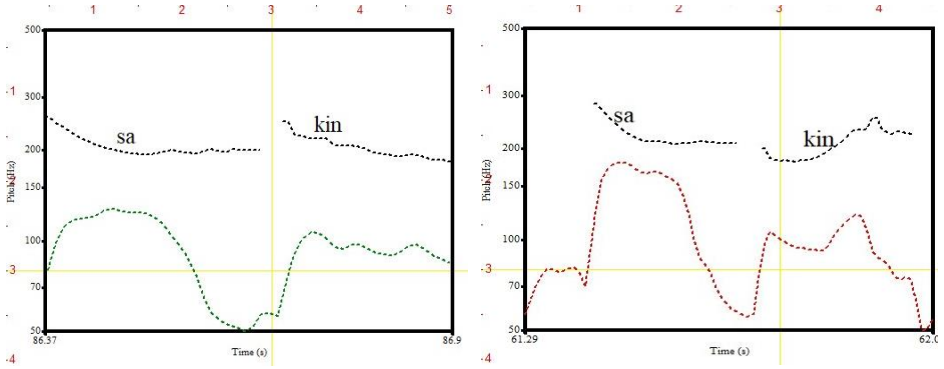

Şekil 7. “küçük” sözcüğüne ait vurgu grafiği.

Türkçe ad ve eylem köklerinde vurgu genellikle son seslemedir ve sözcük ek aldıkça vurgu da sona taşınır (Ergenç, 2002, s. 30). MSA’da vurgu ilk, ikinci ve son seslem üzerinde olabilir ve bu, sözcüğün ünlü ünsüz dizilimine göre değişiklik gösterir (Özkanlı, 2023, s. 54). Şekil 6 ve Şekil 7’de ana dili konuşurlarının vurguyu son seslemede, Arapça konuşurlarının ise ilk seslemede ürettiği görülmektedir.

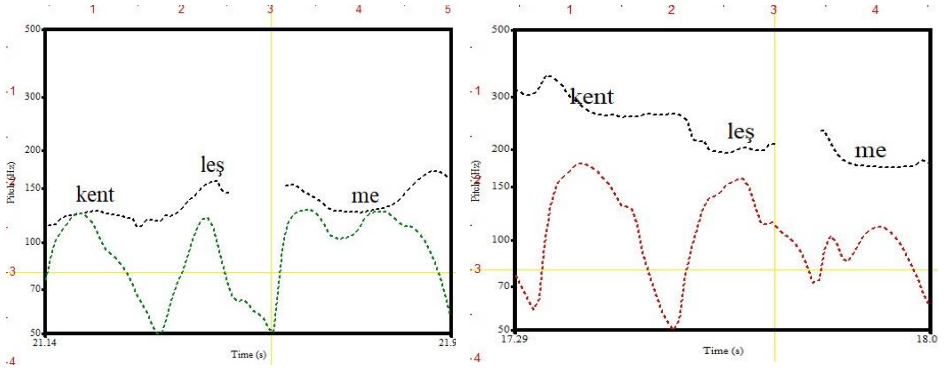

Şekil 8. “harita” sözcüğüne ait vurgu grafiği.

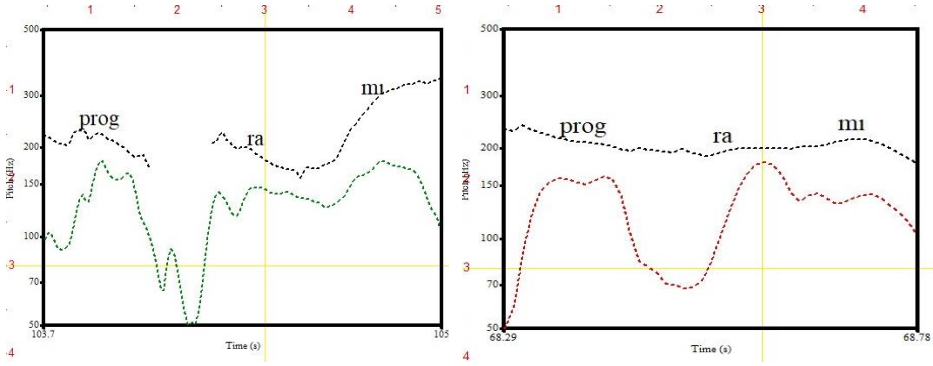

Şekil 9. “sakin” sözcüğüne ait vurgu grafiği.

Yabancı kökenli sözcükler, Türkçeleşmiş olsa dahi bu sözcüklerde vurgu, son seslemde üretilmeyebilir (Tekin, 2023, s. 380). Arapçadan kökenli “harita” ve “sakin” sözcüklerinde ana dili konuşurları, vurguyu ilk seslemde yaparken Arapça konuşurları özellikle “harita” sözcüğünde belirgin bir şekilde vurguyu üçüncü seslemde üretmiştir.

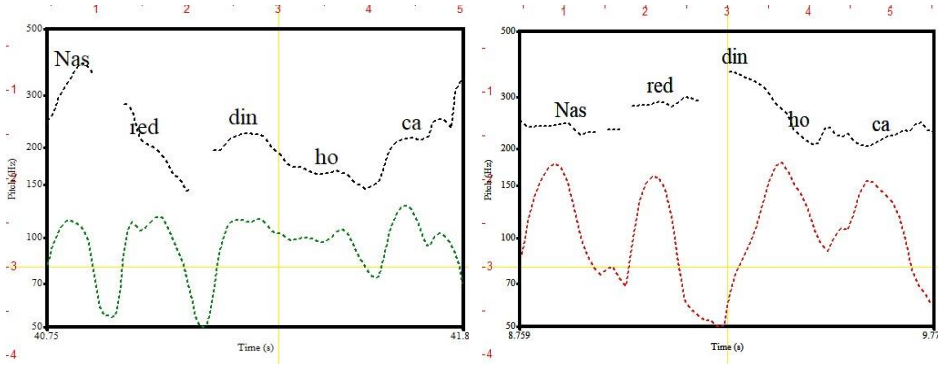

Şekil 10. “kentleşme” sözcüğüne ait vurgu grafikleri.

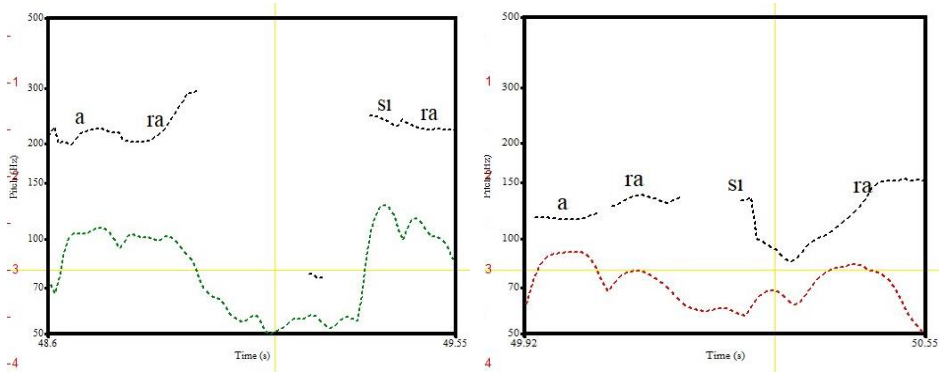
Şekil 11. “programı” sözcüğüne ait vurgu grafikleri.

Türkçede sözcük başındaki dört sesli seslemler, vurguyu üzerine çekmektedir (Güler ve Hengirmen, 2005, s. 87). “kentleşme” ve “programı” sözcüklerinde görüldüğü üzere ana dili konuşurları (sağda), vurgu üretimlerini sözcük başında üretirken Arapça konuşurları “kentleşme” sözcüğünde ikinci, “programı” sözcüğünde üçüncü seslemi vurgulamıştır.

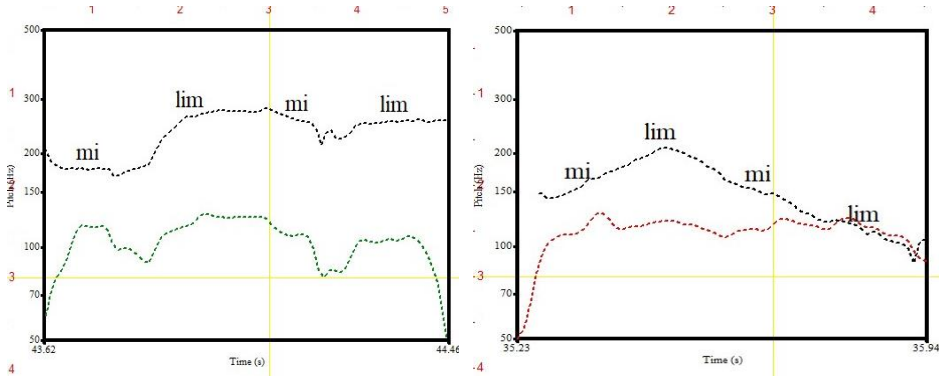

Şekil 12. “Nasreddin Hoca” sözcüğüne ait vurgu grafiği.

Şahıs adlarında vurgu, son seslemedir. Şahıs adlarına ünvan veya başka bir söz eklenecek olursa vurgu yine ismin son sesleminde yapılır (Dursunoğlu, 2006, s. 272). Arapça konuşurları “Nasreddin Hoca” sözcüğünün ilk seslemini, ana dili konuşurları ise ilk sözcüğün son seslemini baskılı söylemiştir.

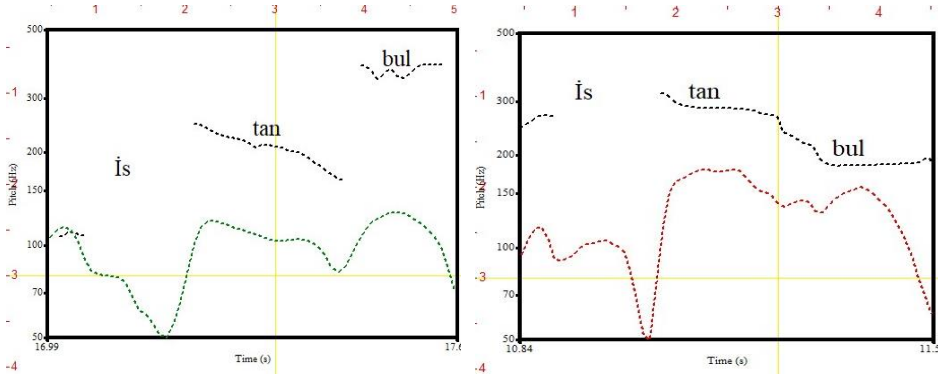

Şekil 13. “ara sıra” ikilemesine ait vurgu grafiği.

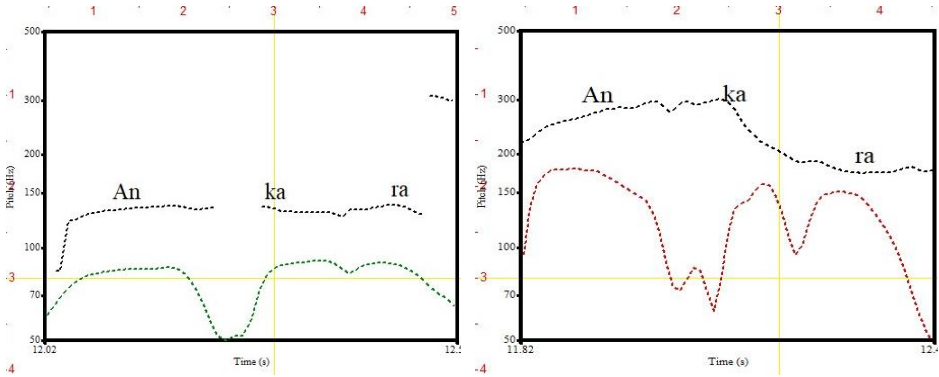

Şekil 14. “milim milim” ikilemesine ait vurgu grafiği.

İkilemelerde vurgu, birinci sözcüğün vurgulu sesleminin üzerindedir (Ergenç, 2002, s. 34). Türkçe öğrenen Arapça konuşurları, ikilemelerdeki vurguları ilk sözcüğün vurgulu seslemi üzerinde üretmiştir.

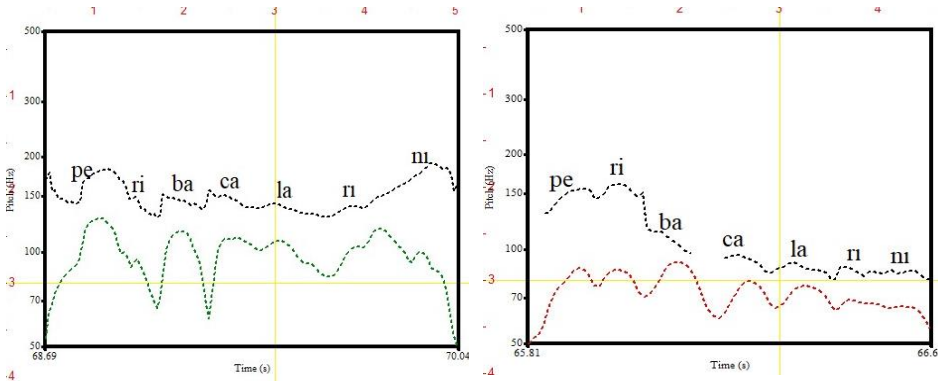

Şekil 15. "İstanbul" sözcüğüne ait vurgu grafiği.

Şekil 16. "Ankara" sözcüğüne ait vurgu grafiği.

Üç seslemlı Türkçe yer adlarında vurgu, ilk veya orta seslem üzerindedir (Demir ve Yılmaz, 2011, s. 45). Şekil 15'te "İstanbul" sözcüğüne ait vurgu grafiği yer almaktadır. Şeklin sağ tarafında bulunan grafikte görüldüğü üzere ana dili konuşuru, ikinci seslemi baskılı söylemiştir. Arapça konuşuru ise vurguyu üçüncü seslemde üretmiştir. Şekil 16'da verilen "Ankara" sözcüğünde de ana dili konuşuru, vurguyu belirgin bir şekilde üçüncü seslemde üretmekteyken Arapça konuşuru, üçüncü seslemi daha yeğün üretmiştir.

Şekil 17. “peribacalarını” sözcüğüne ait vurgu grafiği.

Arapça, Farsça ve Türkçe kökenli birleşik yer adlarında öbek vurgusu yerini korur yani vurgu, ilk sözcüğün son seslemi üzerindedir (Demir ve Yılmaz, 2011, ss. 45-46). Şekil 17’de Farsçadan alıntılanmış “peri” ve “baca” sözcüklerinin birleşiminden türetilmiş bir yer adının vurgu görünümü verilmiştir. Ana dili konuşuru (sağda) vurguyu ilk sözcüğün son sesleminde, Arapça konuşuru ise ilk sözcüğün ilk sesleminde üretmiştir. Ayrıca “bacalarını” sözcüğü Arapça konuşuru tarafından yükselen tonla, ana dili konuşurunda ise alçalan tonla sesletilmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Yabancı dil öğrencileri, hedef dilin üretim becerilerinde etkileşime geçebilmek için sesletim yetisini de eş zamanlı şekilde geliştirmelidir. Ancak yabancı dil öğretiminde sesletim becerisinin gelişimi üzerine ayrıca uygulamalar yapılmadığı veya yetersiz düzeyde yapıldığı için yetkin dil kullanıcılarında bile dilin otantikliğine erişemeyen, anlaşılabilir bir yabancı aksanıyla karşı karşıya kalınmaktadır. Söyleyiş öğretimi, toplumdilbilimsel çerçevede öğrencilerin önermesel netlik, akıcılık, anlaşılabilirlik, doğruluk edimlerini geliştirecek şekilde yapılandırılmalıdır. Sosyal olarak anlaşılır bir sesletim, öğrencilerin hedef dil konuşurlarıyla iletişime geçmesini kolaylaştırır ve öğrenciye özgüven kazandırır. Yabancı aksanının kalıcılığını göz ardı eden idealleştirilmiş yöntemler, sesletimin gelişimini engelleyebilmektedir. Bu nedenle D-AOBM’de muhatabına anlamı net bir şekilde iletmek için prozodik özellikleri etkin bir şekilde kullanma yeteneğine ve ses bilimsel gelişime temel düzeyden itibaren dikkat edilmesine odaklanılmıştır. Bu farkındalıktan hareketle araştırmada Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen Arapça konuşurlarının sözcük ve tümce vurgularında yaşadıkları güçlükler incelenmiştir. D-AOBM’nin yabancı dil öğretimini düzeylere göre kategorize etmesi, düzeylerin ise belirli dil hedeflerini içermesi nedeniyle dil öğretimi, bu metnin kazanımları çerçevesinde yapılmaktadır. Metin, öğrencilere A1 düzeyinden itibaren hedef dilin

sesbirimlerinin ve prozodik özelliklerinin öğretiminde yapılması gerekliliğini ses bilimsel denetim ölçeğiyle sunmuştur. Bu ölçeğe göre öğrenciler A1 düzeyinde ana dillerinin vurgu, ritim, tonlama gibi özelliklerinin güçlü bir şekilde etkisinde olmasına rağmen sözcük ve öbeklerdeki sınırlı birikimiyle anlaşılır bir iletişim kurabilir. A2 düzeyinde ise “sözcük ve öbeklerdeki sınırlı birikimi” ifadesi, “günlük sözcük ve öbeklerde anlaşılır iletişim” olarak değiştirilmiştir. Ölçeğe göre öğrencinin ana dilinin etkisiyle yapacağı sesletim hataları, temel düzeyde belirgin bir şekilde kendisini göstermektedir.

Araştırmada Arapça konuşuru öğrencilerden alınan 240 ses kaydı, Praat ses analizi programıyla çözümlenmiştir. Katılımcıların vurgu grafikleri, sözcük ve tümce düzeyinde kaydedilmiştir. Grafiklerde sözcüklerde seslemlerin, tümcelerde sözcüklerin ses perdesi (pitch) ve yenginliği (intensity) yansıtılmış; grafikler, betimsel ve karşıtsal analiz yöntemlerinden yararlanarak yorumlanmıştır. Okuma ve konuşma performansları sırasında:

1. Ana dili konuşurları eylem tümcelerinde vurguyu yüklemden önce, vurgulanması istenen sözcük üzerinde yaparken öğrencilerin vurguyu eylem tümcelerinde ana dilinin etkisiyle yüklem üzerinde yapma eğiliminde görülmüştür.
2. “mI” soru edatının olduğu tümcede ana dili konuşurları vurguyu edattan hemen önceki sözcükte üretmiştir. Arapçada soru edatı içeren tümcelerde söz konusu edat vurgulandığı için öğrencilerin soru edatını Arapçadaki gibi daha baskılı söylediği tespit edilmiştir.
3. Öğrenciler, ad tümcelerinde vurguyu yüklem üzerinde yapılandırmıştır.
4. Türkçe ad ve eylem köklerinde vurgu, son seslemede yapılmaktadır. Bu sözcüklere ne kadar ek gelirse gelsin vurgu, son sesleme taşınmaktadır. Ana dili konuşurları, Türkçe sözcüklerin son seslemini vurgulamıştır ancak öğrenciler genellikle ilk seslemi daha şiddetli söylemiştir.
5. Türkçede sözcük başında dört sesli bir seslem varsa vurgu, ilk seslemede yapılır. Araştırmada sunulan örnekler, ana dili konuşurlarının vurguyu ilk seslemede öğrencilerin ise ikinci veya üçüncü seslemede yaptığını göstermektedir. Arapçada sözcük vurgusu, seslem sayısına bağlı olarak genellikle ikinci veya üçüncü seslemede yapılmaktadır.
6. Şahıs adlarında vurgu, ismin son sesleminde. Ana dili konuşurları, adların son seslemini baskılı söylerken öğrenciler genellikle vurguyu adın başına taşımıştır.
7. İkilemelerde vurgu, ilk sözcüğün son sesleminde. Arapça konuşurları, ikilemelerde vurguyu doğru yerde üretmiştir.

8. Ana dili konuşurları, üç seslemlî yer adlarında vurguyu ilk veya orta seslemlde üretirken Arapça konuşurları, yer adlarının son seslemlini daha yeğîn söylemiştir.
9. Birleşik yer adlarında vurgu, ilk sözcüğün son seslemlindedir. Ana dili konuşurları, birleşik yer adlarında vurguyu ilk sözcüğün son seslemlinde, Arapça konuşurları, ilk sözcüğün ilk seslemlinde yapılandırmıştır.

Öğrencilerin sesli okuma ve konuşma performansları sırasında ana dilinin prozodik kodlarından kaynaklı engellerle karşılaştığı görülmektedir. Bu nedenle öğreticiler, program ve materyal tasarlayıcıları, yabancı dilde sosyal olarak kabul edilebilir bir aksana veya otantikliğe erişilebilmesi için sesletim eğitimine ayrıca önem vermelidir. Öğretim etkinliklerinin tasarlanmasında tipolojik farklılıklara ve/veya engellere dikkat edilmelidir. Sesletim becerisinin gelişiminde dil tipolojisinin yanı sıra sesletimin sunumu etkili olabilir. Sunum; öğretim yöntem ve tekniğini, materyali ve öğreticiyi içerir. Yani sadece materyaller değil, öğreticiler de öğretim yöntem-tekniplerinde yeterliliğe ve her şeyden önce ölçünlü dilde konuşabilme yetisine sahip olmalıdır. Ayrıca öğrencilerin iletişim engellerinin başlıca sebeplerinden olan sesletim üzerine daha çok bilimsel araştırma yapılmalıdır.

Kaynakça

- Aydın, M. (2018). Arap Dili. *İstanbul Aydın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4(1), 1-18.
- Aydın, T. (2007). *Arapça ve Türkçede Cümle Yapısı, Yabancılara Arapça Cümle Öğretimi-Karşıtsal Çözümleme* (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Banguoğlu, T. (1959). *Türk Grameri: Sesbilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bauman-Wängler, J. (2004). *Articulatory and Phonological Impairments: A Clinical Focus*. Boston: Allyn and Bacon.
- Beckman, M. ve Edwards, J. (1990). Lengthening and Shortening and the Nature of Prosodic Constituency. J. Kingston ve M. Beckman (Ed.), *Papers in Laboratory Phonology I: Between Grammar and the Physics of Speech* içinde (ss. 152-178). Cambridge University Press.
- Benzing, J. (1941). Noch einmal die Frage der Betonung im Türkischen. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 95(2), 300-304.
- Bloomfield, L. (1935). *Language*. London: George Allen and Unwin.
- Boersma, P. ve Weenink, D. (2024). Praat: Doing Phonetics by Computer. Amsterdam, The Netherlands: University of Amsterdam.
- Brockelmann, C. (1916). *Semitische Sprachwissenschaft*. Leipzig: Göschen'sche Verlagshandlung G.m.b.H.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2020). *Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.

- CEFR. (2021). *Diller için Avrupa Ortak Başvuru Metni Öğrenme, Öğretme ve Değerlendirme*. Ankara: MEB.
- Ceviz, N. (1997). Arapça'da kelime vurgusu. *Ankara Üniversitesi TÖMER Dil Dergisi*, 60, 57-63.
- Creswell, J. W. (2020). *Eğitim Araştırmaları: Nicel ve Nitel Araştırmanın Planlanması, Yürütülmesi ve Değerlendirilmesi* (H. Ekşi, Çev.). İstanbul: EDAM.
- Demir, N. (1993). *Postverbien im Türkeitürkischen: unter besonderer Berücksichtigung eines südanatolischen Dorfdialekts*. Weisbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- Demir, N. ve Yılmaz, E. (2011). *Türkçe Ses Bilgisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Doğan, C. (2020). *Arapçada Âmil Sistemi ve Karşıtsal Çözümlemesi*.
- Dursunoğlu, H. (2006). Türkiye Türkçesinde Vurgu. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 267-276.
- El-Antâki, M. (1971). *El-muhit fi esvâtî'l Arabiyyeti ve nahviha ve sarfiha*. Beyrut: Dâru'ş-Şarki'l-'Arabî.
- Erdem Nas, G. (2019). Birleşik Sözcüklerde Vurgunun (Ölçülebilir) Görünümleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 16, 665-676.
- Erdem Nas, G. ve Akbulut, B. (2021). Yabancılar Türkçe Öğretimine Bürün Bilimsel Bir Yaklaşım-Boşnak Konuşurların Türkçe Vurgu Üretimleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEN*, 72, 185-208.
- Ergenç, İ. (2002). *Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- Fox, A. (2000). *Prosodic features ans Prosodic Structure: The Phonology of 'Suprasegmentals'*. Oxford: OUP Oxford.
- Gee, J. ve Grosjean, F. (1983). Performance Structures: A Psycholinguistic and Linguistic Appraisal. *Cognitive Psychology*, 15, 411-458.
- Gerken, L. ve McGregor, K. (1998). An Overview of Prosody and its Role in Normal and Disordered Child Language. *American Journal of Speech-Language Pathology*, 38-48.
- Goedemans, R. ve Hulst, H. v. (2013a). *The World Atlas of Language Structures Online*. (M. S. Dryer ve M. Haspelmath, Düz.) 03.15.2024 tarihinde WALS Online: <http://wals.info/chapter/15> adresinden erişildi.
- Goedemans, R. ve Hulst, H. v. (2013b). *The World Atlas of Language Structures Online*. (M. S. Dryer ve M. Haspelmath, Düz.) 03.15.2024 tarihinde WALS Online: <http://wals.info/chapter/14> adresinden erişildi.
- Goedemans, R. ve Hulst, H. v. (2013c). *The World Atlas of Languages Structures Online*. (M. S. Dryer ve M. Haspelmath, Düz.) 03.15.2024 tarihinde WALS Online: <http://wals.info/chapter/17> adresinden erişildi.
- Güler, E. ve Hengirmen, M. (2005). *Ses Bilim ve Diksiyon*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Hayes, B. (1989). The Prosodic Hierarchy in Meter. P. Kiparsky ve G. Youmans (Ed.), *Phonetics and Phonology: Rhythm and Meter* içinde (ss. 201-260). San Diego: Academic Press.
- James, C. (1980). *Contrastive Analysis*. Essex: Logman.

- Johanson, L. (2021). *Turkic*. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Kurada, H. Z. (2018). Hintçe ve Türkçenin Karşılaştırmalı Bürün Dizgeleri. *Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (AUJEF)*, Prof. Dr. Seyyare Duman, (Özel Sayı), 57-77.
- Lewis, G. (2000). *Turkish Grammar*. New York: Oxford University Press.
- Özkanlı, Z. (2023). Suprasegmental Phonemes in Conversational Arabic: Stress, Intonation, Pause and Stop. *Nisar*, 3, 47-59.
- Polat, H. (2021). *Anadili Arapça Olanlara Türkçe Öğretimi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Scrivener, J. (2005). *Learning Teaching: The Essential Guide to English Language Teaching*. Oxford: MacMillan.
- Sevinç, R. R. (2004). Arap Dilinde Cümle Yapısı ve Biçimi. *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Swift, L. B. (1963). *A Reference Grammar of Modern Turkish*. Indiana & The Hague: Indiana University Publications.
- Tekin, G. (2020). Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Sesletim Eğitimi. *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Tekin, T. (2023). E. Yılmaz ve N. Demir (Ed.), *Makaleler 3: Çağdaş Türk dilleri içinde* (ss. 377-380). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Underhill, R. (1985). *Turkish Grammar*. Cambridge: The MIT Press.
- Underhill, R. (1988). A Lexical Account of Turkish Accent. R. Underhill ve S. Koç (Düz.), *Studies on Turkish Linguistics* içinde (ss. 387-406). Ankara: ODTÜ Yayınları.
- Vardar, B. (1980). *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Wagner, R. K. ve Torgesen, J. K. (1987). The Nature of Processing and its Causal Role in the Acquisition of Reading Skills. *Psychological Bulletin*, 101(2), 192-212.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2021). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, K. (2003). Arap Dilinde “Nebr”(Vurgu). *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII, 163-191.

ÇİNGENE MİTOLOJİSİNİN MODERN BİR ANLATISI: YERE DÜŞEN DUALAR*

Özlem SÜRÜCÜ**

Öz: Mitolojik anlatılara ait unsurların güncel edebiyatta yeniden görünüm kazanması, postmodernizmin açtığı yolla gerçekleşir. Çağdaş Türk edebiyatının adından söz ettiren yazarlarından biri olan Sema Kaygusuz, *Yere Düşen Dualar* adlı romanını mitolojik öğelerle örmüştür. Postmodern bir anlayışla yazılmış olan bu eserde Çingene mitolojisinin belli başlı varlıkları ve unsurları metinlerarası bağlamda yeni kurgularla metne dâhil edilmiştir. Söz konusu kurgularda kimi zaman mitolojik bir karakterin yalnızca ismini ödünç alan Kaygusuz, kimi zaman mitolojik bir unsuru bağlamından kopararak farklı olay örgüleriyle esere taşımıştır. Bazen de aynı isimle yarattığı karakterleri mitolojik arka plana sadık kalarak işlemiş, bunu yaparken de okuru bizzat Çingene mitolojisine yönlendirmiştir. Bu çalışmada *Yere Düşen Dualar* adlı romanda Çingene mitolojisinin metinlerarası bağlamda işlenişi, mitolojik varlıklar ve unsurların incelemesiyle birlikte verilecektir.

Anahtar kelimeler: Metinlerarasılık, postmodernizm, *Yere Düşen Dualar*, Sema Kaygusuz, Çingene mitolojisi.

A Modern Narrative of Gypsy Mythology: *Yere Düşen Dualar*

Abstract: Postmodernism paved the way for the reappearance of the elements of mythological narratives in contemporary literature occurs. Sema Kaygusuz, one of contemporary Turkish literature authors, used mythological elements in her novel *Yere Düşen Dualar*. This work, written from a postmodern understanding, includes the main beings and elements of gypsy mythology while creating new fictions in the intertextual context. In these fictions, Kaygusuz sometimes uses only the name of a mythological character, sometimes she takes a mythological element out of its context and brings it into the work with a different plot. She sometimes, remains faithful to the mythological background and treats the characters created with the same names, thereby directing the reader to the Gypsy Myth itself. This paper analyses the mythological creatures and elements and discusses in the intertextual context the treatment of the Gypsy Mythology in the novel *Yere Düşen Dualar*.

Keywords: Intertextuality, postmodernism, *Yere Düşen Dualar*, Sema Kaygusuz, Gypsy mythology.

* Atıf Bilgisi / Citation: Sürücü, Ö. (2024). Çingene Mitolojisinin Modern Bir Anlatısı: *Yere Düşen Dualar*. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (41), 149-164.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 22.09.2023 - 14.03.2024

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / The article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

** Arş.Gör., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye. E-Posta: ozlem.surucu@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8762-8893.

Giriş

İnsanlığın varoluşu kadar eski olan mitler; dinî anlatının, sözlü anlatının, edebiyatın ve aslında bütün sanatların kaynağıdır. Bir milletin veya kavmin ortaya çıkış serüvenini o milletin veya kavmin inançları ve ritüelleriyle sunan bu anlatılar, edebî eserin de çıkış noktası sayılır.

Rönesansla başlayan edebî eserin kaynağını mitolojide arama veya mitolojiyi edebî esere dâhil etme hususu günümüze kadar sürdürüle gelmiştir. Fakat bu süreç; çeşitli akımlar, anlayışlar ve görüşler çerçevesinde şekillenerek ilerlemiş, mitolojik anlatılar türlü bağlamlara taşınmıştır. Günümüz edebiyatına yön veren postmodernizm, yazılı ve sözlü her türlü anlatıyı metinlerarasılık ilkesine dayanarak dönüştürüp esere taşıyarak çok sesli metinler oluşturmada, mitolojik anlatılar da bu dönüşüme tabi olmaktadır. Çağdaş Türk edebiyatı yazarlarından Sema Kaygusuz, bunun bir örneğini *Yere Düşen Dualar* adlı romanında verir. Postmodern bir anlayışla kaleme alınmış olan bu eser, iki ayrı olay örgüsünün Çingene¹ mitolojisine ait belli başlı varlıklar ve unsurlarla oluşturulduğu çok katmanlı bir romandır.

Başlarda öykücülüğüyle öne çıkan, ardından romanlarıyla adından söz ettiren Kaygusuz ile ilgili yapılmış birçok makale ve tez çalışmasının yanı sıra söyleşiler ve röportajlar da bulunmaktadır. *Yere Düşen Dualar* Kaygusuz'un hem yapı hem de içerik itibarıyla tartışılan romanlarından biri olmasına rağmen onun Çingene mitolojisi ile ilişkisi, çalışmalarda yüzeysel bir işleyişle sınırlı kalmıştır. Oysa romanın ana katmanına hâkim olan Çingene mitolojisinin hem gerçek bir kurguyla birleştirilmesi hem de fantastik bir yeniden yazımla işlenişi dikkate değerdir.

Makalenin amacı, *Yere Düşen Dualar* romanındaki ana katmanına hâkim olan Çingene mitolojisine ait unsurları tespit etmek ve bu unsurların ne ölçüde veya nasıl romana uyarlandığını mitolojik bağlamları ile birlikte ortaya koymaktır.

¹ Çalışmada terminolojik bir tutarlılık sağlamak amacıyla “çingene” ifadesi tercih edilmiştir. Türkçenin söz varlığında maalesef “çingene” ifadesi küçümseyici, alaycı göndermelerle deyimlerde veya kalıplaşmış söz öbeklerinde yer bulmaktadır. Ancak bu ötekileştirici yakıştırma bilimsel terminolojiden uzak, pejoratif bir yaklaşımdır. Akademik metinlerde yer bulan çingene tanımı, herhangi bir olumsuz çağrışım içermeksizin Avrupa literatüründe hâlen kabul gören ve oldukça köklü bir topluma verilen addır (Wlislocki, 1891; Lecouteux, 2018; Woloch, 2014; Pabano, 2007; György ve Karsai, 2001).

1. Sema Kaygusuz'un Kurgudan Anlatıya Uzanan Edebi Anlayışı

Deneysel metinlerin çeşitlenmeye ve edebiyatımızın ana gövdesine bağlanma zorunluluğunu terk etmeye başladığı 1990'lı yıllarda edebiyat dünyasına adım atan Sema Kaygusuz, dönemin her biri gerçek kazanımlar olarak nitelendirilebilecek isimleri arasında sayılır. Bu yıllardaki edebi anlayış on yıldır durağanlaşmış olan öykücülüğün canlanmasını sağlarken Kaygusuz da bu duruma katkıda bulunan genç yazarlardan biri olur. Yakın geleceğini herkese merak ettiren yaratıcılığı ve dili amaçları arasında gören tutumu, Kaygusuz'u dönemin diğer genç yazarlarından ayırarak özgün bir konuma taşır. 1997 yılında yayımlanan ilk öykü kitabı *Ortadan Yarısından* ile dâhil olduğu edebiyat camiasında aldığı eleştirilere cevabını 2000 yılında yayımlanan *Sandık Lekesi* ile vererek önemli bir çıkış yapar ve Cevdet Kudret Edebiyat Ödülü'ne lâyık görülür (Gümüş, 2019, ss. 90-95; Kavukçu, 2000, s. 16). 2002 yılında yayımlanan *Doyma Noktası* ve 2004 yılında yayımlanan *Esir Sözler Kuyusu*'ndan itibaren öykü türüne ara vererek romana yönelir. 2006 yılında çıkan ilk romanı *Yere Düşen Dualar*'ı 2009 yılında *Yüzünde Bir Yer*, 2012 yılında çıkan öykü/anlatı türündeki *Karaduygun* ile 2015'te çıkan ve Yunus Nadi Ödülü'nde birinciliğe lâyık görülen son romanı *Barbarın Kahkahası* izler.

Sema Kaygusuz'un eserlerini önemli ölçüde besleyen kaynağın halk anlatıları ve inançları olduğunu söylemek mümkündür. Öykülerinde daha çok toplumsal dokuya ait bir takım maddi ve manevi öğelere yer veren Kaygusuz, bunları kimi zaman tema bağlamında işlemeyi tercih eder. Kültürel bellek unsuru olarak öykülerde hayvan ve bitki motiflerine yaslanılırken ad verme, muska ve büyü, yağmur duası veya sembolik renkler de toplumsal ritüel olarak Kaygusuz'un öykülerinde ele alınır (Yılmaz, 2021, ss. 500-507). Romanlarda bu unsurlara ek olarak halk anlatıları ve mitlerle yoğrulmuş kurgularla karşılaşılır. Söylenceler, halk hikâyeleri, kutsal metinler, mitsel figürler ve destanlarla zenginleştirilmiş bu metinlerde Kaygusuz, ortaya koymak istediği insanlık hâllerini bu yolla pekiştirmeye çalışmıştır. Bunun yanı sıra hikâyelerine derinlik katmak amacıyla yer yer kutsal veya tarihi kişilikleri romana dâhil ettiği görülür (Yener, 2010, s. 52). İlk insanı şimdiki insanla, geçmişi bugünle, ilkeli uygarla birleştirme arzusu; Kaygusuz'un romanlarında göze çarpan detaylardan biridir. Uygarlığın veya uygar olanın doğa/doğal/barbar karşısındaki görünümünün gösterildiği romanlarda bu kavramların birbirleriyle uyumu, etkileşimi veya sürtüşmesi sık sık işlenir (Dişçi, 2023, s. 480). Nitekim *Yere Düşen Dualar*, iki ayrı bölümle bu karşıtlıkları ve etkileşimleri en belirgin biçimde yansıtan romanlardandır.

Birçok okuma derinliğine seslenebilen *Yere Düşen Dualar*'da “yazın”ın şiirsel, masalsı, destansı vb. birçok yapılarından faydalanılmış, ortaya kesintisiz bir bütün çıkarılmıştır. Çingene mitolojisinin yeniden yazımla dâhil olduğu romanda lirik bir dille, manzum ağıtlar ve dualarla anlatıya arkaik bir tını verilmiş; adeta Gılgamış'ın, Homeros'un, Dede Korkut'un soluğunun duyumsandığı bir kurgu

yaratılmıştır (Ormancı, 2006, s. 3; İnci, 2006, s. 6). Çoksesliliğin özgün örneklerinden biri olan *Yere Düşen Dualar*, bu anlamda incelenmeye değer bir yapı arz etmektedir.

2. Postmodern Kurgunun Mitik Evrene Yolculuğu

Bir tür ortaya çıkış anlatıları olan mitler, en eski zamanlarda oluşmuş ve günümüze kadar aktarılagelmiş olan kutsal hikâyeler bütünüdür. Mitler evrenin, dünyanın, yaşamın, insanın vs. nasıl var olduğunu doğaüstü varlıklarla anlatsa da gerçeklik anlatıları olarak anılır. Çünkü bunlar; evren gibi, insan gibi, yaşam gibi bugün gerçekten var olan, yaşayan veya varlığını sürdüren olguların ya da varlıkların gerçekliğini kanıtlamış öyküleridir. Bu yönüyle doğaüstü unsurlar barındırmasına rağmen masal gibi diğer olağanüstü yapıdaki sözlü anlatılardan ayrılan ve insanlığı bugünkü durumuna getirmiş olan önemli anlatılardır. Eğer bugün insan ölümlü, cinsiyetli, toplum hâlinde yaşayabilen ve yaşaması için belli kurallara göre çalışması gerektiğinin bilincinde olan bir varlıksa mitler sayesinde olmuştur. Kısacası eğer insan var olmuşsa bunu doğaüstü varlıkların başlangıçta göstermiş olduğu yaratıcı etkinliklere borçludur (Eliade, 2016, ss. 17-24).

Mitolojinin işlevi, uyanan bilincin kendisini besleyen kaynakları olduğu gibi kabul etmesini ve kişinin kendisiyle, kültürüyle, evrenle ve bunların sırrıyla uyum içinde yaşayabilmesini sağlamaktır (Campbell, 1994, ss. 14-16). Bu işleviyle mitler, Transilvanya kökenli oldukları görüşü baskın olan Çingeneler gibi azınlık halkların farklı topluluklar içinde yaşayabilmelerine olanak tanır. Zengin kültürleri ve köklü geçmişleriyle Çingeneler, özellikle Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde ve Türkiye'de dağınık hâlde yaşayan ve yalnızca bir kısmı yazıya aktarılabilmemiş olan çeşitli anlatılara sahip halklardır. Bir yazı dillerinin olmayışına ve genellikle içinde yaşadıkları toplumun kendilerine olan olumsuz bakışlarından dolayı kendi inançlarını yansıtamamalarına karşın (Berger, 2000, ss. 13-14) birçok araştırmacı, Çingenelerin mitolojisini derlemeyi başarmıştır. Günümüzde bu kaynakların okura ulaşmasına sözlü anlatılara popülerlik kazandıran postmodernizm sayesinde edebî eserler de katkıda bulunmaktadır.

Çingene mitolojisinin postmodern çizgideki kurgusal eserlerde yer bulması, postmodernizm ile çokkültürlülük arasındaki ilişkiye işaret eder. Çünkü postmodern teori, birleştirici ve totalleştirici teori tarzlarını toplumsal alanın farklılaşmış ve çoğul mahiyetini karanlığa gömerken politik açıdan uyumsuzluk ve homojenlik lehine çoğulluğun, çeşitliliğin ve bireyselliğin bastırılmasını gerektiren ve indirgemeci olan Aydınlanma'nın rasyonalist mitleri oldukları gerekçesiyle reddeder (Best ve Kellner, 2001, s. 57). Büyük anlatıları sorgulayan, tek kültürü temel alan anlayışın karşısında duran postmodernizm, mikro ölçekli yaklaşımları önceleyerek bütünlüğün egemenliği karşısına merkezin dışında kalanları çıkarır. Lyotard'ın (1990, s. 98) "Gelin bütünlüğe karşı savaş başlatalım, gelin sunulmayana tanıklık edelim, farklılıkları etkin kılıp, adın onurunu

kurtaralım” ifadeleriyle karşılık bulan bu yaklaşım, postmodern metinlerin çokkültürlülüğü odağına almasının hazırlayıcısıdır.

Postmodern sanatçı veya yazarı felsefecinin konumunda gören Lyotard, postmoderni “modernin içinde sunulamayanı, sunumlanmanın kendisinde ileri götüren” olarak değerlendirir (1990, s. 97). Bu bağlamda postmodern yazar, modernden ayrılarak farklı anlatım yolları dener. Bu tutumun sonucuyla postmodern metinlerde akla karşı hayal gücü, bilinçli egemenliğe karşı bilinçdışı farklılık, pozitif söz edimlerine karşı performatif söz edimleri ve makro anlatılara karşı mikro anlatılar önem kazanır (Lucy, 2003, s. 116). Postmodern yazarın karşıtlıklar üzerinde bilinçli bir tercihle kurduğu metin; çokkültürlülüğü, farklılıkları ve çok katmanlılığı önemseyen çoğulculuk ilkesine dayanan bir yapı oluşturur. Bu temel yapı, postmodern metinlerin aktüel ele alışıının yanı sıra tarihsele karşı yaklaşımında da belirleyicidir.

Yeniye odaklanan modernizmin aksine postmodernizm, geçmişten gelen ve potansiyel olarak tarih içinde duran bazı öğeleri güncelleştirerek yeni bir bağlamda kullanmaya çalışır. Edebî eserde eski dönemlerin anlatılarının, romanlarının veya oyunlarının kahramanları çağdaş metinlerde kol gezer. Yeni metinlerin grotesk oluşumlarının içinde eski metinlerin hümanist motifleri, arkaik bir görünümle çağın yeniliğine uygun olarak dönüştürülürler (Akay, 2002, s. 99; Ecevit, 2004, s. 138). Metinlerarasılık adı altında birleşen bu uygulamalar sayesinde, bir eseri okurken başka birkaç eseri de tanıma veya hatırlama fırsatı bulan okur aracılığıyla eski metinler de güncel tutulur.

Bir metnin kendisinden önce oluşturulmuş metinlerden hiçbir zaman tamamen bağımsız olamayacağı görüşü, metinlerarası yöntemlerin dayanak noktasıdır. Bu noktadan hareketle eski metinler, yazarlar tarafından bilinçli olarak yeni metinlere parçalar hâlinde sokulur, taklit edilir veya bir bütünün içine yedirilerek farklı bağlamlarda işlenir. Bu işlemler; alıntı, gönderge, aşırma, anıştırma, parodi, ironi, pastiş, anlatı içinde anlatı, palempsest, kolaj ve yeniden yazma gibi birçok farklı başlıklarla anılmaktadır. Bu kavramlar yeni sayılsa da olgu, yazının yapıcı bir unsuru olarak çok eskilere dayanır. Ne var ki, yeni metnin önceki metinlerden ayrı olarak yazılamayacağı ve her metnin yazınsal gelenekten izler taşıdığı mottosuna tutunma, çoksesliliği önemseyen postmodern yazarlarla birlikte yaygınlık kazanmıştır (Aktulum, 2000).

Bu düsturla kaleme alınmış postmodern eserlerden biri de günümüz yazarlarından Sema Kaygusuz’un romanı, *Yere Düşen Dualar*’dır. “Üzüm” ve “Altın” başlıklı iki bölümden oluşan romanda “Üzüm”ün gerçekçi kurgusuna karşılık “Altın”da masalsi, arkaik bir anlatım söz konusudur. Bu anlamda “Altın” bölümü, “Üzüm”ün alegorik kurgusu gibidir. Bu iki somut ismin romandaki izdüşümünü Kaygusuz şöyle ifade eder: “Üzüm insana benziyor. Hamlıktan şaraba doğru ilerleyen bir büyüme süreci. Altın ise hermetik bir süreç. Ruhun

altınlaşması ve hakikate erişmesi. İkişi birbirini tamamlıyor.” (Öztop, 2006, s. 52).

Bir ada kasabasının panoramasının çizildiği “Üzüm” bölümünde, annesi tarafından terk edilmiş, alkolik bir babayla yaşayan, bir kenarda unutulmuş kitaplarla kendine bir dünya kurmaya çabalayan kütüphane çalışanı Leylan Karaca’nın gözünden adanın genel yaşantısı verilir. Kaygusuz’un insana benzettiği üzüm, ada halkının geçim kaynağı olmasıyla da bölümün temelini oluşturur ve onların yaşantısıyla paralel olarak anlatılır: “Üzümle aramızda gizli bir kardeşlik var. Onu en çok yok zamanlarından tanıyorum. Üzümün hiç olduğu, felakete uğramışçasına soyunun kurduğu zamanlardan...” (Kaygusuz, 2006, s. 41).

İkinci bölüm “Altın”da başta sol gözü olmadığı için Sağgöz lakabıyla anılan ve sol gözünü kazandıktan sonra Yâşur adıyla karşımıza çıkan karakterin masalsi serüveni anlatılır. Yâşur’un babasının bir nehirden topladığı ve Yâşur ile annesine miras bıraktığı altın, yine bölümün kaynağını oluşturur ve sembolik anlatımlarla sunulur:

Denize yansıyan Yâşur’la kendini kıyaslamakta haklıydın. Oradaki Yâşur senin olasılığındı. Hep var olan, ama hiçbir zaman açığa çıkamayacak bir asaletti suya yayılan. Deniz suyunun her dalgasının on bin damlacığının ikisinde bulunan altının açığa çıkmasının olanaksızlığı gibi. Yine de düşün Yâşur! Bir deniz... Düşlemindeki altını sürekli parlatıyor. Oysa sen bünyedeki on binde bir olasılıkla yetinmektense, görünürlüğünü kanıtlayacak duygular peşindesin hep (Kaygusuz, 2006, ss. 323-324).

“Altın” bölümü, Çingene mitolojisinin belli başlı kişileriyle veya olaylarıyla yeniden kurgulanmış hâli olmasının yanı sıra kurgu itibarıyla da masalsi/destansı bir yapıdadır. Olağanüstü unsurların baskın olduğu bu bölümde başkahramanın birtakım olayların üstesinden gelmesi ve erginleşmesi gereklidir. Dolayısıyla Joseph Campbell’in (2019) olağanüstü anlatılar için oluşturmuş olduğu sıralama ve sınıflandırma, romanda Yâşur için de geçerlidir. Kahramanın macerasını “Yola Çıkış”, “Erginlenme” ve “Dönüş” adı altında üç ana başlıkta inceleyen Campbell’in bu sıralaması, romanda “Altın” bölümünün çatısını oluşturur. Yâşur, babasının ölümü üzerine annesi Ecmel ile başlayan yolculuklarında henüz çocukluktan çıkamadığı için başlarına gelen olaylarla başa çıkacak yetkinlikte değildir. Fakat onları donmak üzereyken kurtaran Manuş’un evindeki iyileşme sürecinde sol gözünün açılması, ölen atları Yâşur’un adını alması ve Manuş’un ona altın bir yüzük hediye etmesiyle macerası başlar. Annesini Manuş’un evinde bırakarak tek başına çıktığı yolculukta çeşitli şehirler dolaşarak güreş müsabakalarına katılır. Bu esnada halkın Hünsa olarak andığı bir kadın şarkıcının peşine takılmış gibi görünse de aslında aradığı kişi, kendisidir. Kendi erginliğine ulaşmak için verdiği çeşitli sınavlardan geçtikten sonra annesiyle birlikte babasının ölmeden önce anlattığı asıl memleketlerine dönerler. Kaygusuz,

metaforik olarak tasarladığı “Altın” bölümünü (Alpan ve Gümüş, 2009, s. 74) geleneksel anlatıların çatılarına göre düzenlemiştir.

Romanın bu bölümünün yapısal özelliği de “Üzüm” bölümünden farklı olarak, olayların arasına serpiştirilmiş, bahsi geçen olayla ilgili olan şiirlerle ilerlemesi ve romanın şiirle son bulmasıdır. Bu durum akla mitoloji kitaplarında masallar ve halk anlatılarının yanı sıra şiirler ve şarkılarla özetlenen olay ve durumları getirir. Kaygusuz, içerikle birlikte “Altın” bölümünün yapısını da mitolojik kaynaklara sadık kalacak şekilde oluşturmuştur.

Yere Düşen Dualar'ın metinlerarası bağlamda güncelleştirerek kurguladığı veya belli başlı unsurlarından faydalandığı asıl anlatı, Çingene mitolojisidir. Bu anlatıların olağanüstü varlıkları, romanda çoğu yerde olağan bir varlığa evrilmişken bazıları arkaik lanetlerini hâlen üzerlerinde taşır. Kimi bölümlerde ismen beliren mitolojik varlıklar, kimi zaman ait olduğu bağlamın tam zıddını karşılayacak şekilde donatılmıştır. Kaygusuz bu eserinde mitolojik atmosfer ile kurgu metni belli bir düzen veya kurala bağlı kalmaksızın birbirine eklemlemeye çalışmıştır, denilebilir.

3. Çingene Mitolojisinin *Yere Düşen Dualar*'daki İzdüşümü

Postmodern düşüncenin çoksesli, çokkültürlü, çok yönlü yaklaşımını benimsemiş, kısacası çoğulcu anlayışın satır satır izlenebildiği *Yere Düşen Dualar* romanının ilk bölümü, “Üzüm”de benimsenen metinlerarası yöntem alıntı ve gönderge ile sınırlı kalmışken ikinci bölüm, “Altın”a yeniden yazma metodu hâkim olmuştur. Alıntıyı bir metnin başka bir metindeki en somut hâli olarak açıklayan Kubilay Aktulum, buradaki amacı başka bir metne ait kesitle yeni metne bir anlam yükleme şeklinde ifade eder. Başka bir metinden doğrudan alıntı yapmadan, yalnızca ismen yapılan bir alıntıyla okuru o metne yönlendirme yöntemi gönderge adıyla anılır (2000, ss. 94-101). Yeniden yazma yöntemi ise bir metnin ayrışik unsurlarını toplayıp yeni metinde anlamlı bir bütünlük oluşturacak biçimde, okuru açık veya kapalı yönlendirmelerle önceki metne gönderecek şekilde uygulanmaktadır. Bu yöntem, başka yazarlara ait metinlerin veya o metinlere ait kesitlerin yeni metinde dönüştürülmesiyle sınırlı kalmaz, yeniden yazılan metin artık eski metnin yeni versiyonu gibidir. Yazar, bunu yaparak eski metni kendi metninde derinleştirerek işlemeyi amaçlayabilir (Aktulum, 2000, s. 236). Bu anlamda romanın özellikle “Altın” bölümü, Çingene mitolojisinin bir kurgu bütününde yeniden ele alınmış modern bir versiyonu sayılabilir.

İki ayrı bölümden oluşan *Yere Düşen Dualar*'da mitolojik unsurlar her iki bölümde de görülebilmekteyken “Üzüm”de adada yaşayan Çingenelerden Çingeneliğiyle övünen tek kişi olan Latife Keşal üzerinden verilen bilgiler, “Altın”da kurguya dönüşür. Geçimini en bilinen Çingene mesleklerinden biri olan falcılıkla sağlayan Latife Keşal, Leylan'a baktığı kahve fallarının birinde

ikinci bölümde Yaşur'un başından geçecek olan her şeyi kısa kısa anlatır (Kaygusuz, 2006, ss. 79-80). Bir anlamda bu fal, "Altın" bölümünün özeti niteliğinde, Latife Keşal'in ırkına ve tarihine bir geri dönüştür.

Latife Keşal'in hayatını ikinci bölümde farklı bir kurguyla karşımıza çıkacak olan Kessali'ler gibi kurgulayan Kaygusuz, Keşal soyisini de aynı soyun devamı olduğunu belirtecek şekilde seçmiştir. Bu bölümde mitolojideki Kessali'yi gönderge yöntemiyle anan Kaygusuz, Latife Keşal'i şöyle anlatır:

Transilvanya'daki atalarından miras kalan soyadı, intikamcı bir Çingene perisinin dulluğa prangalı yazgısını sürdürmekle beraber, Latife'nin söz söyleme yeteneğiyle birleşerek, adanın bayağı dedikodularına efsanevi bir nitelik katan gösterişli bir kahraman yapmıştı onu. Latife Keşal, Çingene mitolojisindeki Kessali gibi hayatlarımızı sise boğmuş, su damlacıklarıyla ıpslak, hayale doymuş başka bir hayat koymuştu önümüze (Kaygusuz, 2006, s. 85).

"Dulluğa prangalı" hayatında beş kere evlenmiş olan Latife Keşal, her evliliğinde çocuklarını daha dünyaya gelmeden kaybetmiştir. Üstelik her defasında doğmamış beş çocuğunun ardından kocalarını da kaybederek Kessali'lerin trajik kaderini paylaşmıştır (Kaygusuz, 2006, s. 85).

"Üzüm"de Latife Keşal ile özdeşleştirilerek sunulan ve gönderge yöntemiyle anılan Kessali, "Altın"da Yaşur'un yolculuğunda karşısına çıkan ve benzer laneti yaşayan karakterlerden biri olarak yeniden yazma tekniğiyle ele alınmıştır. Manuş tarafından kovulduktan sonra gittiği şehirde valilik yapan ve kaderi "müebbet dulluk" olan kadının adı Kessali'dir. Aşkını hissettirmedeki cömertliğine karşın kocalarını birer birer başka kadınlara kaptırmış olan Kessali, efsanedeki Sislerin Kızı Kessali'nin şimdiki Kessali'ye, yani kendisine nasıl hâlâ hükmedebildiğini anlatır:

Üstünde yaşadığı yüksek kayalıklardan aşağıya saçlarını salarak ta vadileri ve ovaları sisle örtmekten başka pek bir işi olmayan en eski Kessali'nin, bekâretine prangalı doksan dokuz yıllık ömründe bir kez bile gerdeğe giremediği kocalarının bir bir ölmüş olması, Vali Kessali'nin bugünkü yaşantısını lanetlemesi yetmezmiş gibi; umutsuz evliliklerine kıs kıs gülen bütün yerleşim halkı ve ölüm korkusuyla başka kadınlara sarılan bütün damatlar, inancın kan dökücü gücüne aldanarak, sislerin ardında yاپayalnız bırakıyorlardı onu (Kaygusuz, 2006, ss. 263-275).

Konuşmanın ardından Azap ile gerçekleştirdiği güreş müsabakasındaki zaferinden dolayı Yaşur'a yakut bir kolye hediye eder. Onu uğurlamadan önce de kendisine baktığında Sislerin kızı Kessali'yi mi yoksa Vali Kessali'yi mi gördüğünü sorup Yaşur'dan Vali Kessali cevabını alır.

"Altın" bölümündeki Kessali, aynı öykünün farklı bir kurgusuyla, mitolojideki Keshalyi anlatısının ana hatlarıyla oluşturulmuş bir uyarlamadır. Kessali,

Çingene mitolojisindeki adıyla Keshalyi (keş “ipek” veya keşa “saç” sözcüklerinden geldiği düşünülmektedir) ipekten oluşan anlamında, saçlarının ipek gibi yumuşak olmasından dolayı atfedilen orman ve dağ perileridir. Bu periler, üstünde yaşadıkları yüksek kayalıklardan aşağıya saçlarını salıp vadi ve geçitlerde dalgalandırarak sis oluşturur, başlarını salladıklarında ise dolu yağdırırlar. Bunlar Sis Kralı’nın, Güneş Kralı’nın yaktığı karısının üzüntüsüyle sarayından kovduğu kızlarıdır. Bütün kışı uyuyarak geçiren Keshalyi’ler ilkbaharda tekrar görünür olurlar. Ancak doksan dokuz yaşına geldiklerinde çocuk sahibi olabilen Keshalyi’lerin insanlarla arası bakire kaldıkları sürece iyidir. Bir Keshalyi sadece bir erkeği sevebilir ve ondan tek bir çocuk doğurabilir. Fakat bu çocuk da doğduktan kısa bir süre sonra ölecektir. Yaslı anne o zaman dağların yüksek yerlerine kaçacak, o ana kadar bembeyaz olan yüzünü keder kaplayacak, sis grisi elbisesi siyaha dönecektir. Çocuğunun ardından çok geçmeden kocası da ölünce Keshalyi üzüntüden saçlarını yolup tarlalara saçar. Bu saç telleri daha sonra örümcek ağına dönüşecek, çocuk sahibi olamayan eşler de bu ağları ayın doğmasıyla birlikte yiyerek şifa bulacaklardır. Kendi lanetli kaderini değiştiremeyen Keshalyi, bir çocuğa hayatı boyunca şans vermek isteyebilir ve bunu istediğinde çocuğa boynuna takacağı kırmızı bir ip doker (Berger, 2000, ss. 62-63; Wlislöck, 1891, ss. 11-14).

Mitolojide yüksek kayalıkların, vadilerin ve geçitlerin sahibesi konumunda olan Sis Kızları’nı Kaygusuz, “Altın”da Vali’ye dönüştürerek onlara güncel bir sahiplik atfetmiştir. Bakire kaldıkları sürece insanlarla ilişkilerinin olumlu olduğu, doksan dokuz yaşına kadar çocuk sahibi olamadıkları ve çocuk sahibi olduklarında da hem çocuklarını hem de kocalarını kaybetmeleri laneti, romanda sadeleştirilerek müebbet dulluğa dönüştürülmüştür. “Üzüm” bölümünde Latife Keşal, mitolojik bir varlığın moderne evrilmiş hâli olarak Keshalyi’leri sembolize edecek şekilde, beş çocuğunu ve beş kocasını kaybettiği trajik bir öyküyle sunulmuştur. Dolayısıyla romanda Latife Keşal, mitolojik Keshalyi’lerin yalnızca bu lanetlerini sürdürmekle mükelleftir. Vali Kessali’ler için böyle durumlar söz konusu olmasa da onları lanetli bir görünüme sokan hadise, kocalarının kendilerini sürekli başka kadınlarla aldatması olmuştur. Üstelik başka bir adamla evlenerek yeniden şansını deneyen Kessali’ler için durum değişmez ve aldatılma sürekli tekrür eder. Kessali’nin Yâşur’a hediye ettiği yakut kolye de Keshalyi’lerin çocuklara verdiği, kırmızı ipten dokunmuş şans kolyelerini anımsatmaktadır.

“Üzüm”de mitolojik arka planı hakkında özet bir bilgiyle ve yer yer alıntılarla sunulan, “Altın”da bir kurgunun parçası olarak yeniden yazma tekniğiyle karşımıza çıkan mitolojik unsurlardan biri de Butyakengo’dur. Sırp ve Türk çingenelerinin inancında “çokgözlü” anlamına gelen Butyakengo, çingelerin bedeninde yaşayan koruyucu bir ruhtur. İnanca göre ölen bir kişinin ruhunun bir kısmı dünyada kalır ve ailenin geride kalan üyelerinin bedenine girer. Kural

olarak babanın ruhu en büyük oğluna, annenin ruhu ise en büyük kızına geçer. Eğer ailede başka kardeşler varsa onlara da büyük büyük babalarının veya büyük büyük annelerinin ruhu geçecektir. Bu koruyucu ruhun görevi vücudunda bulunduğu insanı yaklaşan bir tehlikeye karşı uyarmak ve her durumda insanı korumaktır. Kişi hastalandığında veya uyuduğunda bedeni terk eden ruh, iyileştiğinde veya uyandığında tekrar döner. Uykudayken terk etmesinin nedeni, kişi uykuda olduğunda onun bedenini değil eşyalarını korumakla mükellef olmasından kaynaklıdır (Wlislocki, 1891, ss. 43-46).

“Üzüm” bölümünde Kaygusuz’un adalı Çingenelerin alın kemikleri altında yaşadığına inandıkları koruyucu ruh olarak tanımladığı Butyakengo hakkında kısa bir bilgi verilir ve mitolojideki anlamları, Latife Keşal ile karşılaştırılır. Beş çocuğunun tamamını doğurmadan kaybeden Latife Keşal, annesinden ve anneannesinden kalan ruhun yaşadığı alını hüznle okşarken kendi koruyucu ruhunun yuvasız kalacağını bilincindedir (Kaygusuz, 2006, ss. 111-112).

“Altın”ın son bölümlerinde tekrar beliren Butyakengo, kendisini Yâşur’a madenci olarak tanıtır. Ona vereceği kırbaç cezalarını ve nedenlerini açıkladığı bu bölümde, Yâşur’un iyi ve kötü tutumları gerekçeleriyle birlikte Butyakengo tarafından bir bir sıralanır. Butyakengo Yâşur’un her kötü hareketinde kırbaç cezasını artırır veya olumlu davranışlarına göre bu cezaları siler. Buradaki önemli detay, Butyakengo’nun Yâşur’a aslında eskiden birlikte olduklarını fakat Yâşur’un dereye yıkandığı sırada onu yitirdiğine dair olan itirafıdır (Kaygusuz, 2006, ss. 319-320). Yâşur dereye yıkandığı esnada, o günlerde hâlen tek göze sahip olduğu için Sağgöz olarak anılmasına karşın kendini suyun yansımada iki gözü olan, normal bir insan suretinde görür. Fakat bu suretteki gözlerin bakışları fazlasıyla kandırılmış, yorgun bir intiba verir. Bunun yanı sıra yüz çizgilerinin derinleşmiş olduğu ve sakallarının belirginleştiği yani Yâşur’un yaş almış olduğu da yansımada görülmektedir. Bu durumu Kaygusuz “Babasının bin değişik hüznünü taşıyordu yüzü, babasının bin değişik ölümünü.” (Kaygusuz, 2006, ss. 195-196) şeklinde ifade eder.

Yere Düşen Dualar’da Butyakengo’nun sembolik olarak ölen babasından Yâşur’a geçen bir ruh olduğu ve onu babasının yerine, yaptığı kötülüklerden dolayı cezalandırdığı görülmektedir. Bunu Kaygusuz, Butyakengo’nun nehirde yıkandığı ana kadar Yâşur’la birlikte olduğu itirafıyla vermektedir. Fakat Yâşur’un bedenini terk etmesi, mitolojide olduğu gibi hastalık veya uyku anına değil, çocukluktan erişkinliğe geçiş dönemine denk düşer. Yâşur, nehirde yıkandığı esnada suyun yansımada gelecekteki kendini, yetişkin hâlini görür. Bu bölüme kadar annesinin sözünden çıkmayan bir çocuk iken kendi yansımasını gördükten sonra yetişkinliğe adım atacak, sol gözü açılacak ve yetişkinliğin bir gereği olarak masumiyetini kaybedecektir. Nitekim bir sonraki bölümde kendisini iyileştiren Manus’a karşı başkaldıran tavırlarla başlayan bu erişkinlik, daha başka olumsuz olaylarla romanın sonuna dek sürer. Butyakengo’nun

madenci görünümüyle tekrar karşısına çıkması ona yaptığı kötülükleri ve iyilikleri hatırlatmak ve bu tutumlarına göre onu cezalandırıp erdemli bir insan olmasına yardımcı olmak içindir. Her kötü tutumuna verdiği kırbaç cezasını olumlu davranışlarında silerek ilerler ve sonuç olarak Yâşur yalnızca bir kırbaç cezası alır. Fakat bu tek kırbacın izi, sırtına silinmez bir biçimde işlenir.

Latife Keşal'in kaderi ve onun Çingene inancı üzerinden verilen Keshalyi ismini taşıyan periler ile Butyakengo adındaki koruyucu ruhlar haricinde "Üzüm" bölümünde Çingene mitolojisi ile ilgili metinlerarası bir ögeye rastlanmaz. Kaygusuz, birbirine misinalarla bağladığını ifade ettiği (Alpan ve Gümüş, 2009, s. 74) bu iki bölümün ilkinde ipuçlarını verdiği Çingene mitolojisinin modern kurgusunu "Altın" bölümüne saklamıştır. Yaşamı bir devinim içinde, birbiriyle çelişen bileşenlerle ele alan postmodern yazarın amacı, yaşamın karşıtlıklar arasındaki uyumunu ya da birleşimini vurgulamak değil, fizikten metafiziğe yayılan zıtlıkların oluşturduğu gerçekliklerden seçtiği parçalarla yeni bir kozmolojisi olan bir dünya yaratmaktır (Ecevit, 2018, s. 131).

"Altın" bölümünde şarkıcı Hünsa'nın peşine düşen Yâşur, şehir şehir dolaşarak çeşitli eğlencelere, düğünlere, güreş müsabakalarına katılır. Büyük bir şehirde Hünsa'yı sorduğunda onu, gösteriler için bilet satan ve birçok kişiyi tanıyan sirk sahibi Phuvus'a yönlendirirler. Güzel yüzlü bir adam olarak tasvir edilen Phuvus, aynı zamanda akıcı konuşmasıyla kendisini dinleyenleri hayran bırakan biridir. Yâşur, onun anlattığı hikâyeleri gözyaşları içinde dinler ve Kessali'nin hediye ettiği yakut kolyeyi Phuvus'a vererek oradan ayrılır. Bir sonraki bölümde Phuvus'un ağzından kendi hikâyesi, sirk gösterileri için topladığı cüceler, kamburlar, sakallı kadınlar, koca memeli erkekler, yapışık ikizler gibi bedensel farklılıklara sahip olan insanlarla ilişkisi anlatılır (Kaygusuz, 2006, ss. 277-291).

Mitolojide Phuvuş (phuv "toprak" ve manuş "insan" kelimelerinden gelir.) yer altında yaşayan, fakat sıklıkla yeryüzüne de çıkan toprak cinleri olarak anılır. Oldukça çirkin olan bu yaratıkların erkek olanlarının bedenleri kıllarla kaplıdır ve başlarında yalnızca üç altın saç teli bulunur. Yeryüzünde görünmez bir şekilde dolaşabilirken bu üç saç telini bir şapkayla gizlediklerinde herkes tarafından görülür hâle gelirler. Genç kadınları avlamayı seven Phuvuş'lar, kara bir tavuğun yumurtasında yaşarlar. Bu tavuğu öldürüp yumurtayı bir akarsuya atan kişi Phuvuş'un da varlığına son vermiş olacaktır (Berger, 2000, s. 76; Wlislöcki, 1890, s. 69, Wlislöcki, 1892, s. 165).

Gerçekte oldukça çirkin olan ve başlarındaki üç saç telini gizlemediği müddetçe görünür olmayan Phuvuş'un hikâyesini Kaygusuz, *Yere Düşen Dualar*'da kapalı, metaforik bir anlatımla işlemiştir. Romanda yüz güzelliğiyle öne çıkan Phuvus, mitolojideki lanetinden intikam almak istercesine bedeni kusurlu olanları sergileyerek yaşamını idame ettirmektedir. Oldukça gaddarca olan bu sergileme biçiminde yapışık ikizlerin ölümüne sebep olduğunda buna üzülmeyişi gibi,

onların cesetlerini de sergilemeye devam edip daha çok para kazanmadığına hayıflanır. Kaygusuz, mitolojideki Phuvus'un bedensel çirkinliğini romanındaki Phuvus'un gaddarlığına dönüştürerek çirkinliği ruha atfetmek istemiş gibidir. Mitolojideki Phuvus'un görünmezliğini ise başka insanları birçok gözün takdirine sunan bir gösteri ustası olacak şekilde düzenlemiştir.

Romadaki güreş müsabakaları ve gerek Yâşur'un karşısına çıkan gerekse diğer güreşçilerle yarışan karakterler, Çingene kavmi için önem taşıyan isimlerden seçilmiştir. İlk olarak Vali Kessali'nin düğününde gerçekleşecek olan güreş müsabakasında Zanko'yu görürüz. Azılı bir güreşçi olarak tanıtılan ve bölge halkının, özellikle de genç kızların sempatisini kazanmış olan Zanko, bu güreşin elbette galibi olur (Kaygusuz, 2006, ss. 267-269). Hermann Berger, Çingenelerin bizzat kendi sınıflandırmalarını esas alarak sunduğu tasnifte Kaldera, Gitano ve Manuş adlı üç başlıca kavimden söz eder. Bunlardan Kaldera (Caldera), Rumence kazan anlamına gelir ve bu kavim de kazancılıkla geçimini sağladığı için bu isimle anılır. Zanko ise, Berger'in çingenelerden bize ulaşan yegâne belge olarak nitelediği çingenelerle ilgili çalışmasında da bulunan Kaldera kavminin lideridir (Berger, 2000, ss. 5, 17).

Bir diğer güreş müsabakası, Yâşur ve Azap arasında gerçekleşir ve Yâşur'un galibiyetiyle son bulur. Yâşur'un romanda mağlup olduğu tek güreşçi, Mulo'dur. Yirmi altı kez elde ettiği galibiyetle başpehlivanlık unvanını elinde bulunduran Mulo, Yâşur'la öldüresiye bir güreş tutturur. Finalde Yâşur, ağır yaralı olarak yerde baygın yatarken annesi Ecmel, bir kahraman edasıyla gelip oğlunu kurtarır. Bu mağlubiyeti kendine yediremeyen ve Mulo'ya karşı beslediği kin sayesinde diri kalan Yâşur, annesinin yardımlarıyla iyileştikten sonra Mulo'yu bulup tekrar güreşe çıkar. Yüz yirmi kiloluk azılı güreşçi Mulo'yu havaya kaldırıp derebeylerinin önüne yıkarak bu defa galip olur. Böyle bir mağlubiyete dayanamayan Mulo, yerleri yumruklayıp tepinerek çılgık atmaya başlar ve koluna giren gençlerin yardımıyla, aklını kaybetmiş bir şekilde meydandan ayrılır (Kaygusuz, 2006, ss. 269-318).

Mitolojide Múlo, genellikle Kurt Adam veya Vampirle ilişkilendirilen, Kurt Adam'a yaratılış itibarıyla uzak olmakla birlikte daha ziyade vampire benzeyen bir yaratıktır. Ölü doğan çocuklardan türer ve otuz yaşına kadar bu dünyada yaşadıkten sonra ölümler diyarına geri döner. Kemiksiz olan vücudunda her iki elinin de orta parmağı, bu parmakları mezarda bırakmak zorunda olduğu için kesiktir. Dağlarda yaşayan Múlo'lar, Kaldera şefi Zanko'ya göre yaşayanlara musallat olan, kötü bir adamın gezgin ruhudur. Múlo'yu ak ve kara Múlo olmak üzere ikiye ayıran görüşler de vardır ve bu görüşe göre kara Múlo elbette kötü olanıdır (Wlislocki, 1891, s. 35; Lecouteux, 2018, s. 91).

Güreş için bu karakterleri seçmesinin sebebini Kaygusuz'un *Yere Düşen Dualar'ı* yazma serüveninde görebilmek mümkündür. Erdem Öztop ile yaptığı röportajda

Kaygusuz, *Yere Düşen Dualar*'ı yazmayı planladığı dönemde Tevrat'ta okuduğu, Hz. Yakup ile Allah'ın güreş tuttuğu bir bölümden bahseder ve bu bölümden etkilenecek güreş üzerine metinler okumaya başladığını ifade eder (2006, s. 51). Kaygusuz, bir yaratıcı ile bir peygamber gibi güçlü varlıkların güreşini *Yere Düşen Dualar*'a da yansıtmıştır. Evvla çingene kavminin lideri olan Zanko'nun çıktığı müsabakayla başlayan güreşler, yazarın sembolik karakteri olan Azap ile devam eder ve Mulo ile son bulur. Fakat Mulo, bu karakterler arasında olağanüstü güçlere sahip mitolojik geçmişinden dolayı en güçlü güreşçi olduğu için Yâşur'un ona önce mağlup olması gerekecektir. Bu durum da Yâşur'un mitik yolculuğundaki sınavı için gereklidir.

Kaygusuz, Çingene kavimlerinden meslek gruplarıyla anılan bazı toplulukların adlarını da bir sülale veya roman karakteri kılığında okur karşısına çıkarır. Romanda Vatraş'lar adıyla anılan ve V. Kessali döneminde memurluk yapan sülale, bunlardan biridir. Bu sülale, I. Kessali döneminden IV. Kessali dönemine kadar hizmetçilik, süt anneliği, kâhyalık, uşaklık gibi alt tabakaya ait işler yapmış; IV. Kessali döneminde ise zabıtlık, vergi memurluğu, cellatlık, inzibat, gardiyanlık, jurnalci, işkenceci, polis memurluğu gibi halkın saygısı ile birlikte nefretini kazandıran görevlerde yer almışlardır. V. Kessali'nin halkın desteğini alma arzusuyla başlattığı ayçiçeği yetiştiriciliği, halkın refahının artmasına yol açarken Vatraş'lara da yapacak çok fazla iş bırakmamıştır. Aynı zamanda V. Kessali'nin üniformaya olan nefreti, halkına zulmedenleri cezalandırma arzusuyla birleşince Vatraş'ların büyük bir bölümünü uzak şehirlere sürgüne göndermiştir. Aileden kalan dört üye ise düğün ve şölenlerde güvenliği sağlama görevleri haricinde ayçiçeği hasadındaki görevlerine dönmek zorundadır (Kaygusuz, 2006, ss. 262-263).

Kaygusuz'un romanında aktardığı söz konusu meslek gruplarının Çingene mitolojisinde Çingenelerin yaşama biçimleriyle özdeşleştiği görülür. Çingenelerin ortaya çıkışına dair çeşitli mitleri bir araya toplayan Claude Lecouteux; Sırp, Rus, Slovenya, Türkiye, Slovakya gibi birbirinden farklı coğrafyalardan anlatılara değinir. Buna göre farklı kabileler, bir cadının köpeğe dönüştürdüğü insan soyundan gelmektedir. Bunlar, büyüden kurtulup tekrar insan formuna döndüklerinde atalarının tamamının öldüğünü görürler. Bu insanlar, bugün farklı meslek grubunu oluşturan ve bu meslek gruplarıyla anılan insanların atalarıdır. Meslek grupları arasında ayakkabıcılar, kalaycılar, müzisyenler, marangozlar, duvar ustaları, bahçıvan ve çiftçiler vardır. Burada bahçıvan ve çiftçi olarak anılan grubun adı Vatraşi olarak geçer (Lecouteux, 2018, ss. 55-56). Hermann Berger'e göre ise Çingeneler, belli başlı kavimlere ayrıldıktan sonra kavim dışı kalanları icra ettikleri mesleklerle anmışlardır. Berger'in "Vatraşi" olarak nitelendirdiği çiftçi ve bahçıvanlıkla anılan bu grup, Romanya'daki çingene topluluklarından biridir (Berger, 2000, ss. 7-8).

Yere Düşen Dualar'da yer alan mitolojik isimlerden bir diğeri, Yâşur ve annesini donmaktan kurtarıp iyileştiren Manuş'tur. Romanda Manuş'un varlığı, Yâşur'un macerasında kilit bir noktada yer aldığı için mitolojideki karşılığı önem arz etmektedir. Hermann Berger Manuş'u, Kaldera ve Gitano'larla birlikte çingene kanı taşıdığını iddia eden üç ana çingene kavminden biri olarak tanıtır. Manuşlar, muhtemelen İndus kıyılarından gelen ve kendilerine Sindi de denen Orta Avrupa çingeneridir. Manuş'un (manuş) Çingene mitolojisinde tıpkı "âdem" kelimesinde olduğu gibi hem insan hem de adam anlamlarına gelen kullanımları bulunmaktadır (Berger, 2000, ss. 5-9, Wlislöcki, 1891, s. 129).

Romanda avcı olan Manuş, görevi Yâşur'u yaşayacağı maceralara hazırlamak olan bir üst akıl gibidir. Onun yanına Sağgöz olarak gelen Yâşur, sol gözünü kazanmış, Manuş'un kalender tavırlarla ahşap, çamur veya kumaştan malzemeler üretmesini hayran bakışlarla izlemiş, kendisine ve annesine olan karşılıksız yardımlarını dikkatle gözlemlenmiştir. Fakat iyileşip artık gitmek istediğinde Manuş, ona karşı çıkar ve bu itirazının Yâşur'un kulağına girmediğini gördüğünde de evden kovar. Manuş'un bu tavrının sebebi, Yâşur'un sol gözünü ve adını kazandıktan sonra büründüğü kibri fark edip bu kibirle başına alacağı belaları öngörmesinden kaynaklanır. Dolayısıyla Manuş, romanda olumlu mizacıyla öne çıkan, erdemi sembolize edecek şekilde kurgulanmış bir kişiliktir.

Geçmiş ile bugünün, fizik ile metafiziğin, yaratık ile insanın birbirinin yerine geçerek, kimi zaman birleşip eklektik bir yapı arz ederek boy gösterdiği *Yere Düşen Dualar* romanı, mitolojik bir anlatının başarılı bir yeniden yazmasıdır. Kaygusuz'un "tarih ötesinden anlatıyorsun hikâyeni; zamanın muammalı diliminde beliren bir hiçyurdun yabansı ama kesin imgelemiyle... başkasının hünerini kullanarak, sen yazıyorsun!" (Kaygusuz, 2006, s. 200) şeklinde ifade ettiği gibi eser, arkaik motiflerin hüneriyle yazılmış modern bir mitolojidir. Dış dünyadan çok içe dönen, içinde yaşadığı gerçeklikten kaçıp önceki metinlerin dünyasına sığınan postmodern yazarlar, oradan kendisine ikinci elden bir kurmaca gerçeklik yaratırlar (Ecevit, 2018, s. 110). Bu anlamda *Yere Düşen Dualar* da fal bakan, valilik yapan, güreşe çıkan veya sirk işleten mitolojik kahramanlarıyla ikinci el bir gerçekliğin sıra dışı bir kurgusudur.

Sonuç

Tarih öncesi devirlerden seslenen mitolojik anlatılar, varoluşundan bugüne insanlıkla karşılıklı etkileşim hâlinde bugünlere gelmiştir. Yazılı kültürle birlikte edebiyattaki işleniş yeni bir durum olmasa da postmodern yapıtlardaki görünümü, bu işleniş farklı bir usul kazandırmıştır.

Türk edebiyatının çağdaş yazarlarından Sema Kaygusuz, postmodern bir anlayışla *Yere Düşen Dualar* adlı eserini Çingene mitolojisinden ödünç aldığı varlıklar ve unsurlarla donatmıştır. Kaygusuz, "Üzüm" ve "Altın" başlıklı iki bölümden oluşan romanının ilk bölümüne yerleştirdiği Latife Keşal karakteriyle,

mitolojik varlıklar ve bağlamlardan izler taşıyan modern bir Çingene yaratarak okuru ikinci bölüme hazırlamıştır. Tamamen Çingene mitolojisine ait varlıklar ve öğelerle oluşturulmuş “Altın” bölümüne zamanın ve mekânın belli olmadığı masalsi bir atmosfer hâkimdir. Başkarakter Yâşur ve annesinin, babasının ölümüyle birlikte başlayan yolculukları ve serüvenleri, Çingene mitolojisinden arta kalan modern şehirlerde gerçekleşiyor gibidir. Keshalyi’lerden Butyakengo’lara, Phuvuş’lardan Múlo’lara pek çok mitolojik varlık romanda yerini almış, kimisi mitolojik bağlamından koparılmadan, kimisi de yeni bir kurguda Yâşur ve annesine serüveninde eşlik etmiştir.

Sema Kaygusuz, postmodernizmle önem kazanan çokkültürlülüğü yine postmodern düşüncenin öne çıkardığı sözlü ya da yazılı arkaik unsurları, Çingene mitolojisi ekseninde çok katmanlı bir yapıyla sunmuştur. Yazar böylelikle tarihsel süreçte içinde yaşadıkları toplumlarda ötekileştirilen ve dışlanan Çingenelerin mitolojik kökenlerini metinlerarasılığın sunduğu imkânlarla eserine taşıyarak hem onların zengin anlatılarını okura tanıtmış, hem de çok katmanlı bir metin ortaya koymuştur.

Kaynakça

- Akay, A. (2002). *Postmodern Görüntü*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Aktulum, K. (2000). *Metinlerarası İlişkiler*. Ankara: Öteki Yayınevi.
- Alpan, C. ve Gümüş, S. (2009). Ağacın Gözüne Bakmak. *Notos Öykü*, (18), 73-78.
- Berger, H. (2000). *Çingene Mitolojisi* (M. Y. Sağlam, Çev.). İstanbul: Ayraç Yayınları.
- Best, S. ve Kellner, D. (2011). *Postmodern Teori* (M. Küçük, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Campbell, J. (1994). *Yaratıcı Mitoloji* (K. Emiroğlu, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Campbell, J. (2019). *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu* (S. Gürses, Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Dişçi, Z. (2023). Uygarlık ve Huzursuzluklar: Sema Kaygusuz’un Eserlerinde Uygarlığa Eleştirel Bir Bakış. *İstanbul Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 63(2), 478-502.
- Ecevit, Y. (2004). *Orhan Pamuk’u Okumak*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ecevit, Y. (2018). *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eliade, M. (2016). *Mitlerin Özellikleri*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Gümüş, S. (2019). *Modernizm ve Postmodernizm*. İstanbul: Can Yayınları.
- György, R.F. ve Karsai, E. (2001). *Cigány-Magyar, Magyar-Cigány Szótár*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- İnci, H. (2006). Mistik Bir Büyüme Romanı: Yere Düşen Dualar. *Cumhuriyet Kitap*, (838), 5-6.
- Kavukçu, C. (2000). Sandık Lekesi. *Cumhuriyet Kitap*, (543), 16.
- Kaygusuz, S. (2006). *Yere Düşen Dualar*. İstanbul: Doğan Kitap.

- Lecouteux, C. (2018). *Dictionary of Gypsy Mythology*. USA: Inner Traditions.
- Lucy, N. (2003). *Postmodern Edebiyat Kuramı* (A. Aksoy, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Lyotard, J.-F. (1990). *Postmodern Durum* (A. Çiğdem, Çev.). İstanbul: Ara Yayıncılık.
- Ormancı, G. (2006). Sema Kaygusuz-Yere Düşen Dualar. *Varlık Kitap Eki*, (168), 1-3.
- Öztop, E. (2006). Sema Kaygusuz - İyi ve Kalıcı Edebiyat Metni Üretmekten Başka Amacım Olmadı. *Hürriyet Gösteri Sanat Edebiyat Dergisi*, (280), 50-52.
- Pabano, F. M. (2007). *Historia y Costumbres de los Gitanos*. Barcelona: Montaner y Simón Editores.
- Wislocki, H. von (1890). *Vom Wandernden Zigeunervolke*. Hamburg: Actien-Gesellschaft.
- Wislocki, H. von (1891). *Volks Glaube und Religiöser Brauch der Zigeuner*. Münster: Aschendorfschen Buchhandlung.
- Wislocki, H. von (1892). *Aus dem inneren Leben der Zigeuner*. Berlin: Verlag von Emil Felber.
- Woloch, C. (2014). *Tzigane: Le Poème Gitan*. Paris: Editions L'Harmattan.
- Yener, L. (2010). *Sema Kaygusuz: Hikâyeden Romana* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul.
- Yılmaz, E. (2021). Sema Kaygusuz'un Öykülerinde Kültürel Bellek. *Edebi Eleştiri Dergisi*, 5(2), 495-510.

İKİNCİ/YABANCI DİL OLARAK ÇOCUKLARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE OYUNLAŞTIRMA*

Gonca KIRBAŞ, Nazmiye TOPÇU TECELLİ**

Öz: Geçmişten günümüze çocukların eğlence ve oyun ihtiyaçları, dijital unsurların etkisiyle yeniden şekillenmiştir. Bu durum eğitim-öğretim süreçlerine de yansımış ve gerek malzeme kullanımında gerekse uygulanan yöntem ve yaklaşımlarda verimli bir geribildirim için güncellemeler zorunlu hâle gelmiştir. Son yıllarda eğitim-öğretimin farklı alanlarında geliştirilen ve oyunların başka bir boyutuna geçiş olarak değerlendirilen oyunlaştırma kuramı, bu gelişmelere verilecek örneklerden biridir. Bu nedenle, bu çalışmada günümüz çocuklarının değişen gereksinimlerinden hareketle, çocuklara ikinci/yabancı dil olarak Türkçe öğretimi bağlamında oyunlaştırma kavramı, işlevsellik ve pragmatik boyutuyla incelenmiştir. Bunun için oyunlaştırma tasarım modeli olarak Werbach ve Hunter (2012) tarafından geliştirilen ve alanda en fazla kullanılan D6 Modeli seçilmiştir. Bu doğrultuda öncelikle oyunlaştırma kavramı, kuramsal boyutuyla ele alınmış ve D6 Modeli'ni oluşturan her bir aşamanın özellikleri yabancı dil öğretimiyle ilişkilendirilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Daha sonra çocuklara ikinci/yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde oyunlaştırma unsurlarına örnek teşkil edebilecek tek uygulama olarak belirlenen *Seyyah*, D6 Modeli'nde yer alan ölçütlere uygunluğu açısından incelenmiştir. Bu incelemeler ışığında *Seyyah* uygulamasının (her ne kadar uygulamada bu yönde herhangi bir açıklamaya yer verilmemiş olsa da) D6 Modeli'nde yer alan unsurlar ve Oyunlaştırma Piramidi'ne uygun bazı ölçütler doğrultusunda hazırlanmış olduğu kanısına varılmıştır. Kısaca, oyunlaştırma tasarımının işlevsel ve pragmatik boyutuyla çocuklara ikinci/yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde farklı dil becerilerini geliştirmede olduğu kadar çocukların bilişsel, zihinsel, sosyal, kültürel vb. bireysel gelişimlerinde de önemli katkılar sağlayacak nitelikte bir araç olduğu sonucuna varılmıştır.

* Atıf Bilgisi / Citation: Kırbaş, G. ve Topçu Tecelli, N. (2024). İkinci/Yabancı Dil Olarak Çocuklara Türkçe Öğretiminde Oyunlaştırma. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (41), 165-186.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 07.12.2023 - 21.12.2023

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / The article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu çalışmaya birinci yazarın katkı oranı %50, İkinci yazarın katkı oranı %50'dir.

Açıklama / Explanation: Bu çalışma, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde Doç.Dr. Nazmiye TOPÇU TECELLİ danışmanlığında hazırlanan "Çocuklara Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Oyunlaştırma Tasarımı" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Öğr.Gör. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Türkçe Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi ULUTÖMER, Bursa, Türkiye. E-posta: goncakirbas@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0268-7390.

Doç.Dr., Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, Türkiye. E-posta: ntopcu@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4301-5072.

Anahtar kelimeler: Çocuklara Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi, Çocuklar İçin Oyunlaştırma, Oyunlaştırma Tasarımı, D6 Modeli, Oyunlaştırma Piramidi, Seyyah Uygulaması.

Gamification in Teaching Children Turkish as a Second/Foreign Language

Abstract: Historically, children's entertainment and play needs have been reshaped through the influence of digital elements. As education and training follow suit, updating both in the use of materials and in the methods and approaches applied has become mandatory to achieve efficient feedback. The theory of gamification, developed in different areas of education in recent years and considered as a transition to another dimension of games, is one example of these developments. Therefore, this study examines the concept of gamification in the context of teaching Turkish as a second/foreign language in light of the changing needs of today's children. For this purpose, we selected as the gamification design model, Werbach and Hunter's D6 model (2012), which is the most widely used model in the field. Thus, the paper firstly discussed the theoretical dimension of the concept of gamification and then attempted to explain the characteristics of each stage of the D6 Model in relation to foreign language teaching. Finally we examined where Seyyah, identified as the only application that can serve as an example of gamification elements in teaching Turkish as a second/foreign language to children comply with the criteria of the D6 Model. It is concluded that the Seyyah application (although there is no relevant explanation in the application) is consistent with the elements in the D6 Model and fulfils some criteria in accordance with the Gamification Pyramid.

Keywords: Teaching Turkish as a Foreign Language to Children, Gamification for Children, Gamification Design, D6 Model, Gamification Pyramid, Seyyah Application.

Giriş

Her yaştın kendi gelişim süreci ve görevleri vardır. Yabancı dil öğrenimi açısından bakıldığında ise alan uzmanları, yabancı dil öğretimi ve öğreniminin çocukluk döneminde daha kolay olduğunu bu nedenle yabancı dil öğrenmede kritik dönemin 10-12 yaşlarına kadar devam ettiğini söylemektedir. Krashen'e (1973'ten akt.; Çetintaş ve Yazıcı, 2016, s. 175) göre erken yaşlarda ikinci bir dil öğrenmek, ana dilini öğrenmek kadar kolay ve aynı zamanda çocuğun genel gelişimine katkı sağlayan bir süreçtir. Yabancı dil öğrenen çocuklarda öncelikle sosyalleşme boyutunda birçok gelişimden söz edilebilir (Cameron, 2001; Akdoğan, 2004; Canbulat ve İşgören, 2005; Anşın, 2006; İlter ve Er, 2007; Bozavlı, 2013; Nurlu vd., 2015): çok boyutlu düşünme, zihinsel esneklik, farklı dilleri ve kültürleri tanıma ve onlara karşı hoş görülü bir yaklaşım geliştirebilme, dinleme ve iletişim kurma becerisinin ve özgüvenin gelişmesi vb. Ayrıca bir yabancı dil öğrenen çocuk, dil öğrenmeyen akranlarına göre akademik ve bilişsel beceri açısından da daha avantajlı bir konumdadır.

Ancak bu sürecin doğru yönetilebilmesi için ne öğretileceği (içerik) kadar nasıl öğretileceği konusunda da dikkatli ve özenli olmak gerekir. Çocuklara, farklı yaş gruplarına göre uygun yöntem, yaklaşım ve tekniklerin seçimi hedefe ulaşılmasında ciddiye alınması gereken bir konudur. Bu bağlamda göz önünde bulundurulması gereken önemli noktalardan biri, çocuğun doğası gereği çabuk sıkılabileceği dolayısıyla öğrenirken daha çok oynamaya ve eğlenceye ihtiyaç duyması gerçeğidir. Çocukların yukarıda belirtilen fiziksel, zihinsel, dilsel ve sosyal kapasitelerinin gelişimine oyunların katkı sağladığı bilinmektedir. Çocuklara oyun yoluyla dilin temel yapıları öğretilebilir ve onların iletişim becerileri geliştirilebilir. Kısaca, bir keşfetme aracı ve süreci olarak dil gelişimi, sosyal beceri edinimi, problem çözme yeteneği, hayal gücünün gelişimi gibi birçok alanda oyunun etkisi yadsınamaz. Alanyazın incelendiğinde oyunlar kadar etkili olan bir diğer aracın ise oyunlaştırma olduğu görülmektedir. Bu nedenle, bu çalışmada öncelikle oyunlaştırma tasarımının özellikleri ve işlevleri incelenmiştir. Bunun için Werbach ve Hunter (2012) tarafından geliştirilen ve alanda en çok kullanılan D6 Modeli seçilmiştir. Daha sonra çocuklara ikinci/yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan ve D6 Modeli'ne uygun tek uygulama olarak belirlenen *Seyyah*, oyunlaştırma tasarım ölçütleri açısından değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmenin, çocuklara ikinci/yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde oyunlaştırma tasarım ölçütlerinin dikkate alınmasının ne ölçüde gerekli ve yararlı olabileceğinin daha iyi anlaşılmasını kolaylaştıracağı düşünülmektedir.

1. Oyunlaştırma Tasarımı ve D6 Modeli

Çocuklara yabancı dil öğretiminde hedeflenen başarıya ulaşılabilmesi için öncelikle öğretim/öğrenim sürecinin doğru planlanması ve uygulanması gerekmektedir. Bu süreçte temel hedef dil becerilerinin istenilen düzeye getirilebilmesi ve bunun için gerekli dilbilgisi kuralları ve sözcük bilgisinin kazandırılmış olmasıdır. Çocuklara bir şey öğretirken, özellikle yabancı bir dil öğretirken sürecin doğru işleminde en önemli etken, onların aktif katılımlarını sağlayabilecek sınıf ortamlarının oluşturulmasıdır. Bu nedenle eğlendirici, güdüleyici ve aynı zamanda geliştirici nitelikleriyle oyunlar, bu süreçte ilk aklı gelen unsurlar olmalıdır. Ancak öğretim ve öğrenim bağlamında oyundan söz etmek için öncelikle günümüz çocuklarının özelliklerinin doğru anlaşılması gerekmektedir. Bugünün teknolojik, sosyal, kültürel vb. şartları dikkate alınmadan çocukların her türlü ama özellikle öğretim sürecinde gelişebilecek ihtiyaçlarının tanımlanması zorlaşacaktır.

Araştırmalara göre 1990'ların sonunda doğanlara Z, 2010'dan sonrakilere ise Alfa kuşağı denir (Taşlıbeyaz, 2019; Tılıç, 2020; Yıldırım ve Demir, 2014). Çok küçük yaşlardan beri teknolojiyle tanışan Z kuşağı Prensky'e (2001) göre dijital çağın yerlileri, öğreticiler de dijital çağın göçmenleridir. Bu doğrultuda yaklaşık otuz yıldır teknolojiyle iç içe yaşayan bugünün gençleri ve yetişkinleri yakın

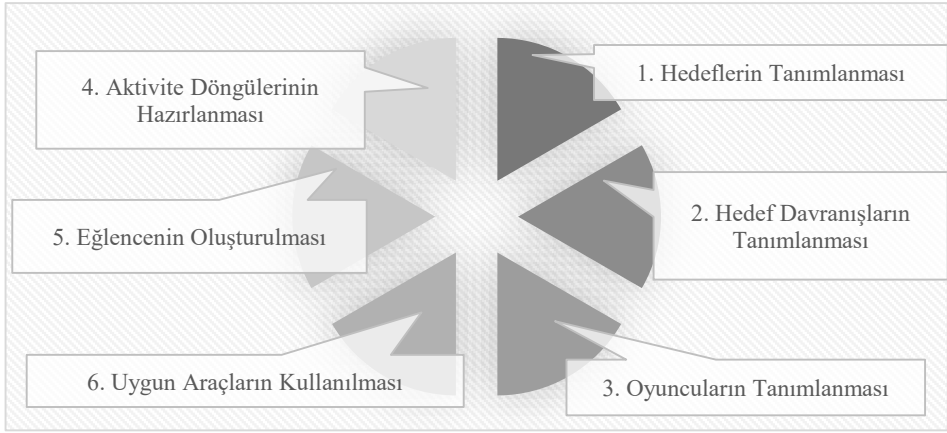
geçmişe kadar sokakta oyun oynayarak gelişimlerini tamamlayan çocuklardı. Ancak onların yerini bugün çoğunlukla akıllı telefon ya da bilgisayar oyunları ile büyüyen çocuklar almıştır. Dolayısıyla geçmişten günümüze birçok şeyle birlikte çocukların eğlence ve oyun ihtiyaçları, anlayışları, buna koşut olarak beklenti ve talepleri de değişmiştir. Geçmişte, genellikle fiziksel aktivite içeren geleneksel bir oyunda çocuk ya kaybeden ya da kazanandı. Bugün ise bu sürecin bütün aşamalarını dijital ekranda görebilmektedir. Böylece oyunda kalmak için istek ve hevesi dolayısıyla oyuna bağlılığı artmaktadır. Çocukların oyun ihtiyaç ve beklentileri, dijital unsurlarla yeniden şekillenmiş ve bu şekillenme sadece oyun ihtiyaçlarında değil, gelişim evrelerinde de etkili olan her unsura yansımıştır. Bu yansıma, geleneksel unsurların reddiyle değil yeni beklentilerin bunlarla harmanlanmasıyla gerçekleşmektedir. Kısaca özetlemek gerekirse dijital oyunlarda geliştirilen oyun unsurları ile geleneksel oyun unsurları, yeni bir platformda birleşerek oyunlaştırma kavramının gelişimine zemin hazırlamıştır. Oyunlarda sağlanan bağlılığı, ilgiyi, motivasyonu ve akış hissini ayrıca fiziksel aktiviteyi, iş birliğini ve rekabeti diğer alanlara uygulama fikriyle ortaya çıkan oyunlaştırma, günümüzde özellikle bireysel gelişimde sıkça başvurulan bir araç olmuştur.

İlk kez Pelling tarafından dile getirilen, daha sonra pek çok araştırmacı tarafından benimsenen oyunlaştırma kavramı kısaca, oyun unsurlarının; “oyun mekanikleri ve dinamiklerinin oyun dışı ortamlarda kullanılması” (Marczewski, 2013, s. 3; Simões, Redondo and Vilas, 2013, s. 348), bir başka deyişle gerçek hayatın oyunlarla ifade edilmesi olarak özetlenebilir. Dikkat çekici, motivasyon artırıcı, eğlenceli ve birebir katılım gerektiren çok boyutlu bu sistem, birçok bileşenden oluşmaktadır. Birebir katılım, çoğunlukla sanal bir ortamda sağlansa da özellikle çocuklar ve gençler için bu tür oyunlar, yaşamın vazgeçilemez bir parçası olmuştur. Günümüzde neredeyse bağımlılığa dönüşmüş bu tür dijital ortamların, gençlerin bilişim becerilerine olduğu kadar zihinsel gelişimlerine (algı, kavram, hafıza, düşünme, problem çözme vb.) de önemli katkılar sağladığı kabul edilmektedir. Böylece ister sanal ister gerçek bir eğitim-öğretim bağlam ve durumunda olsun oyunlaştırma tasarımı hem yetişkinler hem de çocuklar için önemli bir öğretim aracı olarak değerlendirilmektedir.

Alanyazında çok farklı tasarım modelleri bulunmakla birlikte en yaygın kullanımı olan ve özellikle dil öğretimi/öğrenimi sürecinde, bilişsel gelişimde etkin rol oynayacağı düşünülen Werbach ve Hunter (2012) tarafından geliştirilen D6 Modeli’dir.

1.1. D6 Modeli'ne Göre Oyunlaştırma Tasarım Aşamaları ve Yabancı Dil Öğretimi

Oyunlaştırmanın tam olarak anlaşılabilmesi ve bu sayede tasarlanabilmesi için birçok araştırmacı tarafından tasarım modelleri veya çerçeveleri sunulmuştur. Bunlardan birisi de başarılı bir oyunlaştırmanın tasarımı için Werbach ve Hunter (2012) tarafından sunulan altı basamaklı bir modeldir. Her aşama İngilizcede “D” harfiyle başladığı için model, D6 Modeli olarak adlandırılmıştır. Ayrıca bu çalışmada, bu aşamaların ve oyunlaştırma unsurlarının Türkçeye çevirisinde alanyazındaki ortak kullanıma dikkat edilmeye çalışılmıştır (Tunga ve İnceoğlu, 2016; Bahçeci ve Uşengül, 2018; Sezgin vd., 2018; Köse ve Ük, 2019; Tılıç, 2020).

Şekil 1. D6 Modeli

Tablodan anlaşılacağı üzere D6 Modeli; hedeflerin tanımlanması, hedef davranışların tanımlanması, oyuncuların tanımlanması, aktivite döngülerinin hazırlanması, eğlencenin oluşturulması ve uygun araçların kullanılması gibi aşamalardan oluşmaktadır.

• *Hedeflerin Tanımlanması*: Oyunlaştırmanın verimliliğini arttırmak için öncelikle hedef kitlenin ve bu doğrultuda belirli bir performansa yönelik hedef ya da hedeflerin tanımlanması gerekir. Aynı durum, dil öğretimi süreci için de geçerlidir. Çünkü dilin öğretildiği hedef grubun özellikleri ve niteliği, sürecin sonunda varılması beklenen performansı önemli ölçüde etkileyecektir. Kısaca hedef kitle ve öğretilen içerik doğrultusunda oyunlaştırma tasarımı gerçekleştirilecektir.

• *Davranışların Tanımlanması*: Oyunlaştırmaya dâhil olacak kullanıcının sürecin sonunda elde etmesi hedeflenen davranışlarının tanımlanmasıdır. Yabancı dil öğretiminde hedef dilin tanımlanması, Diller İçin Avrupa Ortak Başvuru Metni-

D-AOBM (2020, s. 40) ile açıklanan dil düzeyleri -temel, orta ve üst düzey- ile belirlenebilir. Ardından dil düzeyleri kapsamında dil becerilerinde hedeflenen kazanımlar bulunur. Bu çerçevede hedef dilin öğretilmesi açısından dil düzeyi belirlendikten sonra o düzeye uygun özellikler ve kazanımlar dikkate alınarak davranışlar tanımlanabilir. Alan uzmanları da dersin belirlenmiş kazanımlarına ve hedeflenmiş davranışlara göre etkinliklerin hazırlanmasını tavsiye etmişlerdir (Bölükbaş, 2016, ss. 354-355; Başutku ve Demir, 2021, ss. 144-145).

• *Oyuncuların Tanımlanması:* Oyunlaştırmaya katılan tüm oyuncuların aynı özelliklere sahip olmaması sebebiyle çeşitli oyuncu tiplerinin oluşturulması ve bu tiplere hitap edecek farklı görevlerin oluşturulmasıdır. Buna göre Marczewski (2015) altı oyuncu tipi tanımlamıştır: sosyalleşenler, özgür ruhlar, başarılar, yardımseverler, oyuncular ve düzen bozucular. Tasarıma bu belirlenen oyuncu tiplerinin özelliklerine göre görev ve unsurlar eklenir. Bu doğrultuda oyuncuların tanımlanması ile dil öğretiminde bireysel farklılıkları ön plana çıkarması bakımından bağlantı kurulabilir. Ayrıca her öğrencinin öğrenme süresi, yöntemi ve stratejilerinde farklılık olabileceği de göz önünde bulundurulabilir (Tok ve Yığın, 2014, s. 266). Bu çerçevede bireysel farklılıkları dikkate almak, Ersoy'un (2017, s. 26) da belirttiği gibi her kullanıcı tipine uygun zenginlikte aktivite döngülerinin hazırlanabilmesine olanak sağlar. Bu da öğrencilerin dil öğretimi sürecine katılımını olumlu anlamda etkileyebilir. Bireyselliğin dışında sınıfın homojen ya da heterojen yapıda olması da bu farklılıklar bağlamında değerlendirilebilir.

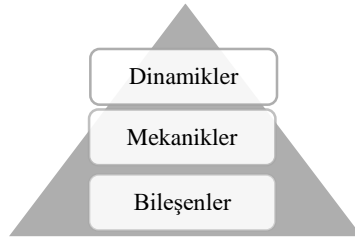
• *Aktivite Döngülerinin Hazırlanması:* Oyunların her zaman bir başlangıcı ve bitişi vardır. Oyun, tek düze ve doğrusal bir şekilde ilerlemez. Bu nedenle oyunlaştırılmış bir tasarımda aktivite döngülerine ve ilerleme basamaklarına yer verilir. Dil öğretim sürecinde de bir başlangıç ve tamamlanan seviye vardır. Her seviye için farklı beklentiler vardır. Aktivitelerin hazırlanması yani öğretim sürecinin oyunlaştırılmasıyla öğrencilerin içsel ve dışsal motivasyonları tetiklenerek öğrenme süreciyle ilgili beklentilerinin arttırılması, öğrenme sürecinin daha eğlenceli ve verimli hâle getirilmesi sağlanır. Bu doğrultuda dil öğretiminde aktivite döngüsü hazırlanırken öncelikle hazırlanan etkinliğin açık ve anlaşılır olması, temel dil becerilerinin dağılımına dikkat edilmesi, etkinliklerin birden fazla beceriye uygun şekilde hazırlanması veya bütün becerilerin birbirleriyle ilişkili olacak şekilde düzenlenmesi oldukça önemlidir (Bölükbaş, 2016, ss. 354-355; Başutku ve Demir, 2021, ss. 144-145).

• *Eğlencenin Hazırlanması:* Eğlenmenin birçok boyutu vardır. Bu nedenle D6 Modelinde eğlence: zor eğlence, kolay eğlence, ciddi eğlence, insanlarla eğlence olarak dört kategoride ele alınmıştır. Bu kategoriler, dil öğretim sürecine uyarlanabilir. Örneğin, tümevarım ya da tümdengelim şeklinde uygulanan bir öğretimde parçadan bütüne ya da genelden parçaya gidilmesi; basitten kolay, karmaşığa; bilinenden bilinmeye gidilmesi vb. Ayrıca bireyin sürekli aktif olduğu

ve bilişsel öğrenmeye yönelik bu tür uygulamanın sağlayacağı kazanımı Csikszentmihaly (2014, s. 240) akışta yükselme şeklinde ifade etmektedir. Buradaki akışta olmak, belirlenmiş olan hedeflerin üstesinden gelebilme, yönetilebilir zorluklarla başa çıkabilme, her ilerleme sürecinde sürekli geri bildirim alabilme ve eylemi bu koşullara göre ayarlayabilme ve tekrar geri bildirim verebilme olarak açıklanmıştır.

• *Uygun Araçların Kullanılması*: Tasarımın başından sonuna kadar belirlenmiş olan hedeflerin, davranışların, oyuncu özelliklerinin ve aktivite döngülerinin etkin ve verimli bir şekilde çalışabilmesi ve sürecin ilerleyebilmesi için uygun araç ve gereçlerin seçilmesi gerekir. Aynı şekilde dil öğretimi bağlamında hedef kitlenin ve öğretilmesi hedeflenen konunun özellikleri göz önünde bulundurularak uygun araçların öğretim sürecine dâhil edilmesi gerekir. Bu özellikler arasında öğrenci grubunun yaşı, ilgisi, dil düzeyi, gelişim özellikleri, sınıf içinde veya dışında kullanılacak basılı, dijital vb. araçlar örnek olarak verilebilir.

Tasarımın adımları dışında D6 Modeli'nin temelini oluşturan üç boyutlu *Oyunlaştırma Piramidi* (Şekil 2) de bilişsel ve duyuşsal gelişimin temelini oluşturduğundan dil öğrenim ve öğretim sürecinde oldukça önemlidir. Sırasıyla *Dinamikler*, *Mekanikler* ve *Bileşenler*den oluşan *Oyunlaştırma Piramidi*'nin ayrıca her bir ayağı farklı unsurlar içerir (Tunga ve İnceoğlu, 2016, s. 274; Sezgin vd., 2018, s. 178). Ancak tüm bu unsurların bir arada kullanımı zorunlu değildir. “Dinamikler kendilerine bağlı mekaniklerin temelini oluştururlar. Mekanikler, sistemde süreci yönetebilmek ve oyuncunun ortama bağlılığını sağlamak için kullanılan unsurlar ile birden fazla dinamiğe hizmet edebilir. Oyunlaştırma bileşenleri ise sistemin mekaniklerine göre belirlenir” (Çağlar ve Kocadere, 2015, s. 91).

Şekil 2. Oyunlaştırma Piramidi

Dinamikler	Mekanikler	Bileşenler
Kısıtlamalar	Zorluk/Meydan Okuma	Başarı
Duygular	Şans	Avatar
Hikâyeleştirme	İş Birliği ve Rekabet	Rozetler
İlerleme	Geri Bildirim	Lider Tablosu
İlişkiler	Ödüller	Seviyeler
	Alışveriş	Puanlar
	Durum	Takımlar
	Sıra	Sanal Hediyeler
	Kaynak Edinimi	İçerik Kilidi Açma
		Koleksiyonlar
		Macera
		Savaş
		Hediye
		Mücadele Etme
		Sosyal Grafikler

Dinamikler, oyundaki en genel çerçeveyi kapsayan katmandır. Oyuncuların ilk bakışta fark edemediği, diğer bir ifadeyle etkili iletişim kuramadıkları bu unsurlar, şu şekilde sıralanır: *Kısıtlamalar*, oyunun limitlerini, oyuncunun hangi aşamaya kadar bireysel veya grupla hareket edeceğini belirleyen, oyunun çerçevesini oluşturan adımdır. Aynı şekilde dil öğretiminde dil düzeyleri, dil beceri alanları, hedef kitle, ders süresi, öğrenci sayısı, araç kullanımı vb. pek çok kısıtlama dile getirilebilir. Bu çerçevede bir tasarımda belirlenen kısıtlamalar ile dil öğretiminin kısıtlamaları birleştirilerek ilişki kurulabilir. *Duygular*, oyuncunun oyun esnasında hissettiği bütün duygulardır. Oyuncunun eğlence duygusunun yanında merak, rekabet, düş kırıklığı, mutluluk, heyecan, üzüntü, sevinç ve kızgınlık vb. duygular yaşaması bu dinamiğe bağlıdır. Csikszentmihalyi'nin (2014, s. 147) Akış Kuramı'na göre bireyin yapabileceği görevler, bireyde olumlu duyguları ortaya çıkarmaktadır. Diğer yandan zor görevler, olumsuz duyguları ortaya çıkarırken kolay görevler, bireyin etkinlikten sıkılmasına ve etkinliğe devam etmemesine sebep olmaktadır. Bu doğrultuda dil öğretiminde Başutku ve Demir (2021, ss. 144-145), tasarımların öğrenci düzeyine uygun olup motivasyonunu devam ettirici nitelikte olması gerektiğini; Barın (2004, s. 25) ve Demirel (2016, ss. 32-33) dil öğretim ilkelerinde dersi sıkıcı

olmaktan kurtaracak etkinliklere yer verilmesi gerektiğini vurgular. Bu perspektifle hazırlanan tasarımın dil öğrencisinde hazır bulunuşluğu ve farkındalığı artırarak sürece bilinçli yaklaşmasına olanak sağlayacaktır. *Hikâyeleştirme*, oyunun ana hikâyesini oluşturan, süregelen ve tutarlı öykülerdir. Oyunlaştırma tasarımındaki parçaları uyumlu bir şekilde bir arada tutan dinamiktir. Dil öğretiminde de aynı şekilde hazırlanan etkinliklerin çeşitli bağlamlar ile anlamlı bir bütün oluşturularak sunulması önemlidir (Başutku ve Demir, 2021, ss. 144-145). Ayrıca bu madde ile öğrenilenlerin gerçek ve günlük hayatta uygulayabilmesine imkân sağlanabilir. Hikâyenin kendisi ve içerdiği unsurlar, imge ve gösterge oluşturma potansiyeline sahiptir. Bu unsurlar, oyuncularda zihinsel görselleştirmeyi canlandırmak ve oyun dünyasını daha gerçekçi ve anlamlı kılmak için sembolik işaretler olarak kullanılabilir. Bu da dil öğreniminde özellikle sözcük öğretiminde tanımlayan ve tanımlanan bağlamında kalıcı bir öğrenime katkı sağlayabilir. Diğer bir aşama olan *ilerleme* ile ise oyuncunun dinamikler bölümündeki gelişimini ifade eder. İlerleme dil düzeylerinin, konusunun tamamlanması, seviye odaklı beceri ve kazanımların öğrenilmesi şeklinde bağlantı kurulabilir. Anşin (2006) ilerlemenin dil öğrenen çocuklarda farklı şekilde seyrettiğine dikkat çekmiştir. Bunlar çocukların düşünce dünyasının gelişimi, zihinsel gelişiminin düzenlenmesi, düşünmede kıvraklık ve esneklik olması, dinleme becerisinin gelişmesi ve dinlemedeki dikkatin artması, özgüvenin artması şeklinde sıralanabilir. Bu tarz gelişim, rahat bir iletişim sürecinin gerçekleşmesine de olanak sağlar. Bu bağlamda oyunlaştırılan bir dil öğretimi sürecinde öğrenci hem tasarım içinde ilerlerken hem de dil becerilerinde gelişerek ilerleyebilir. İlerleme ayrıca dil öğreniminde her bir seviyenin bir sonraki seviyenin başarı oranını etkilemesinde de görülmektedir. *İlişkiler* özelliği ise oyuncular arasındaki, rakiple veya takım arkadaşıyla kurulan dostluk, statü, fedakârlık duyguları yaratan sosyal etkileşimlerdir ve bu etkileşim sayesinde ortaya çıkan olumlu duygulardır. Dil öğrenim sürecinde bu durum, farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu etkileşim ve sosyal ilişkinin bilişsel seyri, dil öğretiminde özellikle konuşma becerisi kazanımında önemli rol oynamaktadır. Ana dili ile öğrenilen dil arasındaki çağrıştırmaya işlemi, bilgiyi işleme ve sonuç olarak öğrenme bu ilişkinin kazanımlarındandır.

Mekanikler, oyunlaştırmanın uygulamaya geçirildiği temel işlemler aşaması olup oyuncuların katılımının sağlandığı ve hareketlerin ilerletildiği süreçlerdir. On tane oyunlaştırma mekaniği vardır: *Zorluk/Meydan Okuma*, oyuncunun tasarlanan oyunlaştırmada bir sonraki seviyeye veya aşamaya geçebilmek için bazı engellerin, güçlüklerin aşılması amacıyla üstlendiği görev ve hedeflerdir. Çocukların gelişimsel özellikleri bakımından da bir zorlukla mücadele etmek önemlidir. Bu çerçevede Bruner'in çocuğun gelişimindeki en etkili araçlardan birinin problem çözme becerisi olduğunu vurguladığını göz ardı etmemek gerekir (Cameron, 2001, s. 7). Yine Csikszentmihalyi'nin Akış Kuramı ve Fogg'un

(2009) Davranış Modeli de bireyin beceriye uygun bir zorlukla mücadelesinin önemli olduğunu göstermiştir. *Şans* faktörü ise oyun içerisinde her şeyin beceri ile gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığı durumlarda rastgeleliğin devreye girmesidir. Bakhsh (2016) çocukların dil öğrenirken dikkatinin hızlı dağıldığını ifade etmiştir. Bu nedenle tasarımda, her aşamada şans unsurları da yerleştirilerek görevlerinde dağılan dikkatlerinin toplanmasına, öğrenmeye devam etmesine ve yeni bir aşamaya geçebilmesine olanak sağlanabilir. Bir diğer unsur ise *iş birliği ve rekabettir*. Bu mekanikten beklenen, oyun esnasında kazanmak için oyuncuların birlikte hareket etmesi veya rakipleri ile mücadele etmesidir. Belirli bir amaca ulaşabilmek için bir tarafın kazandığı veya kaybettiği durumdur. Piaget'e göre Somut İşlemler dönemindeki çocuklar, oyunlar sayesinde toplumsal yaşamın kurallarını öğrendiği için iş birliği, rekabet, kurallara uyma gibi pek çok becerileri de zamanla gelişmeye başlar (Bacanlı, 2002, ss. 61-70; Charles, 2003, s. 3; Miller, 2007, ss. 72-91; Başal, 2019, s. 83). Bu çerçevede çocuk için tasarlanmış kontrollü bir etkinliğin dil öğretiminde sunulmuş olması, çocuğun iş birliği ve rekabet becerilerinin gelişmesine katkı sağlayabileceği gibi dil becerilerinin gelişmesinde de etkili olabilir. *Geri Bildirim*, oyuncunun oyun içindeyken yaptıklarının veya gidişatının nasıl olduğu ile alakalı sistemin oyuncuya geri bildirim vermesidir. Bu sayede hataların düzeltilmesi veya engellenmesi sağlanmış olur. Geri bildirim, dil öğretiminin vazgeçilmez unsurlarındandır. Öğrenci doğru ve yanlışlarını görerek öğrenimine tamamlayıcı adımlarla, amaç odaklı devam edebilir. *Ödüller*, belirli bir hedefi veya davranışı başarıyla gerçekleştiren oyuncuların elde ettiği faydalardır. Fogg Davranış Modeli (2009), bir davranışın gerçekleşmesi için üç temel unsurun bir araya gelmesini vurgular: motivasyon, yetenek ve tetikleyici. Bu kapsamda ödüller ile tetikleyiciler arasında bağlantı kurulabilir. Öğrenciler tetikleyiciyi aldıkça motivasyonları artarak yeteneklerini geliştirmek için çabalarlar. Bu sayede ödüller ile içsel ve dışsal motivasyon tetiklenerek öğrencinin derse yani dil öğrenimine karşı bağlılığı artırılabilir. *Durum*, oyuncunun oyundaki kazanma durumunu (kazanan, beraberlik ve yenilgi) ve zamanını ifade eder. Dil öğretimi içerisinde öğretmenin ders planında bu madde yer alır ve oyun sürelerini belirlemek için de kullanılır. Aslında bu süre, oyunun daha önce adı geçen ilerleme aşamasını da desteklemektedir. Çünkü dil öğretiminde öğrencilerin kazanımları ve kaybetmeleri, başarı ve başarısızlıkla ilişkilendirildiğinde ilerleme şekline yönelik de bulgu elde edilmiş olur. *Sıra*, oyunculara eşit hakların tanındığı ve bu sayede sırayla ve kendilerine ayrılan sürede oyuna başlamalarını ve bitirmelerini anlatır. Dil öğretimi ilkeleri içerisinde her öğrenciye eşit söz hakkı tanınması vurgulanmıştır (Barın, 2004, s. 24; Demirel, 2016). Bu durum özellikle heterojen sınıflarda oldukça önemlidir. *Alışveriş*, oyun içinde oyuncuların birbirine verdiği nesnelere dir. Dil öğretiminde bu durum, karşılıklı bildirimlerle gerçekleşmektedir. *Kaynak Edinimi*, oyunu bitirebilmek için oyun sırasında oyuncunun gelişimini sağlayan nesnelere dir tamaminin toplanmasını ifade eder.

Bir başka deyişle öğrencinin süreç içerisinde bilgi ve materyalleri toplayarak öğrenme deneyimini zenginleştirmesi demektir. Oyunlaştırmada da oyuncular; eşya, rozet, puan, ödül gibi nesnelere toplayarak kaynak edinimini deneyimlerler. Bu sayede öğrenme sürecindeki öğrenciler, somut olarak gelişimlerini gözlemleyebilir ve kazanımlarını takip edebilirler.

Son aşamada ise oyuncu ile iletişimde bulunan, etkileşime giren, oyunlaştırılmış türlerle bağlantılı olan, insan arzularını karşılayan, dinamik ve mekaniklere göre kullanılan **bileşenler** yer alır. Genellikle on beş tane bileşenden söz edilir. Bunlardan *başarı*, tanımlanan hedefe ulaşmadır. Her aşama tamamlandığında oyuncular, başarı elde etmiş olurlar. Dil öğretimi bağlamında öğrencinin tanımlanan hedefleri elde ederek başarıya ulaşması beklenir. Canbulat ve İşgören (2005, s. 137) dil öğretiminde başarıların elde edilmesi ve verimin olmasında oyun ve oyun unsurlarının süreçteki önemine vurgu yapmışlardır. *Avatar*, oyuncunun oyunda sahip olduğu sanal ve temsili bir karakterdir. Ama aynı zamanda evrensel bir koddur. Dil öğretiminde bir avatarın kullanılması, öğrencinin derse ve öğretim sürecine karşı aidiyet duygusunu arttırabilir. Çünkü burada toplumsal veya bireysel kodlardan ziyade ortak bir kodda buluşma söz konusudur. Bu tasarımda, çok kültürlü bir ortamda yer alan uluslararası öğrencilerin farklı kültürlerini ve kimliklerini yansıtabilmeleri için çeşitli özelliklere sahip avatarın kullanılmasının kendilerini farklı bir ortamda ifade etmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir. *Rozetler*, motive edici unsur olarak kullanılan ve oyundaki başarının göstergesi olan bileşendir. Dolayısıyla dil öğretiminde rozet simgesinin kullanımı, önemli bir pekiştirici olarak değerlendirilebilir. *Lider Tablosu*, güçlü motivasyon unsurlarından biri olarak görülen, oyuncunun ilerlemesini, başarısını ve sırasını gösteren bileşendir. Lider tablosu genellikle oyuncuların isimlerinin ve topladıkları puanlarının listelendiği bir tablo şeklinde sunulur. Lider tablosu, öğrencinin kendisine odaklanması ve dikkatini toplamasına yardımcı olacak bir araç işlevini görmektedir. Bu sayede öğrenci, kendi ilerlemesini görebilir ve motivasyonunu artırabilir. *Seviyeler*, oyuncunun hedeflenen amaca ulaşırken tamamladığı her basamaktır. Diğer taraftan dil öğretiminin ilkelerinden biri olan “bir seferde tek bir sorunla uğraşma” prensibine dayanarak (Barın, 2004, s. 23; Demirel, 2016, ss. 32-33), tasarımlarda her seviyede bir konu, bir dil beceri alanı vb. ele alınabilir. *Puanlar*, oyundaki ilerlemenin sayısal göstergesi, oyuncunun sıralanmasını ve gelişimini gösteren bileşendir. Puanın seviye ve lider tablosu ile ortak işlediği oldukça belirgindir. *Sanal Hediyeler*, oyunda elde edilen -her türlü algılanan veya gerçek para değeri olan oyun varlıkları- eşya olarak tanımlanmıştır ve dijital ortam bunların sağlanmasına elverişli bir ortamdır. Aslında her bir sanal hediye, dildeki kazanımı işaret eder niteliktedir. Tasarım içinde öğrencilere verilen bu unsurlar, dil öğretimindeki motivasyona, süreci takip etmeye, akışta kalmaya vb. katkı sağlayabilir. *Hediye*, tasarımcıdan oyuncuya veya oyuncudan diğer oyuncuya gönderilir. Dilsel açıdan değerlendirildiğinde hediyein aslında iletişim ve

etkileşim ortamını sağlayan bir araç olduğu anlaşılmaktadır. *Sosyal Grafikler*, oyuncunun oyun içindeki sosyal ağının temsilidir ve bu sayede diğer oyuncuların durumlarını görebildiği alandır. Dijital ortam için bu unsur daha uygundur. Sosyal grafiklerin özellikle kültürel kodların öğretimi sürecinde etkili olduğu söylenebilir. *Takımlar*, hedeflenen amaca ulaşmada ortak olarak hareket edilen gruplardır. Charles'a (2003) göre somut işlemler dönemindeki çocuklar, bireysellikten çıkarak daha çok sosyal becerileri kazanmaya başlamaktadır. Kurallara uymakta istekli, grup çalışmalarında iş birliğcidirler. Bu doğrultuda dil öğretiminde de bu maddenin kullanılması, çocukların diğer çocuklarla birlikte hareket etmesine olanak tanır. *Macera*, oyunda oyuncunun aşması gereken görevler ve zorluk durumudur. Dil öğretiminin her bir aşaması aslında bir maceradır. Çünkü öğrencinin aşması gereken sözcük öğrenimi, dilbilgisi vb. birçok zorluklar vardır. Bu zorluklarla mücadele aynı zamanda bir sonraki unsur olan *Savaş*'ı tanımlar. *Savaş* oyuncunun ilerleyebilmesi ve nesnelere toplayabilmesi için verilen durumla veya grupla gerçekleştirdiği kısa zamanlı mücadelelerdir. *Mücadele Etme*, oyunda oluşan oyuncu ve diğer oyuncu veya oyuncu ve tasarımcı arasında gerçekleşen, özellikle bir seviyenin sonunda olan zorlu mücadeleler ve ilişki ağıdır. Piaget'e göre (Bacanlı, 2002; Başal, 2019; Charles, 2003; Miller, 2007) somut işlemler dönemindeki çocukların düşünceleri dinamiktir. Bu dinamik yapıya uygun olarak tasarımdaki etkinlikler de dinamik ve hareketlidir. Her aşamada farklı bir dünya, zorluk ve mücadele ile karşılaşırlar. Oyunun başından sonuna kadar aynı düzlemde devam edilmez. Bu bağlamda macera, savaş ve mücadele etme gibi aşamalarının çocukların gelişimine uygun olduğu ve bu sayede dil öğrenirken hem sıkılmadan hedef odaklı öğrenebilmesine hem de bilişsel gelişimine katkı sağlayabileceği düşünülmektedir. *Koleksiyonlar*, oyun içinde biriktirilecek öge veya rozet setleri gibi nesnelere elde edilmesidir. Bu çerçevede oyunlaştırılan bir dil öğretiminde çocuklar, öğrendiklerini bir koleksiyon niteliğinde toparlayıp gelişimlerini takip edebilirler. *İçerik Kilidi Açma*, oyuncuların hedefe ulaşmaları hâlinde yeni unsurları elde edebildiği durumdur. Dil öğretiminde çocuklardaki merak duygusu dikkate alınarak her aşama için bir gizem unsuru oluşturulabilir. Böylece öğrencinin merak ve ilgiyle süreçte ilerlemesine olanak sağlayabileceği düşünülmektedir.

1.2. Seyyah Uygulamasında D6 Modeli'ne Göre Oyunlaştırma Unsurlarına İlişkin Bulgular

Çocuklara yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan kitap ve uygulamalar incelendiğinde oyunlaştırma unsurlarına yer verilmediği gözlemlenmiştir. Çocuklara ikinci dil olarak Türkçe öğretimi alanında ise *Seyyah* (MEB, 2022) uygulamasının dışında kaynak bulunamamıştır. Her ne kadar bu uygulamada oyunlaştırma tasarımından söz edilmese de D6 Modeli'ni oluşturan unsurlar açısından dikkate değer bir uygulama olduğu ve ikinci/yabancı dil olarak Türkçe

öğretimine örnek teşkil edebileceği düşünülmüştür. Bu nedenle çalışmanın bu bölümünde D6 Modeli, ölçüt alınarak Seyyah uygulaması incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Değerlendirmede önce bulgulara yer verilmiş, ardından bulgular, dil öğretim süreciyle ilişkilendirilerek yorumlanmıştır.

1.2.1. Hedeflerin Tanımlanmasına İlişkin Bulgular

Dijital bir platformda kullanılmak üzere kurgulanan uygulamada hedef kitle, yurt dışında yaşayan ve ikinci dil olarak Türkçe öğrenen 6-15 yaş aralığındaki çocuklardır. Genel öğretim/öğrenim hedefi ise Türkçe öğretimi ve Türk kültürünün tanıtımı olarak belirtilmiştir. Ancak uygulamanın içeriği analiz edildiğinde çocukların oyunda Türkçe soruları anlayıp doğru cevabı seçebilmesi, bilişsel beceri geliştirmeye yönelik bir hedef olarak değerlendirilebilir. Çocukların öğrenme sürecine yaklaşımlarında sergiledikleri olumlu tutum ve buna koşut olarak öğrenme isteklerinin artması ise duyuşsal beceriye ilişkin bir hedef olarak görülebilir. Oyun içinde kullanılan müzik ve oyuncu düştüğünde “Başarabilirsin” yazısı, her doğru cevap için toplanan yıldızlarla alınan puanlar, bu hedefe ulaşmada kullanılan araçlardır. Ayrıca çocuğun oyundaki avatarının ekranda ilerlemesini, zıplamasını, ateşlerden korunmasını sağlamak için gözleriyle takip etmesi, el-göz koordinasyonunu ve uygun şekilde davranışını seçebilmek için eliyle ekrandan veya klavyeden kontrol etmesi yani ince motor becerilerin aktif olarak kullanması gerekmektedir. Bunların tümü, *psiko-motor* hedeflere örnek olarak verilebilir. Bu becerilerin karşılanmasıyla öğrencinin oyun içinde daha fazla zaman geçirme isteğinin artmasına ve böylece dil öğretiminde belirlenen hedefe ulaşılabilmesi için öğrencinin daha fazla pratik yapabilme olanağının artmasına katkı sağlayabileceği şeklinde değerlendirilebilir. Dil öğretim sürecinde ayrıca hedeflerin tanımlanması, öğretim sürecinin sağlıklı işleminde de önemlidir. Belirtilen bilişsel ve duyuşsal beceri kazanımı, çocuğun dil öğrenim sürecini de hazır ve farkında tamamlamasına neden olacaktır.

1.2.2. Davranışların Tanımlanmasına İlişkin Bulgular

Gardner’in Çoklu Zekâ Kuramı’ndan hareketle, davranışlar kısaca şu şekilde tanımlanabilir (Altan, 1999). Öncelikle çocuğun oyundaki soruları anlayabilmesi, okuyabilmesi, doğru cevabı seçebilmesi gibi davranışlar dilsel-sözel zekâ alanına işaret edebilir. Oyunun arka planında yer alan ve çocuğun renkli dünyasıyla birebir örtüşen estetik altyapı: renkli ve canlı görseller ise görsel algılama ve mekânsal farkındalık geliştirici dolayısıyla görsel-uzamsal zekâyâ yönelik unsurlar olarak değerlendirilebilir. Ayrıca oyunda içsel-zihinsel zekâ: görevleri baştan sona takip etme ve süreci anlama ve mantıksal-matematiksel zekânın gelişimine ilişkin verilerden söz edilebilir: çocukların görevleri tamamlayabilmesi, sözcüklerin eş/zıt anlamlarını veya eşleştirmeleri fark edebilmeleri gibi. Bu davranışlar sayesinde oyuncuların öğrenme sürecindeki

bağlılığının arttırılabileceği ve böylece daha verimli ve kalıcı bir öğrenme süreci deneyimlemelerine katkı sağlanacağı düşünülmektedir.

Buna karşın Çoklu Zekâ Kuramı'nda yer alan kişilerarası zekâ ve bedensel-duyusal zekâyı geliştirici unsurlardan söz etmek mümkün değildir. Çünkü oyunda sosyal iletişim, iş birliği ve empati gibi sosyal becerilere ilişkin unsurlar yer almaz. Ayrıca fiziksel beceri ve koordinasyonu geliştirici bedensel hareketleri ve beden dili kullanımını çocuğun yerine avatari gerçekleştirmektedir. Çocuğun tek hareket alanı, el-göz koordinasyonudur. Dolayısıyla bu tür davranışların olmaması çocuğun tek başına dil öğrenme yükünü taşımasına ve bundan zamanla sıkılmasına, süreci devam ettirmeyi istememesine veya yorulmasına neden olabilir. Bu durum da dolaylı olarak dil öğrenmeden uzaklaşmasına sebep olabilir.

1.2.3. Oyuncuların Tanımlanmasına İlişkin Bulgular

Oyunlaştırma etkinliğine birden çok birey katılmaktadır ve her birinin birbirinden farklı özellikleri vardır. Etkinlik döngüleri, bu özellikler dikkate alınarak düzenlenmelidir (Ersoy, 2017, s. 26). Marczewski (2015) oyuncu tiplerini; *sosyalleşenler*, *özgür ruhlar*, *yardımsaverler*, *oyuncular*, *başaranlar* ve *düzen bozucular* olarak sınıflandırır. *Seyyah* uygulaması bu çerçevede değerlendirildiğinde: *sosyalleşenler*, *özgür ruhlar*, *yardımsaverler* gibi oyuncu tiplerine yer verildiği söylenemez. Çünkü oyuncular, belirli sınırlar içinde kalarak bireysel ilerlerler ve diğer oyuncularla iletişim ve etkileşim söz konusu değildir. Ayrıca herhangi bir şey almadan veya beklemeden birileri için fedakârlık yapmak ve bu ölçüde motive olmak gibi işlevleri de yoktur. Aynı şekilde *düzen bozucular* da yer almaz.

Buna karşın *oyuncular* ve *başaranlar* gibi tiplerden söz edilebilir. Oyunun sonunda ödüle ulaşmak için kendisinden beklenen tüm görevleri yerine getiren katılımcı, bu anlamda bir *oyuncu* tipidir: puanlar, yıldızlar ve canlar toplayan *oyuncunun* lider tablosunda ismi geçer. Bu durum aynı zamanda *başarıya* işaret eder çünkü başaran oyuncu, dili doğru kullandığı ve kültürel öğeleri ayırt edebildiği ölçüde rozet ve sertifika almaya hak kazanır. Oyunda bu tiplere yer verilerek öğrencinin doğru cevap vermesinin ve ilerlemesinin desteklendiği söylenebilir.

1.2.4. Aktivite Döngülerinin Hazırlanmasına İlişkin Bulgular

Aktivite döngüleri, daha önce belirlenen tüm aşamaların aktifleştirdiği alandır. Bu nedenle oyuncunun oyunda kalması ve oyunu tamamlayabilmesi için içsel ve dışsal motivasyonu tetikleyici unsurlara ihtiyaç vardır. Bireyin süreci merak etmesi, zorlukları aşabilmesi ve konular üzerinde ustalaşabilmesi içsel; rekabet ve iş birliği sonucunda elde edilen ödüller, puanlar, başka biri tarafından değerlendirilen sonuçlar ise dışsal motivasyon unsurlarıdır (Alsawaier, 2018).

Seyyah'ta oyuna davet, aktivite döngülerinde oyuncunun ateşten kaçması, alt zemine düşmemek için zıplaması ve böylece oyunun başından sonuna kadar zorlukları aşarak Türkçe ve Türk kültüründe beceri kazanma açısından belirli bir düzeye ulaşması, içsel motivasyona örnekler olarak gösterilebilir. Birbirinden bağımsız sekiz döngüden oluşan oyunda oyuncunun istediği döngüden oyuna başlaması ve oyunu tamamlaması ise dışsal motivasyonu artırıcı unsurlar olarak değerlendirilebilir. Ayrıca döngülerde kullanılan görseller, sesler ve avatarların hedef kitleye uygun oluşu ve bu süreçte ödüller, puanlar toplanarak lider tablosunda en iyi on beşe dâhil olmak rekabete yönelik dışsal motivasyon unsurlarının olduğunu gösterir. Böylece öğrencinin oyunda kalarak oyunu tamamlamasına ve bu sayede dil becerilerini öğrenme sürecini de tamamlanmasına olanak tanıyacak şekilde aktivite döngülerinin tasarlandığı ifade edilebilir.

1.2.5. Eğlencenin Hazırlanmasına İlişkin Bulgular

Bu oyunda, oyuncunun bir sonraki bölümü görebilmesi veya bir sonraki soruyu çözebilmesi konusunda merak gidermenin temel alındığı kolay eğlence türüne yer verildiği saptanmıştır. Oyunda Türkçe soruları cevaplayamamak puan kaybettirmez ve bu sebeple oyundan çıkılmaz. Ancak ateşle karşılaşmak ya da denize düşmek gibi mekanik engellerin aşılabilmesi gibi sebepler, oyuncuyu akıştan koparabilir. Akışta kalmayı engelleyici bir diğer unsur ise bu oyunun telefonda oynanmasıdır. Sonraki aşamaları, dolayısıyla tehditleri göremeyen oyuncu sık sık akıştan kopabilir. Her ne kadar oyuna yeniden başlama şansı olsa da bu durumun motivasyonu olumsuz etkileme olasılığı yüksektir. Dolayısıyla motivasyonu düşen ve akıştan çıkan öğrenci, süreci devam ettiremediği için dil öğrenmesinin de olumsuz etkilenebileceği düşünülmektedir.

1.2.6. Uygun Araçların Kullanımına İlişkin Bulgular

Tomilson, çocuklar için hazırlanan materyallerin daha etkili olabilmesi için yenilik içermesi, çeşitlilik göstermesi, görsellerin cazibesinin kullanılması, içeriğin ilgi çekici olması ve görevlerin belirli bir hedefe ulaşabilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Başutku ve Demir, 2021, s. 128). Dijital bir oyun aracı olarak tasarlanmış olan *Seyyah*; telefon, tablet ve bilgisayar gibi farklı teknolojik araçlarda oynanabilir. Oyun açıldığında müzikle başlar ve ilerleyen süreçte çeşitli müzikler yer alır. Oyunun görsel olarak çocukların gelişimsel özelliklerine uygun olduğu gözlenir: görseller, renkler ve çizimler dikkat çekici ve öğrencide estetik bilincin gelişimine katkı sağlayıcı niteliktedir. Ayrıca Türk kültürünün tanıtımına katkı sağlamak amacı ile arka plan görsellerinde farklı şehirler ve bu şehirlerin her birine ait ayırt edici unsurlar bulunmaktadır. Örneğin, Ankara arka planlı görüntü geçerken oyuncu, Anıtkabir'i görür. Böylece çocukların estetik bilincine yönelik görsellere ve renklere yer verilmesi, uygulamanın canlı ve dikkat çekici şekilde hazırlanması, müziklerle desteklenmesi oyunları çekici kılacak ve

çocukların oyunda kalma sürelerini artıracaktır. Dolayısıyla dil öğrenmelerini ve kişisel gelişimlerini kolaylaştıracaktır.

1.3. Oyunlaştırma Piramidi'ne İlişkin Bulgular

Piramidin ilk basamağını *dinamikler* oluşturmaktadır. Bu bölümde *kısıtlamalar*, *duygular*, *hikâyeleştirme*, *ilerleme* ve *ilişkiler* durumuna yer verilir. *Seyyah*'ta oyuna üç *can* ile devam edilebilmesi, oyunda sadece çoktan seçmeli ve eşleştirme gibi ölçme değerlendirme tekniklerinin kullanılması ve oyuncunun bireysel ilerlemesi en belirgin *kısıtlamalardır*. *Duygular*: oyuna davet ile merak; puanların kazanılması ve lider tablosu ile rekabet; yanlış cevaplarla *can* hakkının bitmesi ile üzüntü; oyunda son seviyeye gelebilme dolayısıyla görevi tamamlama ve hedefe ulaşma ile güven; puan toplama ve ilerleme ile gurur şeklinde özetlenebilir. Tasarım, çeşitli bağlamlar ile sunularak anlamlı bir bütün oluşturmalıdır. Ayrıca öğrenilenlerin gerçek ve günlük hayatta uygulanabilmesine imkân sağlamalıdır. Bu açıdan incelendiğinde *Seyyah*'ta hikâye kurgusunun örneğin oyuncunun bir davet ile oyuna dâhil olması, avatarın yolculuğa çıkması ve böylece farklı kültürleri tanınması, yolculuğun sonunda seyyah olması gibi unsurlar ile oluşturulmaya çalışıldığı çıkarımından dolayı *hikâyeleştirme* dinamiğine yer verildiği söylenebilir. *İlerleme*, oyuncunun dinamikler bölümündeki gelişimini ifade eder. *Seyyah* uygulamasında sekiz seviye bulunmaktadır ancak ilerleme için sırasıyla bir yolculuk gerekmemektedir. Örneğin birinci seviyede oynayan oyuncu, istediği zaman beşinci seviyeye de başlayabilir. Oyunda seviyeler içinde ilerleme vardır. Oyuna başlayan çocuk, bir seviyede ilerledikçe hem Türkçeye ve Türk kültürüne dair sorularla hem de Türkiye'yi tanıtıcı, Anıtkabir, Kapadokya, Çanakkale, Konya gibi arka plan unsurlarıyla karşılaşmaktadır. Son olarak, oyunda bireysel olarak ilerlendiği için *ilişki* dinamiğinden de söz edilemez.

Oyunlaştırma Piramidi'nin ikinci basamağında yer alan *mekanikler* bölümünde *zorluk/mezdan okuma*, *şans*, *iş birliği* ve *rekabet*, *geri bildirim*, *ödülleri*, *alışveriş*, *durum*, *sıra*, *kaynak edinimi* gibi özelliklere yer verilmektedir. Oyunlaştırmada çocuğun hedeflere ulaşabilmesi, ödüller kazanabilmesi veya daha ileri seviyelere geçebilmesi için çaba sarf etmesi gerekmektedir. *Seyyah*'ta da oyuncu çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadır: Tırmanır, ateşlerden kaçır, uçurumdan düşmemek için çabalar. Dolayısıyla bu uygulamada *zorluk* ölçütünün dikkate alındığı söylenebilir. Ancak *mezdan okuduğu* herhangi bir güç yoktur. Oyunda çocuğun karşısına ne zaman ateşin, yıldızların ya da sorunların çıkacağı bilinmemesi ise *şans* unsuru olarak değerlendirilebilir. *İş birliği* ve *rekabet* açısından bakıldığında, oyuncunun herhangi bir iş birliğine girdiği söylenemez ama sonuca ulaşabilmesi için oyundaki tüm engelleri aşması, güçlüklerle rekabete girmesi gibi değerlendirilebilir. Mekaniklerde yer alan bir diğer önemli öge, *geri bildirim*dir. *Seyyah* uygulamasında sorulara doğru cevap verildiğinde yeşil, yanlış cevap verildiğinde ise kırmızı işaretin belirmesi (Görsel 1); kırmızı

kalplerle ne kadar *canın kaldığı*nın gösterilmesi; ilerledikçe verilen doğru cevaplardan ve oyun içinde toplanan yıldızlardan puanların kazanılması ve bunların ekranın orta üst köşesinde gösterilmesi; oyuncunun lider tablosundaki yeri gibi çeşitli geri bildirim unsurları saptanmıştır. Son olarak, yolculuk esnasında engeller geçilirken bazı noktalarda oyuncunun karşısına çıkan kırmızı kalplerle *can kazanması ödül* olarak değerlendirilebilir. Buna karşın, Seyyah uygulamasında *alışveriş, durum, sıra ve kaynak edinimi* gibi mekanikler saptanmamıştır.

Oyunlaştırma Piramidi'nin üçüncü ayağını oluşturan *bileşenlerde başarı, avatar, rozetler, lider tablosu, seviyeler, puanlar, takımlar, sanal hediyeler, içerik kilidi açma, koleksiyonlar, macera, savaş, hediye, mücadele etme, grafikler* gibi aşamalar vardır. Seyyah uygulamasında çocukların yıldızları toplayarak ve sorulara doğru cevap vererek puan elde etmesi, oyun içindeki ilerlemesi ve dil becerilerinin gelişmesi, *başarı* unsurlarıdır. Oyun boyunca dört farklı kıyafet taşıma imkânları olan (geleneksel ve gündelik giysiler) kız ve erkek *avatarlar* vardır (Görsel 2). Ancak oyunlaştırma tasarımında motive edici unsurlar olarak kullanılan ve oyundaki başarının göstergesi olarak kabul edilen *rozetler, sanal hediyeler, madalyalar, koleksiyonlar, hediyeler, sosyal grafikler* gibi bileşenler yoktur. Ayrıca çocuklarda oldukça gelişmiş olan merak duygusunun devreye girmesini sağlayıcı ve dolayısıyla motivasyon artırıcı unsur olarak kullanılan *içerik açma kilidi* bileşenine yer verilmemiştir. Aynı şekilde oyuncuların hedeflerine ulaşabilmek için ortak hareket edebilecekleri *takımlardan* da söz edilemez. Buna karşın Seyyah uygulamasında öğrencinin kendisine odaklanmasını sağlayan ve ilerlemesini gösteren, dolayısıyla motivasyonunu yükselten bir *lider tablosu* bulunmaktadır. Bu tabloda en yüksek puan alan on beş kişinin adı geçer. Böylece *puanlar* bileşenine de yer verilmiş olur: sorulara doğru cevap verildiğinde 5 puan, yıldızlar alındığında 20 puan gibi (Görsel 3). Ayrıca oyuncunun seyyah kabul edilebilmesi için sekiz *seviyeyi* tamamlamış olması gerekmektedir. Seyyah uygulamasında yer almayan bir diğer bileşen ise *savaş* unsurudur. Buna karşın *Avatarı* ile bir yolculuğa çıkan oyuncunun bu yolculuğu tamamlayabilmesi için bazı zorlukları aşması gerekir: zıplamak, merdivenleri tırmanmak, platformda belirlenen çizgi yolun dışına çıkmamak, ateşlerden kaçmak gibi. Tüm bu süreç, bu uygulamada rakiplerle olmasa da engellere karşı bir *mücadele etme* ve buna koşut olarak bir *macera* bileşeninin varlığını kanıtlayıcı veriler olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Çocuklara ikinci/yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde içerik (ne öğretileceği) kadar nasıl öğretileceği de önemli bir konudur. Neyin nasıl öğretileceğinin belirlenmesinde çocukların yaş aralıkları, dolayısıyla gelişimsel süreçleri, özellikleri ve buna koşut olarak ihtiyaçları dikkate alınmalıdır. Bu bağlamda alanda nasıl öğretileceğine ilişkin üzerinde en çok durulan konulardan birini oyunlar oluşturmaktadır.

Ancak günümüz çocuklarının içinde buldukları ortam, durum, koşullar ve buna koşut olarak ihtiyaçları göz önünde bulundurulduğunda, bugün artık eğitim-öğretimin tüm alanlarında olduğu gibi yabancı dil olarak Türkçe öğretimi/öğreniminde de oyun kavramının yetersiz kaldığı gözlemlenmektedir. Bu nedenle, belirlenen hedeflere ulaşmada oyunlaştırma tasarımına yer vermenin daha işlevsel ve yararlı bir yaklaşım olacağı düşünülmektedir. Çünkü dikkat çekici, güdüleyici, eğlenceli ve birebir katılım gerektiren çok boyutlu bu sistem, gerçek hayatın oyunlarla ifade edilmesini sağlayan önemli bir eğitim-öğretim aracıdır. Bir başka deyişle, günümüzdeki çocukların vazgeçilemez bir parçası olan dijital uygulamalar eğitim-öğretim ortamlarının da olmazsa olmazları arasında yer almaktadır.

Bu bağlamda oyunlaştırma tasarımlarından, Werbach ve Hunter tarafından geliştirilmiş olan ve alanda en çok kullanılan D6 Modeli incelendiğinde; çocukların yabancı dil öğrenimi sürecinde bilişsel ve duyuşsal kazanımlarına da önemli katkılar sağlayacak nitelikte bir araç olduğu değerlendirilmiştir. Bu nedenle çocuklara ikinci/yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde de kullanımının yararlı olacağı sonucuna varılmıştır. Modelde yer alan hedefler, davranışlar, oyuncuların tanımlanması, aktivite döngüleri, eğlencenin hazırlanması ve uygun araçların seçilmesi ayrıca dinamikler, mekanikler ve bileşenlerden oluşan Oyunlaştırma Piramidi ve Piramidi oluşturan her basamak içerdiği farklı işlevlerle bunu mümkün kılmaktadır. Tüm bu unsurlar, tek tek incelendiğinde oyunlaştırma tasarımının çocuklara ikinci/yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde sıklıkla önemi vurgulanan ve kullanılan oyunlar ile kıyaslanamayacak ölçüde ayrıntılı ve çok boyutlu bir eğitim-öğretim aracı olduğu saptanmıştır: Özellikle özdenetime, amaç odaklı öğretime ve bilişsel öğrenmeye önemli katkılar sağlayacaktır.

Bu doğrultuda ikinci/yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan kitap ve uygulamalar taranarak oyunlaştırma unsurlarının kullanılıp kullanılmadığı araştırılmıştır. İkinci dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan tek uygulama olarak *Seyyah*'ın bu kategoride değerlendirilebileceği gözlemlenmiştir.

Seyyah uygulaması kısaca değerlendirildiğinde; oyunda bireysel bir süreç izlendiğinden *sosyalleşenler*, *özgür ruhlar*, *yardımseverler*, *düzen bozanlar* gibi oyuncu tiplerini yerine *oyuncular* ve *başaranların* olduğu görülmektedir.

Aktivite döngülerinin tüm özelliklerine yer verildiği, eğlence türlerinden ise *kolay eğlence* türünün tercih edildiği gözlenmiştir. Dijital bir oyun olarak tasarlanan *Seyyah*'ın Oyunlaştırma Piramidi'ne ilişkin sonuçları ise şu şekilde özetlenebilir:

- *Dinamikleri* oluşturan unsurlardan *kısıtlamalar, duygular, hikâyeleştirme* ve *ilerleme* aşamaları yer almaktadır. Ancak *ilişkiler* unsurundan söz edilemez.
- *Mekanikler* bölümünde yer alan unsurlar: *zorluk, şans, rekabet* (kısmen), *geri bildirim* ve *ödül*dür. *Meydan okuma, iş birliği, alışveriş, durum, sıra* ve *kaynak edinimi* gibi unsurlar saptanmamıştır.
- *Bileşenler* bölümünde ise *başarı, avatarlar, lider tablosu, puanlar, seviyeler* gibi unsurlar tespit edilmiştir. Ancak *rozetler, sanal hediyeler, içerik kilidi açma, madalyalar, hediyeler, koleksiyonlar, sosyal grafikler, takımlar* ve *savaş* gibi bileşenlere yer verilmemiştir.

Sonuç olarak *Seyyah* uygulaması, yukarıda belirtilen birçok özelliği ile D6 Modeli'ne uygun bir oyunlaştırma tasarımı olarak değerlendirilebilir. Elde edilen bulgular doğrultusunda uygulamada oyunlaştırma unsurlarına yer verilmesiyle öğrencilerin alımlayıcı dil becerilerinin gelişmesine olanak sağlandığı, dil yeterliliklerinin gelişimine destek olunduğu, evrensel kodlardan hareketle kültürel unsurların tanıtılmasında aracı rolü oynadığı ve Türkçenin öğretimi için bir başlangıç noktası olarak yol gösterici niteliklere sahip olduğu şeklinde çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Kısaca bilişsel ve duyuşsal gelişimi geliştirici özelliklerinin dışında oyunlaştırma; doğrudan dilbilgisi öğretimi, sözcük dağarcığını zenginleştirme ve farklı dil becerilerini geliştirmeye yönelik farklı tasarımlarla çocuklara dil öğretiminde kullanılabilir verimli ve kullanışlı bir malzeme olarak değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- Akdoğan, F. (2004). Yeni Projeler Işığında Erken Yaşta Yabancı Dil Öğretimi. *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(2), 97-109.
- Alsawaier, R. S. (2018). The Effect of Gamification on Motivation and Engagement. *International Journal of Information and Learning Technology*, 35(1), 56-79.
- Altan, M. Z. (1999). Çoklu Zekâ Kuramı. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 17(17), 105-117.
- Anşin, S. (2006). Çocuklarda Yabancı Dil Öğretimi. *D.Ü. Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, (6), 9-20.
- Bacanlı, H. (2002). *Gelişim ve Öğrenme* (5. b.). Ankara: Nobel.
- Bahçeci, F. ve Uşengül, L. (2018). Eğitim ve Öğretim Uygulamalarında Yeni Bir Yaklaşım: Oyunlaştırma. *Trakya Eğitim Dergisi*, 8(4), 703-720.
- Bakhsh, S. A. (2016). Using Games as a Tool in Teaching Vocabulary to Young Learners. *English Language Teaching*, 9(7), 120-128.
- Barın, E. (2004). Yabancılarla Türkçe Öğretiminde İlkeler. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD)*, (1), 19-30.
- Başal, H. A. (2019). *Gelişim ve Psikoloji* (Genişletilmiş 7. Baskı). İstanbul: Beta.

- Başutku, S. ve Demir, T. (2021). Çocuklara Türkçe Öğretiminde Materyal ve İçerik Hazırlama. Ö. Çangal, ve M. E. Çelik (Ed.), *Çocuklara Türkçe Öğretimi* içinde (ss. 121-146). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Bozavlı, E. (2013). Erken Yaşta Yabancı Dil Öğretiminin Tarihsel Süreci ve Amaçları. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 21(4-Özel Sayı), 1561-1574.
- Bölükbaş, F. (2016). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Etkinlikler. F. Yıldırım, ve B. Tüfekçioğlu (Ed.), *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Kuramlar-Yöntemler-Beceriler-Uygulamalar* içinde (ss. 353-366). Ankara: Pegem Akademi.
- Çağlar, Ş. ve Kocadere, S. A. (2015). Çevrimiçi Öğrenme Ortamlarında Oyunlaştırma. *Eğitim Bilimleri ve Uygulama*, 14(27), 83-102.
- Cameron, L. (2001). *Teaching Languages to Young Learners*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Canbulat, M. ve İşgören, O. Ç. (2005). Yabancı Dil Öğretimine Başlamada En Uygun Yaşın Ne Olduğuna İlişkin Dilbilimsel Yaklaşımlar ve Öğretmen Görüşleri. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(2), 123-139.
- Charles, C. M. (2003). *Öğretmenler İçin Piaget İlkeleri* (G. Ülken, Çev.). Ankara: Nobel.
- Csikszentmihalyi, M. (2014). *The Systems Model of Creativity: The Collected Works of Mihaly Csikszentmihalyi*. Dordrecht: Springer.
- Çetintaş, B. ve Yazıcı, Z. (2016). Erken Çocukluk Döneminde Anaokulu ve Anasınıflarında İki Dilli Eğitim Uygulamaları ve Deneyimleri Üzerine Öğretmen Görüşleri. *Mediterranean Journal of Humanities*, VI(2), 173-187.
- D-AOBM (2020). *Diller İçin Avrupa Ortak Başvuru Metni: Öğrenme, Öğretme ve Değerlendirme* (Millî Eğitim Bakanlığı, Çev.). Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Demirel, Ö. (2016). *Yabancı Dil Öğretimi, Dil Pasaportu, Dil Biyografisi, Dil Dosyası* (9. bs.). Ankara: Pegem Akademi.
- Ersoy, B. G. (2017). *Türkçe Dersinde Oyunlaştırmanın İlkokul Öğrencilerin Söz Varlığına ve Motivasyonlarına Etkisi* (Basılmamış Doktora Tezi). Anadolu Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Eskişehir.
- Fogg, B. J. (2009). A Behavior Model for Persuasive Design. *In Proceedings of the 4th International Conference on Persuasive Technology* (No. 40). 18 Aralık 2022 tarihinde <https://dl.acm.org/doi/abs/10.1145/1541948.1541999> adresinden erişildi.
- İlter, B. ve Er, S. (2007). Erken Yaşta Yabancı Dil Öğretimi Üzerine Veli ve Öğretmen Görüşleri. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, (1), 21-30.
- Köse, B. ve Ük, Z. Ç. (2019). Oyunlaştırma Üzerine Yapılan Sosyal Bilimler Alanındaki Tezlerin Bibliyometrik Analizi. *4. International Symposium on Innovative Approaches in Social, Human and Administrative Sciences*, 4(8), 119-129.
- Marczewski, A. (2013). Gamification: A Simple Introduction, Tips, Advice and Thoughts on Gamification. 10 Aralık 2022 tarihinde [https://books.google.com.tr/books?hl=en&lr=&id=IOu9kPjIYdYC&oi=fnd&pg=PA3&dq=Marczewski,+A.+\(2013\).+Gamification:+A+simple+introduction+full+pdf&ots=kIjvYGHtW&sig=e8sYbRICQvqL3E2t3M0S3tFQFW0&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false](https://books.google.com.tr/books?hl=en&lr=&id=IOu9kPjIYdYC&oi=fnd&pg=PA3&dq=Marczewski,+A.+(2013).+Gamification:+A+simple+introduction+full+pdf&ots=kIjvYGHtW&sig=e8sYbRICQvqL3E2t3M0S3tFQFW0&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false) adresinden erişildi.

- Marczewski, A. (2015). *User Types. In Even Ninja Monkeys Like to Play: Gamification, Game Thinking and Motivational Design* (1. bs.). CreateSpace Independent Publishing Platform.
- MEB, (2022). Seyyah Uygulaması, 2 Aralık 2022 tarihinde <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.MEB.Seyyahvehl=trvegl=US> ve <https://f.eba.gov.tr/seyyah/wbglBuild/index.html> adresinden erişildi.
- Miller, P. H. (2007). *Gelişim Psikolojisi Kuramları* (B. Onur, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Nurlu, M., Vargelen, H., Altunbay, M., Özdemir, O., ve İnan, K. (2015). Türkçenin Yabancı/İkinci Dil Olarak Öğretimi Politikaları. *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Politikaları* (A. Sarıçoban, Ed.) içinde (ss. 70-116). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Prensky, M. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants Part 1. *On The Horizon*, 9(5), 1-6.
- Sezgin, S., Bozkurt, A., Yılmaz, E. A. ve Linden, N. V. (2018). Oyunlaştırma, Eğitim ve Kurumsal Yaklaşımlar: Öğrenme Süreçlerinde Motivasyon, Adanmışlık ve Sürdürülebilirlik. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (45), 169-189.
- Simões, J., Redondo, R. ve Vilas, A. (2013). A Social Gamification Framework For a K-6 Learning Platform. *Computers in Human Behavior*, 29(2), 345-353.
- Taşlıbeyaz, E. (2019). Z Kuşağı İle İlgili Araştırma Eğilimlerinin ve Eğitime Yönelik Katkılarının Analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(3), 715-729.
- Tılıç, G. (2020). Eğitimde Dijitalleşme Kapsamında Oyunlaştırma Kavramı. *STD*, 671-695.
- Tok, M. ve Yığın, M. (2014). Türkçenin İkinci Dil Olarak Öğretiminde Öğrencilerin Kullandıkları Kelime Öğrenme Stratejileri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (41), 265-276.
- Tunga, Y. ve İnceoğlu, M. M. (2016). Oyunlaştırma Tasarımı. 3. Uluslararası Eğitimde Yeni Yönelimler Konferansı, İzmir, 267-279.
- Werbach, K. ve Hunter, D. (2012). *For the Win: How Game Thinking can Revolutionize Your Business*. Wharton Digital Press.
- Yıldırım, İ. ve Demir, S. (2014). Oyunlaştırma ve Eğitim. *International Journal of Human Sciences*, 11(1), 655-670.

Ek. Seyyah Uygulamasına İlişkin Görseller

Görsel 1. Geri Bildirim

Görsel 2. Avatar

Görsel 3. Puan

SOSYAL PROBLEMLER SOSYOLOJİSİ PERSPEKTİFİNDEN TÜRKİYE'DE BEYİN GÖÇÜ*

*Cansu TAŞCI***

Öz: Beyin göçü, son yıllarda tüm dünyanın en çok tartıştığı meselelerdendir. Yeni bir olgu olmamakla birlikte beyin göçünün dünya gündeminde yer alması, 1960'lı yıllar itibarıyla gerçekleşmiştir. Gelişmiş bir ülkeden başka bir gelişmiş ülkeye doğru gerçekleşebileceği gibi genellikle az gelişmiş/gelişmekte olan ülkelere gelişmiş ülkelere gerçekleşen beyin göçünü ihraç eden ülkelere biri de Türkiye'dir. Beyin göçü olgusu son yıllarda hem medya organlarında hem de siyaset arenasında bir "problem" olarak sıkça tartışılmaktadır. Bu makalenin amacı, beyin göçü olgusunun Türkiye için bir sosyal problem olup olmadığı meselesini sosyal problemler perspektifinden incelemektir. Bu makalede Türkiye'de "beyin göçü" olgusunun tarihsel süreç içerisinde iddia sahipleri tarafından sosyal bir problem olarak inşa edildiği sürece odaklanılmaktadır. Bu bağlamda Spector ve Kitsuse'nin ortaya koymuş olduğu 4 ana aşama üzerinden Türkiye'de beyin göçü olgusunun sosyal bir problem olarak inşa süreci ele alınmıştır. Bu kapsamda doküman incelemesiyle ve içerik analizi tekniğiyle gazete haberlerinden elde edilen verilerden yararlanılmıştır. Analiz sonucunda tarihsel süreç içerisinde beyin göçünün problem olarak tanımlanmasında iddia sahibi olarak iki aktörün- bilim insanları ve siyasetçilerin- kritik rol oynadığı, konunun özellikle sosyal, ekonomik ve politik kriz dönemlerinde bir problem olarak gündeme geldiği görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Beyin göçü, sosyal problem, sosyal inşa, Türkiye, gelişmekte olan ülkeler.

Brain Drain in Turkey through the Prism of the Sociology of Social Problems

Abstract: In recent years, brain drain has been one of the most discussed issues worldwide, presented as a "problem" both in the media and in the political arena. The aim of this article is to examine whether the phenomenon of brain drain is a social problem for Turkey, using the sociological framework of social problems. This article focuses on the historical perspective of the construction by its proponents of brain drain as a social problem in Turkey. Basis of analysis of this

* Atıf Bilgisi / Citation: Taşcı, C. (2024). Sosyal Problemler Sosyolojisi Perspektifinden Türkiye'de Beyin Göçü. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (41), 187-213.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 16.02.2024 - 03.06.2024

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / The article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

** Arş.Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Trabzon, Türkiye. E-Posta: cansuutsc@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2234-968X.

construct are the four main stages proposed by Spector and Kitsuse. Using the content analysis method we discussed data obtained through document analysis and newspaper op-eds. The results of the analysis showed that two actors, scientists and politicians, played a crucial role in defining brain drain as a problem throughout the historical process and that the issue came to the fore as a problem especially during periods of social, economic and political crisis.

Keywords: Brain drain, social problem, social construction, Turkey, developing countries.

Giriş

Beyin göçü, son yıllarda neredeyse tüm dünyanın en çok tartıştığı meselelerdendir. Beyin göçü yeni bir olgu olmamakla birlikte konunun dünya gündeminde yer alması, 1960'lı yıllar itibariyle gerçekleşmiştir. 1960'lardan bu yana konuya ilgi tüm dünyada artmış, konunun çeşitli yönleri ekonomistler, bilim insanları, araştırmacılar, politikacılar ve medya organları tarafından sıkça ele alınmıştır (Başaran, 1972, s. 134). Beyin göçüne yönelik ilginin 1960'lı yıllardan itibaren artması, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte yüksek nitelikli işgücünün ve bilim insanlarının göç hareketlerindeki artan trendi ile yakından ilişkili olmuştur (Ceylan, 2021, s. 192). Son yıllarda ise küreselleşme sürecinin yoğunlaşması, teknolojik gelişme dürtüsü ve buna bağlı olarak uzmanlaşma talebinin de etkisiyle konu hem siyasi tartışma alanına hem de akademik dünyaya geri dönmüştür (Pellegrino, 2001, s. 111).

TDK (2021) tarafından beyin göçü “ileri düzeydeki meslek ve bilim insanları ile uzmanların bir başka gelişmiş ülkede yerleşip çalışmak amacı ile kendi ülkelerinden ayrılması” olarak tanımlanmaktadır. Bu kapsamda en genel manasıyla beyin göçü, yüksek düzeyde eğitime ve niteliğe sahip işgücünün daha iyi yaşam ve çalışma olanakları sunan ülkelere gitmesini ifade eder (Gökbayrak, 2008, s. 72). Beyin göçünün bir başka yaygın biçimi ise yurt dışına öğrenim görmeye gitmiş öğrencilerin ana yurtlarına dönmemeleridir (Tansel ve Güngör, 2006, s. 3). Eğitim amacıyla yurt dışına gitmek, çoğu nitelikli genç için kalıcı göçün ilk adımı ya da basamak taşı olarak görülür. Bu kapsamda yurt dışına eğitim görmek amacıyla giden gençlerin çoğu, eğitimleri sonrasında ülkelere geri dönmemekte ve gittikleri ülkelere kalıcı olarak yerleşmektedir.

Beyin göçü, gelişmiş bir ülkeden bir başka gelişmiş ülkeye gerçekleşebileceği gibi genellikle az gelişmiş ya da gelişmekte olan bir ülkeden gelişmiş ülkelere doğru gerçekleşmektedir. 1960'lı yılların başından 1972'ye kadar azgelişmiş/gelişmekte olan ülkelere gelişmiş ülkelere 300 bin bilim insanı, mühendis, fizikçi ve doktorun göç ettiği bilinmektedir (Cervantes, 2004'ten akt. Babataş, 2007, s. 264). 1970-1980'lerde ise bu oranın yılda 100 bin civarında olduğu, az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelere yılda 100 bin nitelikli işgücünün göç ettiği tahmin edilmektedir (Rosousky, 1996'dan akt. Babataş, 2007, s. 264). Gelişmiş ülkelere yönelen göç hareketleri içerisinde beyin göçünün

oranındaki artış 1990-2000 yılları arasında da devam etmiş, OECD ülkelerine olan göçler içerisinde nitelikli işgücünün oranında artış gözlemlenmiştir (Gökbayrak, 2008, s. 71). OECD (2014) verilerine göre OECD ülkelerinde yüksek öğrenim görmüş göçmenlerin sayısı, 2000-2010 yılları arasında eşi görülmemiş bir artış göstererek (%70 artarak) toplamda yaklaşık 30 milyona ulaşmıştır. Bu göç hareketlerinin %17'si yani yaklaşık 5 milyonu son beş yılda gerçekleşmiştir (OECD, 2014). Hali hazırda yetişmiş, yüksek düzeyde eğitime ve niteliğe sahip olan bireylerin göç hareketlerinin yanı sıra yurt dışına öğrenim görmeye gitmiş öğrencilerin sayısı da geçmişten günümüze önemli oranda artmıştır. UNESCO 2015 verilerine göre yurtdışında okuyan öğrencilerin sayısı, son on beş yılda iki katından fazla artarak 2,1 milyondan 4,7 milyona ulaşmıştır. En çok öğrenci çeken ülkeler ise Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık, Avustralya, Rusya, Fransa, Kanada gibi gelişmiş ülkeler olmuştur (Montoya, 2018). Uluslararası öğrenciler, çalışma çağındaki genç ve nitelikli nüfusa ihtiyaç duyan gelişmiş ülkelerin mevcut ve gelecekteki işgücünün önemli bir havuzunu oluşturduğundan Avustralya, İspanya ve Kore gibi birçok ülke, en iyi ve parlak öğrencileri elde tutmaya ve mezuniyet sonrası istihdam piyasasına dahil etmeye yönelik politikalar geliştirmekte ve vatandaşlığa kabul ve çalışma izni konularında kolaylıklar sağlamaktadır (OECD, 2023).

Günümüze gelindiğinde ise OECD ülkelerine göçün son yıllarda eşi görülmemiş bir seviyeye ulaşarak 6 milyona ulaştığı bilinmektedir (OECD, 2023). 2023 yılında OECD tarafından yayımlanan “Uluslararası Göçün Görünümü” raporunda belirtildiği üzere OECD ülkelerine gerçekleşen bu rekor seviyedeki göç hareketinin başlıca nedeni, işgücü göçündeki artışlardır. OECD ülkelerine yönelik gerçekleşen göç hareketleri arasında ilk sırada aile göçü (%29) yer almaktayken ikinci sırada işgücü göçü (%21) ve serbest hareketlilik (%21) yer almaktadır. Bununla birlikte OECD ülkelerine yönelen uluslararası öğrenci hareketliliği de 2022 yılında OECD ülkelerinin yarısında 2021 yılına oranla %42'den fazla artarak şimdiye kadarki en yüksek seviye olan 2 milyona ulaşmıştır. En çok uluslararası öğrenci alan ülkeler arasında Birleşik Krallık, Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Avustralya ve Japonya yer almaktadır (OECD, 2023). Bu göç hareketinin aktörlerini büyük oranda Çin, Hindistan, Vietnam gibi Asya ülkelerinden gelen öğrenciler oluşturmakla birlikte uluslararası öğrencilerin menşe ülkelerine bakıldığında Nepal, Suriye, İran, Nijerya, Fas, Pakistan, Türkiye, Suudi Arabistan gibi az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin yoğunlukta olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Almanya, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, Kanada gibi gelişmiş ülkelere doğru uluslararası öğrenci hareketi gerçekleşebilmektedir (OECD, 2023).

Yukarıda sunulan veriler ışığında beyin göçünün geçmişten günümüze artarak devam ettiği ve günümüzde en yüksek seviyeye ulaştığı söylenebilir. Bununla

birlikte nitelikli insan gücünü göç etmeye “iten”, gelişmiş ülkelere ise “çeken” bir takım itici ve çekici faktörler söz konusudur. Ücret eşitsizliği, mesleki tatmin eksikliği, yaratıcılığa izin verilmemesi, araştırma ve geliştirme imkanlarının yetersiz olması, liyakata dayalı statü kazanımının olmaması, siyasi ve ekonomik istikrarsızlık ya da huzursuzluk gibi birçok etmen çok sayıda yüksek vasıflı bireyi gelişmiş ülkelere doğru iterken (Erkal, 2011, s. 78); gelişmiş ülkelerdeki daha yüksek ücret, uzmanlık alanında kolay iş bulma imkanı, yabancı dil öğrenme fırsatı, yüksek yaşam standartları, bilimsel araştırma imkanları gibi pek çok etmen ise nitelikli insan gücünü kendisine çekmektedir. Böylece gelişmekte olan ülkeler iyi eğitilmiş, yetişmiş, parlak zihinlerini kaybederken, gelişmiş ülkeler ise hiçbir maliyet üstlenmeksizin bu parlak zihinleri kazanabilmektedir (Riaño, 2012; Pellegrino, 2001). Özellikle son dönemlerde nitelikli göçmenlerin işe alınmasına yönelik Batılı ülkelerde yürürlüğe koyulan göç politikalarının nitelikli göçmenlerin Batıya yönelik hareketini önemli ölçüde arttırdığı bilinmektedir (Riaño, 2012). Böylece gelişmiş Batılı ülkeler, nitelikli işgücünü kendisine çekerken vasıflı profesyonellerini gelişmiş dünyaya kaptıran gelişmiş yoksul bölgeler, “sıfır toplamı oyunun” kaybedenleri olarak karşımıza çıkmaktadır (Freitas, Levatino ve Pécoud, 2012, s. 2).

Gelişmiş ülkelere beyin gücü ihraç eden gelişmekte olan ülkelere birisi de Türkiye’dir. Beyin göçü olgusu son yıllarda hem medya organlarında hem de siyaset arenasında bir “problem” olarak sıkça tartışılmaktadır. Peki beyin göçü, Türkiye için gerçekten bir sosyal problem midir? Eğer sosyal problem ise bunun kanıtları nelerdir? Bu sosyal olguya “problem” mahiyeti kazandıran nitelikler nelerdir? Bu sorulara yanıt vermek için önce sosyal problemin ne olduğunun anlaşılması gerekir. Bu kapsamda bir sonraki bölümde önce sosyal problemler sosyolojisi perspektifinden sosyal problem tanımlamalarına yer verilecek ardından beyin göçü olgusunun Türkiye için bir sosyal problem olup olmadığı meselesi Kitsuse ve Spector (1973)’un ortaya koymuş olduğu 4 ana aşama üzerinden irdelenecektir.

1. Sosyal Bir Problem Olarak Beyin Göçü

İçinde yaşadığımız modern dünyada işsizlik, bağımlılık, engellilik, göç, şiddet, istismar, alkolizm gibi pek çok sosyal durum “problem” olarak görülmektedir. Belirli sosyal durumlara problem niteliği atfedilmesi, bu problemlerin ortadan kaldırılmasına veya en azından olumsuz etkilerinin azaltılmasına yönelik belirli bir çabayı da beraberinde getirmektedir. Peki bu olgular neden bir “problem” olarak nitelendirilir? Sosyal problem olarak tanımlanan şey nedir? Gündelik yaşantımızda sosyal problem olarak nitelendirdiğimiz her şey gerçekten de bir sosyal problem midir? Bu makalenin konusunu oluşturan “beyin göçü” olgusunu da sosyal problem olarak nitelendirebilir miyiz? Bu sorunun yanıtına ancak sosyal problemin “ne”liği üzerine yapılan tanımlamalardan hareketle varılabilir.

Hornell’a göre sosyal problem, çok sayıda insanı ortak bir şekilde fiilen veya potansiyel olarak etkileyen sorundur (Hornell, 1923, s. 349). Ona göre çok sayıda bireyi etkileme niteliğine sahip bu problem en iyi şekilde soruna bir bütün olarak uygulanan, uyumlu veya organize insan eylemi gerektiren bazı önlem veya tedbirlerle çözülebilir.

Kitsuse ve Spector (1973, s. 415)’a göre ise sosyal problemler, bazı varsayımsal koşullarla ilgili olarak şikayet ve iddialarda bulunan grupların faaliyetleri sonucu tanımlanır. Bu bakış açısından sosyal problem, toplumdaki grupların belirli bir sosyal durumun “problem olduğuna dair” iddialarına dayanmaktadır.

Kornblum vd. (2002, s. 5)’a göre bir sosyal durum, bir toplumdaki yeterli sayıda insanın onların yaşam kalitelerini ve değerlerini tehdit eden bir durumun olduğu konusunda fikir birliğine varması ve bu durumu düzeltmek için bir şeyler yapılması gerektiğine inanması sonucunda sosyal problem olarak tanımlanır. Yani bir sosyal durumun “problem” olarak nitelendirilebilmesi için durumun yalnızca bundan etkilenen üyeler tarafından değil, önemli sayıda insan tarafından problem olarak nitelendirilmesi ve yalnızca ondan etkilenenler için değil toplumun tümü için bir sorun olduğu hususunda bir konsensusa varılması gerekir.

Sembolik etkileşimci bir düşünür olan Blumer ise sosyal problemlerin kolektif bir tanımlama sürecinin ürünleri olduğu inancındadır (Blumer, 1971, ss. 298-306). Yani sosyal problemler, toplumun yapısına içkin nesnel bir koşul olmaktan öte bir toplumda “problem” olarak tanımlandığı ve kavrandığı ölçüde vardır. Benzer şekilde Horton ve Leslie (1970, s. 5’ten akt. Manis, 1974, s. 305) de sosyal bir koşulun bir başkası için ne kadar dramatik veya şok edici olursa olsun, önemli sayıda insanın değerleri onu bir sorun olarak tanımlamadıkça ve kabul etmedikçe sosyal problem olarak nitelendirilemeyeceğine vurgu yapar.

Fuller ve Myers (1941, s. 320) ise sosyal problemi önemli sayıda insan tarafından, değer verdikleri bazı sosyal normlardan sapma olarak tanımlar. Yani her bir sosyal problem aslında nesnel bir koşul ve öznel bir tanımlama sürecinin ürünleridir. Tarafsız ve eğitilmiş bir gözlemci tarafından varlığı ve büyüklüğü (oranları) açısından kontrol edilebilen doğrulanabilir bir durum “nesnel koşula” işaret ederken; öznel tanımlama ise bireylerin bir sosyal durumun belirli bir değere yönelik bir tehdit olduğunun farkında olmalarıdır (Fuller ve Myer, 1941, s. 320).

Manis’e göre sosyal problemler, bilimsel araştırmalarca toplumların refahına zararlı olarak tanımlanan sosyal koşullardır (1974, s. 314). Bu açıdan bir sosyal durum eğer toplumun refahı için tehdit oluşturuyorsa ve bu durum, bilimsel araştırmalarca kanıtlanmışsa “problem” olarak tanımlanabilir (1974, s. 314).

Özetle kökeni ve sonuçları itibarıyla toplumsal bir durum ya da koşul, ortak değerlere zarar verdiği ya da tehdit unsuru oluşturduğu gerekçesiyle çok sayıda

insanın hoşnutsuzluğuna neden oluyorsa ve çözülmesi gereken bir duruma işaret ediyorsa o sosyal durum ya da koşulun “sosyal problem” olarak nitelendirilebileceği söylenebilir. Bu tanımlamadan hareketle beyin göçü olgusunu da az gelişmiş/gelişmekte olan ülkeler açısından bir sosyal problem olarak nitelendirmemiz mümkündür. Çünkü yetişmiş ve iyi eğitilmiş parlak zihinlerin kaybı, gelişmekte olan ülkelerin gelişimlerini tehdit etmekte ve kalkınmalarına zarar vermektedir. Nitekim Pellegrino’nun da belirttiği gibi nitelikli insan kaynaklarının mevcudiyeti, “ulusların zenginliğinin” merkezinde yer almaktadır ve ülkelerin kalkınmasının temelini oluşturmaktadır. Bu anlamda gelişmiş ülkeler, yüksek nitelikli bireyleri ülkelere çekmek için yarışırken nitelikli bireylerin göçü, göç veren kaynak ülkeler -özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler- için önemli bir problem niteliği taşımaktadır. Keza az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler açısından nitelikli bireyler; bilim, teknoloji ve ekonomiyi güçlendirmenin ve çağdaş dünyaya yetişmenin bir yoludur (Pellegrino, 2001).

Beyin göçü olgusunun sosyal bir problem olarak nitelendirilmesinin bir diğer nedeni ise bu ülkelerin uzun yıllar boyunca eğitimine yatırım yaptığı nitelikli insan gücünü gelişmiş ülkelere kaptırması sonucu yaşadığı mali zarardır. Bir ülkede nitelikli işgücünün yetiştirilmesi hem belirli bir zaman hem de eğitim yatırımı gerektirmektedir (Erkal, 2011, s. 74). Ancak beyin göçü ile başka ülkelere giden kişiler için harcanan büyük paralar yani yatırım, boşa gitmektedir (Başaran, 1972, s. 134). Üstelik bir ülke ne kadar yoksul ise eğitime yatırım yapacağı ekonomik sermayeden o kadar yoksun demektir. Bu ise az gelişmiş ülkelerin kaybettiği nitelikli personelin yerine yenisini koyma konusunda da zorluk çekeceği anlamına gelir (Dumitru, 2012, s. 10). Öte yandan gelişmiş ülkeler ise hiçbir yatırım yapmadığı iyi eğitilmiş bireyleri kazanmaktadır. Böylece göç alan ülke, eğitim yatırımı açısından tasarruf etmekte ve bu tasarrufu araştırma geliştirme harcamalarına kaydırarak bu işten karlı çıkmaktadır (Erkal, 2011, s. 74). Bütün bu koşullar, “beyin göçü” olgusunun bir problem olarak tanımlanmasına ve bu problemin ortadan kaldırılması adına birtakım tedbirlerin geliştirilmesine neden olmuştur.

2. Türkiye’de Beyin Göçü

Ülkemizde beyin göçü, özellikle 1960’lı yıllarda başlamıştır. 1960’lı yıllarda Batı Avrupa ülkelerinin emek ihtiyacına cevaben gerçekleştirilen ikili işgücü anlaşmaları aracılığıyla binlerce kişi, Batı Avrupa’ya göç etmiştir. Nitelsiz emek göçmenlerinin yanı sıra nitelikli insan gücü de bu süreçte Batı Avrupa’ya göç hareketinin öznelere olmuştur. Öncelikle doktorlar, mühendislerle başlayan nitelikli bireylerin göçü bilim insanları ile devam etmiştir (Babataş, 2007, s. 263). Yüksek vasıflı işgücünün yanı sıra, orta vasıflı insan gücü de beyin göçünün konusu olmuştur. Orta vasıflı insan gücünün de beyin göçüne konu olması, insan

gücü kaynağının yurt içinde değerlendirilememesi bakımından olumsuz sonuçlar yaratmaktadır (Erkal, 2011, s. 78).

1960’lı yıllarda başlayan beyin göçü hareketleri günümüze değin artarak devam etmiştir. OECD (2023) verilerine göre Türkiye’den OECD ülkelerine gerçekleştirilen göç hareketleri 2021 yılında %34 artarak 71 bine ulaşmıştır. Göç edenlerin yaklaşık %41’i Almanya’ya, %10’u Hollanda’ya ve %7’si Fransa’ya olmak üzere Kanada, Amerika Birleşik Devletleri, İsviçre, Avustralya, Belçika, Birleşik Krallık ve İsveç en çok göç alan ülkelerdir (OECD, 2023). TÜİK verilerine göre ise 2022’de Türkiye’den göç edenlerin oranı %62,3 artarak 466 bin 914’e ulaşmıştır. En fazla göç eden yaş grubu ise %15,8 oranıyla 25-29 yaş grubu olmuştur. Bu yaş grubunu 30-34 (%13,4) ve ile 20-24 (%12,8) yaş grupları izlemiştir (TÜİK, 2023). Bu sonuçlar göstermektedir ki Türkiye’den göç eden bireylerin büyük çoğunluğunu çalışma çağındaki genç nüfus oluşturmaktadır. Genç nüfusun yurt dışına göçüne etki eden en önemli etmenin işsizlik olduğu söylenebilir. TÜİK 2023 yılı verilerine göre Türkiye’de %9,2 oranıyla toplam 3 milyon 223 bin işsiz bulunmaktadır. Bu oran, genç nüfusta ise %17,2’lere ulaşabilmektedir (TÜİK, 2023).

Uluslararası öğrencilerin başka bir ülkeye eğitim görmek amacıyla gerçekleştirdiği akademik hareketlilik, nitelikli göç çalışmalarında bilim ve teknolojinin dolaşımına temel olan ‘beyin göçü’ çerçevesinde değerlendirilmektedir (Ağca-Varoğlu, 2020, s. 27). Türkiye de uluslararası yükseköğretim dünyasına öğrenci gönderen önemli bir kaynak ülke konumundadır (Çetinkaya, 2014, s. 148). Kalkınma Bakanlığı tarafından 2015 yılında hazırlanan rapora göre Türkiye, 2012 yılında yurt dışına en çok öğrenci gönderen 11. ülkedir. 2012 yılında Türkiye, 50 binden fazla öğrenciyi yurt dışına göndermiştir. Bu bireylerin önemli bir çoğunluğu, eğitimlerinden sonra yurda geri dönmemektedir. Türkiye’den yurt dışına öğrenim amacıyla gidenlerin büyük çoğunluğunu, lisansüstü eğitim görmek amacıyla yurt dışına gidenler oluşturmaktadır. Bireyler, kendi imkanları ile yurt dışı eğitime gidebileceği gibi YÖK ve MEB’in sunduğu burs imkanıyla yurtdışında eğitim görebilir (İmeci, 2009, s. 1). 1987’yle 2000 yılları arasında YÖK bursuyla toplamda 3504 araştırma asistanı, lisansüstü düzeyde öğrenim görmek üzere yurt dışına gönderilmiş ancak 400’ü geri dönmemiştir (Tansel ve Güngör, 2006, s. 22). Nitekim Köser-Akçapar tarafından 2006 yılında gerçekleştirilen araştırmanın bulgularının da işaret ettiği gibi lisansüstü eğitim için giden birçok Türk öğrenci, eğitimlerini tamamladıktan sonra dönmek yerine ev sahibi ülkede kalmayı ve çalışmayı tercih edebilmektedir. Söz konusu çalışma, ABD’ye eğitim amacıyla giden öğrencilerin %16’sının ABD’de kalıcı olarak kalmak istediklerini; %42’sinin ise eğitimlerini tamamladıktan sonra deneyim kazanmak için birkaç yıl çalışmak istediklerini göstermiştir (Köser-Akçapar, 2006, s. 14). Benzer şekilde Elveren ve Güngör’ün araştırması da en yüksek öğrenim derecesini

yurtdışında tamamlayan öğrencilerin veya çalışanların dönmeme eğilimlerinin daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır (Elveren ve Toksöz, 2018). Bu anlamda uluslararası öğrenci hareketliliğinin gönderen ülkeler için potansiyel bir insan sermayesi kaybını temsil ettiği söylenebilir (Freitas, Levatino ve Pécoud, 2012, s. 2).

1929'dan bu yana ise kamu kurumlarının ve üniversitelerin ihtiyaç duyduğu uzman açığını kapatmak amacıyla MEB Yurtdışı Lisansüstü Bursu ile büyük çoğunluğu Batı Avrupa ve ABD olmak üzere 51 ülkede öğrenim görmek üzere 20 binden fazla öğrenci, yurt dışı eğitimine gönderilmiştir (MEB, 2023). Türkiye, yurt dışına gönderdiği öğrencilerin yurda geri dönmemesiyle önemli mali kayıplar yaşarken gelişmiş ülkeler, oldukça önemli kazançlar elde etmektedir. Örneğin gelişmiş bir ülke olan Avustralya'nın 2009 yılında uluslararası eğitimden elde ettiği gelir, yaklaşık 14 milyar ABD dolarıdır (Kalkınma Bakanlığı, 2015). Türkiye ise göç eden her bir zihin için ilkokuldan, yükseköğrenime kadar yaptığı tüm eğitim harcamalarını kaybederek büyük mali zarara uğramaktadır. Türkiye'nin 2022 yılında kişi başına yaptığı eğitim harcaması, 25.143 olup toplamda 587 milyar 438 milyon TL'ye varmaktadır (TÜİK, 2022). Eğitim harcamalarının Yurt İçi Gayri Safi Milli Hasıla içindeki payı, %3,9'dur. Bu kapsamda beyin göçü olgusunun gelişmiş ülkelere yüksek oranda nitelikli insan gücü ihraç eden Türkiye için önemli bir problem olduğu açık bir biçimde görülmektedir.

3. Teorik Yaklaşım

Bu çalışmanın teorik perspektifini Kitsuse ve Spector'un sosyal problemleri tanımlamaya yönelik sosyal inşacı modeli oluşturmaktadır. İnşacı yaklaşım temelde iddia talebinde bulunmanın sosyal organizasyonuna, süreçteki kilit bileşenleri belirlemeye ve sorunun inşasındaki temel aşamaları tanımlamaya odaklanır (Best, 1987, s. 101). Kitsuse ve Spector (1973, s. 415)'e göre sosyal problemler, bazı varsayımsal koşullarla ilgili olarak şikâyet ve iddiada bulunan grupların faaliyetleridir. Bu bakış açısından bir sosyal problemin ortaya çıkması, bazı farazi durumu bir problem olarak tanımlamaya ve bu durumu ortadan kaldırmaya, iyileştirmeye veya değiştirmeye yönelik ihtiyacı ileri süren grup faaliyetlerinin organizasyonuna bağlıdır (Kitsuse ve Spector, 1973, s. 415).

Kitsuse ve Spector (1973)'a göre bir sosyal problemin toplumdaki varlığı, belirli sosyal durumları "problem" olarak tanımlayan ve bu konuda bir şeyler yapmaya çalışan grupların veya kurumların varlığının devamlılığına bağlı olmaktadır (Kitsuse ve Spector, 1973). Sosyal probleme yönelik iddia sahiplerinin iddiaları, mevcut toplumsal koşullardan bağımsız olmamakla birlikte geniş bir sosyal bağlamın ürünüdür (Best, 1987, s. 117). Bu yaklaşıma göre iddiada bulunan grupların "söylemleri" oldukça önemlidir ve sosyologlar, iddiada bulunanların kullandıkları söyleme dikkat etmek zorundadır (Best, 1987, s. 117).

Türkiye’de bir sosyal problem olarak beyin göçü olgusu, sosyal olarak inşa edilmiş bir sürecin ürünüdür. Beyin göçü olgusu, Türkiye kamuoyunun ve siyasetinin uzun soluklu tartışma konularından birisidir (Ceylan, 2021, s. 190). Bu konunun Türkiye için sosyal problem olarak tanımlanması, tarihsel süreç içerisinde iddia sahiplerinin faaliyet ve çabalarının ürünü olmuştur. Başlangıçta yetişmek üzere yurtdışına işgücü ve öğrenci gönderimiyle teşvik edilen beyin göçü hem devlet organları hem de siyasi aktörlerce bir problem olarak görülmemiş; Batılı ülkelerdeki emek ihtiyacı karşılandıktan sonra ve öğrenciler eğitimini tamamladıktan sonra yetişmiş işgücünün ülkeye döneceği düşünülmüştür. Ancak gelişmiş ülkelere giden yetişmiş ve nitelikli işgücünün ülkeye geri dönmemesiyle birlikte zaman içinde bir problem olarak inşa edilmiştir. Bu meselesinin “problem” olarak tanımlanması özellikle siyasi ve ekonomik kriz dönemlerinde vuku bulmuştur. Beyin göçünün ciddi bir sorun olarak algılanması, her bunalımdan sonra daha da artmış ve ayrıca ulusal yetkililerin dikkatini çekmiştir (Tansel ve Güngör, 2006, s. 4).

1960’lı yıllar, Türkiye’den Batı Avrupa’ya ilk beyin göçü hareketlerinin gerçekleştiği yıllardır. Bu göç hareketinin ortaya çıkışında 1960’lı yıllarda Türkiye’den Batı Avrupa devletlerine emek ihracatı hususunda yapılan ikili işgücü anlaşmaları etkili olmuşsa da 1960 darbesiyle birlikte oluşan siyasal huzursuzluğun da sürece etki ettiği düşünülmektedir. Bu kapsamda 1960 devrimini izleyen siyasal istikrarsızlık ve bunalımın ilk yüksek nitelikli bireylerin göçünü başlattığı inancı söz konusudur (Tansel ve Güngör, 2006, s. 4). BM verilerine göre 1962-1967 arasında her yıl ortalama 375 Türk bilim insanı ve yüksek nitelikli eleman, gelişmiş ülkelere göç etmiştir (Erkal, 2011, s. 80). Beyin göçündeki bu hızlı artış gerek bilim insanlarının gerek siyasi organların dikkatlerinin bu konuya yönelmesine neden olmuştur. Bu tarihten sonra beyin göçü ile ilgili çalışmalar artmış, beyin göçü meselesi hükümet programlarında yer almaya başlamıştır.

Türkiye’nin tarihsel süreci içerisinde beyin göçü tartışmalarının yoğunlaştığı ve beyin göçünün bir “problem” olarak gündeme geldiği bir diğer dönem, 2001 yılında meydana gelen ekonomik kriz dönemidir. 2001 ekonomik kriziyle birlikte çok sayıda insan, işsiz kalmıştır. Resmî verilere göre Şubat 2001 iktisadi bunalımından sonra lise ve üstü öğrenim görenler arasında işsizlik oranı, %30’lara yükselmiştir (Tansel ve Güngör, 2006, s. 20). Eğitimli nüfus arasında işsizlik oranında meydana gelen bu artış, beyin göçünün itici etmeni olmuştur. Bu krizi izleyen süreçte beyin göçü meselesi, ciddi bir sosyo-ekonomik sorun olarak kamuoyunun ve medyanın gündeminde yer almıştır (Köser- Akçapar, 2006).

2018 yılı Genel Seçimleri ile birlikte beyin göçü meselesi, siyasallaşarak yeniden ülke gündemine taşınmıştır. Beyin göçü tartışmalarının ön plana çıkmasında 2013 yılından sonra meydana gelen sosyo-politik gelişmelerin payı büyüktür. Bu dönemde vuku bulan tartışmalarda 2013 yılında meydana gelen Gezi Parkı

olayları, 2015 Genel seçimleri sonrası yükselişe geçen terör eylemleri, 15 Temmuz 2016 tarihli darbe girişimi ve toplamda 2 yıl süren OHAL süreciyle birlikte artan beyin göçü trendi etkili olmuştur (Ceylan, 2021, ss. 204-205). Bu dönemde meydana gelen nitelikli göç hareketlerinin temel nedeni, büyük oranda siyasi ve ekonomik istikrarsızlık olmuştur. Nitekim Elveren ve Toksöz'ün 2018 yılında gerçekleştirdikleri araştırmanın bulguları; ABD, Birleşik Krallık, Kanada, büyük Avrupa ülkelerinde yaşayan ancak geri dönmeme eğiliminde olan nitelikli Türk öğrenci ve çalışanlar için temel itici nedenlerin iktisadi istikrarsızlık, siyasi baskı ve bürokrasi olduğunu göstermiştir (Elveren ve Toksöz, 2018).

Günümüzde ise beyin göçü tartışmalarının yeniden önem kazandığı görülmektedir. Son yıllarda Türkiye'nin içerisinde bulunduğu sosyal, politik ve ekonomik koşullar, nitelikli göçmenlerin Avrupa'ya yönelmesinin yaygınlaşmasına neden olmuştur (Ağca-Varoğlu 2020). Özellikle Covid-19 pandemisiyle daha da yükselen işsizlik ve ekonomik durgunlukla birlikte hem akademisyenlerin hem de siyasetçilerin beyin göçüne yönelik ilgileri son yıllarda daha da artmış, beyin göçü meselesi yeniden tartışılmaya başlamıştır. Bu konuda sayısız akademik çalışma yapılmıştır (Sunata, 2005; Köşer-Akçapar, 2006; Sunata, 2014; Elveren ve Toksöz, 2018; Ağca-Varoğlu, 2020; Orhan, 2023). Toplumsal yaşamı derinden etkileyen pandemi, daha önce görülmemiş sayıda kişinin işinden ayrılarak beyin göçüne neden olduğu (EGİAD, 2022) gibi çalışma yaşamında neden olduğu esnek ve uzaktan çalışma imkanıyla birlikte beyin göçü “sanal beyin göçü” gibi beyin göçü hareketinin yeni formlarının oluşmasına neden olmuştur (Baş, 2022). Pandeminin şiddetiyle artan ve yeni formlar kazanan beyin göçü meselesinin, 2023 Genel Seçimleriyle birlikte yeniden siyasallaşarak ülke gündeminde yer bulduğu söylenebilir. Bu makalede Türkiye’de “beyin göçü” olgusunun tarihsel süreç içerisinde iddia sahipleri tarafından sosyal bir problem olarak inşa edildiği sürece odaklanılmaktadır. Bu kapsamda politika metinleri, kalkınma planları, siyasi parti bildirgeleri gibi doküman incelemesi yoluyla elde edilen verilerden ve içerik analizi tekniğiyle gazete haberlerinden elde edilen verilerden yararlanılmıştır.

4. Yöntem

Bu makalenin amacı, beyin göçünün bir problem olarak sosyal inşa sürecini ulusal kalkınma planları ve parti seçim bildirgeleri gibi politika metinlerinin yanı sıra siyasilerin gazetelere yansıyan söylemleri üzerinden anlamaya çalışmaktır. Bu çalışma, doküman incelemesi ve içerik analizi teknikleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Öncelikle tarihsel süreç içerisinde beyin göçünün bir problem olarak resmî kurumlarca tanınırlığı ve gerçekleştirilen politikalarla birlikte meşruluk kazanma süreci incelenmek istenmiştir. Bu kapsamda beyin göçü ile ilgili literatür taramasına ek olarak 2013 öncesinde ve sonrasında yapılmış olan politika metinleri, kalkınma planları, siyasi parti bildirgeleri üzerinden doküman incelemesi gerçekleştirilmiştir.

Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı ya da görsel materyallerin analizini kapsayan bir nitel araştırma yöntemidir (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s. 189). Dokümanlar, kavramsal bir çerçeve ve bir arka plan oluşturma, bazen destekleyici veriler sağlama, zaman içerisinde değişen ve gelişen yapılar hakkında bilgiye erişme konularında ve farklı yöntemlerden elde edilen bilgileri doğrulama noktasında faydalı bilgi kaynaklarıdır (Sak, Şahin Sak, Öneren-Şendil ve Nas, 2012, s. 242). Tek başına bir yöntem olarak kullanılabilmesi gibi diğer yöntemlerin tamamlayıcısı olarak da kullanılabilir (Bowen, 2009, s. 28). Bu bağlamda bu çalışmada Kalkınma Planları, sistematik bir şekilde incelenmiş bunun yanı sıra partilerin seçim bildirgeleri, politika metinleri gibi diğer belgeler ise destekleyici kaynaklar olarak analiz edilmiştir. Öncelikle kalkınma planlarında, seçim bildirgelerinde ve seçim manifestolarında beyin göçüne yer verilip verilmediğine bakılmış; ardından beyin göçüne yer veren politika metinleri incelenmiştir. Aynı zamanda dokümanlardan elde edilen verileri desteklemesi için 2013-2024 yılları arasında Sabah, Milliyet ve Hürriyet gazetelerinde yer alan siyasetçilerin beyin göçü ile ilgili söylemleri, içerik analizi tekniği ile incelenmiştir. İçerik analizi; görüşme, gözlem veya doküman incelemesi yoluyla toplanan verilerin ortak noktalarının belirlenip, belirli temalar etrafında düzenlenerek anlamlı bir şekilde yorumlanması sürecidir (Yıldırım ve Şimşek, 2016, ss. 242-243). Bu teknik verilerdeki birincil kalıpların tanımlanmasını, kodlanmasını, kategorize edilmesini, sınıflandırılmasını ve etiketlenmesini içermektedir (Patton, 2015, s. 808). Sıklıkla dokümanların incelenmesi üzerinden gerçekleştirilen çalışmalarda faydalanan bu tekniğin basılı bir doküman mahiyeti taşıyan gazetelerde yer alan haberlerin incelenmesi sürecinde kullanılması tercih edilmiştir. Bu çalışmada ise içerik analizi tekniğinin yardımcı bir analiz tekniği olarak kullanıldığı söylenebilir. Başka bir deyişle Türkiye'de beyin göçünün sosyal bir problem olarak inşa süreci ele alınırken her iki yöntem birbirini tamamlayıcı olarak kullanılmıştır.

Siyasetçilerin söylemlerinin analizinde internet gazeteciliği tercih edilmiştir. Bunun birtakım nedenleri bulunmaktadır. Sosyal medyanın belirli bir yaş grubuna-daha çok genç nesillere- hitap etmesinin aksine internet gazeteciliğinin tüm yaş gruplarının kullanımına açık olması, bu nedenlerden birisidir. Diğer taraftan dijitalleşmeyle birlikte internet gazetelerinin kullanımının da yaygınlaştığı bilinmektedir. Bununla birlikte bir sosyal durum ve koşulun “sosyal problem” olarak tanımlanabilmesi için iddia sahiplerinin şikâyet ve iddialarının yalnızca bundan etkilenen üyelere değil önemli sayıda insana ulaşması yani o sosyal koşul ya da durumun çok sayıda insan tarafından problem olarak nitelendirilmesi gerekmektedir (Kornblum vd., 2002, s. 5). Bu nedenle iddia sahipleri olarak siyasilerin beyin göçüne yönelik söylemlerinin analiz edilebilmesi için internet gazeteciliği tercih edilmiştir.

Araştırmanın yapıldığı tarih itibarıyla tirajı en yüksek gazeteler arasında üç gazete seçilerek içerik analizine tabii tutulmuştur. Haftalık tiraj raporunun ortaya koyduğu verilere göre 20 Eylül- 26 Eylül haftasında tirajı en yüksek üç gazete Sabah (187.939), Hürriyet (186.061), Sözcü (175.765)'dür (Medyaradar, 2023). Ancak Sözcü gazetesinde geriye dönük haberlerin taranmasının mümkün olmadığı tespit edildiği için üçüncü gazete olarak tirajı en yüksek dördüncü gazete olan Milliyet (118172) seçilmiştir. Bu kapsamda 2013-2024 yılları arasında seçilen üç gazetede yer alan hem ulusal hem de yerel düzeyde siyaset arenasında yer alan siyasetçilerin beyin göçü üzerine söylemlerinin yer aldığı haberler incelenmiştir. Sabah gazetesinde beyin göçünün yer aldığı toplam 273 habere, Milliyet gazetesinde 353 habere, Hürriyet gazetesinde 664 habere rastlanmıştır. Ancak bu haberlerden yalnızca 143 tanesinin doğrudan beyin göçü ile ilgili siyasetçilerin söylemlerini içerdiği tespit edilmiş; doğrudan beyin göçüyle ilgili olmayan ve siyasetçilerin söylemlerini içermeyen haberler analiz dışı bırakılmıştır.

2013 yılından önceki haberlerin içerik analizine dahil edilmemesi, araştırmanın bir sınırlılığını oluşturmakla birlikte başlangıç tarihi olarak 2013'ün belirlenmesinin nedeni bu tarihten sonra Türkiye'de sosyal, siyasal, ekonomik dalgalanmaların meydana gelmesi ve bu durumun yüksek nitelikli göç hareketlerinde ciddi bir artış meydana getirmesidir (Ceylan, 2021, s. 190). Böylece konunun siyaset gündemine sıklıkla taşındığı görülmüştür. Araştırmanın başka bir sınırlılığı ise söz konusu gazetelerin tiraja göre seçilmesi nedeniyle sadece üç gazetede yer verilen haberlere odaklanılmasıdır. Bu nedenle farklı siyasi partiden gelen iddia sahiplerinin söylemlerine yer vermek mümkün olamamıştır.

5. Beyin Göçünün Bir Sosyal Problem Olarak Sosyal İnşası

Malcolm Spector ve John Kitsuse, sosyal problemlerin 4 ana aşamadan geçtiğini söyler (Spector ve Kitsuse, 1987'den aktaran Kornblum vd., 2002):

Birinci aşama, problemin tanımının yapıldığı aşamadır. Bu aşamada toplumdaki gruplar, daha geniş bir nüfus tarafından bazı sosyal koşulların "saldırgan, zararlı veya istenmeyen" olduğunun tanınmasını sağlamaya çalışır.

İkinci aşama, meşruiyet aşamasıdır. Bu aşamada iddialar; resmi kurum, kuruluş veya kurumlar tarafından kabul edilerek soruşturmalar, reform önerileri ve hatta iddia ve talebe cevap verecek yeni kurumların oluşturulması söz konusu olur.

Üçüncü aşama, taleplerin yeniden ortaya çıktığı aşamadır. Bu aşama grupların, resmi kurumların attığı adımlardan memnun olmayarak daha güçlü önlemler, uygulama için daha fazla fon ve taleplerin daha hızlı ele alınması gibi yeni taleplerde buldukları aşamadır.

Dördüncü aşama ise ret ve kurum oluşturma aşamasıdır. Bu aşamada şikayetçi gruplar genellikle taleplerine verilen resmi yanıtların yetersiz olduğuna karar vererek iddialarını bastırmak ve reformları yürürlüğe koymak için kendi örgütlerini veya karşı kurumlarını geliştirmeye çalışırlar (Kornblum vd., 2002, ss. 16-17).

5.1. Birinci Aşama: Problem Tanımı

Tarihsel süreç içerisinde beyin göçünün problem olarak tanımlanmasında iki temel aktörün rol oynadığı söylenebilir. Bunlar, bilim insanları ve siyasetçilerdir. Osmanlı'dan günümüze değin Batılı ülkelere gerek eğitim gerek teknik gelişmeleri öğrenmek için insan gücü gönderilmişse de Türkiye'de beyin göçünün bir problem olarak tanımlanma süreci, 1960'lı yıllara rastlar. Batılı ülkelerin işgücü ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak ikili anlaşmalar sonucunda devlet eliyle gönderilen işgücü ve eğitim-öğretim amacıyla yurtdışına gönderilen öğrenciler, 1960'lı yıllara kadar bir problem olarak görülmemiştir. 1960'lardan bu yana ise beyin göçü olgusu hem siyasi tartışma alanlarında hem de akademik camiada geniş ölçüde incelenmiştir (Pellegrino, 2001, s. 111; Freitas, Levatino, Pecoud, 2012, s. 2).

Beyin göçünün problem olarak tanımlanmasında 1960-1970 yılları arasında gerçekleştirilen bilimsel çalışmaların rolü büyük olmuştur. Bu dönemde beyin göçü meselesini konu alan birçok bilimsel çalışma yapılmıştır (Taylor, Dirican ve Kurt, 1968; Oğuzkan, 1971). Bu çalışmalar, Türkiye'nin beyin göçünden yüksek oranda etkilenecek büyük zararlar gördüğünü ve bu konu ile ilgili olarak kaybedilecek zamanın olmadığını ortaya koymuştur (Başaran, 1972, s. 149).

1968 yılında Dirican ve Taylor-Kurt tarafından yapılan çalışma, 1257 doktordan 230'unun (%18,5) Batı Almanya, ABD, Kanada gibi dış ülkelerde çalıştığını, pratisyen hekimlerin %20'sinin, doktorların ise %22'sinin yurt dışına gitmeyi planladıklarını ortaya koymuştur. Yine 1968 tarihli başka bir araştırmada Kösemen, Mimar ve Mühendisler Odalarına kayıtlı 17.233 üyeden 975'inin (%5,6) Amerika, İngiltere ve Almanya gibi gelişmiş ülkelere bulunduğunu ortaya koymuştur (Başaran, 1972, ss. 135-136).

1971 tarihli Oğuzkan'ın Devlet Planlama Teşkilatı'nın isteği üzerine doktoralı bilim insanları ile doktoralı meslek insanlarının göçünün neden, şart ve şekilleri üzerine bilgi edinmek amacıyla gerçekleştirdiği "Yurt Dışında Çalışan Doktoralı Türkler" isimli çalışmasına göre 1968-1969 yılları arasında 217 doktoralı birey, yurt dışında bulunmaktadır. Dönemin istatistiklerine göre yılda ortalama 111 kişiye doktora verildiği düşünülürse bu sayı, Türkiye'nin 2 yılda yetiştirebileceği insan gücünü temsil etmektedir (Başaran, 1972, ss. 141-142).

1972 yılında TÜBİTAK'ın desteğiyle Uysal tarafından hazırlanan "Yurt Dışında Yetişen İhtisas Gücü" raporu, beyin göçünün mahiyetine dikkat çeken bir diğer

önemli araştırmadır. Bu araştırmanın bulgularına göre 1929 yılında ülkenin ihtiyaç duyduğu ihtisas gücünü yetiştirmek amacıyla çıkarılan kanunla hükümet tarafından yurt dışına gönderilenlerin %8'i yurda geri dönmemiştir, %11,65'inin ise durumu bilinmemektedir (Başaran, 1972, s. 147).

1960-1972 yılları arasında gerçekleştirilen bu araştırmalar, beyin göçünün önemine dikkat çekerek ülkenin gelişebilmesi ve kalkınma probleminin çözülebilmesi için beyin göçünü önleyici tedbirlerin ve politikaların gerekliliğine vurgu yapmıştır. Böylece beyin göçü olgusu, bilim insanlarının bilimsel araştırmalarına dayalı olarak ortaya koydukları "iddiaları" sonucu sosyal "problem" olarak tanımlanmıştır.

5.2. İkinci Aşama: Meşrulaştırma

Bilim insanları tarafından "problem" olarak tanımlanan beyin göçü olgusunun meşrulaştırılması, 1970'li yıllar itibariyle gerçekleştirilmiştir. Beyin göçüne üçüncü ve dördüncü beş yıllık kalkınma planlarında yer verilmesiyle bu problemin resmî kurumlarca tanınırlığı gerçekleşmiştir. Sonraki süreçte kalkınma planlarında yer almaya devam eden beyin göçü meselesi, onu önlemeye yönelik geliştirilen politikalarla birlikte bir sosyal problem olarak meşruluk kazanmıştır (DPT, 2013, s. 699; Kuşçu, 1979, ss. 17-19; DPT,1979, ss. 30-31; DPT, 2000, s. 104; Kalkınma Bakanlığı, 2013, s. 188).

1973-1977 arasını kapsayan üçüncü kalkınma planında yetersiz ve dengesiz çalışma, ücret, sosyal statü, bilim ve teknoloji politika uygulamalarının olumsuz etkisi sonucu yüksek masrafla yetiştirilen insan gücünün yurt dışında çalışma olanakları aradığına vurgu yapılarak "beyin göçü" probleminin giderek önem kazandığı bilgisine yer verilmiştir. Kalkınma planında sunulan verilere göre 1970 yılına kadar mimarların %7'si, makine mühendislerinin %5,3'ü, uzman doktorların %8,2'si ve pratisyen doktorların %21,4'ü çalışmak için yurt dışına gitmişlerdir. Planda yüksek nitelikli insan göçünün yanı sıra 1965-1970 arasında 90 bin işçinin yurt dışına çıkış yaptığı ve insan gücü ihtiyaçlarının yüzde 26 oranında arttığı bilgisine de yer verilmiştir (DPT, 1973). İlerleyen süreçte Devlet Planlama Teşkilatı tarafından bu konuda araştırmalar gerçekleştirilerek beyin göçünü önlemeye yönelik çözüm önerileri araştırılmıştır. Nitekim 1979 yılında Devlet Planlama Teşkilatı tarafından yayınlanan Zeki Kuşçu'nun gerçekleştirdiği "Yurtdışına Beyin Göçü" başlıklı araştırmada da 1977 yılının sonuna kadar 4016 teknik elemanın ve 2168 doktorun yurtdışına göç ettiğine vurgu yapılarak Türkiye'den yurtdışına gerçekleşen eleman göçünü azaltmayı hedefleyen birtakım önlemlere yer verilmiştir (Kuşçu, 1979, s. 77).

Beyin göçü problemine 1979-1983 yıllarını kapsayan dördüncü kalkınma planında da yer verilmiştir. Daha önceki dönemlere göre göç eden doktor sayısında azalma, buna karşılık mimar ve mühendis sayısında artış izlendiği tespit edilmiş; yüksek nitelikli insan gücünün yanı sıra zaten yetersiz olan orta nitelikli

teknik insan gücünün göçünün de insan gücü kaynağının yurt içinde kullanımı açısından olumsuz sonuçlar yaratacağı belirtilmiştir (DPT, 1979, ss. 30-31).

Beşinci, altıncı, yedinci kalkınma planlarında yer verilmeyen beyin göçü meselesine sekizinci kalkınma planında (2001-2005) yeniden yer verildiği görülmektedir. Sekizinci kalkınma planının 2001 ekonomik krizinin gerçekleştiği ve krizin etkilerinin yaşandığı dönemi kapsamı dikkat çekicidir. Sekizinci kalkınma planında ekonomik gelişmenin gerektirdiği nitelikli işgücü açığına dikkat çekilerek nitelikli işgücü göçü, önlem alınması gereken bir sorun olarak görülmüştür. Bu kapsamda beyin göçünü önlemek ve nitelikli işgücünün yurt içinde istihdamını sağlamak amacıyla önlemler alınacağı bilgisine yer verilmiştir (DPT, 2000, s. 104). Nitekim kalkınma planı yayımlandıktan 1 yıl sonra, 2002 yılında Türk Hükümeti, Türkiye Atom Enerjisi Kurumundan, Türkiye Bilimler Akademisi ve Türkiye Bilimsel Teknik Araştırma Kurumundan uzmanların katılımıyla beyin göçü problemini incelemek üzere bir ortak kurul oluşturma kararı almıştır (Cumhuriyet, 2000'den akt. Tansel ve Güngör, 2006, ss. 4-5).

Beyin göçünün önlenmesine ilişkin birtakım politikalar yürürlüğe konulmuştur. 2010 yılında TÜBİTAK'ın yurtdışındaki bilim insanlarının Türkiye'ye dönmelerini teşvik etmek amacıyla yürürlüğe koyduğu "Tersine Beyin Göçü Programı" buna örnektir (Tanrısevdi, vd., 2019, s. 139). Bu kapsamda birçok çalışma gerçekleştirilmiştir. Tübitak tarafından yurt dışındaki başarılı Türk araştırmacıların Türkiye'ye dönmelerini teşvik etmek ve çalışmalarını yurt içinde sürdürebilmeleri için destek vermek amacıyla yürütülen "2232 Yurda Dönüş Araştırma Burs Programı" bunlardan birisidir. Bu program kapsamında 2013 yılında 83 araştırmacı, yurda dönüş yapmıştır (TÜBİTAK, 2014).

Beyin göçü meselesine 2015- 2019 yıllarını kapsayan 10. kalkınma planında da yeniden yer verilmiştir. Planda ülkemizin yüksek nitelikli beyin göçünden yeterince faydalanamadığına vurgu yapılarak beyin göçünün engellenmesi, tersine beyin göçünün teşvik edilmesi ve geri dönüşlerin artırılmasına yönelik araştırmalar yapılması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Bu kapsamda planda ülkemizi ihtiyaç duyulan alanlarda ileriye taşıyabilecek yüksek nitelikli uluslararası insan gücü için cazibe merkezi kılacak "Nitelikli İnsan Gücü İçin Çekim Merkezi Programı"na yer verilmiştir. Bu program ile nitelikli işgücünü çekebilmek için hedeflenenlerden bazıları şunlardır (Kalkınma Bakanlığı, 2013):

- Türkiye'deki araştırma ortamının tanıtımı için yurtdışı temsilciliklerin kapasitesinin artırılması -Yurtdışında Türkiye ile ilgili araştırma merkezleri açılması
- Yurtdışındaki lisansüstü eğitilmiş Türk vatandaşlarıyla bağlantılarının canlı tutulması amacıyla bir iletişim ağı oluşturulması

- Ar-Ge altyapısının, araştırmacı desteklerinin ve girişimcilik ortamının yurtdışından araştırmacılar açısından cazibesinin artırılması
- Yabancı uyruklu araştırmacıların ve ailelerinin oturma iznine ve çalışmalarına ilişkin süreçlerin kolaylaştırılması ve iyileştirilmesi
- Yurtdışından araştırmacıların Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçişinin kolaylaştırılması
- Bilim ve araştırma insanlarının ve yurt dışında başarı sağlamış Türklerin araştırma, eğitim ve konferans amaçlı ziyaretlerinin desteklenmesi
- Yurtdışındaki üniversite öğrencileri ile bilim, sanat ve kültür alanlarında öne çıkan yüksek nitelikli insan gücü için değişim, hareketlilik ve staj programlarının geliştirilmesi
- Yurtdışındaki üniversite öğrencisi olarak bulunan Türklerin Türkiye’de staj yapmalarının desteklenmesi

Böylece bilim insanları tarafından “problem” olarak tanımlanan beyin göçünün meşruluk kazanması, üçüncü kalkınma planında yer almasıyla birlikte gerçekleşmiştir. İlerleyen süreçte problem resmî kurumların plan ve politikalarında yer almaya devam etmiştir. Problemin çözümü ve önlenmesi için birtakım tedbirlerin alınması gerekliliğine dikkat çekilerek “Tersine Beyin Göçü” ve “Nitelikli İnsan Gücü için Çekim Merkezi Programı” gibi birtakım politikalar geliştirilmiştir. Uluslararası Lider Araştırmacılar ve Uluslararası Genç Araştırmacılar Programı gibi birtakım programlar hayata geçirilmiştir. Tübitak tarafından yürütülen 2018 yılının sonunda ilk çağrısına çıkan program kapsamında 152’si Türk vatandaşı, 91’i yabancı uyruklu olmak üzere 243 araştırmacı başvuru yapmıştır (TÜBİTAK, 2021).

5.3. Üçüncü Aşama: Taleplerin Yeniden Ortaya Çıkışı

2013 yılı sonrasında yaşanan sosyal, siyasal, ekonomik dalgalanmalar, yüksek nitelikli göç hareketlerinde artış meydana getirmiştir (Ceylan, 2021, s. 190). Böylece beyin göçü probleminin araştırılması ve önlenmesine ilişkin talepler yeniden gündeme gelmiştir. Bu talepleri dile getiren iddia sahipleri özellikle siyasetçiler olmuştur. Nitekim 2013-2024 yılları arasındaki gazete haberleri incelendiğinde beyin göçü meselesinin hem ulusal düzeyde (Cumhurbaşkanı, Başbakan, bakanlar, milletvekilleri gibi) hem de yerel düzeyde (belediye başkanları, belediye başkan adayları, parti il başkanları gibi) dönemin aktif siyasetçilerinin gündeminde sıklıkla yer aldığı tespit edilmiştir.

2013 yılında muhalefet partilerinden bazı milletvekilleri, beyin göçünün nedenlerinin araştırılması meselesini meclis gündemine taşımıştır (TBMM, 2013). Hem kamuoyunda hem siyaset arenasında artan beyin göçü taleplerine hükümetten yanıt gecikmemiş, bu konuda gerekli adımların atıldığı sıklıkla

yinelenmiştir. “Beyin göçü meselesine” dönemin Cumhurbaşkanı, Başbakanı, bakanlarının yanı sıra iktidar partisi üyesi milletvekilleri ve belediye başkanlarının söylemlerinde sıklıkla rastlanılmıştır.

Beyin göçü dönemin hükümeti ve iktidar partisi üyelerince de önlenmesi ve tersine çevrilmesi gereken bir problem olarak görülmüş, bu konuda tedbirlerin alındığı sıklıkla dile getirilmiştir. Nitekim Cumhurbaşkanı Erdoğan, 2014 tarihinde Gebze Teknik Üniversitesi ziyaretinde yaptığı konuşma sırasında “Tersine beyin göçünü, yani yuvaya dönüşü daha da hızlandıracağız. Bu konuda elimizden geleni yapıyoruz, yapacağız. Önce kendi bilim insanlarımızı, ardından dünyanın bilim çevrelerini Türkiye'ye çekmeyi mutlaka başaracağız” sözleriyle tersine beyin göçünü hızlandıracak çalışmaların yapıldığına dikkat çekmiştir (Hürriyet, 2014). Bununla birlikte yurt dışındaki bilim insanlarına geri dönün çağrılarını sıklıkla yinelenerek beyin göçünün tersine döndürülmesine yönelik geliştirilen uygulamalar kapsamında geriye dönüşlerin başladığı hususuna da hükümet yetkililerin söylemlerinde sıklıkla yer verilmiştir. Örneğin Nihat Ergün, 2013 yılında yaptığı açıklamalarda geçmişte Amerika, İngiltere, Japonya gibi ülkelerdeki üniversitelere giden süper beyinlerin yönlerini Türkiye'ye çevirdiğine vurgu yaparak “Türkiye eski Türkiye değil. Sizi her alanda çok daha iyi bir ortam beklemektedir” sözleriyle yurtdışındaki Türk bilim insanlarına geri dönün çağrısında bulunmuştur (Sabah, 2013).

Hükümet yetkililerinin beyin göçünün tersine dönmeye başladığına ilişkin söylemleri, 2016 yılında hız kazanmış ve bu yönde çalışmaların devam ettiği görülmüştür. Örneğin dönemin Başbakanı Binali Yıldırım, partisinin grup toplantısında “Türkiye artık beyin göçü alan ülkeler arasına girdi. Gerek Türk gerek başka ülke vatandaşları olsun, alanında uzmanlaşmış insanların ülkemize gelmesi için çalışma, oturma izni, hatta vatandaşlık da dahil olmak üzere her türlü kolaylığı sağlayacağız” sözleriyle nitelikli beyin gücünü, geri döndürecek tedbirler aldıklarına dikkat çekmiştir (Milliyet, 2016).

Beyin göçünün siyasetin temel gündem maddesi haline gelmesi ve beyin göçüne yönelik taleplerin yeniden vuku bulmasında 2018 Genel Seçimlerinin etkisi büyük olmuştur (Ceylan, 2021, s. 190). Cumhuriyet dışındaki meclisteki üç siyasal partinin (CHP, İYİ PARTİ, HDP) tamamı yüksek nitelikli göç hareketlerine seçim manifestosunda yer vermiş ve konuyu ülke siyasetinin gündem meselesi haline getirmiştir (Ceylan, 2021, s. 205). Tüm muhalefet partileri, seçim manifestolarında yükselen beyin göçü trendinden iktidar partisini sorumlu tutarak beyin göçünü önleyici yeni politikalar önermiştir.

Ana muhalefet partisi CHP, 2018 genel seçim bildirgesinde “siyasal ve idari baskıları” ve “kayırmacı istihdam politikalarını vurgulayarak demokrasi eksikliğini beyin göçlerinin temel nedeni olarak görmüştür (CHP, 2018, ss. 25-95'ten aktaran Ceylan, 2021, s. 210). Bunun yanı sıra CHP, Kasım 2018 tarihli

“AKP’nin Yol Açtığı Büyük Beyin Göçü” raporunu yayınlamıştır. Raporda 2016-2017 dönemini kapsayan bir yıl içinde yurt dışına göç edenlerin sayısının %63’lük bir artışla 69 bin 326’dan 113 bin 326’a yükseldiğine değinilerek beyin göçünün sebebi olarak mevcut iktidar politikaları gösterilmiştir (CHP, 2018).

Seçim bildirgesinde beyin göçü problemine yer veren bir diğer muhalefet partisi, İYİ Partidir. Parti, ülkenin en köklü sorunu olarak gördükleri beyin göçü probleminin önlenmesi amacıyla beyin gücü programının uygulamaya konulacağı; tersine beyin göçünün destekleneceği ve yabancı araştırmacılar, uluslararası öğrenciler ve uluslararası öğretim üyelerinin ülkeye çekilmesine önem verileceğini vaat etmiştir (İyi Parti, 2018, s. 99’dan akt. Ceylan, 2021, s. 213).

Diğer taraftan beyin göçünün kalkınmayı ve ulusal güvenliği tehdit ederek ülkenin bekasına zarar vereceği endişesi hem muhalefet partilerinin hem de hükümetin söylemlerinde sıklıkla dile getirilmiştir. Nitekim 2018 genel seçimlerinden 1 yıl önceki ve 2018 yılındaki gazete haberleri incelendiğinde beyin göçünün hem iktidarın hem de muhalefetin söylemlerinde bir seçim vaadi olarak sıklıkla ön plana çıktığı görülmüştür. Bu süreçte muhalefet kanadında beyin göçünün hızla arttığı ile ilgili iddialar devam ederken iktidar partisi, beyin göçünü önleme çabası içerisinde olduğunu yinelemiştir. Örneğin CHP’li bir milletvekili, meclise sunduğu soru önergesinde 2017’de eğitim için yurt dışına gitmek isteyen öğrencilerin oranının yüzde 30 arttığına ve yurtdışına taşınanların büyük oranda eğitilmiş, beyaz yakalı genç nüfus olduğuna dikkat çekerek ülkemiz açısından sosyal, kültürel ve ekonomik derin kayıplara neden olan beyin göçünü meclis gündemine taşımıştır (Hürriyet, 2018).

Gazete haberleri incelendiğinde muhalefet partilerinin 2018 Genel Seçimleriyle yükselişe geçen beyin göçünü önlemeye yönelik taleplerinin ve faaliyetlerinin seçimlerden sonra da devam ettiği görülmüştür. Seçim sonrası dönemde de muhalefet partileri, beyin göçü meselesinin araştırılması için meclise araştırma önergesi sunarak taleplerini yinelemişlerdir. Örneğin 2019 yılında CHP’li bir milletvekili, meclise sunduğu araştırma önergesinde 2018 yılında beyin göçünün daha da hızlandığına dikkat çekerek ASELSAN, TÜBİTAK SAGE ve TUSAŞ gibi milli savunma sanayisinde çalışan nitelikli ve donanımlı mühendislerin son bir yılda Hollanda’daki teknoloji ve savunma şirketlerine transferleri hakkında “beyin göçü”nün araştırılmasını talep etmiştir (Hürriyet, 2019).

Hem hükümet yetkililerinin hem de muhalefet partilerinin konuya ilgisi, seçim sonrası dönemde de sürmüştür. 2019-2024 yılları arasındaki gazete haberleri incelendiğinde muhalefetin beyin göçü ile ilgili iddiaları devam ederken, iktidar partisi üyeleri tarafından beyin göçünün son yıllarda minimize olarak tersine döndüğüne ilişkin söylemlerini sıklıkla yinelenildiği görülmüştür. Örneğin CHP genel başkanı Kılıçdaroğlu, 2019 yılında yaptığı konuşmasında Türkiye’nin

beyin göçü verdiği dikkat çekerek “Beyin göçü veriyoruz. İktisatta buna gri madde ihracı diyoruz; beynin rengi gri olduğu için. Biz alıyoruz, yetiştiriyoruz, okutuyoruz. Her türlü ihtiyacını karşılıyoruz, tam verimli çağa geliyor, Hollanda’ya, Kanada’ya, Almanya’ya, Japonya’ya gidiyor. Maliyet bize, kâr onlara” sözleriyle beyin göçünün ülkemiz için zararlarına dikkat çekmiştir (Hürriyet, 2019).

Buna karşın dönemin bakanlarının, Başbakanı’nın ve Cumhurbaşkanı’nın gazetelere yansıyan söylemlerinde beyin göçünün bir sorun olmaktan çıktığı, konunun muhalefet partisi üyelerince abartıldığı ve istismar edildiği görülmüştür. Nitekim Cumhurbaşkanı Erdoğan, beyin göçünün azaltılmasına yönelik kendisine yöneltilen bir soru üzerine “Ben şimdi şaşırımdım. Çünkü sizin söylediğiniz belki 10-15 sene önce olabilirdi ama şu anda Batı’nın ilmini alma noktasında bizim taleplerimiz, tekliflerimiz vardır ama beyin göçü noktasında göç minimize olmuştur. Şimdi tam aksine geri göç başlamıştır” sözleriyle beyin göçünün bir sorun olmaktan çıktığına vurgu yapmıştır (Hürriyet, 2019). Ancak beyin göçü, devlet plan ve programlarında engellenmesi gereken bir problem olarak yerini almaya devam etmiştir. 2019-2023 yılları arasını kapsayan 11. kalkınma planında beyin göçünün nedenlerinin analiz edileceği, beyin göçünün engellenmesi ve geri dönüşlerin artırılmasına yönelik araştırmalar ve çalışmalar yapılacağına vurgu yapılmıştır (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019, s. 133). Nitekim hükümetin problemi önlemeye ve tersine beyin göçünü sağlamaya yönelik adımları devam etmiştir.

2023 Genel Seçimlerine yaklaşılrken beyin göçü meselesi, siyasetin gündeminde yer almaya devam etmiştir. CHP’nin 2021 yılında düzenlediği “Beyin Göçü Çalıştayı” beyin göçü meselesinin muhalefet partilerinin gündeminde yer almaya devam ettiğinin bir örneğidir (CHP, 2021). Muhalefet partilerinin beyin göçünün araştırılmasına yönelik talepleri, 2022 yılında da sürmüştür. Tüm dünyayı etkisi altına alan ve etkileri iki yıl süren Covid-19 pandemisi, yarattığı ekonomik durgunluk ile tüm sektörlerde nitelikli işgücü göçüne neden olduğu gibi sağlık sektörü üzerinde yarattığı baskı sonucunda sağlık personellerinin beyin göçünü arttırmıştır. Konuyla ilgili olarak CHP İstanbul Milletvekili Fethi Açıkel, Sağlık Bakanı Fahrettin Koca’nın yanıtılaması istemiyle bir soru önergesi yönelmiştir. Sadece hekimler arasında değil hemşireler arasında da artış gösteren yurtdışına çıkış eğiliminin ciddi ve önlenmesi gereken bir sorun olduğuna dikkat çeken Açıkel “Eğer göç tehlikesinin ciddiyeti kavranmaz ve hızla gerekli tedbirler alınmazsa, hekimlerimizin ve hemşirelerimizin yurtdışına göçü, sağlık sistemimizdeki telafisi mümkün olmayan hasarlara neden olacaktır” sözleriyle sağlık personellerinin ve genç kuşak vasıflı işgücünün yurtdışına göçünün engellenmesi meselesinin CHP’nin ve Millet İttifakının önceliklerinden birisi olacağına altını çizmiştir (CHP, 2022).

2023 yılı Genel Seçimlerine gelindiğinde 2018 seçimlerinin aksine beyin göçü meselesine yalnızca muhalefet partilerinin değil, Cumhuriyet İttifakının da seçim manifestosunda yer verdiği görülmüştür. İki yıl süren ve tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 pandemisi ve onun yarattığı ekonomik durgunluğu takip eden 2023 Genel Seçimleri ile birlikte beyin göçünü önlemeye yönelik iddia ve talepler hem muhalefet hem de iktidar partilerinin gündeminde yeniden yer almıştır (AK Parti, 2023, s. 155; CHP, Deva Partisi, Demokrat Parti, Gelecek Parti, İyi Parti, Saadet Partisi, 2023, s. 20). Hem Cumhuriyet hem de Millet İttifakı, seçim bildirgelerinde beyin göçü meselesine yer vererek beyin göçünü önleyici politika ve uygulamaların geliştirilmesi vaatlerinde bulunmuşlardır.

Nitekim AKP, seçim bildirgesinde beyin göçünün önlenmesi ve tersine göçün ise teşvik edilmesi gerekliliğine dikkat çekerek “gençlerin geleceğe dönük umutlarını güçlendirecek politikaların geliştirilmesi, Ar-Ge altyapısı ve ekosistemiyle beyin göçü alan bir ülke konumuna ulaşarak Türkiye’nin dünyada ve bölgemizde bilim insanları için çekim merkezi haline getirilmesi, ülkemizin nitelikli işgücü kaybı önleyerek nitelikli işgücünün elde tutulmasına ve tersine beyin göçüne yönelik sektörel teşvik mekanizmalarının güçlendirilmesi, nitelikli işgücünün ülkemize çekilmesini sağlayacak, Turkuaz Kart gibi seçici göçmen gruplarına yönelik uygulamalara devam edilmesi” gibi uygulamalarla beyin göçünü önlemeye dönük adımların atılacağı vaatlerinde bulunmuştur (AK Parti, 2023, s. 188). Beyin göçünü tersine döndürmeye yönelik atılan adımlar sıklıkla dile getirilmiş, yabancı ülkelerdeki beyinlere yurda dön çağrıları yapılmıştır. Örneğin Cumhurbaşkanı Erdoğan “‘Uluslararası Lider Araştırmacıları’ programı kapsamında 199 bilim insanının ülkemize döndüğünü belirterek “akademik ve bilimsel çalışmaların bir kısmını yurtdışında yapmış orada bilgi ve tecrübe kazanmış bilim insanlarımızın ülkemize dönerek, Türkiye’nin kalkınma mücadelesine destek vermeleri çok ama çok önemlidir. Devletimiz, mensubu olduğu milletine şükran borcunu ödemeyi isteyen tüm bilim insanlarının yanındadır, her zaman da yanında olacaktır” ifadeleriyle bilim insanlarının yurda dönmeleri için çağrı yapmıştır (Hürriyet, 2023).

Bir problem olarak beyin göçü konusu, Millet İttifakı’nın seçim bildirgesinde ve vaatlerinde de yer almıştır. 2023 Genel seçimleri sırasında CHP, Deva Partisi, Demokrat Parti, Gelecek Partisi, İyi Parti ve Saadet Partisinin oluşturduğu Millet İttifakı tarafından yayımlanan “Ortak Politikalar Mutabakat Metni” içerisinde tersine beyin göçü meselesine “Beyin Göçüyle Mücadele Eylem Planı” hazırlanacağına vurgu yapılarak Tersine Beyin Göçünü hızlandırıcı politikaların geliştirileceğine yer verilmiştir (CHP, Deva Partisi, Demokrat Parti, Gelecek Parti, İyi Parti, Saadet Partisi, 2023, s. 99). Öte yandan beyin göçü problemine ilginin günümüzde de geçerliliği koruyarak akademik tartışmaların yanı sıra hem medya organlarınca hem de siyasal alanda tartışılmaya devam edildiği

görülmektedir. Bu konuda problemin ortadan kaldırılması ya da en azından azaltılması için siyasetçilerin talep ve politika önerileri sürmektedir.

5.4. Dördüncü Aşama: Ret ve Kurum Oluşturma

Türkiye’de beyin göçü probleminin henüz ret ve kurum oluşturma aşamasında olmadığı söylenebilir. Her ne kadar şikayetçi gruplar genellikle taleplerine verilen resmi yanıtların yetersiz olduğuna karar vermiş ve taleplerini yeniden gündeme getirmişlerse de iddialarını bastırmak ve reformlarını yürürlüğe koymak için kendi örgütlerini veya karşı kurumlarını geliştirme çabasına girmemişlerdir.

Sonuç

Başlangıçta eğitim amacıyla yurtdışına gönderilen öğrenciler ve ikili anlaşmalarla gerçekleşen işgücü hareketleriyle başlayan beyin göçü bir sosyal problem olarak görülmemiş, öğrencilerin ve işgücünün geri dönüşüyle birlikte ülkenin gelişimine katkı sağlayacağı öngörülmüştür. Ancak beklenen ve gerçekte olan birbirine denk düşmemiş; yurtdışında yetişmiş nitelikli işgücünün geri dönmemesiyle ve beyin göçü hareketlerinin yükselen artışıyla birlikte beyin göçü konusu, siyasi organlar ve iktidar güçleri tarafından Türkiye’nin gelişimini tehdit eden önemli bir problem olarak görülmüştür. Bu bağlamda problemin ortadan kaldırılması ya da en azından azaltılmasına yönelik birtakım tedbirler alınmış ve politikalar yürürlüğe konmuştur.

Türkiye’nin tarihsel süreci açısından değerlendirildiğinde beyin göçünün bir problem olarak inşasının iddia sahiplerinin faaliyet ve çabalarının ürünü olduğu görülmektedir. Siyasi ve ekonomik kriz dönemleri, beyin göçünün bir problem olarak sıklıkla vurgulandığı dönemler olmuştur. Kitsuse ve Spector (1973)’ün ortaya koyduğu üzere bir sosyal durum veya koşulun problem mahiyeti kazanabilmesi için bir grup insanın o sosyal durum/koşulun zararlı olduğuna ilişkin şikâyet ve faaliyetlerde bulunması gereklidir. Bu kapsamda bir sosyal durum/koşulun bir problem olarak inşa edilebilmesi için önce problemin tanımının yapılması, ardından resmi kurum ve kuruluşlarca tanınarak meşruiyet kazanması gerekir. Resmi kurum ve kuruluşların talepleri yetersiz kaldığında ise bu aşamaları iddia sahipleri tarafından taleplerin yeniden ortaya çıkışı ve ret/kurum oluşturma aşamaları izleyebilmektedir.

Bu perspektiften değerlendirildiğinde 1960’lı yıllara kadar bir problem olarak görülmeyen beyin göçünün bu tarihten itibaren yapılan akademik çalışmalarda sıkça tartışılır hale gelmeye başladığı görülmüştür. Bu dönemde bilim insanları tarafından yapılan araştırmalarda Türkiye’nin beyin göçünden yüksek oranda zarar gördüğü üzerinde durularak “beyin göçü” bir sosyal problem olarak tanımlanmıştır. Bilim insanları tarafından Türkiye için problem olarak tanımlanan beyin göçünün kamu kurum ve kuruluşları tarafından kabulü ve meşruluk kazanması ise 1970’li yıllarda beyin göçünün kalkınma planlarında yer

almasıyla birlikte gerçekleşmiştir. Sonraki süreçte de kalkınma planlarında yer almaya devam eden beyin göçü, önlenmesi ve tedbir alınması gereken bir problem olarak resmi kurum ve kuruluşlarca tanınmıştır. Bu kapsamda bakanlıklar, üniversiteler ve Tübitak gibi resmi kurum ve kuruluşlar tarafından beyin göçünü önlemeye ve tersine çevirmeye yönelik birçok politika yürürlüğe konulmuştur. 2013 yılı sonrasında yaşanan sosyal, siyasi ve ekonomik dalgalanmalar nedeniyle artan beyin göçü trendi üzerine beyin göçüne ilişkin talepler, yeniden gündeme gelmiştir. Bu iddia sahipleri özellikle politikacılar olmuştur. Muhalefet partileri tarafından meclise sunulan soru önergelerinde beyin göçünün araştırılması ve önlenmesi gereken bir problem olduğu sıklıkla dile getirilmiştir. Bununla birlikte 2018 ve 2023 seçimleri öncesinde beyin göçünün hem iktidar partisi üyelerinin hem de muhalefetin seçim manifestolarında ve söylemlerinde yer aldığı görülmüştür.

Günümüzde de beyin göçü meselesinin sıklıkla tartışıldığı ve beyin göçüne yönelik iddiaların zaman zaman yeniden gün yüzüne çıktığı görülmektedir. Problemin ortadan kaldırılması ya da en azından azaltılmasına yönelik tedbir ve önlemlere rağmen hiçbir politikanın soruna çare olmadığı ve problemi tam olarak çözemediği görülmektedir. Bu kapsamda bilim insanlarını Türkiye'ye çekecek teşvik ya da tanıtım faaliyetlerinin ötesinde beyin göçüne neden olan yapısal sorunların çözülmesi gerektiği söylenebilir. Nitelikli işgücünde yüksek olan işsizlik, beyin göçüne neden olan faktörlerin başında gelmektedir. Bu kapsamda süregelen eğitim politikaları üzerine yeniden düşünülmesi gerektiği açıktır. Nitekim üniversitelerin niceliksel artışı, milyonlarca diplomalı genç nüfusu beraberinde getirmektedir. Üniversite giriş sınavı baraj puanlarının düşürülmesi, bölümlerin kontenjanlarının ülkemizin ihtiyaç duyduğunun çok üzerinde olması diplomalı genç sayısının fazla ancak nitelikli işsizliğin yüksek olduğu bir durum yaratmaktadır. Bu durumun sonucu olarak uzmanlık alanına uygun işler bulamayan ya da iş bulsa dahi düşük ücretlere çalışmaya zorlanan nitelikli genç nüfus, kariyer hedeflerini gerçekleştirmek üzere çareyi yurt dışına gitmekte bulmaktadır. Bu bağlamda beyin göçü probleminin çözülmesi için öncelikle mevcut eğitim politikalarının yeniden düzenlenmesi gerektiği düşünülmektedir. Bölümlerin mevcut kontenjanlarının ülkenin ihtiyaçları dahilinde yeniden düzenlenmesi ve baraj puanlarının yükseltilmesi durumunun diplomalı işsiz sayısını ve dolaylı olarak beyin göçünü azaltacağı düşünülebilir. Bununla birlikte beyin göçünün tek nedeni, ekonomik etmenler de değildir. Mevcut siyasi atmosfer de bireylerin göç etmelerinde etkilidir. Nitekim Tanrısevdi ve arkadaşlarının 2019 tarihli çalışmasında daha özgür ve hoşgörülü bir düşünce ve yaşam ortamından dolayı nitelikli bireylerin bu olanakları daha fazla sunan ülkelere göç ettikleri görülmüştür (Tanrısevdi vd. 2019, s. 153). Bu bağlamda nitelikli ve iyi eğitilmiş zihinlerin huzur içinde çalışacakları ve çalışmalarını özgürce icra edecekleri bir politik ortamın yaratılmasının beyin göçü probleminin çözümünü için önemli olduğu düşünülmektedir.

Etik Beyan

“Sosyal Problemler Sosyolojisi Perspektifinden Türkiye’de Beyin Göçü” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma, herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu çalışma, içerik analizi ve doküman incelemesine dayalı bir makale olduğundan etik kurul onayı koşulu gerektirmemektedir.

Çatışma Beyanı

Bu araştırma ile ilgili herhangi bir kişi ya da kurum arasında çıkar çatışması söz konusu değildir.

Kaynakça

- Ağca-Varoğlu, G. (2020). Almanya’da Yüksek Nitelikli Göçmenlerin Gündelik Hayat Deneyimleri ve Baş Etme Süreçleri. *Journal of Economy Culture and Society*, (62), 23-46.
- AK Parti. (2023). *Türkiye Yüzyılı İçin Doğru Adımlar Seçim Beyannamesi 2023*. Ankara.
- Babataş, G. (2007). Beyin Göçü ve Türkiye’nin Sosyo-Ekonomik Yapısının Beyin Göçüne Etkisi. *Öneri*, 263-266.
- Baş, H. (2022). Türkiye’de Sanal Beyin Göçü: Uzaktan Yurtdışına Çalışanların Deneyimleri Üzerine Nitel Bir Araştırma. *İktisat Dergisi - Istanbul Journal of Economics*, 72(2), 915-951.
- Başaran, F. (1972). Türkiye’de Beyin Göçü Sorunu. *Ankara Üniversitesi Dergisi*, 133-153.
- Best, J. (1987). Rhetoric in Claims-Making: Constructing the Missing Children Problem. *Social Problems*, 34(2), 101-121.
- Blumer, H. (1971). Social Problems as Collective Behavior. *Social Problems*, 18(3), 298-306.
- Bowen, G. A. (2009). Document Analysis as a Qualitative Research Method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40.
- Ceylan, A. (2021). Göç ve Siyasallaşma: Türkiye’de Beyin Göçü Tartışmalarının Siyasallaşması Gereçekleri Üzerine Bir İnceleme. *Memleket Siyaset Yönetim*, 16(15), 189-224.
- CHP. (2018). *Cumhuriyet Halk Partisi Bilim Platformu Politika Notları*.
- CHP. (2021). *Beyin Göçü Çalıştay Raporu*.
- CHP. (2022, 05 12). *Fethi Açıkel: Hemsirelerimiz Arasında da Beyin Göçü Yaygınlaşıyor*. 15 Aralık 2023’de <https://chp.org.tr/haberler/fethi-acikel-hemsirelerimiz-arasinda-da-beyin-gocu-yayginlasiyor> adresinden alındı.
- CHP, Deva Partisi, Demokrat Parti, Gelecek Parti, İyi Parti, Saadet Partisi. (2023). *Ortak Politikalar Mutabakat Metni*. Ankara.
- Çetinsaya, G. (2014). *Büyüme, Kalite, Uluslararasılaşma: Türkiye Yükseköğretimi İçin Bir Yol Haritası*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi.

- Dumitru, S. (2012). Skilled Migration: Who Should Pay for What? A Critique of the Bhagwati Tax. *Diversities*, 14(1), 9-24.
- DPT. (1973). Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı. 01 Ocak 2022 tarihinde https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Yeni-Strateji-ve-Kalkinma-Plani_Ucuncu-Bes-Yil_1973_1977.pdf adresinden erişildi.
- DPT. (1979). Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı. 01 Ocak 2022'de <http://www.sp.gov.tr/upload/xSPTemelBelge/files/tmApE+plan4.pdf> adresinden erişildi.
- DPT. (2000). Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı. 01 Ocak 2022'de https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Uzun_Vadeli_Strateji_ve_Sekizinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Planı-2001-2005.pdf adresinden erişildi.
- EGİAD. (2022). *İstifa Pandemisi ve Beyin Göçü Patronları Harekete Geçirdi*. 10 Aralık 2023 tarihinde <https://www.egiad.org.tr/istifa-pandemisi-beyin-gocu-patronlari-harekete-gecirdi/> adresinden erişildi.
- Elveren, A. Y. ve Toksöz, G. (2018). Türkiye'de Beyin Göçü Yazını ve Bir Alan Araştırması. E. Karadoğan, G. Yenimahalleli Yaşar, N. Dertli, Ö. Millioğulları Kaya, S. Kablay ve T. Akpınar (Ed.), *Gürhan Fişek'in İzinde Ortak Emek Ortak Eylem* içinde (ss. 191-215). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Erkal, M. (2011). Beyin Göçü. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, (18), 73-80.
- Freitas, A., Levatino, A. ve Pécoud, A. (2012). Introduction: New Perspectives on Skilled Migration. *Diversities*, 14(1), 1-8.
- Fuller, R. ve Myer, R. (1941). The Natural History of a Social Problem. *American Sociological Review*, 6(3), 320-329.
- Gökbayrak, Ş. (2008). Uluslararası Göç ve Kalkınma Tartışmaları: Beyin Göçü Üzerine Bir İnceleme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63(3), 65-82.
- Hornell, H. (1923). What is a Social Problem?. *American Journal of Sociology*, 29(3), 345-352.
- Hürriyet. (2014). *Cumhurbaşkanı Erdoğan: Tersine Beyin Göçünü Hızlandıracağız*. 01 Ocak 2022 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/egitim/cumhurbaskani-erdogan-tersine-beyin-gocunu-hizlandiracagiz-27782085> adresinden alındı.
- Hürriyet. (2018). *6 Bin Türk Milyoner Göç Etti*. 14 Şubat 2024 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/yerel-haberler/istanbul/6-bin-turk-milyoner-goc-etti-40729088> adresinden erişildi.
- Hürriyet. (2019). *1 Yılda 100 Mühendis Hollanda'ya Göç Etti*. 12 Şubat 2024 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/1-yilda-100-muhendis-hollandaya-goc-etti-41072241> adresinden erişildi.
- Hürriyet. (2019). *CHP'li Ali Özcan'dan, Suriyelilere Vatandaşlık Verilmesine Tepki*. 14 Şubat 2024 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/yerel-haberler/istanbul/chpli-ali-ozcandan-suriyelilere-vatandaslik-40375640> adresinden erişildi.
- Hürriyet. (2023). *Bilimde de Zirveyi Hedefliyoruz*. 14 Şubat 2024 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/bilimde-de-zirveyi-hedefliyoruz-42382635> adresinden erişildi.

- İmeci, T. (2009). *Beyin Göçü ve Türkiye*. VI. Ulusal Aydınlatma Sempozyumu ve Sergisi.
- Kalkınma Bakanlığı. (2013). *Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı*. 1 Ocak 2022 tarihinde https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2021/12/Onuncu_Kalkinma_Plani_Tanitim_Brosuru.pdf adresinden erişildi.
- Kalkınma Bakanlığı. (2015). *Yükseköğretimin Uluslararasılaşması Çerçevesinde Türk Üniversitelerinin Uluslararası Öğrenciler için Çekim Merkezi Haline Getirilmesi*.
- Kitsuse, J. ve Spector, M. (1973). Toward a Sociology of Social Problems: Social Conditions, Value Judgments, and Social Problems. *Social Problems*, 20(4), 407-419.
- Kornblum, W., Julian, J. ve Smith, C. D. (2002). *Social Problems*. United States: Pearson Education.
- Köser-Akçapar, S. (2006). Do Brains Really Going Down the Drain? *Revue européenne des migrations internationales*, (22), 79-107.
- Kuşçu, Z. (1979). *Yurtdışına Beyin Göçü*. Devlet Planlama Teşkilatı.
- Manis, J. G. (1974). The Concept of Social Problems: Vox Populi and Sociological Analysis. *Social Problems*, 21(3), 305-315.
- MEB. (2023). 2022 YLSY Yurtdışı Lisansüstü Eğitim Burs Başvuruları Başladı. 15 Aralık 2023 tarihinde <https://www.meb.gov.tr/2022-ylsy-yurt-disi-lisansustu-egitim-burs-basvurulari-basladi/haber/28035/tr#:~:text=BURS%20BAŞVURU LARI%20BAŞLADI-,2022%20YLSY%20YURT%20DIŞI%20LİSANSÜTÜ%20EĞİTİM%20BURS%20BAŞVURULARI%20BAŞLADI,yurt%20dışında%20lisansüstü%20öğrenim> adresinden erişildi.
- Medyaradar. (2023). 20 Ekim 2023 tarihinde <https://www.medyaradar.com/tirajlar> adresinden erişildi.
- Milliyet. (2016). Yıldırım: Ezber Bozacağız. 15 Şubat 2024 tarihinde <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/yildirim-ezber-bozacagiz-2266506> adresinden erişildi.
- Montoya, S. (2018). *From Brain Drain to Gain: The Benefits Arising from International Knowledge Networks*. 01 Ocak 2022 tarihinde <http://uis.unesco.org/en/blog/brain-drain-gain-benefits-arising-international-knowledge-networks,2018> adresinden erişildi.
- OECD. (01.01.2014). *This Edition of Migration Policy Debate*. 15 Aralık 2023 tarihinde <https://www.oecd.org/migration/mig/OECD%20Migration%20Policy%20Debates%20Numero%20pdf> adresinden erişildi.
- OECD. (30.12.2021). *International Migration Outlook 2021 Turkey*. 15 Aralık 2023 tarihinde https://read.oecdilibrary.org/social-issues-migration-health/international-migration-outlook-2021_c06dc331-en#page1 adresinden erişildi.
- OECD. (2023). *International Migration Outlook 2023*. 15 Aralık 2023'de <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/b0f40584->

en/1/3/6/38/index.html?itemId=/content/publication/b0f40584-en&_csp_=f32aa69b63450530407ffa5853cb88a4&itemIGO=occd&itemContentType=book adresinden erişildi.

- Oğuzkan, T. (1971). *Yurt Dışında Çalışan Doktorali Türkler: Türkiye'den Başka Ülkelere Yüksek Seviyede Eleman Göçü Üzerinde Bir Araştırma*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Orhan, B. (2023). *Türkiye'den Almanya'ya Nitelikli Emek Göçünün Kesişimsel Analizi: 'Yeni Dalga' Örneği* (Basılmamış Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sakarya.
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative Research & Evaluation Methods: Integrating Theory and Practice*. USA: Sage Publications.
- Pellegrino, A. (2001). Trends in Latin American Skilled Migration: "Brain Drain" or "Brain Exchange"? *International Migration*, 39(5), 111-132. doi:10.1111/1468-2435.00174
- Riaño, Y. (2012). The Invisibility of Family in Studies of Skilled Migration and Brain Drain. *Diversities*, 14(1), 25-44.
- Sabah. (2013). 248 Süper Beyin Geri Döndü. 15 Ekim 2023 tarihinde <https://www.sabah.com.tr/gundem/2013/05/06/248-super-beyin-geri-dondu> adresinden erişildi.
- Sak, R., Şahin Sak, İ. T., Öneren-Şendil, Ç. ve Nas, E. (2012). Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4(1), 227-250.
- Sunata, U. (2005). Türkiye'de(n) Gizli Beyin Göçü: "Hep-Gider-Ayaklık". *Toplum ve Bilim*, (104), 182-208.
- Sunata, U. (2014). Tersine Beyin Göçünde Sosyal Ağların Rolü: Türkiyeli Mühendislerin Almanya'dan Geriye Göç Deneyim ve Algıları. *Türk Psikoloji Yazıları*, 17(34), 85-96.
- Tanrısevdi, F., Durdu, İ. ve Tanrısevdi, A. (2019). Beyin Göçü Mü, Beyin Gücü Mü?. *Journal of Travel and Tourism Research*, (15), 133-158.
- Tansel, A. ve Güngör, N. D. (2006). Türkiye'den Yurt Dışına Beyin Göçü: Ampirik Bir Uygulama. *İktisat, İşletme ve Finans*, 21(246), 5-29.
- Taylor, C. F., Dirican, R. ve Kurt, W. D. (1968). *Health Manpower Planning in Turkey: An International Research Case Study*. Baltimore: John Hopkins Press.
- TBMM. (2013). 14 Ocak 2024 tarihinde <https://www.tbmm.gov.tr/Denetim/Gecmis-Donem-Yazili-Soru-Onergeleri-Sonuc> adresinden erişildi.
- TDK. (29.01.2021). 29 Ocak 2021 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden erişildi.
- TÜBİTAK. (2014). 01 Ocak 2022 tarihinde <https://tubitak.gov.tr/tr/duyuru/tersine-beyin-gocu-programi-2014-yili-yenilikleri> adresinden erişildi.
- TÜBİTAK. (2021). 17 Şubat 2024 tarihinde <https://tubitak.gov.tr/tr/haber/tubitaktan-tersine-beyin-gocu-icin-2-cagri> adresinden erişildi.
- TÜİK. (2019). *Uluslararası Göç İstatistikleri*.
- TÜİK. (2020). *Eğitim Harcamaları İstatistikleri*.
- TÜİK. (2021). *İşgücü İstatistikleri, Ekim 2021*.

- TÜİK. (2022). *Eğitim Harcamaları İstatistikleri 2022*. 15 Aralık 2023 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Egitim-Harcamalari-Istatistikleri-2022-49574> adresinden erişildi.
- TÜİK. (2023). *Uluslararası Göç İstatistikleri*. 15 Aralık 2023 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Uluslararası-Goc-Istatistikleri-2023-53544> adresinden erişildi.
- TÜİK. (2023). *İşgücü İstatistikleri*, Ağustos 2023. 15 Aralık 2023 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=%C4%B0%C5%9Fg%C3%BCc%C3%BC-%C4%B0statistikleri-2023-53521&dil=1> adresinden erişildi.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2019). On birinci Kalkınma Planı. 15 Ekim 2023 tarihinde https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Plani-2019-2023.pdf adresinden erişildi.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

TÜRK DİLLERİNDE SÜRÜNGEN ADLARI*

Başak PERÇİN BOSTAN**

Öz: Bu çalışmanın konusunu sürüngen türlerinden kaplumbağa, kertenkele ve yılan oluşturmaktadır. Ayrıca amfibi olmasına rağmen sürüngenlerle benzer özellikler göstermesi sebebiyle kurbağalar da aynı başlık altında değerlendirilmiştir. Sürüngenler Türk kültüründe kurt, at veya kartal gibi hayvan türleri kadar önemli ve kutsal bir yere sahip olmasalar bile hem olumlu hem de olumsuz yanları ile çeşitli Türk toplumlarını tarih boyunca etkilemişlerdir. Bu çalışmada ise sürüngenler hem kültürel hem de dil bilimsel bakış açısıyla incelenmeye çalışılmıştır. *Kaplumbağa, Kertenkele, Kurbağa ve Yılan* olmak üzere dört ana başlıkta değerlendirilen bu hayvan türlerinin öncelikle Türk kültür ve inanç sistemindeki yerlerinden daha sonra her bir hayvan adının tarihi ve modern Türk dillerindeki biçimlerinden bahsedilmiş, gerekli görülen yerlerde etimolojik açıklamalarına yer verilmiştir. Aynı zamanda sürüngen ve amfibi adları konusunda daha önce yapılmış olan çalışmalardan da kısaca bahsedilmiştir.

Anahtar kelimeler: Sürüngen adları, tarihi Türk dilleri, modern Türk dilleri, etimoloji, Türk kültürü.

Reptile Names in Turkic Languages

Abstract: This paper focus on the cultural and grammatical impact of reptiles like turtles, to turkic languages. Moreover frogs, although amphibians, are included in our study as they share similar characteristics with reptiles. Even though reptiles do not share the important and sacred a place in Turkish culture of other species such as wolves, horses or eagles, they have indeed influenced various Turkish societies throughout history exhibiting both positive and negative aspects. Previous studies on these animal species are evaluated under four main headings: Turtle, Lizard, Frog and Snake, firstly analyzing their importance in the Turkish culture and belief system and then the history of each animal name and its forms in modern Turkish languages, and etymological explanations where necessary.

Keywords: Reptile names, historical Turkic languages, modern Turkic languages, etymology, Turkish culture.

* Atıf Bilgisi / Citation: Perçin Bostan, B. (2024). Türk Dillerinde Sürüngen Adları. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (41), 215-240.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 22.10.2023 - 23.05.2024

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / The article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

** Dr., E-posta: basakpercinbostan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2696-8285.

Giriş

Bu çalışmada sürüngen adları *Kaplumbağa*, *Kertenkele*, *Kurbağa* ve *Yılan* olmak üzere dört başlıkta incelenmiş, her bir sürüngen türüne verilen adlar art-zamanlı ve eş-zamanlı olarak ele alınırken sürüngenler ile ilgili inanışlara ve bu inanç sistemi içerisinde farklı Türk halkları tarafından nasıl adlandırıldıklarına da yer verilmiştir¹. Bu noktada Jean-Paul Roux'un *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar* ile İbrahim Dilek'in *Türk Mitoloji Sözlüğü* isimli eserleri kaynak olarak belirlenmiş, gerektiğinde Türk kültürüne ilişkin diğer kaynaklardan da faydalanılmıştır.

Sürüngen adının Latince karşılığı *reptilia* olup “sürünerek hareket etmek” anlamına gelmektedir. Günümüzde sürüngenlerin *kaplumbağa*, *kertenkele*, *yılan* ve *timsah* olmak üzere 4 farklı türü bulunmaktadır. Bu hayvanlar genellikle dünyanın sıcak bölgelerinde yaşamaktadırlar. Sıcak bölgelerden kutuplara ve yüksekere doğru gidildikçe türlerinde ve sayılarında azalma olmaktadır. Sürüngenlerin yaşam alanları da birbirlerinden farklılık göstermektedir. Örneğin; kaplumbağalar ve yılanlar genellikle nemli bölgelerde, kertenkeleler ise kurak ve çıplak bölgelerde yaygındırlar. Piton gibi bazı yılan türleri tropik bölgelerde yaşarken, timsahlar bataklıklarda, nehirlerde, deniz kenarlarında yaşamaktadırlar. Deniz kaplumbağaları ise okyanuslarda yaşarken, bazı kaplumbağa türleri ise sadece karasal bölgelerde bulunmaktadır. Buna ek olarak, zooloji bilimine ait kaynaklarda amfibi (iki yaşamlı) olmasına rağmen kurbağalar da genellikle sürüngenler ile birlikte değerlendirilmektedirler. Hatta amfibi ve sürüngenleri bir arada değerlendiren “sürüngenler bilimi” anlamına gelen *herpetoloji* isimli zooloji alt dalı mevcuttur. Ayrıca kurbağaların yaşam

¹ Bu çalışmada kabul edilen çeviri yazıda şu hususlara dikkat edilmiştir: Tarihi Türk dilleri ile çağdaş Türk dillerinden alınan örneklerde; ünsüzlerden hırıltılı /h/ sesi /x/, ince /k/ sesi /k/, kalın /k/ sesi /q/, ince /g/ sesi /g/, kalın /g/ sesi /ğ/, genizden çıkan /n/ sesi /ŋ/, /h/ ve /h/ sesleri için herhangi bir ayrıma gidilmeden /h/ ile yazılmıştır. Ayrıca /v/ ile /w/ seslerinde ayırım yapılmayıp /v/ ile, /t/ ve /t/ seslerinde de ayırım yapılmayıp /t/ ile gösterilmiştir. Ayrıca Özbekçede, Tuvacada ve Gagavuzcada bulunan /' / işaretli örnekler değiştirilmemiştir. Açık /e/ sesi /ä/ ile gösterilmiştir. Tatarca ve Başkurtça örneklerde yer alan /ë/ (/i/ sesine yakın kapalı telaffuz edilen ünlü) sesi olduğu gibi gösterilmiştir. Uzun ünlüler çift ses ile gösterilmiştir. Bunun dışında Latince, Arapça ve Farsçadan alınan örneklerde ise alıntı yapılan eserlerdeki biçimlere sadık kalınmıştır. Bunun dışında Çuvaşçadaki örnekler ise değiştirilmeden çalışmaya aktarılmıştır. Halaççada yer alan /ç/ sesi /ç/ ile gösterilmiştir. Kiril harfli örnekler Türkçeye aktarılırken /к/ işareti /q/ ile gösterilmiştir. Lexikon jakutischer Tierbezeichnungen'den alınan Yakutça örneklerde yer alan /γ/ sesi /ǰ/ ile gösterilmiş, ayrıca /y/ ile gösterilen ses /u/ harfi ile ve /j/ ile gösterilen ses /j/ harfi ile belirtilmiştir. Modern Türk dillerine ait bazı örneklerde bulunan /i/ ile gösterilen ses /i/ harfi ile gösterilmiştir. Li'nin makalesinden alınan örneklerde bulunan /š/ sesi, ş harfi ile gösterilmiştir. Geriye kalan örneklerde ise metne sadık kalınmıştır.

alanları da sürüngenler gibi çeşitlilik göstermektedir. Çoğunlukla tatlı sularda ve nemli yerlerde yaşamaktadırlar. Yanı sıra çöllerde yaşayabilen türleri de bulunmaktadır. Biz de gerek karakteristik özelliklerinin gerekse yaşam alanlarının benzer olması sebebiyle kurbağaları ve sürüngenleri çalışmamızda birlikte değerlendirmeyi tercih ettik (Kuru, 1999, ss. 274-366; Karol, Suludere ve Ayvalı, 2010, s. 273; Baran, 2021, s. 1).

Sürüngen türlerinden birisi olan timsahlar ise Türklerin yaşam alanlarında çok nadir bulunmaları ayrıca Türk dillerinde timsah adına karşılık yabancı kökenli adların (*timsah*, *krokodil*) kullanılması sebebiyle çalışmanın dışında bırakılmıştır².

Amfibi ve sürüngen türleri dünyanın hemen hemen her yerinde bulunmakla birlikte, ılıman ve soğuk bölgelere gidildikçe tür sayısında azalma olmaktadır (Baran, 2021, s. 44). Bununla birlikte tarih boyunca Türklerin yaşam alanlarına bakıldığında ise dünyada karasal iklimin ve bozkır ikliminin hüküm sürdüğü Orta Asya olarak tabir ettiğimiz bölgede yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bu çalışmada ele alınan sürüngen türleri olan kaplumbağa, kertenkele ve yılanlar ile amfibi olan kurbağalar, Türklerin yaşam alanlarında mevcut olan türlerdir. Bu hayvanlar, tarih boyunca Türklerin kültür ve inanç sistemlerinde de olumlu veya olumsuz yanlarıyla her zaman önemli bir yere sahip olmuşlardır.

Ancak tarih boyunca Türkler için kutsal kabul edilen at (tüm Türk boyları), kurt (tüm Türk boyları), koyun (Azerbaycan Türkleri), turna (Hakaslar), baykuş (Tuva ve Altay Türkleri) gibi memeli ve kuş türlerinin aksine sürüngenler, daha çok uğursuzluk ve kötülüğün sembolü ile şifa kaynağı olarak görülmüşlerdir (Dilek, 2021, ss. 101-109, 555-557, 525-527, 824-826, 860-861).

Nitekim, Türk kültüründe olumlu yanları ile bilinen ve çoğunluğu kutsal kabul edilen at, deve, teke gibi memeli türleri ile kartal, baykuş gibi kuş adları hakkında yapılmış olan bol miktarda çalışma bulunurken³, daha çok olumsuz yanları ile

² *Timsah* adı Arapça *msh* kökünden gelen *timsāh* تمساح “Nil nehrine özgü bir sürüngen” sözcüğünden alıntıdır (Nişanyan, 2021, s. 891). Bununla birlikte *Divānū Lugātī t-Türk*'de *neg* ve *alavan* adları “timsah” anlamında verilmiştir. Timsah için genellikle modern Türk dillerinde kullanılan bir başka ad ise Fransızca *crocodile* “timsah” adından alıntı olan *krokodil* kelimesidir (Nişanyan, 2021, s. 509). Bu adlar dışında timsah için kullanılan başkaca bir ada rastlanmamıştır.

³ Aalto, P. (2000). Orhon Yazıtlarındaki At İsimleri Üzerine. *Türk Dili*, 453-457. Abik, A. D. (2009). Kül Tigin Yazıtındaki Er At Kelimesi Üzerine. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 33, 63-85. Bıyıklı, M. (2019). Türklerde At Kültürü ve Türk Mitolojisinde Atın Yeri ve Önemi. *International Congress on Afro-Eurasian Research V*, 19-22, April / Lefkoşa TRNC, Academia Publishing, Eylül, Kütahya, ss. 404-417. Caferoğlu, A. (2010). Türk Onomastiğinde “At” Kültü. *Journal of Turkology*, 10(0), 201-212. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/pub/iuturkiyat/issue/18501/194890>. Özgür, C. (2009). Kıpçak Sahasına Ait Sözlük ve Kaynaklarda At ve Atçılıkla İlgili

bilinen sürüngenlere verilen adlar hakkında yapılan çalışmaların az olması dikkat çekmektedir.

Daha önce toplu olarak sürüngen adlarının dilbilimsel açıdan incelendiği herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bununla birlikte Türk diline ait gerek art-zamanlı gerekse eş-zamanlı sözlüklerde ve çeşitli bilimsel makalelerde bazı sürüngen adlarının değerlendirildiği anlaşılmaktadır⁴. Ayrıca sürüngen adları ile

Terminoloji. *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4(4), 891-905. Ölmez, Z. (2015). Ebulgazi'ye göre Oğuz Boylarının damgaları ve kuşları. 5. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu. 21-23 Mayıs 2014. Oğuzlar Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri. Vol.1.* pp.729-750. Sarıca, B. (2020). Türkçede dişi at (kısarak) için kullanılan sözcükler. *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks [Türklerin Dünyası]*, 12(1), 1-17. Ross, E. D. (1994). *Kuş isimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. Uyanık, A. S. (2021). Irk Bitig'de karakuş, kartal, garuda üzerine. *International Journal of Old Uyghur Studies*, 3(2), 217-238. Öner, E. (2008). Gevheri Divanı'nda Kuşlar. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research* Volume 1/5, 554-575. Toprak, F. (2013). Çağatay Şiirinde Vahşi Hayvanlar ve Yırtıcı Kuşlar. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 8/9 Summer, p. 105-124. Bozkaplan, Ş. A. (1986). Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Kuş Adlarının Sistematiği. *Yedinci Milli Türkoloji Kongresi, İstanbul, Eylül 1986, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1987*, 43-79. Kaplankıran İ., Kaplankıran D. (2017). Kazak Türkçesinde Geçen Kuş Adları ve Onların Sistematiği Üzerine. *Turkish Studies (Elektronik)*, 12(5), 217-250. Eren, H. (1959). Oveyik. *TDAY-B*. 105. Caferoğlu, A. (1961). Türk Onomastiğinde 'Köpek Kültü'. *TDAY-B*. 1-11. Bozkaplan, Ş. A. (1987). Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kuş İsimleri ve Onların Sistematiği. *TDAY-B*. 1987:43-79. Sağol, G. (1995). Tarihî Şivelerde At Donları, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. ed. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Türkiye Jokey Kulübü. 126-146. Sertkaya, O. F. (1995). Eski Türk Kültüründe At. *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. ed. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Türkiye Jokey Kulübü. 25-30. Sümer, F. (1983). *Türklerde At ve Atçılık*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını. Şçerbak, A. M. (1995). At Kelimesi Üzerine Bazı Düşünceler. *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Türkiye Jokey Kulübü. 31-33.

⁴ Doğan, L. (2001). Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (12), 20.10.2023 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tdded/issue/12710/154689> adresinden erişildi. Abik, A. D. (2009). Kutadgu Bilig'de hayvan adları. *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 33(1). 1-32. Özkan Kurt, F. (2022). Türkçede Hayvan Adlarının Metaforik Kullanımları. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (8), 273-294. DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1130229. Aydoğanlar, E. (2019). Irk Bitig'de Hayvan Adları ve Hayvanlarla İlişkili Kavramlar. *International Journal of Social and Economic Sciences*, 2(1), 27-30. 20.10.2023 tarihinde <https://ijses.org/index.php/ijses/article/view/53> adresinden erişildi. Tavkul, U. (2007).

ilgili yapılmış tek tek çalışmalar da bulunmaktadır. Özellikle yılan adları ile ilgili yapılmış olanları önemlidir. Örneğin Nergis Biray'ın (2013) "Terim Dünyamızda Yılan: Kavram, Anlam ve Yapı Bakımından" adlı makalesi ile bunun devamı niteliğinde yayımladığı "Söz Varlığımızda Yılan" adlı makalesinde tarihi ve bugünkü Türk dillerinde *yılan* sözcüğü ile bu ad etrafında oluşan söz varlığından bahsedilmiştir. Ümit Özgür Demirci'nin "Tarihi Lehçelerde Yılan" adlı makalesinde yılan adının tarihi metinlerden hangilerinde geçtiği ile anlam karşılıklarından bahsedilmiş, yine "Uygur metinlerinde Yılan" adlı makalesinde ise Uygur edebi metinlerinde geçen yılan adının kullanım biçimleri, anlam ve kavram alanları değerlendirilmiştir. Yine *yılan* adının etimolojisine dair çalışmalardan bir diğeri de Hakan Aydemir'in "Yılan sözcüğünün etimolojisi üzerine bir not" adlı makalesidir. Yazar bu çalışmada yılan adının tarihi Türk dillerinden günümüze kadar olan biçimlerinden bahsederek, bu adın tartışmalı etimolojisine değinir ve *yıl-gan* kökünden geldiğini belirtir (Aydemir, 2015, ss. 43-49). Bunlar dışında sürüngen adlarının dil bilimsel açıdan incelendiği Ünal Kalaycı'nın "Bağa Kelimesinin Art Zamanlı İncelenmesi" adlı makalesi bulunmaktadır.

Sürüngen adları konusunda yurtdışında yapılmış çalışmalar da mevcuttur. Ingeborg Hauenschield'ın "Türksprachige Benennungen für eidechsen" isimli makalesinde kertenkele adlarını detaylı şekilde incelemiş, kertenkele için tarihi ve modern Türk dillerinde kullanılan hemen hemen bütün adları belirtmiş, etimolojik izahatlarına da yer vermiştir. Ayrıca Yong-Song Li'nin 1997 yılına ait "On the origin of baqa 'frog, toad; tortoise'" isimli kapsamlı bir çalışması bulunmaktadır. Burada kaplumbağa ve kurbağa için kullanılan *baqa* adının Türk dillerindeki kullanım biçimleri üzerinde durulmuştur. Bunlar dışında kalan çalışmalar genellikle sürüngenlerin mitoloji ve kültür tarihindeki yeri üzerinde durmakla birlikte üzerinde en çok durulan sürüngen türleri, yılan ve kaplumbağadır⁵.

Modern etkileşim açısından on iki hayvanlı Türk takviminin yayılışı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 25-45.

⁵ Seyidoğlu, B. (1998). Kültürel Bir Sembol: Yılan. *Folkloristik: Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*. Pars Yılı. Ankara. 86-92. Sümer, N. (2016). Dinsel ve Mitolojik Bir Sembol Olarak Yılan. *The Journal of Academic Social Science Studies*. 43. Spring I. 275-288. Durbilmez, B., Tekin, F. (2020). Kazan-Tatar Türklerinin Halk Anlatılarında 'Yılan', 'Ejderha' ve 'Yuha'. *Türk Dünyası Araştırmaları* 124. 307-326. Ayaz, D., Akçiçek, E., Arıkan, H. (2022). *Kaplumbağalar*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi. Sivri, M. ve Akbaba, C. (2018). Dünya Mitlerinde Yılan. *Folklor/Edebiyat*, 24 (96), 53-64. DOI: 10.22559/folklor.363.

1. Kaplumbağa

Türk-Moğol folklorunda kaplumbağanın geçtiği pek çok öykü, efsane mevcuttur. Moğollarda evrenin merkezindeki dağı taşıyan yaldızlı kaplumbağa ile ilgili doğrulanmış bazı mitler vardır. Pallas, *Sammlungen historischer* isimli Moğol halklarına dair bilgiler içeren eserinde yaldızlı kaplumbağanın, evrenin merkezini oluşturan dağı sırtladığını anlatan Moğol mitlerinin olduğundan bahsetmiştir (Roux, 2005, s. 88). Bu inanç günümüzde Buryatlarda, Tunguzlarda ve kalmuklarda mevcuttur. Ayrıca Orhon Yazıtları da dev bir kaplumbağadan oluşan bir kaidenin üstüne oturtulmuştur (Roux, 2005, ss. 33, 88-89, 134). Türk kültüründe kaplumbağa “yavaşlığın” da simgesi durumundadır (Doğan, 2001, s. 622).

Kaplumbağa, Türk halklarında farklı özellikleri ile tanınan bir hayvandır. Örneğin; Gagavuzlarda (*qaplububa*) şifa veren hayvan olarak bilinir. Anadolu'nun bazı yerlerinde saygı duyulan bir hayvandır; uğur ve şifa getirdiğine, evreni simgelediğine inanılır; bazı yerlerinde ise uğursuz olduğuna ve hastalık saçtığına inanılmaktadır. Türkmenler (*pışbağa*) ise kıskanç ve cimri insanı sembolize ettiğine inanırlar. Karakalpaklar (*tasbaqa*) ve Kırgızlar (*taşbaqa*) da açgözlülüğü ve hilekarlığı sembolize ettiğine inanılmaktadır. Tıpkı Moğollarda olduğu gibi Başkurlarda da (*taşbaqa*) dünya, dört kaplumbağanın sırtı üzerinde durur ve onların yavaş dönüşü mevsimleri oluşturur. Özbeklerde (*taşbaqa*) ise yağmur ile ilişkilendirilmektedir. Uygur mitolojisinde (*taşpaqa*) ise kutsal kabul edilmektedir (Dilek, 2021, ss. 453-454, 676, 779-782).

Türkçe Sözlük'te *qaplumbağa* “kaplumbağalardan, çok sert ve kemiksi bir kabuk içinde yaşayan, ağır ağır yürüyen, dört ayaklı, sürüngen hayvan (*Testudo*)” anlamında geçmektedir (1310). Eren bu adın eski kaynaklarda *qaplu bağa* şeklinde geçtiğini ve *kaplumbağa* biçimindeki *-m-* (<*n-*>) sesinin sonradan türediğini, aynı hadisenin *kertenkele* (<*kerte keler*) hayvan adında da gerçekleştiğini ancak buradaki *-n->-m-* değişiminin sebebinin *bağa*'daki *b-* sesinin baskısı ile gerçekleştiğini belirtmiştir (Eren, 1999, s. 259).

Eski Türkçede “kurbağa, kaplumbağa” anlamında *baqa/baqa* adı tanıklanmaktadır (Doerfer, 1967, s. 1449; Doerfer, 1975, s. 1983; Tenişev, 1997, s. 179). Bu kelime, *bağa* biçiminde Orhun yazıtlarında “bir unvan niteleyici” olarak tanıklanmaktadır (Aydın, 2016, s. 17). Uygurcada *baqa* ve *müyüz baqa* “kaplumbağa” biçimlerine rastlanmakta olup, burada kullanılan *müyüz* adı “boynuz” anlamına gelmektedir. Ayrıca bu hayvana karşılık gelen Çince den alıntı *tamluş* adına da rastlanmaktadır (Doğan ve Usta, 2014, s. 78; Wilkens, 2021, ss. 483, 668). Kaşgarlı Mahmud'da ise *müyüz baqa* “kaplumbağa”, *inige* ise “dişi kaplumbağa” anlamında kullanılmıştır (Kâşgarlı Mahmud, 2018, ss. 111, 767). “Kaplumbağa” Eski Anadolu Türkçesi döneminde *qaplubağa*, Osmanlıcada *qaplı bağa* ve *buğa*, Harezmi Türkçesi döneminde *baqa*, Kıpçak

Türkçesi döneminde *bağa*, *baqa* ve *boğa*, *qaburçaqlı bağa*⁶, Çağataycada ise *qaplubğa*, *bağırtlaq*, *baqa*, *baqaçnaq*⁷ ve *taşbaqa* biçimleriyle tanımlanmaktadır (Kanar, 2011, s. 406; Dankoff, 2013, s. 139; Ergüzel, 2009, s. 156; Ata, 1997, s. 71; Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2003, ss. 21, 22, 33; Caferoğlu, 1931, s. 67; Kunos, 1902, s. 20; Ünlü, 2013, ss. 557, 1087). Buna ek olarak Eren, Oğuzların dışı kaplumbağaya *ingek* dediklerini belirtmiştir (Eren, 1999, s. 235). Modern Türk dillerinde “kaplumbağa” anlamına gelen kelimeler ise Kırgızcada *taşbaqa*, Çuvaşçada *timér şapa*, Tuvacada *melegey*, *alap-melegey*, *yazıtı melegey* [Buradaki biçim Moğolca *yasutu mekeley* “kaplumbağa” ile aynıdır. Büyük bir ihtimalle Moğolcadan alıntıdır. Moğolcada *mekeley* ise “kurbağa” anlamındadır (Lessing, 2017, s. 654)], Kazan Tatarcasında *baqa*, *qabıqlı baqa*, *taşbaqa*, Başkurtçada *göbör*, *göbörlö*, *göbörgeyël* ve *taşbaqa*, Kazakçada *tasbaqa*, Özbekçede *toshbaqa*, Yeni Uygur Türkçesinde *taşpaqa*, *paqaçanaq* ve Azericede ise *tısbğa*, Türkmencede *pışbağa* ve *pışdıl*, Gagavuzcada *qaplun bu*’a şeklinde tespit edilmiştir (Yudahin, 1998b, s. 715; Bayram, 2007, s. 451; Arıkoğlu ve Kuular, 2003, ss. 76, 117; Gündoğdu, 2018, s. 605, 900; Öner, 2015, ss. 44, 253, 452; Özşahin, 2017, ss. 168, 585; Koç, Bayniyazov ve Başkapan, 2019a, s. 315; Yusupova, 2018, s. 311; Necip, 2008, s. 266, 313; Naskali ve Duranlı, 2020, s. 3311; Tekin vd., 1995, s. 529; Li, 1997, s. 253).

Türkiye Türkçesi ağızlarında ise *bağa*, *bağa*, *bağ*, *bağarcıq*, *bağcıq*, *baabü* adlarının yanı sıra *tosba*, *tosbaa*, *tosbağ*, *tos bağa*, *tosbağı*, *tosbağu*, *tosbo*, *tosğaba*, *tosqaba*, *tosqabağa*, *toslumbā*, *topsa*, *tostos*, *tosvağa*, *tosqaba*, *taşmaqa*, *torbaqa*, *kemikli kurbağa*, *qaplıqurba*, *tekneli bağa*, *qaburçaqlı bağa*, *küsü* adları da kullanılmaktadır (Aksoy ve Baş, 2019a, s.473; Aksoy ve Baş, 2019ç, ss. 2635, 2740; Aksoy ve Baş, 2019d, s. 3973; Eren, 1999, s. 259; Gülensoy, 2007, ss. 366, 480).

⁶ Li, bu adın *qabırçaqlı bağa* ve *qabarçılı bağa*, *qabarçaqlı bağa* biçimlerini de verir (Li, 1997, s. 251).

⁷ Li, Çağataycada “kaplumbağa” anlamında kullanılan bu kelimenin yanlışlıkla *baqaçnaq* olarak okunduğunu, aslının *baqaçanaq* şeklinde olması gerektiğini belirtir (Li, 1997, s. 250).

2. Kertenkele

Türk halkları içerisinde kertenkelenin şifa getirdiğine inananların (Başkurtlar, Tunguzlar) yanı sıra kötülüğü sembolize ettiğine inananlar (Özbekler, Hakaslar) da mevcuttur (Dilek, 2021, ss. 51, 172, 248; Roux, 2005, ss. 77, 165). Başkurtlarda *kertenkele* (*keçertke*) saygı duyulmakta olup ölüsü mutlaka gömülmelidir ve bu hayvanı öldürmenin de felaket getireceğine inanılmaktadır (Dilek, 2021, s. 481). Hakaslarda (*kileskin*) kutsal olmasa da insana dost bir canlı olarak bilinmektedir (Dilek, 2021, s. 507). Bazı Hakaslarda uğursuzluk ve kötülüğü sembolize ederken, bazılarında ise koruyucu olduğuna inanılır (Dilek, 2021, ss. 172, 638, 836-837). Buna ek olarak Hakaslarda 1886 yılından (Hristiyanlığın yayılmasından) önce On İki Hayvanlı Türk Takvimi sistemi yaygın olarak kullanılmaktaydı. Ancak Hakas takviminde farklı yıl isimleri bulunmaktadır. Diğer takvimlerdeki *ejderha yılı* yerine burada *kertenkele yılı* yer alır. Bu takvime göre *kertenkele (kileski) yılı* 'nda doğanlar, sağlıklı ve güçlü olurlar. Kendilerine ve başkalarına karşı serttirler. İradeli ve ısrarcı oldukları için zor meseleleri kolayca çözerler. Zenginlik ve uyum, bu yılın sembolüdür (Tavkul, 2007, ss. 35-36). Şorlarda ise gücü sembolize etmektedir (Dilek, 2021, ss. 836-837). Özbeklerde uğursuz olarak bilinir (Dilek, 2021, s. 248). Altay Türklerinde ve Yakutlarda ise kötülüğü sembolize etmektedir (Dilek, 2021, ss. 630, 866). Ögel, Anadolu'da *keler qırı* "az mahsul veren taşlık kıraç arazi" anlamına gelen bir deyim olduğundan bahseder ayrıca buradaki *keler*'in kertenkele olduğunu belirtir (Ögel, 2022, s. 69).

Türkiye Türkçesinde "Kertenkelelerden, uzun vücutlu, sivri kuyruklu, çevik, böcekçil, küçük sürüngen hayvan (*Lacertus*)" anlamına gelmekte olup, eski kaynaklarda geçmemektedir. Ancak Eski Türkçede bu hayvan türünü ifade eden başka kelimeler kullanılmıştır. Eren'e göre *kertenkele/kertenkeler* hayvan adı *keltekeler/keltenkeler*>*kertenkeler*>*kertenkele* şeklinde gelişim göstermiştir. *Keltekeler* birleşik adında bulunan *kelte* adı, Tatarcada *kelte yılan* "kertenkele" şeklinde iken Çuvaşçada kertenkeleyle *qalta* veya *kelte* denilmektedir. İkinci kısmında yer alan *keler* kelimesi ise "kertenkele" anlamında olup, < ET *keler* a.m. biçimine dayanmaktadır (Akalın, 2019, s. 1394; Eren, 1999, ss. 290-291; Clauson, 1972, s. 719; Tietze, 2016b, s. 213; Levitskaya ve Rassadin, 1997, ss. 30, 55, 57).

Keler biçimi ile ilgili kısa bir izahatta bulunmak gerekirse; "kertenkele" anlamına gelen bu ad, Türkiye Türkçesinde tek başına bir türün karşılığı olarak kullanılmamaktadır. Nitekim Türkçe Sözlük'te *keler* kelimesine rastlanmamıştır. Bununla birlikte *dikenli keler*, *topbaş keler* gibi bazı türlerin karşılığı olarak Türkiye Türkçesinde tanıklanmaktadır (Baran, 2021, s. 76; Demirsoy, 1995, s. 115). Kaşgarlı Mahmud'da da *keler* "kertenkele (*Lacertus*)" şeklinde geçmektedir (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 701). Harezmi-Kıpçak Türkçesi ile Çağatayca dönemlerinde *kelez*, *keler* ve *keles* biçimlerinde "kertenkele"

anlamında tanıklanmaktadır⁸ (Ata, 2002, s. 306; Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2003, s. 137; Rahimi, 2018b, s. 1035). Bu ada Eski Anadolu Türkçesi döneminde de *keler* şeklinde rastlanmıştır (Kanar, 2011, s. 425; Turan, 2017, s. 157). Bununla birlikte Modern Türk dillerinin ve Türkiye Türkçesi ağızlarının hiçbirinde *keler* adına rastlanmamış olup, Moğolcada da aynı durum söz konusudur.

Eren, kertenkeleye karşılık gelen diğer bir adın Ermeniceden alıntı olan *kertiş* kelimesi olduğunu, ancak bu kelimenin *kertenkele* adı ile kıyaslanmasının doğru olmayacağını belirtmiştir (Eren, 1999, ss. 290-291).

Bu tür için tanıklanan adlardan birisi de Sanskritçe *godhaa* kelimesinden Eski Türkçeye geçmiş olan *got* adıdır ayrıca Uygurca döneminde de mevcuttur (Bayat ve Çınar, 2020, s. 85; Caferoğlu, 1968, s. 80; Wilkens, 2021, s. 274). Bu dönemde “kertenkele” anlamında *käsülgü* ve *käsilgü* adları da tanıklanmıştır (Zieme, 1985, s. 214). Kaşgarlı Mahmud’da “kertenkele” anlamında tanıklanan adlar ise *ajlan*, *boynaq*, *keler* ve *keslinçü*’dür (Kâşgarlı Mahmud, 2018, ss. 545, 596, 701, 706). Eski Anadolu Türkçesi döneminde yukarıda da izah edildiği gibi *keler* adının yanı sıra *keltekeler*, *keltenkeler*, *keltenkene*, *kertelkeler*, *kertekene*, *kertekele* ve *yeşilten* adlarına rastlanmıştır olup, Osmanlı Türkçesi döneminde ise “kertenkele” anlamına gelen *dabb* (Ar.), *verdâne* (Ar.), *vezega* (Ar.) gibi Arapça kökenli kelimeler ile karşılaşmaktadır. Aynı zamanda *gözen*, *kertenkele* gibi Türkçe adlara da rastlanmıştır (Kanar, 2011, ss. 425, 431; Ergüzel, 2009, ss. 182, 195). Harezmi Türkçesinde kertenkele türüne karşılık Farsçadan alıntı olan *susmār* adının yanı sıra, *kelez* ve *keslen* adları da tanıklanmıştır (Zemahşeri, 2014, s. 178; Ata, 1997, s. 322; Ata, 2002, ss. 306, 312). Kıpçak Türkçesinde ise *ıyvan*, *qasartqa*, *qasartqı*, *keler*, *kelte*, *yalım*, *qasaltakii*, *kesürtüki*, *yalım* adlarına rastlanmıştır (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2003, ss. 103, 130, 137, 308; Ermers, 1999, s. 397; Toparlı, 2018, ss. 91, 120). Çağatay Türkçesi döneminde ise *kelte keles*, *hoppuş*, *keler* adları tanıklanmıştır (Rahimi, 2018b, ss. 1035, 1170; Kunos, 1902, s. 126).

Modern Türk dillerinde “kertenkele” adına karşılık Çuvaşçada *qalta*, *kelten* adları mevcut olup, deniz kertenkelesi için *şıv qaltu*, su kertenkelesi için de *şıv qalti* adları kullanılmaktadır (Bayram, 2007, s. 464; Aşmarin, 1994, ss. 44, 179; Levitskaya, Dibo ve Rassadin, 1997, s. 34). Halaççada da *bozmuq* ve *gäççämän* adları tanıklanmaktadır (Doerfer ve Tezcan, 1980, ss. 94, 116). Sibiryaya grubu Türk dillerinde ise Yakutçada *kürgeli*, *külgeri* adları bulunmaktayken Tuvacada

⁸ Hauenschild, Altay dil araştırmalarının temelini oluşturan ses denkliklerine gönderme yaparak *r>z* ses değişimi nedeniyle *kelez* biçiminin oluştuğunu ardından da *-z>-s* ses değişimi ile birlikte *keles* biçiminin oluştuğunu belirtir (Hauenschild, 1998, s. 136). *R*’li ve *z*’li biçimlerin her ikisinin de Harezmi-Kıpçak Türkçesi döneminde bulunuyor olması, *r>z* ses değişimine rağmen her iki varyantın da halen tanıklandığını kanıtlar nitelikte olabilir (Bu hususta detaylı bilgi için bk. Demirel, 2017).

*heleske, seleske, Tofacada heleske, heleskesi, Hakasçada homdat, homdal, iläksän, kileski, Altaycada keleşken, kelesken, ileksen, qomdat, paqras, qamdit, Şorcada keleskin, Teleütçede ise kertenkele için keleski, yılan kertenkelesi için ise qamuq adına rastlanmıştır (Levitskaya ve Rassadin, 1997, s. 32; Vasiliev, 1995, s. 152; Hauenschild, 2008, s. 98, 166; Arıkoğlu ve Kuular, 2003, ss. 50, 92; Rassadin, 2005, s. 55; Naskali ve Butanayev, 2007, s. 183; Marti, t.y., s. 36; Baskakov ve İnkijekova-Grekul, 1953, s. 74; Aljiganova, Baskakov ve Bargoyakov, 2006, s. 176; Naskali ve Duranlı, 2020, s. 122; Baskakov, 1964, s. 863; Verbitskiy, 2005, ss. 61, 143, 242, 477; Kurpeşko-Tannagaşeva ve Aponkin, 1993, 24; Ryumina-Sırkaşeva, 2000, s. 53; Räsänen, 1969, s. 229). Kıpçak grubu Türk dillerinde ise Kırgızca *keskeldirik*, Kazakçada *kesirtke*, Karakalpakçada *gesirtke*, Karaçay-Balkarcada *gürğun, keselekge, keselekke, keselke, köhtiy*, Kumukçada *gesertki*, Tatarcada *kelte yılan, kelten*, Kırım Tatarcasında *kesertki*, Kazan Tatarcasında *kelte*, Başkurtçada *keçärtke, kisärtki* adları tanımlanmaktadır (Yudahin, 1985, s. 444; Koç, Bayniyazov ve Başkapan, 2019b, s. 331; Bektaev, t.y., s. 237; Uygur, 2020, s. 168; Tavkul, 2020, ss. 180, 211, 215; Pekacar, 2011, s. 136; Muzafarov ve Muzafarov, 2018, s. 159; Ehmetyanov, 2014, s. 182; Öner, 2015, s. 192; Levitskaya ve Rassadin, 1997, s. 34; Ahmerov vd., 1958, s. 254; Ercilasun, 1991, ss. 468-469). Uygur grubu Türk dillerinden Özbekçede *qaltakesaq, kelten*, Yeni Uygur Türkçesinde ise *keslençük* adları tanımlanmaktadır (Yusupova, 2018, s. 326; Levitskaya ve Rassadin, 1997, s. 34; Necip, 2008, s. 195). Oğuz grubu Türk dillerinden ise Azerbaycan Türkçesinde kertenkele için *kärtänkälä, qayaqapan, qızboğan* adlarının yanı sıra, tarla kertenkelesi için *ilanbaş* ve oluklu kertenkele için *qoramal*, kum kertenkelesi için *säqänqur*, göğsünün altı sarı kertenkele için *şamal*, çöl varanı için *varan* ve ayaksız kertenkele için *ballica* adları kullanılırken, Türkmencede *suvulğan, haccıq, kelpaze, zemzen, hajjiq*, Gagavuzcada ise *ğuşter* ve *kistenkele* adlarına rastlanmıştır (Altaylı, 2018a, s. 337; Tekin vd., 1995, ss. 326, 592; Garrett vd., 1996, ss. 36, 56, 72; Ercilasun, 1991, ss. 468-469; Gaydarji, Koltsa, Pokrovskaya ve Tukan, 1973, s. 121; Dağlı, 2019, s. 31).*

Türkiye Türkçesi ağızlarında kertenkele hayvan türüne karşılık gelen adlar ise anlamları ile birlikte şu şekilde sıralanmıştır: *Kertenkele/kertengücük/kelte/kestenekele* “kertenkele”, *kelten* “kertenkele”, *sarımana* “büyük kertenkele”; *şunqur* “küçük kertenkele”; *tiskeler* “kertenkele”; *tuzatüküren* “duvar kertenkelesi”; *alaluvuç* “kertenkele”; *barraq* “taş kertenkelesi, bukalemun”; *bozumca* “kuyruğu uzun, başı küçük, siyah renkli ve sarı benekli iri bir kertenkele”; *dam keleri* “dam kertenkelesi”; *elöpen, elepen, elimyalaq, elöper, elyaladan, elyalande, elyalayğan, elyalaycı* “kertenkele”; *emecen, emicen, emilcan, emilcen, emircek* “kertenkele”; *hahışafra* “kertenkele”; *horozabla* “yeşil kertenkele”; *keçemen* “on, on iki santimetre boyunda keçi, koyun ve inek memesi emen bir cins yeşil kertenkele”; *kar kurbağası* “kurbağaya benzeyen bir çeşit kertenkele”; *qızlaryoldaşı* “kertenkele”; *qoçar* “kara

kertenkelesi”; *çoçmar* “bir çeşit iri kertenkele”; *meşmela* “kertenkele”; *ustan*, *yeşilce*, *yılayastığı*, *keçemen* “kertenkele”; *yılanebesi* “yeşil renkli, zehirli bir kertenkele” (Gülensoy, 2007, ss. 600, 699, 742, 774; Aksoy ve Baş, 2019a, ss. 192, 535, 753; Aksoy ve Baş, 2019b, s. 1353; Aksoy ve Baş, 2019c, ss. 1726, 2252, 2412; Aksoy ve Baş, 2019ç, ss. 2716, 2832, 2869, 2894, 2896, 3174; Aksoy ve Baş, 2019e, ss. 4045, 4257, 4268, 4267, 4544; Tietze, 2016b, s. 217; Levitskaya ve Rassadin, 1997, s. 34).

3. Kurbağa

Yakutlar arasında şifa verdiği, aynı zamanda kötü ruhlu olduğuna inanılır. Ayrıca şamanın doğumuna yardımcı olan hayvan olarak da bilinir (Roux, 2005, ss. 151, 165, 866). Başkurlarda ise kurbağaya *baqa* denilmekte olup kutsal kabul edilir aynı zamanda *telmeryen* olarak da adlandırılmakta olup yağmur ile ilişkilendirilmektedir (Dilek, 2021, ss. 153, 792). Hakaslarda *Kirbe Han* olarak bilinen kurbağa kutsaldır. Hakaslarda *pağa* olarak bilinen kurbağa ise şifa kaynağıdır (Dilek, 2021, ss. 508, 667). Şorlarda ise hastalık saçan hayvan olarak bilinir (Dilek, 2021, s. 540). Gagavuzlarda kutsal olduklarına ve yağmur sonrası çıkan kurbağaların Tanrı tarafından gönderildiğine inanılmaktadır (Dilek, 2021, s. 553). Kumuklarda da kurbağa, yağmur ile ilişkilendirilen bir hayvandır (Dilek, 2021, s. 888).

Bağa “kaplumbağa” kelimesi <ET *baqa* “kurbağa, kaplumbağa” biçiminden gelmektedir (Tietze, 2016a, ss. 115, 547; Gülensoy, 2007, s. 53). Bu ad, bir unvan olarak Bilge Kağan Yazıtı’nda tanıklanmıştır (Aydın, 2019, s. 144). Ancak “kara kurbağası” anlamında ilk kez Uygurca metinlerde *bağa* şeklinde tanıklanmıştır (Caferoğlu, 1968, s. 30). Ayrıca Clauson’da “kurbağa ve kaplumbağa” anlamı ile verilen *qırbaqa* kelimesi bulunmaktadır (Clauson, 1972, s. 647). Bu ad Moğolcada ise *bah*, *bah-a* “kurbağa, kara kurbağası” biçimindedir (Gül, 2010, s. 166; Lessing, 2017, s. 135). Eski Türkçede Uygurca döneminden itibaren tanıklanan biçimler; *baqa*, *bağa* “kurbağa, kara kurbağa” şeklindedir (Gabain, 2007, s. 266; Bayat ve Çınar, 2020, s. 39; Doğan ve Usta, 2014, s. 77; Eraslan, 2012, s. 553; Wilkens, 2021, s. 138). Bu dönemde ayrıca “kurbağa” anlamında *qumuçaq*, *paqa* adları tanıklanmıştır (Shaw, 2014, ss. 171, 203). İslami dönem metinlerinde ise *baqa*, *bağa*, *qrbaxa* “kurbağa”, *qur baqa* “kara kurbağası” adları tespit edilmiştir (Kâşgarlı Mahmud, 2018, ss. 571, 747; Ata, 2004, s. 249; Kök, 2004, s. 292; Borovkov, 2002, s. 163). Tenişev’de “kurbağa, kaplumbağa” anlamında *baqqa*, “kara kurbağası” anlamında *qırbaqa* kelimeleri verilmiştir (Tenişev, 1997, ss. 179-180).

Oğuzcanın Eski Anadolu Türkçesi döneminde tanıklanan kurbağa anlamındaki adlar; *qurbağı*, *qurbağı*, *qurbağa* şeklindedir (Kanar, 2011, s. 466; Turan, 2017, s. 162). Osmanlıca döneminde ise Arapça ve Farsçanın etkisi hissedilmektedir. *Qurbağı* ve *qurbağa* adları dışında “kurbağa” anlamında *bürke* (Ar.), *çağz* (Far.), *dıfda* (Ar.), *gûk* (Far.), *mürg-âb* (Far.) gibi Arapça ve Farsçadan alıntı adlar tespit edilmiştir (Devellioğlu, 2001, ss. 119, 151, 183, 293, 734; Dankoff, 2013, s. 160; Ergüzel, 2009, s. 201).

Harezm Türkçesi döneminde *baqa* ve *qurbaqa* (Ata, 1997, s. 71; Battal, 1998, s. 48) adlarıyla karşılaşılır. Kıpçak Türkçesi döneminde ise “kurbağa” anlamında kullanılan adlar; *baqa*, *bağa*, *bağa*, *qurbuğa* şeklinde iken “kurbağa yavrusu” anlamında *it balığı* adı bulunmaktadır (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2003, ss. 22, 116; Ermers, 1999, s. 393; Karamanlıoğlu, 1989, s. 212; Toparlı, 2018, s. 96). Çağatayca döneminde *qurbağa*, *qurbaqa* adlarının yanı sıra “kurbağa yavrusu” anlamında *it balığı* adı tespit edilmiştir (Rahimi, 2018a, s. 337; Rahimi, 2018b, s. 968).

Modern Türk dillerinden Çuvaşçada “kurbağa” anlamındaki adlar *şerti şivri* ve *şapa* iken, “kurbağa yavrusu” anlamında *yıpulli* adı bulunmaktadır (Skvortsov, 1985, ss. 476, 599; Durmuş, 2014, s. 276; Bayram, 2007, s. 451). Sibiry grubu Türk dillerinde tespit edilen adlar; Yakutçada *boğa* “kurbağa”, Hakasçada *pağa* “kurbağa”, Altaycada *baqa* “kurbağa”, Teleüt Ağzında *qara paqa* “kara kurbağası” ve *paqa* “kurbağa” şeklindedir (Vasiliev, 1995, s. 170; Naskali ve Butanayev, 2007, s. 356; Naskali ve Duranlı, 2020, s. 35; Ryumina-Sirkaşeva, 2000, ss. 48, 82).

Kıpçak grubu Türk dillerinde tespit edilen adlar; Kırgızcada *baqa* “kurbağa”, *köl baqa* “su kurbağası”, *taş baqa* “kurbağa”, *qurbaaqa* “kurbağa”, Kazakçada *baqa* “kurbağa”, *kölbaqa* “kurbağa”, *qurbaqa* “kurbağa”, Karakalpakçada *qurbaqa* “kurbağa”, Kumukçada *baqa* “kurbağa”, Kırım Tatarcasında *baqa* “kurbağa”, *qırbaqası* “kara kurbağası”, Kazan Tatarcasında *bağıldıq* “kurbağa”, Başkurtçada *baqa* “kurbağa”, *darbağay* “kurbağa, yeşil kurbağa”, *sümėsbaş* “iribaş, tetari, eli, ayağı çıkmamış kurbağa yavrusu”, *tupanaq* “iribaş, tetari, eli, ayağı çıkmamış kurbağa yavrusu”, *tälmäryin* “kurbağa” şeklindedir (Yudahin, 1998a, s. 79; Koç, Bayniyazov ve Başkapan, 2019a, ss. 73, 261, 363; Uygur, 2020, s. 361; Pekacar, 2011, s. 60; Muzafarov ve Muzafarov, 2018, ss. 56, 196; Öner, 2015, s. 44; Özşahin, 2017, ss. 58, 122, 544, 644; Ercilasun, 1991, ss. 516-517).

Uygur grubu Türk dillerinde tanıklanan adlar; Özbekçede *qurbaqa* “kurbağa”, Yeni Uygur Türkçesinde *baqa*, *paqa* “kurbağa”, *çapaqa* “kara kurbağası”, *çölpaqa* “kara kurbağası”, *qamçaq*, *qumçaq* “kurbağa yavrusu” şeklindedir (Yusupova, 2018, s. 354; Necip, 2008, ss. 28, 70, 86, 248; Doğan, 2001, s. 638).

Oğuz grubu Türk dillerinde tanıklanan adlar; Azerbaycan Türkçesinde *fitçi* “beş parmaklı kara kurbağası (*Leptodactylus pentadactylus*)”, *qurbağa* “kurbağa” ve *sarımsaq qurbağası* “sarımsak kurbağası (*Pelobates fuscus*)”, Türkmencede *gurbağa* “kurbağa”, Irak Türkmencesinde *qolbaqa* “kurbağa” ve Gagavuzcada *qurbaa*, *qara qurbaa* biçimindedir (Altaylı, 2018b, ss. 2200, 2893; Altaylı, 2018a, s. 1218; Tekin vd., 1995, s. 309; Bayatlı, 1996, s. 243; Li, 1997, s. 253).

Türkiye Türkçesi ağızlarında “kurbağa” anlamında *aqunqaa*, *bekke*, *caraq*, *ebeç*, *gurqa*, *qırqır*, *sıcıl*, *sutulğu*, *vaqaqa*, “kurbağa yumurtası” anlamında *camra*, “yumurtadan çıkmış kurbağa” anlamında *ğasıqcı balığı* ve “kurbağa yavrularının yumurtadan çıktıktan sonraki ilk devresi” anlamında *toquçbalığı* adları tespit edilmiştir (Aksoy ve Baş, 2019a, ss. 164, 604; Aksoy ve Baş, 2019b, ss. 854, 859; Aksoy ve Baş, 2019c, ss. 1652, 1934, 2199; Aksoy ve Baş, 2019ç, s. 2830; Aksoy ve Baş, 2019d, ss. 3602, 3703, 3952; Aksoy ve Baş, 2019e, s. 4803).

4. Yılan

Bazı hayvanlar efsaneleşmiştir ve kutsaldır. Ancak bazı hayvan türleri, Orta Asya’ya ya da Sibirya’ya özgü değildir. Bazı hayvanlar ise daha gizemli oldukları için kutsaldırlar. Bu hayvanlara tipik örneklerden biri de *yılan*’dır. *Irk Bitig*’de pek çok hayvan ile birlikte yılan da temel kahraman olarak ele alınmaktadır. Ejderha, Türk toplumlarında *yılan*, *nek yılan*, *büke* veya Türkçe olduğu açık olan *evren* adları ile anılmış olmasına rağmen, büyük olasılıkla Çin kültüründen alınmıştır. Anadolu’da ise yılan ile ilgili çeşitli inanışlar mevcuttur. Bunlar daha çok olumsuz anlamdaki inanışlardır (Roux, 2005, ss. 17, 20, 39, 52).

Hakaslarda 1886 yılından (Hristiyanlığın yayılmasından) önce yaygın olarak kullanılmakta olan On İki Hayvanlı Türk Takviminde yılan yılı, *çılan yılı* olarak geçmektedir. Buna göre bu yılda doğanlar, sakın ve kendini tutabilen insanlardır. Anında karar verebilirler. Somut olguları ilk izlenime tercih ederler. Bazen tembel olurlar. Bu yılda doğan kadınlar, kocalarını seçmeyi ve kendilerine bağlamayı bilirler (Tavkul, 2007, ss. 35-36).

Kazak mitolojisinde *Abcılan* olarak adlandırılan olumsuz özelliklere sahip yılan benzeyen mitolojik bir canlı vardır (Dilek, 2021, s. 22). Nogaylarda (*yılan*) bereket ile ilişkilendirilir (Dilek, 2021, s. 902). Altay Türklerinde (*cılan*) kutsal kabul edilmektedir (Dilek, 2021, s. 82). Karaçay-Malkarlarda (*cılan*) hem olumsuz hem de olumlu özelliklere sahiptir (Dilek, 2021, ss. 216-217). Hakaslarda (*çılan*) hem şifa veren hem de kötü bir varlık olarak bilinir (Dilek, 2021, s. 247). Şorlarda (*çılan*) ise olumlu yönleri ile bilinen şifa veren bir

hayvandır (Dilek, 2021, s. 249). Tuvalarda (*çılan*) şamanın yardımcı ve koruyucu ruhlarından biridir (Dilek, 2021, s. 295). Türkmenlerde *yılanın* olumlu ve olumsuz yönleri bulunmakla birlikte, yağmur ile de ilişkilendirilmektedir (Dilek, 2021, ss. 384, 903). Özbeklerde (*ılan*) olumsuzluk ve kötülük sembolü olarak bilinir. Ayrıca yılanın 9 yaşına kadar *yılan*, 9 yaşından 99 yaşına kadar *afhı*, 99 yaşından 900 yaşına kadar *ejderha*, 900 yaşından 9000 yaşına kadar *yuha*⁹ denilmekte olup 9000 yaşına giren yılanın ise *yalmağız*¹⁰ *kempir*'e dönüştüğüne inanılır. Azerbaycan Türklerinde *ılan* 'ın koruyucu, Gagavuzlarda ise kötü ruhlu olduğuna inanılmaktadır (Dilek, 2021, ss. 409-410). Kazaklar *jılan* 'ın şifalı, Karakalpaklar (*jılan*) sihirli olduğuna inanılmakta iken Kırgızlarda (*jılan*), Kumuklarda (*yılan*), Tatarlarda (*yılan*) ve Anadolu'da (*yılan*) hem olumlu hem de olumsuz yönleri ile bilinmektedir (Dilek, 2021, ss. 432-434, 900-902). Uygurlarda ise kutsal kabul edilmektedir (Dilek, 2021, s. 905).

Yılan hayvan adı olarak Eski Türkçe *ılan* veya *yılan* biçiminden gelmektedir (Nişanyan, 2021, s. 965; Clauson, 1972, s. 930). *Yılan* adının kökeniyle ilgili bazı araştırmacılar, bu adın hayvan isimleri (*sirt+lan*, *ars+lan*, *kap+lan*) türeten *+lan* eki ile oluşmuş olabileceği üzerinde durmuştur (Biray, 2014, s. 30). Bununla birlikte Clauson ve Eren, *yılan* adının kökeni konusunda açıklama yapmamıştır (Clauson, 1972, s. 930; Eren, 1999, s. 574). Gülensoy ise bu adın kökenini *<?*yıl-* “kaymak, sürünmek”+*aan* “fiilden ad yapan ek” şeklinde açıklamıştır (2007, s. 933).

Clauson'da ayrıca yılan hayvan türü için “a big snake (büyük bir yılan)” anlamıyla *böke* kelimesi yer almaktadır. Moğolcada ise *bökö* şeklinde geçmektedir (Clauson, 1972, s. 324). Ayrıca yılan için *evren* kelimesi de kullanılmaktadır. Clauson, *evir-* biçiminden geldiğini ve yılanın vücut şekli sebebiyle Kuzey ve Güney grubu Türk dillerinde *evren* kelimesinin “yılan” anlamında kullanıldığını belirtir (Clauson, 1972, s. 13).

Tarihi Türk dillerinde yılan türünün karşılığı olarak kullanılan kelimelere bakıldığında, *yılan* adının geçtiği en eski yazılı metnin *Hoytu Tamir Yazıtı* olduğu, burada *yılan yıl* şeklinde tanımlandığı anlaşılmaktadır (Orkun, 1994, s. 304). Ayrıca *Irk Bitig*'de *yılan* biçimindedir (Tekin, 2020, s. 66). Uygurca döneminde *yılan* adının *ılan*, *yılan*, *yulan* biçimlerine de rastlanmaktadır yine Uygurca döneminde yılan için kullanılan diğer adlar *açağram*, *açaq(a)ram*, *lü* (Çince) ve *nekdi* iken, “büyük yılan” anlamında *maxaraği*, *maxorağa*, *maxaruq*, *maxuruq* biçimleri bulunmaktadır (Shaw, 2014, ss. 314, 373; Hazai ve Zieme,

⁹ Tatarlarda kötü, hilekâr, korkunç bir karakter olarak bilinir. Tatar mitolojisinde yüz yıl yaşayan yılan ejderhaya, yüz yıl yaşayan ejderha da *yuhaya* dönüşür. Başkurtlarda da *yuha yılan* mitolojik bir yilandır (Dilek, 2021, ss. 910-911).

¹⁰ *Yalmağız*: Özbeklerde mitik bir varlığa verilen isimdir. Altay Türklerinde *Celbegen* olarak bilinir (Dilek, 2021, s. 885).

1971, s. 23; Georg ve Zieme, 1976, s. 102). Bunun dışında bu dönemde *yılan yıl* biçimiyle “onikili hayvan takviminin bir yılının adı” anlamında tanıklanmıştır (Caferoğlu, 1968, s. 294). Ayrıca Uygurcada “yılan” anlamına gelen *qayır, ävrän* adları ile “büyük yılan” anlamında Sanskritçeden alıntılanmış *muhur, mahorag/mahorug, mahorage/mahoruge* adlarına rastlanmaktadır (Wilkens, 2021, ss. 131, 350, 464, 479).

Kaşgarlı Mahmud’da “büyük yılan” anlamında *böke*, “yılan” anlamında *neg yılan* hayvan adı ve ayrıca “Türkçede 12 yıldan birinin adı, yılan yılı” anlamıyla *yılan* biçimlerine rastlanmaktadır (Kâşgarlı Mahmud, 2018, ss. 597, 768, 971). Ayrıca bu dönemde *yılan* ve “tulum gibi iri yılan” anlamında *soğan yılan* adlarına rastlanmıştır (Borovkov, 2002, s. 327; Dankoff ve Kelly, 1985, ss. 121, 226; Ünlü, 2012b, s. 692).

Eski Anadolu Türkçesinde yılan için kullanılan adlar; *arun* “uzun iri yılan”, *ısrıǵı, ısrıǵu* “yılancık”, *ilan* “yılan”, *ejdehaa* (Far.), ve *yılan* “yılan” şeklindedir (Kanar, 2011, ss. 58, 355, 365; Turan, 2017, ss. 137, 151). Osmanlıcada ise *böcüük* “büyük yılan, ejderha”, *evren* “büyük yılan, ejderha”, *tolça* “yılan”, *yılan* “yılan” ve *yılan* adları tespit edilmiştir (Dankoff, 2013, ss. 76, 110, 231; Tulum, 2011, s. 1899; Ergüzel, 2009, s. 239).

Harezmi Türkçesinde *yılan, ulan* biçimleri ile “büyük yılan, ejderha” anlamında *sazağan, sazın* adları tanıklanmıştır (Zemaşşeri, 2014, s. 209; Ata, 1997, s. 736; Ata, 1998, s. 485; Battal, 1998, ss. 59, 91; Ünlü, 2012a, ss. 507, 684). Kıpçak Türkçesi döneminde *Codex Cumanicus*’ta *sazağan ve ilan* biçimlerine rastlanırken, ayrıca *cılan, yılan* biçimleri ve “büyük yılan” anlamında *ecdehaa, eçdihaa, ejdehaa, ejderhaa, evren* adları ile *şazğan* “yılan ve “kıvrılmış olan yılan” anlamında *sağsağan, sanzağan* adları, Farsçadan alıntı *maar* kelimesi, “uzun büyük yılan” anlamında *arun*, “büyük yılan” anlamında *ecdeha* kelimeleri tespit edilmiştir (Argunşah ve Güner, 2015, ss. 550, 608, 716; Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2003, ss. 69, 71, 79, 223; Karamanlıoğlu, 1989, s. 319; Toparlı, 2018, ss. 71, 82, 124). Çağataycada “büyük yılan” anlamında Farsça kökenli *ejdehaa, ejder, ejderha*, Çince *lu*, “yılan” anlamında (<Ar.+Far.) kökenli *tillii*, “büyük yılan” anlamında *tenniin*, “başı büyük, çok zehirli ve çizgili bir yılan türü” anlamında *gürze* ve *yılan* adları tanıklanmıştır (Ünlü, 2013, s. 327; Rahimi, 2018a, s. 573; Rahimi, 2018b, s. 1028; Turan, 2019, s. 95).

Modern Türk dillerinden Çuvaşçada *gidra* “9 başlı yılan”, *anakonda* “anakonda (Amerika kıtasında yaşayan çok büyük bir yılan türü)”, *kil şélené* “evcil yılan”, *şélen* “yılan” adlarına rastlanmıştır (Bayram, 2007, ss. 13, 65, 302; Aşmarin, 1994, ss. 58, 212; Paasonen, 1974, s. 132). Halaççada *jilan* “yılan” adı tespit edilmiştir (Dybo, 2013, s. 544).

Sibirya grubu Türk dillerinden Yakutçada “yılan” anlamına gelen adlar; *erien üon*, *äriän kiil*, *xaxau*, *siilaŋ*, *uhun qurjağa ve moŋou* olup, ayrıca “su yılanı” anlamında *uj*, “yılan yavrusu” anlamında *moğou iamata*, “çingiraklı yılan” anlamında da *tiastaax moğou*, adı tespit edilmiştir (Vasiliev, 1995, ss. 249, 304; Hauenschild, 2008, ss. 4, 49, 111, 112, 142, 163, 177). Tuvacada *piton* “piton yılanı” *uj* “kara yılan”, *d’ilan* “yılan”, Hakasçada *çılan* “yılan”, *yaban* “boğa yılanı”, *udav* “boa yılanı”, *taban* “boa yılanı”, Altaycada *ceskinçek*, *cilaaçı*, *ciltiruuş*, *çöykö*, *qoyron*, *suymaŋ* “yılan”, *qamıq* “kara yılan”, *oq-cılan* “ok yılanı”, Şorcada *çılan* “yılan”, Tofacada *çulan* “yılan” adları tespit edilmiştir (Arıkoğlu ve Kuular, 2003, s. 88, 111; Dybo, 2013, s. 544; Arıkoğlu, 2005, ss. 92, 468, 537; Naskali ve Butanayev, 2007, s. 481; Naskali ve Duranlı, 2020, ss. 63, 65, 83, 113, 137, 162, 188; Kurpeşko-Tannagaşeva ve Aponkin, 1993, s. 65).

Kıpçak grubu Türk dillerinde ise yılan hayvan türüne ilişkin Kırgızcada *jilan* “yılan”, Kazakçada *jilan* “yılan”, *qobra* “kobra yılanı, gözlüklü yılan”, Karakalpakçada *buzavbas* “bir yılan türü”, *girda* “Grek mitolojisindeki dokuz başlı yılan”, *jilan* “snake yılan”, Karaçay-Balkarcada *bağırbaş cılan* “kahverengi kör yılan”, *cılan* “yılan”, *ğamma*, *ğimma*, *saruvbek cılan* “boa yılanı”, *yılan* b.m., Kumukçada *çıbara* “boa yılanı”, *vatararaq* “kara yılan, zehirsiz yılan”, *jilan* “snake yılan”, Karaycada *yılan* b.m., Kırım Tatarcasında *cılan* “yılan”, *yılan* “yılan”, Tatarcada *buvar yılan* “boa yılanı”, Kazan Tatarcasında *baqır yılan* “kahverengi kör yılan”, *ciz yılan* “kahverengi kör yılan”, Başkurtçada *bıvar* “boa yılanı”, *qalqanmoron* “başında iri sert kabukları olan zehirli yılan”, *şıŋğıravıq* “çingiraklı yılan”, *tuźbaş yılan* “başının kenarlarında iki sarımsı benek bulunan zehirsiz bir yılan”, *yılan* “yılan”, *yuxa* “halk inancına göre bin yıl ömrü olan hilekâr ve türlü şekillere girebilen bir yılan”, Nogaycada ise *jilan* “yılan” adları tespit edilmiştir (Sadıkov ve Sarsembayev, 2011, s. 628; Koç, Bayniyazov ve Başkapan, 2019a, ss. 202, 253; Koç, Bayniyazov ve Başkapan, 2019b, s. 579; Nuraliev, 2008, s. 82; Uygur, 2020, ss. 107, 169; Dybo, 2013, s. 544; Tavkul, 2020, ss. 96, 129, 172, 175, 303; Tavkul, 2020, s. 395; Pekacar, 2011, ss. 102, 363; Dybo, 2013, s. 544; Gülsevin, 2020, s. 524; Muzafarov ve Muzafarov, 2018, ss. 72, 382; Ehmetyanov, 2014, s. 64; Öner, 2015, ss. 44, 85; Özşahin, 2017, ss. 88, 322, 561, 649, 728, 744).

Uygur grubu Türk dillerinden Özbekçede *qarailon* “kara yılan” *q’qilon* “ok yılanı” *ilon* “yılan”, Yeni Uygur Türkçesinde *ilan-çayan* “yılan ve çiyân” *ilan*, *jilan* “yılan” *çaldıraq jilan* “çingiraklı yılan” adları tespit edilmiştir (Yusupova, 2018, ss. 313, 425, 650; Necip, 2008, ss. 73, 174, 183, 373).

Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *häyyä, ilan* “yılan”, *ox ilan* “yılan türü”, *yatağan* “boa yılanı”, Türkmencede *ilan* “yılan” *mar* “yılan”, *oqyılan* “sıçrayarak hareket eden uzun ince ala renkli yılan”, *yılan* b.m., *alahuberen* “yılan”, *üylan* “yılan”, Gagavuzcada *jilan* “yılan” adları tespit edilmiştir (Altaylı, 2018a, ss. 1429, 2607, 3594; Bayatlı, 1996, s. 141; Tekin vd., 1995, ss. 446, 486, 699; Garrett vd., 1996, ss. 1, 111; Dybo, 2013, s. 544).

Türkiye Türkçesi ağızlarında yılan adına karşılık gelen adlar ise şu şekilde sıralanmıştır: *Adı batasıca* (*adı batmış, adı qalasıca, adın addara qala, adın bata, adın eller alsın*) “yılan”; *alagücük* “kısa ve boz renkli yılan”; *anqana* (*anqona*) “kısa ve düz kuyruklu zehirsiz bir çeşit yılan”; *bazyörük* “bir cins zehirli yılan”; *cılan* “yılan”; *emecen, emicen, emilcan, emilcen, emircek* “hayvanları emen bir çeşit yılan”; *genevirala* “siyah ve boz renkli bir çeşit yılan”; *göcengelek* “kısa boylu bir çeşit yılan”; *qilyılanı* “yağışlı havalarda toprak üzerinde ve sularda görülen, ince şerit halinde baş kısmı yuvarlak, siyah renkli yılan”; *kofuñk yılanı* “zehirsiz, kalın ve kısa boylu bir çeşit yılan”; *merçimeni* “bir çeşit yılan”; *sarubek* “büyük bir çeşit yılan”; *uzun, uzunböcü, uzunoğlan, uzungelin* “yılan”; *yılan* b.m.; *yulan* “yılan”; *bozyürük* “sırtı benekli, karnı sarı, boz renkte, boynu bir buçuk metreyi geçen, zehirli bir yılan”; *çayan, çağana, çağna, cahana, cana, cane, çağana, çiyangaç* “akrep, kırkayak, çıyan, yılan; midye”; *soqaq* “ağılı yılan”; *verdegezen* (hlk.) “yılan” (Aksoy ve Baş, 2019a, ss. 66, 187, 273, 589; Aksoy ve Baş, 2019b, ss. 907, 1096; Aksoy ve Baş, 2019c, ss. 1731, 1991, 2120; Aksoy ve Baş, 2019ç, ss. 2802, 2901, 3167; Aksoy ve Baş, 2019d, s. 3551; Aksoy ve Baş, 2019d, ss. 3266, 4316, 4466; Gülensoy, 2007, ss. 649, 923).

Yılan türlerinden birisi olan *engerek* adı, Türk dillerinde çok yaygın olmamakla birlikte bu tür için Türk dillerinde kullanılan başka adlar mevcuttur. Türkiye Türkçesinde ise bu hayvan, “Engerekgillerden, başı üç köşeli, rengi siyah veya siyaha yakın, taşlık ve güneşli yerlerde yaşayan zehirli bir yılan (*Vipera aspis*)” anlamında *engerek* adı ile anılmaktadır (Akalın, 2019, s. 801). Bu ad, Yunancadan alıntılanmış olup “yılan” anlamına gelmektedir. Ayrıca Latince *anguis* “yılan”, *anguilla* “yılan balığı” biçimlerinde olup Türkçede geçtiği en eski yazılı kaynak, 1665 yılına ait *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*’dir (Nişanyan, 2021, s. 251). Karahanlı Türkçesi metinlerinden *Kutadgu Bilig*’de engerek yılanı için *oq yılan* tabirinin kullanıldığı tespit edilmiştir (*Kutadgu Bilig Dizini*, t.y., s. 282; Dankoff ve Kelly, 1985, s. 41). Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait *Dede Korkut Kitabı*’nda bu yılan türü için *ala yılan* tabirine rastlanmıştır (Filiz, 2019, s. 170). Osmanlıca döneminde ise Arapçadan alıntı olan *ef’i* kelimesine rastlanmaktadır (Doğan, 2015, s. 83; Tulum, 2011, s. 674; Devlilioğlu, 2001, ss. 204, 205). Harezmi Türkçesi döneminde de *ef’i* kelimesi kullanılırken, Kıpçak Türkçesinde engerek yılanı için *ij* ve *iş* kelimeleri yaygındır (Arıkan, 2006, ss. 314, 316). Çağatayca döneminde ise “engerek yılanı” anlamında Arapça kökenli

ef^ā ve ef^ī kelimelerinin yanı sıra *şiba* kelimesine rastlanmıştır (Çelik, 1993, s. 498; Ünlü, 2013, s. 322).

Modern Türk dillerinde ise *engerek* hayvan adı sadece Tatarcada aynı anlamda *engërek* şeklinde tanıklanmıştır (Ehmetyanov, 2014, s. 119). Tatarca dışında diğer Kıpçak grubu Türk dillerinde ise bu yılan türü için başka adlar kullanılmaktadır. Karaçay-Balkarcada *uv cilan*, Kumukçada *qara yılan* ve *sariyek* adları tanıklanmıştır (Tavkul, 2020, s. 129; Pekacar, 2011, ss. 247, 288). Yakutçada ise *moğou* adı bulunmaktadır (Hauenschild, 2008, s. 111). Ayrıca Azerbaycan Türkçesinde engerek yılanı için *mar* adına rastlanmıştır (Altaylı, 2018b, s. 2315). Türkiye Türkçesi ağızlarında ve Moğolcada ise bu türe karşılık gelen bir ad tespit edilememiştir.

Sonuç

Sürüngenler, Türk kültür ve inanç sisteminde kurt, ayı veya kartal kadar önemli varlıklar gibi görünmeseler de Türk mitolojisinde hem olumlu hem de olumsuz yönleri ile tespit edilmişlerdir. Bazı toplumlarda kutsal kabul edilen sürüngen türleri bulunmaktadır. Örneğin; Altay Türklerinde *yılan*, Uygurlarda *yılan* ve *kaplumbağa*, Hakaslarda *Kirbe Han* adlı *kurbağa* kutsal kabul edilir. Sürüngenleri şifa kaynağı olarak görenler de bulunmaktadır. Ancak olumsuz yönlerinin ön plana çıktığı toplumlar çoğunluktadır. Bununla birlikte tarihi ve modern Türk dillerinde karşılıkları tespit edilen sürüngen türlerinden *kaplumbağa* ve *kurbağa* için Eski Türkçede *baqa* adı tanıklanmaktadır. Bu addan türeyen kelimeler, Eski Türkçe döneminden bugüne kadar bu iki sürüngen türünün karşılığı olarak kullanılmışlardır. Bilindiği üzere *kertenkele* adı, ET *keler* biçimine dayanmaktadır. Bunun dışında Eski Türkçe döneminde *kertenkele* için kullanılan pek çok ad (*käsälgü/käsilgü*, *ajlan*, *boynaq*, *kertiş*, *godhaa*, *keslinçü*) mevcut olup, hepsinin farklı kökten geldiği anlaşılmaktadır. Eski Türkçe döneminden itibaren *yılana* karşılık gelen pek çok ad (*yılan*, *böke*, *evren*, *nekdi*, *açağram*... vb.) mevcut iken içlerinde en yaygın olanı hiç kuşkusuz *yılan* adıdır. ET *ilan*, *yılan* biçimlerine dayanmakta olup, tüm tarihi ve modern Türk dillerinde tanıklanmaktadır.

Kısaltmalar

- a.m.** : Aynı manada
Ar. : Arapça
b.m. : Bilinen manada
ET : Eski Türkçe
Far. : Farsça

Kaynakça

- Aalto, P. (2000). Orhon Yazıtlarındaki At İsimleri Üzerine. *Türk Dili*, 453-457.
- Abik, A. D. (2009). Kül Tigin Yazıtındaki Er At Kelimesi Üzerine. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 33, 63-85.
- Abik, A. D. (2009). Kutadgu Bilig’de Hayvan Adları. *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 33(1), 1-32.
- Ahmerov, K. Z., Baişev, T. G., Bikmurzin, A. M., Kayumova, U. M., Sayargaleev, B. S. ve Teregulova, R. N. (1958). *Başkirsko-Russkiy slovar*. Moskova.
- Akalın, Ş. H. (2019). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. ve Baş, K. (2019a). *Derleme Sözlüğü I (A-B)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. ve Baş, K. (2019b). *Derleme Sözlüğü II (C-D)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. ve Baş, K. (2019c). *Derleme Sözlüğü III (E-H)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. ve Baş, K. (2019ç). *Derleme Sözlüğü IV (I-N)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. ve Baş, K. (2019d). *Derleme Sözlüğü V (O-T)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. ve Koçak, G. A. (2019e). *Derleme Sözlüğü VI (U-Z) Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aljiganova, O. P., Baskakov, N. A. ve Bargoyakov, M. İ. (2006). *Hakassko-Russkiy slovar*. Novosibirsk Nauka.
- Altaylı, S. (2018a). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Altaylı, S. (2018b). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Argunşah, M. ve Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Arıkan, İ. (2006). *Ermeni Harfleriyle Yazılmış Kıpçakça Zebur Metin-Dizin* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Arıkoğlu, E. (2005). *Örneklili Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Arıkoğlu, E. ve Kuular, K. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aşmarin, N. İ. (1994). *Slovar Çuvaşskogo Yazıka, Tom 1-2*. İzdatelstvo Russika.

- Ata, A. (1997). *Nasırü d-din Bin Burhanü d-din Rabguzi Kıyasü l-Enbiya (Peygamber Kıssaları) II Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (1998). *Nehcü'l-feradis, Uştmahtarın Açık Yolu, Cennetlerin Açık Yolu III Dizin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2002). *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36. İstanbul: Kitap Matbaası.
- Ata, A. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Ryland Nüshası), Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ayaz, D., Akçiçek, E. ve Arıkan, H. (2022). *Kaplumbağalar*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Aydemir, H. (2015). Yılan Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine Bir Not. A. Mirsultan, M. Tursun Aydın ve E. Aydın (Ed.), *Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya* içinde (ss. 43-51). Konya: Kömen Yayınları.
- Aydın, E. (2016). Eski Türk Yazıtlarında Bitkiler ve Hayvanlar. *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, 1*, 1-51.
- Aydın, E. (2019). *Orhun Yazıtları (Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.
- Aydoğanlar, E. (2019). Irk Bitig'de Hayvan Adları ve Hayvanlarla İlişkili Kavramlar. *International Journal of Social and Economic Sciences, 2*(1), 27-30. 20.10.2023 tarihinde <https://ijses.org/index.php/ijses/article/view/53> adresinden erişildi.
- Baran, İ. (2021). *Türkiye Amfibi ve Sürüngepleri*. Ankara: Palme Yayınevi.
- Baskakov, N. A. (1964). *Russko-Altayskiy slovar*. Moskova: İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- Baskakov, N. A. ve İnkijekova-Grekul, A. İ. (1953). *Hakassko-Russkiy slovar*. Moskova: Ministerstvo Kulturny SSSR, Glavizdat, Gosudarstvennoe İzdatelstvo İnostrannih i Natsionalnih Slovarey.
- Battal, A. (1998). *İbnü Mühenna Lugati*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bayat, F. ve Çınar, M. A. (2020). *Eski Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bayatlı, H. K. (1996). *Irak Türkmen Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bayram, B. (2007). *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük*. İzmir.
- Bektaev, K. (t.y.). *Bolşoy Kazahsko-Russkiy Russko-Kazahski Slovar*.
- Bıyıklı, M. (2019). Türklerde At Kültürü ve Türk Mitolojisinde Atın Yeri ve Önemi. *International Congress on Afro-Eurasian Research V*, 19-22, April / Lefkoşa TRNC içinde (ss. 404-417). Kütahya: Academia Publishing.
- Biray, N. (2013). Terim Dünyamızda Yılan: Kavram, Anlam ve Yapı Bakımından. *Avrasya Terim Dergisi, 1*(2), 95-113. 12 Ağustos 2023 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ejatd/issue/5150/70126> adresinden erişildi.
- Biray, N. (2014). Söz Varlığımızda Yılan. *Avrasya Terim Dergisi, 2*(1), 25-49. 12 Ağustos 2023 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ejatd/issue/5151/70133> adresinden erişildi.

- Borovkov, A. K. (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)* (H. İ. Usta ve E. Amanoğlu Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bozkaplan, Ş. A. (1986). Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Kuş Adlarının Sistematiği. *Yedinci Milli Türkoloji Kongresi, İstanbul, Eylül 1986, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1987*, 43-79.
- Bozkaplan, Ş. A. (1987). Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kuş İsimleri ve Onların Sistematiği. *TDAY-B*, 43-79.
- Caferoğlu, A. (1931). *Kitab al-İdrak li-lisan al-Atrak*. İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Caferoğlu, A. (1961). Türk Onomastiğinde 'Köpek Kültü'. *TDAY-B*, 1-11.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, A. (2010). Türk Onomastiğinde "At" Kültü. *Journal of Turkology*, 10(0), 201-212. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuturkiyat/issue/18501/194890>.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Çelik, Ü. (1993). *Ali Şir Nevayi-Leyli vü Mecnun (Gramer-Metin-Dizin)* (Basılmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi.
- Dağlı, H. (2019). Gagavuz Türkçesinde Hayvan Adları ve Fonetik Görünümleri Üzerine Bir Araştırma. *Takvim-i Vekayi*, 7(2), 23-39.
- Dankoff, R. (2013). *Evlıya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*. Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1985). *Compendium of The Turkic Dialects (Diwan Luyat at-Turk) Part III*. Harvard University Printing Office.
- Demirel, E. (2017). Orta Türkçe Sözlüklerinde Zetasizm/Rotasizm. *Dil Araştırmaları, Güz 2017*(21), 143-160.
- Demirsoy, A. (1995). *Yaşamın Temel Kuralları Omurgalılar/Anamniyota (Sürünge, Kuşlar ve Memeliler)* Cilt III/Kısım-II. Meteksan A.Ş.
- Devellioğlu, F. (2001). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. İstanbul: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Dilek, İ. (2021). *Türk Mitoloji Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doerfer, G. (1967). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band III: Mongolische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Doerfer, G. (1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band IV: Mongolische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Doerfer, G. ve Tezcan, S. (1980). *Wörterbuch Des Chaladsch (Dialekt Von Charrab)*. Budapest.
- Doğan, A. T. (2015). Kitab-ı Tıbb-ı Hikmet'te Hayvan Adları ve Hayvan Ürünlerinin Tedavide Kullanımı. *International Journal of Languages Education and Teaching*, (Special Issue), 68-92.

- Doğan, L. (2001). Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (12), 615-659.
- Doğan, İ. ve Usta, Z. (2014). *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı Sözlük-Gramatikal Dizin*. Ankara: Altınpost Yayıncılık.
- Durbilmez, B. ve Tekin, F. (2020). Kazan-Tatar Türklerinin Halk Anlatılarında ‘Yılan’, ‘Ejderha’ ve ‘Yuha’. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 124, 307-326.
- Durmuş, O. (2014). *18. Yüzyıl Çuvaşçasının Söz Varlığı*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Dybo, A. V. (2013). *Etimologičeskiy slovar' Tyurkskih yazıkov*. Astana: Tyurkskaya Akademiya.
- Ehmetyanov, R. (2014). *Türkçe-Tatarca Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü Dizin*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eren, H. (1959). Oveyik. *TDAY-B*, 105.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergüzel, M. (2009). *Kitab-ı Baz-name-i Padişahi-İnceleme-Metin-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ermers, R. (1999). *Arabic Grammars of Turkic, The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Languages and Translation of Abu Hayyan Al-andalusi's Kitab al-idrak li-lisan al-atrak*. Leiden-Boston: Brill.
- Filiz, G. (2019). *Kitab-ı Dede Korkut'ta Hayvan ve Bitki Adları* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi. Denizli.
- Gabain, A. (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (M. Akalın, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Garrett, J., Lastowka, G., Muhammetmuradova, A., Myradova, J., Naahielua, K., Pallipamu, M., Rustamov, M., Sharipova, M. ve Yaylymova, A. (1996). *Turkmen- English Dictionary*.
- Gaydarji, G. A., Koltsa, E. K., Pokrovskaya, L. A. ve Tukan, B. P. (1973). *Gagauzko-Russko-Moldavskiy slovar*. Moskova: İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- Georg, K. ve Zieme, P. (1976). *Berliner Turfantexte VII, Fragmente Tantrischer Werke in Uigurischer Übersetzung*. Berlin: Akademie Verlag.
- Gül, B. (2010). *Moğol Atasözleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlere Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, S. (2020). *Karay Türklerinin Dili (Troki Diyalekti)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gündoğdu, V. K. (2018). *Tuva Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hauenschild, I. (1998). Türksprachige Benennungen Für Eidechsen. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 51(1/2), 131-158. 20.10.2023 tarihinde <http://www.jstor.org/stable/43391684> adresinden erişildi.

- Hauenschild, I. (2008). *Lexicon Jakutischer Tierbezeichnungen*. Turcologica Band 77. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Hazai, G. ve Zieme, P. (1971). *Berliner turfantexte I, Fragmente der uigurischen Version des Jin gangjing mit den Gathas des Meister Fu. Nebst einem Anhang von T. Inokuchi*. Berlin: Akademie Verlag.
- Kanar, M. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Kaplankıran İ., Kaplankıran D. (2017). Kazak Türkçesinde Geçen Kuş Adları ve Onların Sistematiği Üzerine. *Turkish Studies (Elektronik)*, 12(5), 217-250.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1989). *Seyf-i Sarayi Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't Türkî)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karol, S., Suludere, Z. ve Ayvalı, C. (2010). *Biyoloji Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kâşgarlı Mahmud, (2018). *Divânü Lugâti 't-Türk (Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin)* (A. B. Ercilasun ve Z. Akkoyunlu Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Koç, K., Bayniyazov, A. ve Başkapan, V. (2019a). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Koç, K., Bayniyazov, A. ve Başkapan, V. (2019b). *Türkiye Türkçesi-Kazak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-arası Kur'an Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)* (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi.
- Kunos, I. (1902). *Sejx Sulejman Efendi's Cagataj-Osmanisches Wörterbuch*. Budapeşte.
- Kurpeşko-Tannagaşeva, N. N. ve Aponkin, F. Y. (1993). *Şorsko-Russkiy i Russko-Şorskiy Slovar*. Kemerovskoe Knijnoe İzdatelstvo.
- Kuru, M. (1999). *Omurgalı Hayvanlar*. Ankara: Palme Yayıncılık.
- Kutadgu Bilig Dizini*. 05.01.2023 tarihinde <https://oguzhanbasibuyuk.files.wordpress.com/2015/08/kutadgubilig> adresinden erişildi.
- Lessing, F. D. (2017). *Moğolca-Türkçe Sözlük* (G. Karaağaç Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Levitskaya, L. S., Dıbo, A. V. ve Rassadin, V. İ. (1997). *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih yazıkov (K-Қ)*. Moskova: Rossiyskaya Akademia Nauk İnstitut yazıkoznaniya. İzdatelstva Nauka.
- Li, Y. S. (1997). On the Origin of Baqa “Frog, Toad; Tortoise”. *Central Asiatic Journal*, 41(2), 250-269. 05.01.2023 tarihinde <http://www.jstor.org/stable/41928114> adresinden erişildi.
- Marti, M. (t.y.). *Khakas-English Dictionary*. Central Asian Historical Server.
- Muzafarov, N. ve Muzafarov, R. (2018). *Kırım Tatar Türkçesi-Türkiye Türkçesi-Rusça Sözlük* (N. Seyityahya (Seytagyayev), Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Naskali, E. G. ve Butanayev, V. (2007). *Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Naskali, E. G. ve Duranlı, M. (2020). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Necip, E. N. (2008). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (İ. Kurban, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nişanyan, S. (2021). *Nişanyan Sözlük. Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*. İstanbul: Liberus Yayınevi.
- Nuraliev, N. (2008). *Kazakh-English Dictionary*. Almatı.
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (2022). *Türk Kültür Tarihine Giriş Türklerde Ziraat Kültürü (Göktürklerden Osmanlılara) II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ölmez, Z. (2015). Ebulgazi'ye Göre Oğuz Boylarının Damgaları ve Kuşları. T. Gündüz ve M. Cengiz (Ed.), *Oğuzlar Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri: 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* içinde (C.1, ss. 729-750).
- Öner, E. (2008). Gevheri Divanı'nda Kuşlar. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, 1(5), 554-575.
- Öner, M. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özgür, C. (2009). Kıpçak Sahasına Ait Sözlük ve Kaynaklarda At ve Atçılıkla İlgili Terminoloji. *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4(4), 891-905.
- Özkan Kurt, F. (2022). Türkçede Hayvan Adlarının Metaforik Kullanımları. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (8), 273-294. DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1130229.
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Paasonen, H. (1974). *Tschuwaschisches Worterverzeichnis, Studia Uralo-Altaica IV*. (A. Rona-Tas, Ed.). Szeged: Universitas Szegediensis De Attila József Nominata.
- Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Rahimi, F. (2018a). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü* (Cilt I). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Rahimi, F. (2018b). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü* (Cilt II). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen*. Helsinki.
- Rassadin, V. I. (2005). *Tofalarsko-Russkiy i Russko-Tofalarskiy Slovar*. Sankt. Peterburg: Drofa.
- Ross, E. D. (1994). *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Roux, J. P. (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar* (A. Kazancıgil ve L. Arslan, Çev.). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Ryumina-Sirkaşeva, L. T. (2000). *Teleüt Ağzı Sözlüğü*. (Ş. H. Akalın ve C. Turgunbayev, Çev.). Ankara: TDK Yayınları.

- Sadıkov, T. ve Sarsembayev, B. (2011). *Manas Destanı Kırgızca-Türkçe Büyük Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sağol, G. (1995). Tarihi Şivelerde At Donları. E. Gürsoy Naskali (Ed.), *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık* içinde (126-146). İstanbul: Türkiye Jokey Kulübü.
- Sarıca, B. (2020). Türkçede Dişi At (Kısrak) İçin Kullanılan Sözcükler. *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks [Türklerin Dünyası]*, 12(1), 1-17.
- Sertkaya, O. F. (1995). Eski Türk Kültüründe At. E. Gürsoy Naskali (Ed.), *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık* içinde (ss. 25-30). İstanbul: Türkiye Jokey Kulübü.
- Seyidoğlu, B. (1998). Kültürel Bir Sembol: Yılan. *Folkloristik: Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı* içinde (ss. 86-92). Ankara.
- Shaw, R. B. (2014). *Kaşgar ve Yarkent Ağzı Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sivri, M. ve Akbaba, C. (2018). Dünya Mitlerinde Yılan. *Folklor/Edebiyat*, 24(96), 53-64. DOI: 10.22559/folklor.363.
- Skvortsov, M. İ. (1985). *Çuvaşsko Russskiy Slovar*. Moskova: Russkiy Yazık.
- Sümer, F. (1983). *Türklerde At ve Atçılık*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.
- Sümer, N. (2016). Dinsel ve Mitolojik Bir Sembol Olarak Yılan. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 43(Spring I), 275-288.
- Şçerbak, A. M. (1995). At Kelimesi Üzerine Bazı Düşünceler. E. Gürsoy Naskali (Ed.), *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık* içinde (ss. 31-33). İstanbul: Türkiye Jokey Kulübü.
- Tavkul, U. (2007). Modern Etkileşim Açısından On İki Hayvanlı Türk Takviminin Yayılışı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 26-45.
- Tavkul, U. (2020). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (2020). *İrk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T., Ölmez, M., Tekin, T., Ceylan, E., Ölmez, Z., Eker, S. (1995). *Türkmençe-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Simurg Yayıncılık.
- Tenişev, E. R. (1997). *Sravnitelno İstoriçeskaya Grammatika Turkskih Yazıkov i Leksika*. Moskova: Rossiskaya Akademiya Nauk.
- Tietze, A. (2016a). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati* (Birinci Cilt A-B). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Tietze, A. (2016b). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati* (Dördüncü Cilt 4). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Toparlı, R. (2018). *Ed-dürretü l-mudiyye fi l-lügati t-Türkiyye (Türk Dilindeki Parlak İnci)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, R., Vural, H. ve Karaatlı, R. (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

- Toprak, F. (2013). Çağatay Şiirinde Vahşi Hayvanlar ve Yırtıcı Kuşlar. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 8(9), 105-124.
- Tulum, M. (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Turan, F. (2017). *Bahşayış Bin Çalica Bahşayış Lügati*. Ankara: TDK Yayınları.
- Turan, F. (2019). *Kelimetullâh Hâce Pâdişâh-Çağatayca Manzum Sözlük-Nisâb-ı Kutbiyye*. Ankara: TDK Yayınları.
- Uyanık, A. S. (2021). Irk Bitig’de Karakuş, Kartal, Garuda Üzerine. *International Journal of Old Uyghur Studies*, 3(2), 217-238.
- Uygur, C. V. (2020). *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü (Karakalpakça-Türkçe Sözlük)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ünlü, S. (2012a). *Harezmi-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2012b). *Karahanlı Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Vasiliev, Y. (1995). *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Verbitskiy, V. (2005). *Slovar Altayskavo Aladagskavo Nareçiy Turkskovo Yazıka*. Gorno Altaysk: Akçeçek.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen. (Altuigurisch - Deutsch - Türkisch) / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, (Eski Uygurca - Almanca - Türkçe)*. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen (Hrsg.). Universitätsverlag Göttingen.
- Yudahin, K. K. (1985). *Kirgizsko-Russkiy Slovar, Kniga (2); L-R*. Moskova.
- Yudahin, K. K. (1998a). *Kırgız Sözlüğü (C. I) (A. Taymas, Çev.)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yudahin, K. K. (1998b). *Kırgız Sözlüğü (C. II) (A. Taymas, Çev.)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yusupova, N. (2018). *Türkçe-Özbekçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Zemahşeri. (2014). *Mukaddimetü l-edeb: Hvarizm Türkçesi ile Tercümeli Şufter Nüshası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zieme, P. (1985). *Berliner Turfantexte XIII, Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. Berlin: Akademie Verlag.

ANADOLU SELÇUKLU MİMARİSİNDE TAŞÇI İŞARETLERİ: İNCİR HANI ÖRNEĞİ*

*Ali Rıza BİLGİN***

Öz: Taşı yontan kişinin kimliğini belirten işaretler ve taşın kullanılacağı yeri gösteren işaretler olarak iki grup altında toplanan taşçı işaretlerinin Antik dönem ve Avrupa Orta Çağ mimarilerindeki kullanım amaçları kısmen de olsa aydınlatılmış ve yapıların inşa süreçlerine ilişkin önemli veriler sunabilecekleri kanıtlanmıştır. Anadolu Selçuklu dönemi mimarisinde de sıklıkla kullanıldığı anlaşılan taşçı işaretleri, dönem mimarisinin inşa sürecine ilişkin bilinmezlere ışık tutma potansiyeline sahip olmasına rağmen Anadolu Türk mimarisi literatüründe yeterli düzeyde yer bulamadığı için bilinmezliğini korumaktadır. Burdur'un Bucak ilçesinde bulunan ve II. Gıyaseddin Keyhusrev döneminin önemli yapılarından olan İncir Hanı da literatürde pek çok kez konu edinilmiş olmasına rağmen yapıda bulunan taşçı işaretleri, kayıt altına alınmamıştır. Yapılan bu çalışmada İncir Hanı dışında başka yapılarda da saha çalışmalarıyla kayıt altına alınan işaretler ile mevcut literatürde belgelenmiş taşçı işaretleri bir araya getirilmiş, İncir Hanı'ndaki taşçı işaretleriyle kıyaslanarak yapının inşa süreci ve Anadolu Türk mimarisinde taşçı işaretlerinin mahiyeti hakkında değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Anadolu Selçuklu Mimarisi, Taşçı İşaretleri, Kervansaray, Orta Çağ Mimarisi, II. Gıyaseddin Keyhusrev.

Stonecutters' Marks in Anatolian Seljuk Architecture: The Example of İncir Han

Abstract: Stonecutter's marks, divided into two groups, namely those indicating the identity of the person who carved the stone and those indicating the place where the stone was to be used, can provide important information about the construction process of buildings. Their use in ancient and European medieval architecture has been partially discussed. As Stonecutters' marks have been frequently used in Anatolian Seljuk architecture, they have the potential to shed light on the construction process of this period's architecture. However, they

* Atıf Bilgisi / Citation: Bilgin, A.R. (2024). Anadolu Selçuklu Mimarisinde Taşçı İşaretleri: İncir Hanı Örneği. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (41), 241-257.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 26.01.2024 - 12.06.2024

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / The article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

Açıklama / Explanation: Bu makale 25-28 Ekim 2023 tarihlerinde Samsun'da gerçekleştirilen, 27. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulmuştur.

** Arş.Gör. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Isparta, Türkiye. E-posta: ali.bilgin@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1158-9151.

remain unknown because they have not received sufficient attention in the literature on Anatolian-Turkish architecture. For example, although İncir Khan, one of the most important buildings of the Gıyaseddin Keyhusrev II period, located in the Bucak district of Burdur, is discussed many times in the literature, the stonemason's marks found in the building have not been recorded. This paper makes a compilation of stonecutter marks recorded by field studies in other buildings and documented in the existing literature to compare with the stonemasonry marks in İncir Hanı in an effort to evaluate them in terms of the construction process of the building and the nature of stonemasonry marks in Anatolian Turkish architecture.

Keywords: Anatolian Seljuk Architecture, Stonecutters' Marks, Caravanserai, Medieval Architecture, Gıyaseddin Keyhusrev II.

Giriş

Antik Dönem ve Orta Çağ Avrupa mimarisinde bir yapının inşa süreciyle alakalı önemli bilgiler sunan taşçı işaretleri, taşın yerleştirileceği yeri göstermek ya da geldiği ocağı belirtmek amacıyla kazınmışlardır (Belle, 2001, ss. 212-216; Esquieu vd., 2007, ss. 347-351; Tyson, 1994, s. 4; Weber, 2014, ss. 83-84; 2015, ss. 314-315). Anadolu Türk mimarisinde de birçok yapıda görülen taşçı işaretleri, inşa sürecinin aydınlatılmasında -yazılı kaynakların sessiz kaldığı noktada- önemli bir rol oynayabilir. Özellikle Anadolu Selçuklu mimarisinde dikkati çekecek kadar çok sayıda tespit edilmiş olan taşçı işaretleri, sanat tarihinde üslup değerlendirmelerine bir kriter olarak kullanılabilir.

Anadolu Selçuklu dönemi yapılarındaki taşçı işaretleri, ilk olarak 19. ve 20. yüzyılın başlarında Anadolu'ya gelen Batılı seyyah ve araştırmacılar tarafından kayıt altına alınmıştır (Erdmann, 1961; Gabriel, 1931, 1934, 1940; Spratt ve Forbes, 1847). Anadolu Türk mimarisindeki taşçı işaretlerini sistematik bir şekilde kaydeden ilk araştırmacı, Albert Louis Gabriel'dir. Gabriel, İç Anadolu ve Doğu Anadolu'da yer alan on ilde yaptığı katalog çalışması esnasında incelediği yapılarda saptadığı taşçı işaretlerini de belgelemiştir. Gabriel'in ardından konuya dair sistematik bir çalışma yürüten ikinci araştırmacı, Kurt Erdmann'dır. Erdmann, Anadolu Selçuklu kervansaraylarını konu edindiği üç ciltlik eserinde, her bir kervansarayın katalog bilgisi kısmında yapıda tespit ettiği taşçı işaretlerini de kaydetmiştir. Doğrudan taşçı işaretlerini konu alan araştırmaların başında ise Mehmet Çayırdağ'ın "Kayseri'de Selçuklu ve Beylikler Devri Binalarında Bulunan Taşçı İşaretleri" başlıklı makalesi gelmektedir (Çayırdağ, 1982). Çayırdağ'ın, yapı monografisi yayınlarında da taşçı işaretlerine dikkat çektiği ve bunları belgelediği görülmektedir (Çayırdağ, 1980; 2000; Yurdakul ve Çayırdağ, 2007). 1995 yılında Zeki Sönmez "Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar" adlı kitabında, kendisinden önce diğer yayınlarda belgelenmiş taşçı işaretlerini bir tablo halinde derlemiştir (Sönmez, 1995). 2001 yılında Mustafa Kemal Şahin'in Tercan Mama

Hatun Külliyesi'ndeki taşçı işaretlerini konu alan makalesi ile Ömür Bakırer'in Anadolu Selçuklu dönemi yapılarındaki taşçı işaretlerine dikkati çektiği bildirisi, konuya doğrudan değinen diğer yayınlardır (Bakırer, 2002; Şahin, 2001). Şahin, Tercan Mama Hatun Külliyesi'ndeki işaretleri belgeleyerek bunları Anadolu'da Türk döneminde inşa edilmiş diğer yapılardaki işaretler ile kıyaslamıştır. İstatistikî bilgilere yer veren Şahin'in çalışması, Çayırdağ'dan sonra taşçı işaretleri konusuna önemli katkılar sunan ikinci çalışma olarak değerlendirilebilir. Bakırer ise daha önceki yayınlarda yer alan taşçı işaretlerini toplayarak Antik dönem ve Avrupa Orta Çağ mimarisindeki taşçı işaretleri ile birlikte değerlendiren bir kıyaslama yoluna gitmiş ve bu alanın daha detaylı çalışılması gerektiğini belirterek rehber niteliğinde literatür bazlı bir çalışma ortaya koymuştur. Aynı yıllarda gerçekleştirilen bir diğer yayın ise Demet Ulusoy Binan'a aittir (Binan, 2001). Taşçı işaretleri ile alakalı birden fazla yayını bulunan Binan, taşçı işaretlerinin tespiti ve tasnifine yönelik değerli katkılarda bulunmuştur (Binan, 2000a, 2000b, 2008; Binan ve Binan, 2009). Bu araştırmacıların yayınları dışında taşçı işaretlerini konu edinen yakın tarihli bir diğer çalışma, Resul Yelen'e aittir (Yelen, 2019b, 2019a). "Selçuklu Çağı Anadolu Mimarisinde Malzeme ve Teknik (Doğu ve Güneydoğu Anadolu)" başlıklı doktora tezinde katalogladığı yapıların bir kısmındaki taşçı işaretlerine de yer vermiştir. Ardından yayımladığı makalesinde İlhanlılar devrinde Ahlat'ta inşa edilmiş yapılarda tespit ettiği taşçı işaretlerini ele alan araştırmacı, bunları Türk boy damgaları ve daha önceki yayınlarda verilmiş işaretler ile karşılaştırmıştır (Yelen, 2019b). Taşçı işaretleri, yukarıda bahsi geçenler dışında, yapı monografisi türünden yayınlarda da dikkatli araştırmacılar tarafından kaydedilmiştir. Ancak bu yayınlarda asıl maksadı, taşçı işaretleri olmadığından üzerlerinde detaylı durulmamıştır (Acun, 1994; Baş, 2014; Erdemir, 2018; Ünal, 1976).

Çalışmanın Amacı ve Yöntemi

Bu çalışma, "İncir Hanı'nda taşçı işaretleri yapının inşası hakkında ne fikir verebilir?" sorusu üzerine temellendirilmiştir. Bu bağlamda, Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilmiş toplam 29 kervansaray bizzat incelenerek taşçı işaretleri belgelenmiş, bunun yanında bugüne kadar Anadolu Türk mimarisinde 102 yapıda (25'i incelenen yapılar ile aynı) taşçı işaretlerini belgeleyen yayınlardaki işaretler de dahil edilerek bir veri tabanı meydana getirilmiştir. Yapılan bu çalışmada da anılan veri tabanından faydalanılarak İncir Hanı örneği üzerinden taşçı işaretleri arasındaki ilişkiler ele alınacaktır. İncir Hanı inşa tarihi bilinen, kazı çalışması yapılmış ve geçirdiği onarımlar kayıt altına alınmış bir yapı olduğu için bu konuda örnek olarak seçilmiştir.

İncir Hanı'nın Mimari Tanıtımı

İncir Hanı, Burdur iline bağlı Bucak ilçesinin yaklaşık 3 km. kadar batısında bulunmaktadır. Kervansaray, Antalya-Isparta kervan yolunda; Evdir, Kırkgöz ve Susuz'dan sonra dördüncü handır (Ünal, 2007, ss. 305-306). Kervansaray ile ilişkili olduğu düşünülen bir hamam yapısı da yapının yaklaşık 200 m kuzeydoğusunda bulunmaktadır.

Yapıda, 1990-1993 ve 2000 ile 2013-2014 yıllarında müze başkanlığında kazı ve temizlik çalışmaları gerçekleştirilmiştir (Yıldırım, 2017, s. 237). Öncesinde Rahmi Hüseyin Ünal'ın bilimsel danışmanlığında yürütülen çalışmaları, 2013 yılından itibaren Şakir Çakmak ve Ertan Daş devam ettirmiştir (Çakmak, 2020; Ünal, 1993, 1996).

Kapalı bölüm taç kapısı üzerinde yer alan kitabeğe göre yapı, 1238-1239 (H. 636) yılında II. Gıyaseddin Keyhusrev tarafından inşa ettirilmiştir (Çakmak, 2020, s. 607; Duymaz, 1996, ss. 13-14; Erdmann, 1961, s. 110; Ünal, 2007, ss. 309-310; Yıldırım, 2017, s. 232). Yapının bulunduğu bölgenin 16. yüzyılda İncir ismiyle anıldığını ortaya koyan Rahmi Hüseyin Ünal, Zeki Arıkan'ın tespit ettiği 121 numaralı (H. 929) 1522 tarihli Tapu Tahrir Defterine atıfta bulunarak 10.000 akçelik getirisi olan *İncirli Mezrası*'nın, 1200 akçelik gelirinin "Mukataa'yı bac-ı bazar-ı İncir" adına kaydedildiğini ve Kâtip Çelebi'nin de Hamid Livası kazaları arasında *İncir Pazarı*'ndan söz ettiğine değinerek kervansarayın bulunduğu bölgede bu isimle bir pazarın kurulduğunu belirtmektedir (Ünal, 2007, s. 318). 19. yüzyıla ait belgelerde de Hamid Sancağı'na bağlı kazalar arasında "İncir Pazarı" adı geçmektedir (Çakmak, 2020, s. 67). Bu veriler ışığında, Osmanlı döneminde hanın etrafında bir pazarın oluştuğu daha sonra da buranın bir kaza haline geldiği çıkarılabilir.

Kapalı birim ve avludan oluşan yapı, kuzey-güney aksındadır. Kareye yakın dikdörtgen kurgulu avlu, bunun kuzeyindeki yine dikdörtgen kurgulu kapalı birimden daha geniştir. Kareye yakın ölçülerdeki avlunun duvarları, doğu ve batı yönlerde köşelerde dahil dörder payanda ile desteklenmektedir¹. Batı ve güney cephedeki payandalar ile doğu cephesinin köşelerindeki payandalar, kare kesitli olup doğu cephenin ortasındaki iki payanda ise beşgen formludur. Kapalı mekân taç kapısı ile aynı eksende olduğu tespit edilen avlu taç kapısının giriş açıklığından sonra dikdörtgen bir eyvan bulunduğu anlaşılmıştır (Ünal, 1993, s. 403). 2000 yılında gerçekleştirilen kazılarda avlunun batısında bir revak dizisi olabileceğine dair veriler ortaya çıkmış, doğusunda ise sekiz adet hücre dizisinin bulunduğu kesinleşmiştir (Ünal, 2007, s. 313). Nitekim 2013-2014 yıllarında gerçekleştirilen çalışmalarda batı duvarı önünde bulunan muhtemel revak dizisini

¹ Batı cephe üzerindeki güneyden kuzeye doğru ikinci payandadan günümüzde herhangi bir iz bulunmasa da simetri gereği diğerleri ile aynı formda olduğu düşünülmektedir (Çakmak, 2020, s. 608; Yıldırım, 2017, s. 242).

taşıyan payelerden ikisinin temel izleri bulunmuş ancak devam ettirilen çalışmalarda diğer payelere ilişkin izlere rastlanılamamıştır. Çakmak, bu durumu hanın inşasının yarım kalmasıyla ilişkilendirmektedir (Çakmak, 2020, s. 610). Yapının kapalı bölüm taç kapısının iki yanında sonradan inşa edildiği anlaşılan kule benzeri mimari birimler bulunmaktadır. Yapının en erken tarihli görsellerinden olan Lanckoroński'nin gravüründe bu birimlerden biri, üzeri örtülü ve güneyinde kapısı olan bir barınak şeklinde tasvir edilmiştir (Lanckoroński, 1892, s. 187, Fig. 154.). Çakmak ise bu birimlerin yapının inşa faaliyetinin yarım kalmasından hemen sonra güvenlik amaçlı yapılmış olabileceği yönünde bir yorum getirmiştir (Çakmak, 2020, ss. 610-611).

Kervansarayın kapalı bölümünün batı cephesinde kare planlı payandalar yer alırken kuzeybatı ve kuzeydoğu köşeler ile doğu cephenin güneyindeki payandalar, dairesel formludur. Doğru cephenin kuzeyindeki ve kuzey cephedeki payandalar ise beşgen kurguludur. 1992 yılında yapıda bir restorasyon gerçekleştirilmek istenmiş ancak uygulayıcıların kuzey cephedeki taşları bilinçsizce sökmeleri nedeniyle çalışmalar, yarıda sonlandırılmıştır (Çakmak, 2020, s. 611; Ünal, 2007, s. 308, d.n. 15; Yıldırım, 2017, s. 237)².

Kapalı bölümün güney cephesinin ortasında yer alan taç kapısı, bezeme öğeleriyle Anadolu Selçuklu mimarisinde önemli bir konuma sahiptir. Üst kesimi günümüze ulaşamamış olan taç kapının kavsarası, istiridye kabuğu şeklinde düzenlenmiştir. Kavsara, kuşatma kemerinin üzengi noktalarına birbirine bakacak şekilde karşılıklı yerleştirilmiş -II. Gıyaseddin Keyhusrev 'in arması olan- Şîr ü Hûşîd kabartmaları, taç kapının en ilgi çekici öğeleridir. Kavsara kemerinin içerisinde hanın inşa tarihinin ve banisinin adının yazılı olduğu yapının asıl kitabesi yer alırken, giriş açıklığının sövesi üzerinde de mimar ya da yapımcı organizasyonundan sorumlu olduğu düşünülen *katib'ül imare*³ unvanıyla Ebu'l Kerem bin Sâlar'ın isminin geçtiği diğer kitabe yer almaktadır (Çakmak, 2020, ss. 613-614).

Yapının kapalı bölümü, doğu batı doğrultusunda uzanan birbirine paralel yerleştirilmiş üzerleri sivri tonoz ile örtülü ve çift sıra sivri kemer dizisiyle ayrışan yedi sahnın ile bunları taç kapı ekseninde kesen ve daha yüksek tutulmuş çapraz sahnın oluşmaktadır. Çapraz sahnın ile dördüncü sahnının kesişim noktasında (hanın tam ortası) günümüze ulaşamamış bir kubbenin varlığına ilişkin izler görülebilmektedir. Merkezdeki çapraz tonozla her bir yan sahnın ayırımında destek kemeri atılmış olup bunların üzengi noktalarına profilli konsollar yerleştirilmiştir. Yan sahnılarda ise destek kemerleri yoktur. Ancak en kuzeydeki sahnında konsol ve kemer taşının varlığı, kapalı birimde de tıpkı

² Yapının kuzey cephesinde bu müdahalenin izleri hala izlenebilmektedir.

³ Katip unvanına sahip kişilerin, Anadolu Selçuklu Devleti Divanında inşa işlerine bakan teşkilat görevlileri arasında bulunduğu bilinmektedir (Parla, 2002, s. 256).

avludaki gibi yarım kalmışlık olabileceğini akla getirmektedir. Nitekim Çakmak, 2014 yılında yürütülen çalışmalarda kapalı bölüm zeminini ve sekileri tespit etmek için yaptığı sondaj kazılarında sekilere rastlayamamış, bu durumun yapının avlu kesimi gibi kapalı bölümünün de yarım kalmış olabileceği ihtimalini akla getirdiğini belirtmiştir (Çakmak, 2020, s. 612). Yapının kapalı kısmındaki ilgi çekici noktalardan bir başkası ise güneybatı köşesindeki havuzdur. Bu havuzun yapının inşa tarihinden çok daha sonra yapıldığı, inşa tekniğinden ve yüksekliğinin günümüzdeki kot yüksekliğine göre ayarlanmış olmasından anlaşılmaktadır (Ekinci, 2015, s. 238).

İncir Han'da Tespit Edilen Taşçı İşaretleri

İncir Hanı, muhtelif yayınlarda konu edilmesine rağmen yapıda bulunan taşçı işaretlerine değinilmemiştir (Çakmak, 2020; Duymaz, 1996; Erdmann, 1961; Ünal, 1993, 1996, 2007). 2022 yılında gerçekleştirdiğimiz ziyaretlerde, yapının avlu ve kapalı biriminde 34 farklı türde toplam 57 taşçı işareti tespit edilmiştir (Görsel 1, 2 ve 3)⁴. Görsel 3’de sunulan tabloda A, B ve C sütunlarında gösterilen işaretlerin bir defa (24 işaret) kullanılmış olduğu saptanmışken, D ve E sütunlarındaki işaretlerin beş, F sütunundaki işaretin dört, G, H, I, J ve K sütunlarındaki işaretlerin üç, L ve M sütunlarındaki işaretlerin ise iki defa tekrar ettiği tespit edilmiştir. İşaretlerin 35’i avluda, 15’i kapalı birimde, 5’i ise her iki kısımda da görülmektedir. Saptanan işaretlerin 46’sı duvarlarda, 11’i ise kemerlerde tespit edilmiştir. Kapalı birimin iç duvarlarında daha fazla işaret olma ihtimali yüksektir ancak günümüzde rutubetin getirdiği kireçlenme taşların üzerini büyük oranda kapattığı için saptanamamaktadır. Yapıda tespit edilen işaretler, heterojen bir dağılım göstermekte yalnızca tabloda F sütununda gösterilmiş olan “” işaret, kapalı birimin kuzeybatısındaki kemerlerde yoğunlaşmaktadır (Görsel 2).

İncir Hanı’nda tespit edilen taşçı işaretlerinin büyük bir çoğunluğu, 1220 ile 1250 yılları arasında inşa edilmiş yapılarda görülmekle birlikte 18. yüzyıla kadar uzanan bir skala söz konusudur (Grafik 1). Ancak, sözü edilen kronolojik skalada bulunan taşçı işaretlerini iki ayrı kümede toplamak mümkündür. Bunlardan ilki 35 taşçı işareti grubundan 13’ünü içine alan, 12. ve 13. yüzyıllarda inşa edilmiş yapılarda, daha detaylı bir kronolojik dağılımda ise 1230-1240 yılları arasında inşa edilmiş yapılarda fazlaca tespit edilen işaret gruplarından oluşmaktadır (Grafik 2). Diğer yandan 15 farklı türdeki işaret ise 12 ilâ 18. yüzyıllar arasında inşa edilmiş yapılarda tespit edilmiştir (Grafik 3)⁵. Bu istatistikî veri de

⁴ Ağzıkara Hanı’ndaki taşçı işaretlerini konu alan makalelerinde Binan ve Binan, kıyaslama yaptıkları tabloda İncir Hanı’ndan işaretlere de yer vermişlerdir (2009, s. 338, Res. 5.). Araştırmacıların tespit ettiği ancak tarafımızca saptanamayan tek işaret “” olmuştur.

⁵ Bu tabloya Binan ve Binan’ın tespit ettiği “” işaret de dahil edilmiştir.

detaylandırıldığında -tarihi bilinemeyen yapılardan dolayı- 13. yüzyıl ve 1230-1240 yılları arasında inşa edilmiş yapıların sayıca üstün olduğu görülmektedir. Bu iki küme dışında kalan yedi işaret ise İncir Hanı'na özgüdür. Taşçı işaretlerinin iller bazında tespit edildiği yapı sayılarında ise Kayseri'nin ön plana çıktığı görülmektedir.

İncir Hanı ile aynı taşçı işarete sahip yapılarda Aksaray Sultan Hanı 20 ortak işaret ile önde gelirken Ağzıkara Hanı 17, Horozlu ve Kırkgöz Hanları 15'er ortak taşçı işarete sahiptir. Yüksek oranda ortak taşçı işarete sahip olduğu yapılara bakıldığında ağırlıklı olarak İncir Hanı ile benzer plana sahip yapılar olduğu görülmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Taşçı işaretlerini genel bir bakış açısıyla, taşı yontan kişinin kimliğini belirten işaretler ve taşın kullanılacağı yeri gösteren işaretler olarak iki grup altında toplamak mümkündür. Tamamlanamamasına rağmen azımsanmayacak sayıda taşçı işarete sahip olan İncir Hanı'ndaki işaretleri hem heterojen bir dağılım göstermeleri hem de çok çeşitli olmalarından dolayı sınıflandırmak güçtür. Antik Yunan dönemi eserlerinde örneği görülen yerleştirme işaretleri, genellikle alfanümerik karakterde ve duvar örgüsündeki dizilimlerinde devamlılık gösterir şekildedir (Demirtaş, 2003, s. 19; Martin, 1966, s. 51; Weber, 2015, s. 314). İncir Hanı'ndaki işaretler arasında alfanümerik karakterde taşçı işaretleri bulunmaktadır. Fakat bunların konumlarında bir tutarlılık görülmediği için yerleştirme işareti olma ihtimalleri düşüktür.

Kullanım amaçları henüz bilinemese de bu işaretlerin kişi ya da gruplar tarafından yaptıkları işi gösteren birer nişane olarak kazındığı açıktır. Dolayısıyla bunların tamamına yakınının kimlik işareti olduğu ön kabulüyle, formlarına ve niceliklerine göre bir değerlendirme yapılarak kullanan kişi ya da kişiler hakkında bir fikir öne sürülebilir. İncir Hanı'nda tespit edilen işaretlerin çoğunlukla kervansaray ile eş zamanlı inşa edilmiş yapılarda görülüyor olması, inşa sürecinin merkezî bir teşkilat tarafından yürütüldüğünü akla getirmektedir⁶. Merkezden yapının inşası için atanan sorumlu kişi, yerelde bulduğu işçi ve ustaların işlerini ayırt edebilmek için taşçı işaretlerinden faydalanmış olmalıdır. Nitekim İncir Hanı ile yakın tarihlerde inşa edildiği düşünülen ve Antalya yönünde İncir Hanı'ndan sonraki durak olan Susuz Hanı'nda toplam yedi işaret tespit edilmiş, bunların da yalnızca üçünün İncir Hanı ile ortak olduğu görülmüştür. Her iki

⁶ Anadolu Selçuklu döneminde inşa faaliyetinin büyük bir çoğunluğunun hükümdar eliyle devlet tarafından yürütüldüğü de göz önünde bulundurulmalıdır (Ögel, 1994, ss. 36-37). Ayrıca, Parla'nın tarihi kaynakları referans alarak ileri sürdüğü çıkarım, I. Alaeddin Keykubad döneminde Anadolu Selçuklu Sarayı'nda inşa işlerinden sorumlu bir heyetin varlığını kesin olarak ortaya koymaktadır (Parla, 2002, s. 254).

yapıda da bina kâtibi unvanıyla Ebu'l Kerem bin Sâlar⁷ ismi geçmesine rağmen taşçı işaretleri yönünden ciddi bir ortaklık görülmemesi, işaretlerin basit şekillerden bilinçli bir şekilde seçilerek kimlik belirten bir arma ya da markadan ziyade yapılan işin sayımı için kullanılan birer araç olduklarını düşündürmektedir. Grafik 3'te gösterilen ve 12-18. yüzyıllar arasında inşa edilmiş yapılarda da tespit edilmiş işaretlerin bu tür işaretler olduğu ileri sürülebilir. Grafik 2'de gösterilen işaretler ise inşa tarihleri daha dar bir zaman aralığına tekabül eden yapılarda kullanılmış olduklarından taş ocağı⁸, atölye ya da taş kesen gezici ustaların işaretleri olduğu düşünülebilir. Diğer yandan sadece bir yapıda görülen ve başka bir yapıda rastlanmayan işaretlerin ise ustabaşı gibi üst düzey kişilere ait olma ihtimali vardır⁹. Bunlar, belirli sayıda taşın kesilmesinin ardından oluşan taş yığınlarının kendi altında çalışan kişilerce yapıldığını ve kontrol edildiğini göstermek amacıyla mal tesliminde atılmış tek seferlik işaretler olabilir.

Taşçı işaretlerini anlamlandırmaya yönelik hipotezler öne sürerken hiç kuşkusuz tarihsel gerçekliği göz ardı etmemek gerekir. 13. yüzyıl Anadolu'su -özellikle I. Alâeddin Keykubad ve II. Gıyaseddin Keyhusrev dönemleri- devasa bir şantiye sahası gibidir. Aynı anda birden fazla merkezde büyük kamu binaları yükselmektedir. Devlet erkânından bazı kişilerin bani rolünü üstlendiği bu imar faaliyetlerinde yerel halktan kimseler, iş gücüne katılmış ve bu kişilerin yaptıkları işi ölçmede taşçı işaretlerinden faydalanılmış olabilir. Bu durum, söz konusu tarih aralığında taşçı işaretlerinin kullanımının artmasını ve çok çeşitli taşçı işaretinin bulunmasını açıklayabilir.

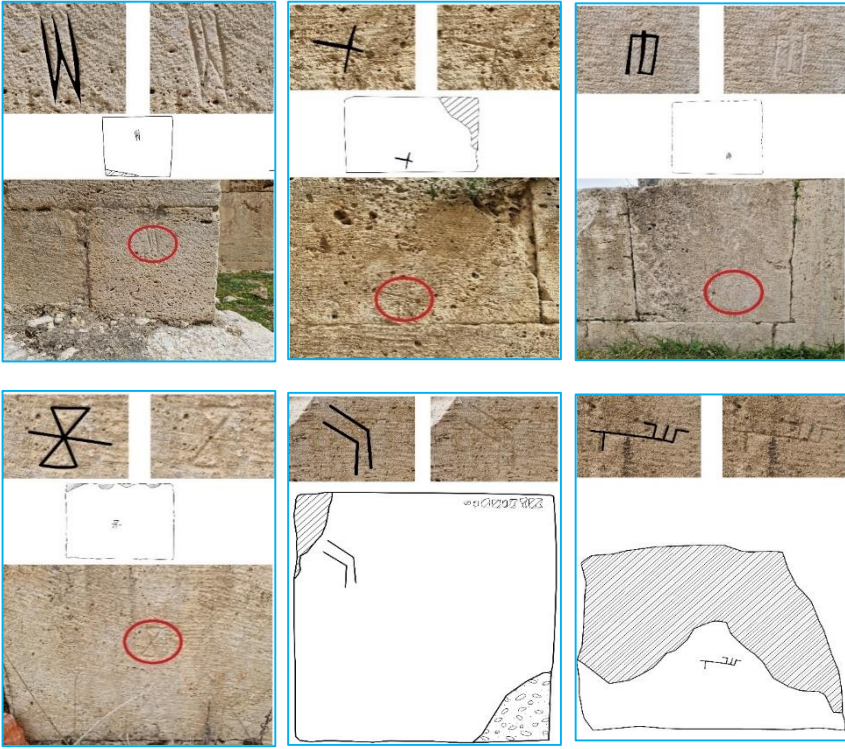
Sonuç itibarıyla Anadolu Türk mimarisindeki taşçı işaretleri ile ilgili çalışmalar emekleme aşamasındadır. Bu alandaki çalışmalar arttıkça Antik dönem mimarisi ve Avrupa Orta Çağ mimarisindeki örneklerde olduğu gibi işaretlerin mahiyetine yönelik çıkarımlar yapmak mümkün olacaktır¹⁰.

⁷ Susuz Hanı'ndaki kitabe, Şakir Çakmak tarafından ortaya çıkarılarak okunmuştur (Çakmak, 2020, ss. 613-614).

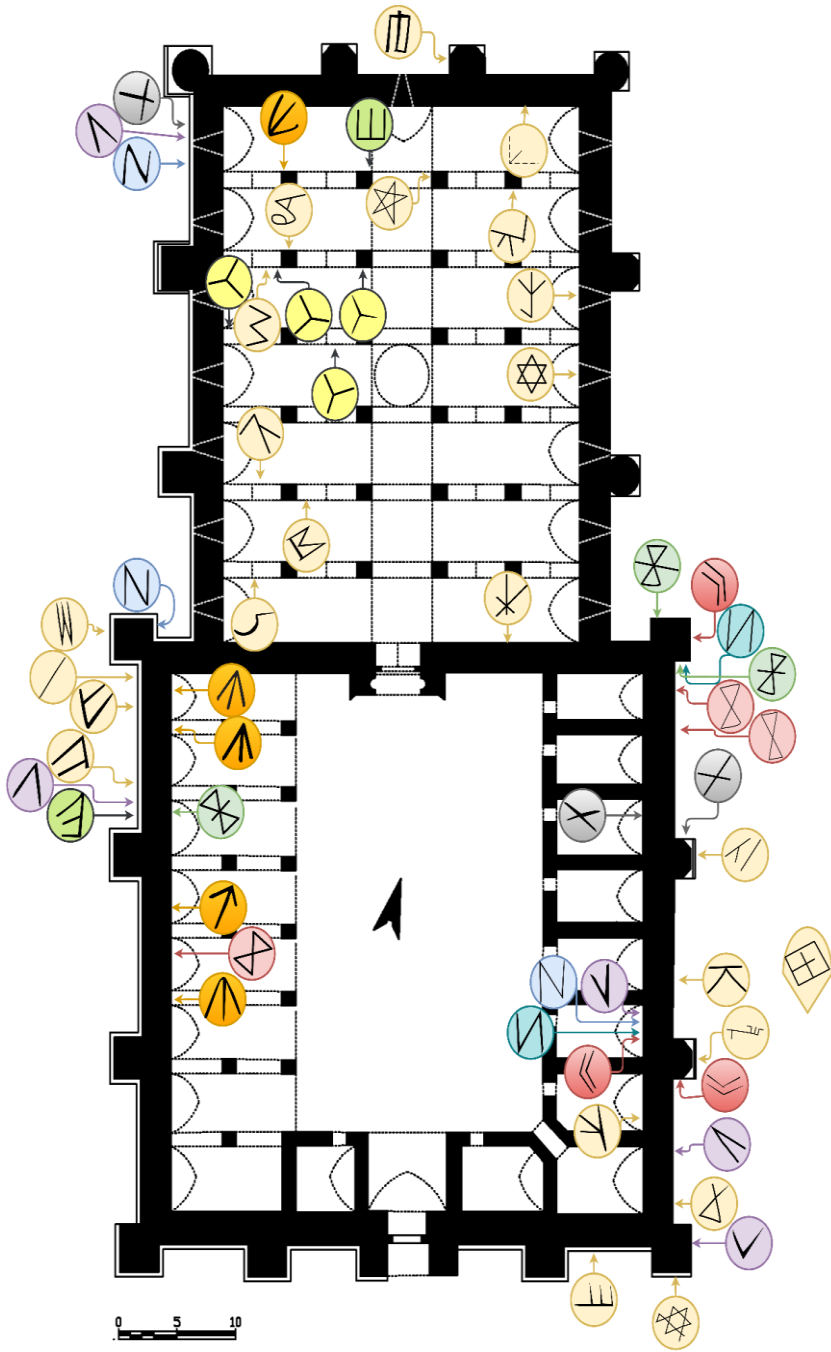
⁸ İncir Hanı özelinde düşünüldüğünde bu taşçı işaretlerinin taş ocağı kökenli olma ihtimali azalmaktadır. Çünkü yapıda kullanılan taşların büyük bir çoğunluğu, yakınında bulunan Kremna Antik Kentinden getirilmiş şantiyede yeniden işlenerek yapının inşasında kullanılmıştır (Ünal, 2007, ss. 306-307).

⁹ İncir Hanı'na özgü işaretler şunlardır: “”, “”, “”, “”, “”, “”, “”.

¹⁰ Avrupa örnekleri için bk. (Belle, 2001; Davis, 1954; Tyson, 1994).

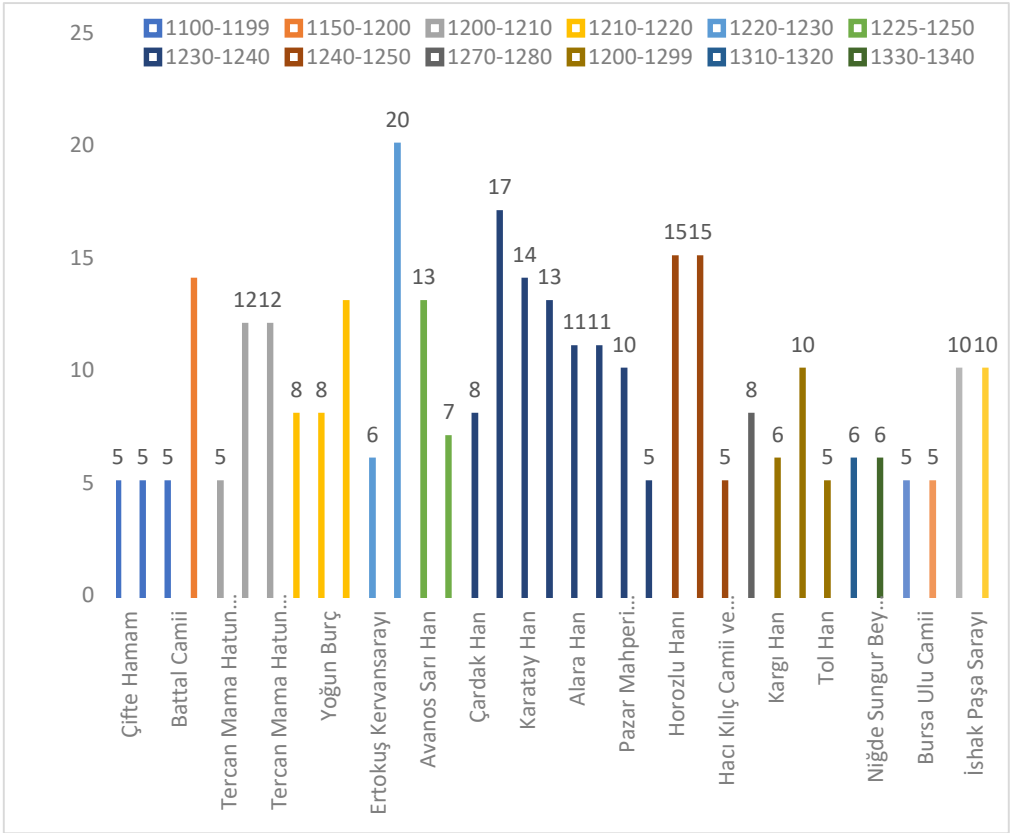
Görsel 1. İncir Hanı'nda Bulunan Taşçı İşaretlerinden Örnekler.

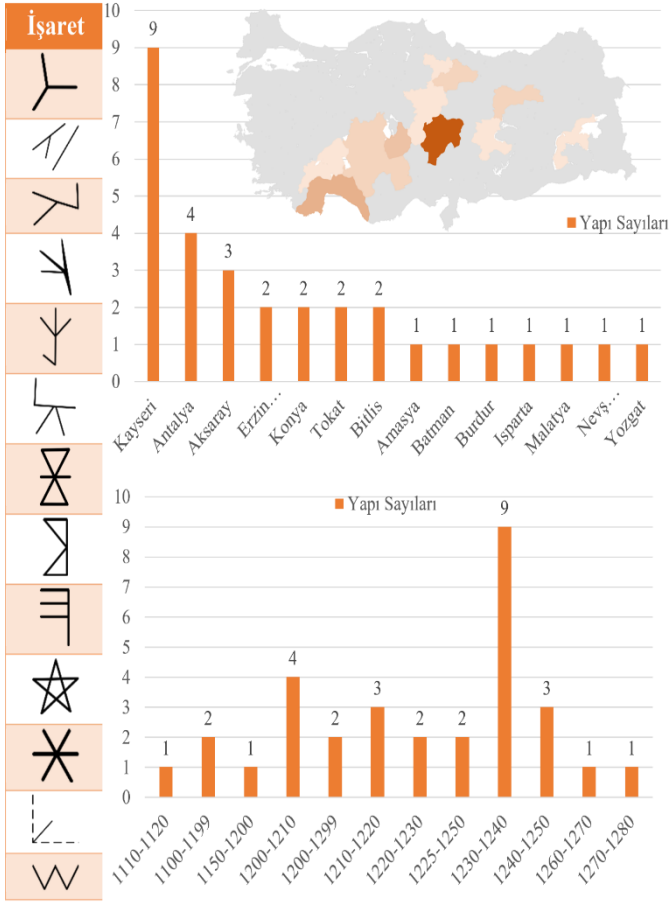
Görsel 2. İncir Hanı, Taşçı İşaretlerinin Plan Üzerinde Gösterimi (E. Daş'ın Restitüsyon Planından İşlenerek).

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M
1													
2													
3													
4													
5													
6													
7													
8													
9													
10													

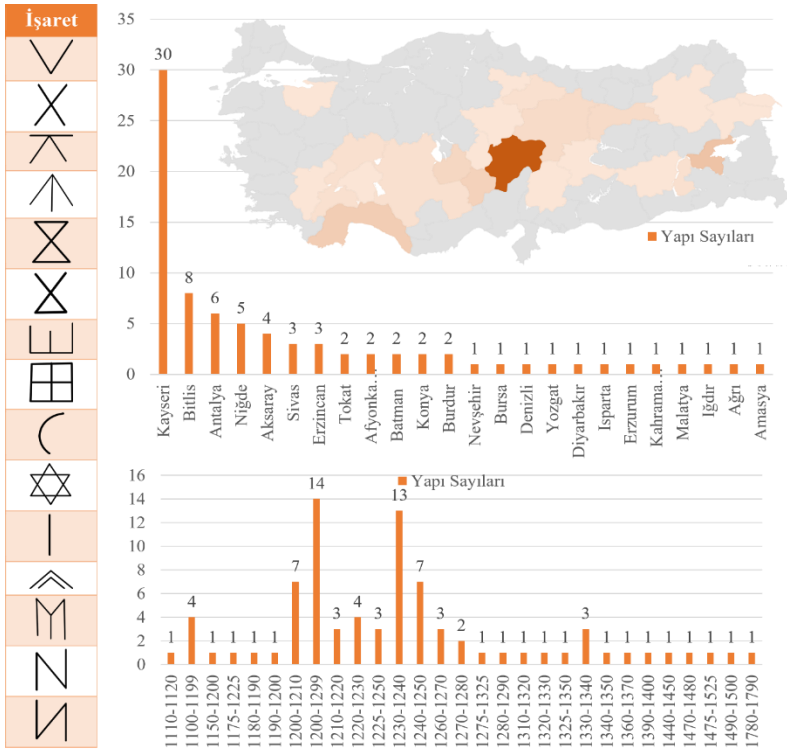
Görsel 3. İncir Hanı, Taşçı İşaretlerini Gösteren Tablo.

Grafik 1. İnceir Hanı'ndaki Taşçı İşreti Gruplarıyla Aynı Taşçı İşreti Gruplarına Sahip Yapılar, Sayıları ve Kronolojik Dağılımları.

Grafik 2. İncir Hanı'nda ve 12. ve 13. yüzyıllarda İnşa Edilmiş Yapılarda Görülen Taşçı İşaretleri ile Bunların Bölgesel ve Kronolojik Dağılımları.

Grafik 3. İncir Hanı'nda ve 12. İlä 18. yüzyıllarda İnşa Edilmiş Yapılarda Görülen Taşçı İşaretleri ile Bunların Bölgesel ve Kronolojik Dağılımları.

Kaynakça

- Acun, H. (1994). *Sivas Kangal Alacahan Menzil Hanı*. 5, 2369-2389.
- Bakırer, Ö. (2002). Anadolu Selçuklu Dönemi Mimarisinde Taşçı İşaretleri. S. Bayrakal ve S. Gök (Ed.), *Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu-Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan Bildiriler Kitabı* içinde (ss. 59-70). Ege Üniversitesi Basımevi.
- Baş, A. (2014). Kayseri Cırgalan Hanı. M. M. Hülagü, A. Yuvalı, A. Aktan, E. Yoska ve M. Kapanşahin (Ed.), *Selçuklu Tarihi Kültür ve Medeniyet Bildiriler I* içinde (C. 1, ss. 99-121). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Belle, J.-L. V. (2001). Signes Gravés, Signes Écrits, Signes Reproduits. *SIGNO. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 8, 211-247.
- Binan, D. U. (2000a). Altı Asırlık Bir Belge, Bursa Ulu Camisi. *Arradamento-Mimarlık*, 146-155.
- Binan, D. U. (2000b). Osmanlıda Beylikten İmparatorluğa Geçişte Yapı Üretim Süreci ve İlişkileri Üzerine Bir Deneme. N. Akın, A. Batur ve S. Batur (Ed.), *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı, Uluslarüstü Bir Miras* içinde (ss. 108-117). Yem Yayınları.
- Binan, D. U. (2001). Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisinde Taşçı İşaretleri ve Koruma Sorunları. *Taç Vakfı'nın 25 Yılı Anı Kitabı Türkiye'de Risk Altındaki Doğal ve Kültürel Miras* içinde (ss. 119-136). TAÇ Vakfı.
- Binan, D. U. (2008). *Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisi'nde Taşçı İşaretlerinin Tanımlama, Belgeleme ve Değerlendirilmesi* (N. Yılmaz, H. Yıldız ve E. Er, Ed.). Mimarlar Odası Antalya Şubesi.
- Binan, D. U. ve Binan, C. (2009). Ağzıkara Han Örneğinde Anadolu Selçuklu Dönemi Taşçı İşaretlerinin Belgelemesi Üzerine Sistemik Bir Yaklaşım. *Adalya, XII*, 319-345.
- Çakmak, Ş. (2020). Yeni Bulgular Işığında İncir Hanı. *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi*, 29(2), 605-633. <https://doi.org/10.29135/std.691938>
- Çayırdağ, M. (1980). Kayseri'nin İncesu İlçesinde Şeyh Turesan Zaviyesi. *Belleten*, 44(174), 272-278.
- Çayırdağ, M. (1982). Kayseri'de Selçuklu ve Beylikler Devri Binalarında Bulunan Taşçı İşaretleri. *Türk Etnografya Dergisi*, XVII, 79-109.
- Çayırdağ, M. (2000). Kayseri'nin Yazır Köyü'nde Bir Selçuklu Mescidi: Yazır Camii. *Belleten*, 64(239), 59-62.
- Davis, R. H. C. (1954). A Catalogue of Masons' Marks as an Aid to Architectural History. *Journal of the British Archaeological Association*, 17(1), 43-76. <https://doi.org/10.1080/00681288.1954.11894779>
- Demirtaş, M. B. (2003). Antik Dönem Taşçı İşaretleri. *İdol (Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Yayını)*, 17, 16-23.
- Duymaz, A. Ş. (1996). *Isparta-Antalya Arasında Yer Alan Anadolu Selçuklu Hanlarından "İncir Han"*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ekinci, H. A. (2015). İncir Hanı 2014 Yılı Kazı Raporu. *Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri (ANMED)*, 13, 232-238.

- Erdemir, Y. (2018). Payitaht Konya'da Bir Konaklama ve Ticaret Yapısı: Horozlu Han. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, (6), 123-146.
- Erdmann, K. (1961). *Das anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts* (C. 1). Verlag Gebr. Mann.
- Esquieu, Y., Hartmann-Virnich, A., Baud, A., Costantini, F., Guild, R., Pitte, D., Prigent, D., Parron, I., Reveyron, N., Saint-Jean-Vitus, B., Sapin, C. ve Tardieu, J. (2007). Les signes lapidaires dans la construction médiévale: Études de cas et problèmes de méthode. *Bulletin Monumental*, 165(4), 331-358. <https://doi.org/10.3406/bulmo.2007.1489>
- Gabriel, A.-L. (1931). *Monuments Turcs d'Anatolie: Kayseri-Niğde* (C. 1).
- Gabriel, A.-L. (1934). *Monuments Turcs d'Anatolie: Amasya-Tokat et Sivas* (C. 2).
- Gabriel, A.-L. (1940). *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale: Mardin-Diyarbakir- provinces au-dela du Tigre, Harput, Malatya, Urfa* (C. 1). E. de Boccard.
- Lanckoroński, K. G. (1892). *Städte Pamphyliens und Pisidiens* (C. 2).
- Martin, R. (1966). *Architektur der Welt: Griechenland* (A. P. Zeller, Çev.). Office du Livre.
- Ögel, S. (1994). *Anadolu'nun Selçuklu Çehresi*. Akbank Yayınları.
- Parla, C. (2002). Alâeddin Keykubad Dönemi Işığında Anadolu Selçuklu Devleti'nde Yapı Organizasyonu. *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1(3), 251-285.
- Sönmez, Z. (1995). *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Spratt, T. A. B. ve Forbes, E. (1847). *Travels in Lycia, Milyas, and the Cibyratis* (C. 1). John Van Voorst, Paternoster Row.
- Şahin, M. K. (2001). Tercan-Mama Hatun Külliyesi'ndeki Taşçı İşaretleri. M. Denkaş ve Y. Özbek (Ed.), *Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı-Sanat Yazıları* içinde (ss. 509-536). Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Tyson, B. (1994). Identifying and Classifying Masons' Marks. *Vernacular Architecture*, 25(1), 4-15.
- Ünal, R. H. (1976). Az Tanınan ve Bilinmeyen Doğu Anadolu Kümbetleri Hakkında Notlar. *Vakıflar Dergisi*, 11, 121-163.
- Ünal, R. H. (1993). Burdur/Bucak İncir Hanı'nda, Temel Araştırmaları ve Temizlik Çalışmaları (Eylül 1992). *Vakıf Haftası Dergisi*, 399-422.
- Ünal, R. H. (1996). İncir Hanı 1993 Çalışmaları. *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi*, 8(8), 117-129.
- Ünal, R. H. (2007). İncir Han. H. Acun (Ed.), *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları* içinde (ss. 305-321). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Weber, U. (2014). Marques D'assemblage Dans Les Édifices Du Sanctuaire D'apollon À Claros. J.-C. Moretti (Ed.), *Le sanctuaire de Claros et son oracle* içinde (ss. 75-84).

- Weber, U. (2015). Building with Assembly Marks: Prefabrication of Architectural Blocks on Building Sites at Delos and Pergamon in the 3rd c. a.C. Jacques des Courtils (Ed), *L'architecture Monumentale Grecque Au IIIe Siècle A.C.* içinde (ss. 305-316).
- Yelen, R. (2019a). *Selçuklu Çağı Anadolu Mimarisinde Malzeme ve Teknik (Doğu ve Güneydoğu Anadolu)* (Basılmamış Doktora Tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi. Van.
- Yelen, R. (2019b). Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Ahlat Yapılarında Taşçı İşaretleri. *Turkish Studies-Social Sciences*, 14(5), 2737-2761. <https://doi.org/10.29228/TurkishStudies.36968>
- Yıldırım, S. P. (2017). *II. Gıyaseddin Keyhüsrev Dönemi Mimari Eserleri* (Basılmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Yurdakul, E. ve Çayırdağ, M. (2007). Kayseri, Battal Gazi Camii ve Kırk Kızlar Türbesi. *Vakıflar Dergisi*, XXX, 273-294.

ÇEVİRİ MAKALELER
TRANSLATED ARTICLES

TÜRKÇE YARKENT BELGELERİ *

Marcel ERDAL**

Çev. / Trans. Gözde SALUR***

(Levhalar I-VII)

Bu makalede yayımlanan on birinci yüzyıl sonlarına ait arazi satış sözleşmeleri birkaç sebepten dolayı önem arz eder. İlk olarak bunlar, Türkçe yazılmış bilinen en eski hukukî belgelerdir. Tarım havzasının daha doğusunda Uygur Türkçesiyle yazılmış çok sayıda sivil belgeler bulundu ancak bunların hemen hemen hepsi daha geç yazılmış görünüyor. Diğer yandan, çağımızın ilk yüzyıllarından itibaren Türkçe olmayan dillerde Orta Asya hukuk belgeleri bulunmaktadır. Türkler bazen savaşarak bazen barışçıl bir şekilde bölgeye girdikten ve toprak sahibi olduktan sonra, yerel yaşamın diğer birçok yönünü benimsedikleri gibi yerel dilleri bu amaçlar için kullanmaya devam etmiş de olabilirler. Mevcut metinler, oldukça sabit bir yapıya sahiptir ancak metinlerdeki bu sabitliğin Türk hukuk geleneğinden önce de var olduğunun bir göstergesi olarak alınmamalıdır: Minorsky (1942) tarafından yayımlanan MS 1107 tarihli Farsça metin oldukça benzer bir yapı göstermektedir ki bu da Türkler tarafından ödünç alınmış olabilir. Belgelerimiz, Çin modellerini takip ediyor gibi görünen Türkçedeki gayrimüslim arazi satış tapularından biçimsel olarak farklıdır; bu aynı zamanda ortak bir Türk geleneğine de karşı çıkıyor. Elbette bu şaşırtıcı değildir çünkü Türkler muhtemelen hem bölgede hem de çiftçi olmakta nispeten yeniydi.

Ayrıca, burada bulduklarımız Müslüman Türk yazısının da en eski örnekleridir: *DLT* ve *KB* metinleri on yıl kadar önce yazıldığı halde, mevcut yazmaları bundan çok daha sonraki kopyalardır. Elimizdeki belgeler, Arapça imla kurallarının ve sözlük malzemesinin Türkçeye yerleşmesine bazı açıklıklar getirmektedir. *KB*'nin yazarı, Orta Asya'nın batısındaki Müslüman aleminin aydın kültürünü ve dünya görüşünü yaşayan saray mensubu bir düşünürdü. Burada üzerinde

* Atıf Bilgisi / Citation: Erdal, M. (2024). Türkçe Yarkent Belgeleri (G. Salur, Çev.). *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (41), 261-327.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 29.06.2024 - 09.08.2024

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Açıklama / Explanation: Orijinal künyesi *E, Marcel (1984). The Turkish Yarkand Documents. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 47, No. 2, (1984), pp. 260-301.* olan makale Prof.Dr. Marcel ERDAL'ın yardımıyla ve kontrolünde çevrilmiştir. Ayrıca yazar tarafından güncel bilgiler de eklenerek yenilenmiştir.

** Prof.Dr., Goethe Universitaet, Senckenberganlage 31, Frankfurt am Main, Almanya. E-Posta: merdal4@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1604-4193.

*** Öğr.Gör., Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Adana, Türkiye. E-posta: gsalur@atu.edu.tr/ ORCID: 0000-0003-0009-9402.

durduğumuz metinler, maddi köy işleri söz konusu olduğunda bahsi geçen etkinin daha az olmadığını gösteriyor. Güney Sibiryaya ve Moğolistan'dan çıkan Türkler arasında 'Öz Türkçe' ne doğuda ne de batıda gerçek kalıyor.

Yarkent'in köylerinde, göreceğimiz gibi, Arap yazısına geçmeden önce Arap imlası uygulandı. Başka bir yerde, bunun tersi olmuş olabilir. Her halükârda, İslam dünyasına geçişin bağdaşık olduğunu, her yerde ve tüm sosyal gruplarda aynı hızda ve aynı biçimde gerçekleştiğini varsaymak için hiçbir neden yoktur. *KB*'nin Arap harfleriyle yazıldığını şimdi biliyoruz fakat bu, yazarın kişisel tercihi olabilir: Türkler, bu konuda katı değil gibi görünüyor.

Türklerin yazılı tarihlerinin ilk 500 yılından bize kalan kişisel belgeler oldukça sınırlıdır; Güney Sibiryaya, Moğolistan ve Kırgızistan kitabeleri ile kaya karamalarının yanı sıra Budist yazmalarda bağışlayanları sayan hatimeler, İpek Yolu tüccarlarının mektupları ve yukarıda bahsini ettiğimiz çeşitli satış ve alışveriş senetleri vardır. Metinlerimiz de anlaşmaya katılanların ve şahitlerin isimleriyle birlikte bu korpusa güzel bir katkıdır. Bu belgelerin yazıldığı sırada Tarım havzası, doğusu Budist Çin'e, batısı Müslüman İran'a yönelik olmak üzere iki devlete bölünmüştü. Pek çok açıdan bu bölünme çok derindi. Ancak, bunun önemi abartılmamalı, her alanda ayrıca incelenmelidir. Türk toplumlarına Müslüman Batı'dan bakan büyük filolog ve antropolog Mahmud gibi, biz de çeşitli Türk katmanlarının ortak noktalarını görmeliyiz. Elimizdeki belgelere özgü farklılıklar, aşağıda belirtilecektir.

E. Denison Ross, bir kısmı aşağıda yayınlanan belgelerin kökeni hakkındaki tek bilgi kaynağıdır. Barthold'a (1923) eklediği bir notta şunları belirtir:

Profesör Barthold tarafından ele alınan belgenin orijinali, 1911'de Yarkent dışındaki bir bahçede bir ağacın altında keşfedilen Arapça ve Uygurca hukuk belgelerinden biridir. O zamanki Kaşgar Başkonsolosu Sir George Macartney'e götürülmüş, o da onları Hindistan Hükümeti'ne iletmiştir. Belgeler şu anda Hindistan Arkeoloji Genel Müdürü'nün koruması altındadır, ancak elimde bir dizi fotoğraf mevcuttur. Toplamda on beş belge veya ufak parçalar var. Bunlardan yedisi Arapça, beşi Arap harfli Türkçe ve üçü Uygur harfli Türkçe metinlerdir. Arapça belgeler, tanıkların imzalarını Uygur harfleriyle gösteren bir belge dışında Arapça olarak imzalanır veya tanıklanır. (...)

1981'de belgeler hakkında bilgi almak için Hindistan'daki yetkililere yazdım ama cevap alamadım. Belgelerin orijinallerini yeniden keşfetme şansı çok yüksek değil gibi. Yazmalarımızın keşfedildiği sıralarda, Yarkent'in aynı dolaylarından üç tane Arapça hukuk belgesi Paul Pelliot'nun eline geçer. Bizim yazmalarımız Hindistan'da kalırken Pelliot kendininkileri yanında getirir, Huart'a teslim eder ve Huart onları yayımlar (Huart, 1914, tıpkıbasımsız).

Denison Ross'un fotoğraflarının çoğu şu anda Londra'daki S.O.A.S kütüphanesinde saklanıyor. Arap harfleriyle yazılmış beş Türkçe metnin ve Arapça metinlerin de ikisinin fotoğraflarını elinde tutmuş gibi görünüyor; her halükârda şu anda S.O.A.S koleksiyonunda bulunmuyorlar. Denison Ross'un elinde tuttuğu bu belgeler üzerinde çalışmaya başladığı belli: Arap harfli Türkçe belgelerden en az birini kopyalatmış, Farsçaya çevirtmiş ve çözümlemeye başlamıştır. Denison Ross'un Arap harfli bir belge konusundaki bu çalışması sonra V. Minorsky'ye teslim edilir; Minorsky çevriyazının ve Farsça tercümesinin tıpkıbasımını kendi İngilizce çevirisiyle birlikte yayımlar, metnin yayımını ise 'aslı veya fotoğrafı bulunana kadar' erteler (1942, s. 192).

Şinasi Tekin, Uygur alfabesiyle yazılmış Türkçe metinlerin bir transkripsiyonunu, Türkiye Türkçesine tercümesini, bir ön söz, bazı notların yer aldığı bir sözlük ve tıpkıbasımlar ile birlikte 1975 yılında yayımlar ve bu çalışmayı 1979'da bazı tanıkların imzalarının Uygur alfabesiyle yazıldığı Arapça bir metnin (Arapça Levha No.: 5) yayını takip eder.

Arada bu belgeler, merhum Sir Gerard Clauson'un da dikkatini çekmiş. Clauson'un ölümünün (1 Mayıs 1974) ardından malzemelerinin arasında, yazınsal vasiyetini yürüten Prof. V. Louis Ménage, tüm Türkçe metinlerin ve 6, 5, 7 ve 1 numaralı Arapça metinlerin transkripsiyonlarını, Clauson'un 1968'in son aylarında belgeler üzerinde çalıştığını ve sonra bu çalışmalarını bir kenara koyduğunu gösteren on sayfalık notlarla birlikte bulur.

Profesör Ménage, 1977'de belgelere dikkatimi çekmek lütfunda bulunur ve bir Arabist meslektaşla birlikte Türkçe ve Arapça metinlerin birlikte yayımlanması önerisiyle Clauson'un belgelerini bana gönderir. Arapça metinleri Monica Gronke'ye iletirim¹. Türkçe ve Arapça metinlerin ayrı ayrı yayımlanması uygun görünmektedir: Türkçe metinlerin tümü yalnızca alıcı, satıcı ve tanıkları, yani sıradan insanları içeren basit sözleşmelerdir; Arapça metinler ise muhtemelen İslam hukuku konusunda oldukça bilgili olan *kadılar* vb. tarafından hazırlanmıştır. O belgelerin tartışılması, Müslüman hukuk uygulamalarına atıfta bulunulmasını gerektirir; bu makalede ise dilbilimsel ve filolojik gözlem ön plandadır.

Clauson, Minorsky'nin yayımladığı çevriyazının üzerinde de çalıştığı için ben onun da yorumunu vermeye çalıştım. Diğer metinler için hem Clauson'un hem de Tekin'in gözlemlerinden yararlandım; bunlar genellikle birbirini tamamlamakta ve sonuca giden yolu göstermektedir. Genellikle Clauson, metinlerin Uygur harfleriyle bile Arap imlası kullandığı gerçeğinin farkında olmamasından dolayı zorlanırken Tekin, metnin anlamını çıkaramadığı her yerde Arap harflerinin kullanıldığını varsayarak yanıldı. Farsça ve Arapça alıntılarının bir

¹ Bunlar, 1986'da yayımlanmıştır (bk. kaynakça).

kısmını her ikisi de çözemedi. Notlarımızda her ikisinin çalışmalarına bütünüyle değinilmektedir².

A. Genel Açıklamalar

Metinlerde ortak olan yapı şöyledir:

1. Belgenin sonunda isimleri geçen tanıkların *bu* belgenin tanıkları olduğuna dair bir beyan,
2. Satıcının/satıcıların, özgürce ve akli başında olarak araziyi adı verilen alıcıya sattığına dair beyanı,
3. Fiyat,
4. Anlaşılan fiyatın makbuzu,
5. Arazinin hudutları,
6. Satıcının, kendi adına ve akrabaları adına, arazi üzerinde gelecekteki sahiplik iddialarının geçersiz ve hükümsüz olduğuna dair beyanı.
7. Tarih
8. Metnin müstensihi tarafından yazılmış, görünüşe göre bazen on üçten fazla olmak üzere değişen sayıda tanığın ifadesi.

Birinci madde, IV. ve VI. metinlerde tam olarak, ilkinde iki cümle şeklinde ve ikincisinde bir araya getirilmiş olarak bulunur. Metin I'de de bulunmuş olması lazım: Orada ifadenin ikinci kısmı tamamen korunurken, ilk kısımda sadece *Jnuḳ* olarak okunan harfler kalmıştır (olasılı *taJnuḳ*). Minorsky'nin (1942) Farsça belgesinin ikinci satırındaki *īn ḥaṭ(t)-ast ki nibiṣṭa āmad...* kelimeleriyle başlayan eksik cümlenin de benzer bir içeriğe sahip olması muhtemeldir. Böyle bir madde içeren başka bir arazi satış sözleşmesi bilmiyorum. Buna en yakın pasaj, Grohmann'ın (1934-1936, II) 86. ve 87. metinlerinde yer alır ve bunlar MS. X. yüzyıldan kalma bir 'kira sözleşmesi onayı'dır. *Besmeleden* sonra şunu görüyoruz: *ṣahada 'ṣ-ṣuhūd al-masmūn fī hāda 'l-kitāb 'ala iqrār* (isim) ... 'Bu sözleşmede adı geçen tanıklar, filan'ın belgeyi onayladığına şahit oldular'.

Diğer sözleşmelerde terminoloji ve özel isimler dışında tarafların Müslüman olduğuna dair hiçbir belirti yokken yalnızca metin VI'nın bir *besmele* ile başladığına dikkat edin. Belgelerde dini veya seküler hiçbir otoriteye gönderme yoktur. Barthold'da (1923) gördüğümüz gibi, bir anlaşmazlık durumunda tanıklar

² Bu görevi bana emanet ettiği ve makalenin bir taslağı hakkında çok değerli açıklamalarda bulunduğu için Profesör Menage'a ve malzemeyi Göttingen'e getiren ve fikirleriyle katkıda bulunan Profesör D. N. MacKenzie'ye, bundan başka, diğer çalışmalarımın yanı sıra bu makalenin yazıldığı Almanya'da uzun süre kalmamı destekleyen Bonn'daki Humboldt Vakfı'na içten teşekkürlerimi sunarım.

mahkemeye çıkmak zorundaydı. Arapça belgeler *kağı* imzasıyla onaylanırken, Uygur harfleriyle yazılmış Müslüman sözleşmelerinde böyle bir tasdik bulunmaz. Arap harfleriyle Türkçe yazılmış olan VI numaralı metnimiz doğrulama olarak satıcının imzasını taşıyor gibi görünüyor.

Müslüman olmayan Doğu topraklarında, çok sayıda arazi satış sözleşmesi günümüze kadar gelmiştir ve bunların resmî yönleri, Clark'ta (1975) özetlenir. Bunlar, burada işlenenlerden bazı yapısal farklılıklar göstermektedirler. Bir taraftan birinci maddeden yoksundurlar, diğer taraftan ise burada bulunmayan aşğıdaki hususları içerirler:

- (a) Satıcının araziyi neden sattığına ilişkin beyanı (örneğin, paraya ihtiyacı olduğu için),
- (b) Sözleşmenin ihlali için para cezalarını belirten bir ceza maddesi,
- (c) Alıcıyı ödenmemiş ipotekler vb. için sorumluluktan kurtaran bir madde,
- (d) Damga (*tamğa*),
- (e) Müstensihin beyanı.

O belgelerin daha ayrıntılı olması, yabancı modellerden kaynaklanmış olabilir; daha geç olduklarından, yasal sorunlarla ilgili daha fazla tecrübeye dayanmış olmaları da beklenebilir. Gayrimüslim belgelerdeki maddelerin neredeyse tamamı sabit deyimlerle ifade edilmiştir; *miñ yıl tümän künkätägi* 'bin yıl on bin güne kadar' (oldukça farklı bir bağlamda, runik yazıtlarda da bulunur), *üzüştümüz* 'uzlaştık', arazinin dört bir tarafı için *adırar* 'ayırır', *toğuru tumltu satdım* 'nihai olarak sattım' vb. gibi ifadeler orada sürekli tekrar edilir ancak bu belgelerde yoktur. Sınırlar (orada Çince *sıçı* terimiyle adlandırılır, burada Arapça *hadd* olarak) burada sadece numaralandırılmıştır, orada ise alanın dört noktası (*yıñaq*) ile belirtilmiştir. Doğu'da Çince, Batı'da Farsça ve Arapça alıntılar, Doğu'da kumaş topları ile ödeme vardır, Batı'da ise bu türden bir ödeme şekli yoktur. Hayvan döngüsü (12 hayvanlı takvim) batıda hala kullanılmaktadır, ancak *Hicri* tarih ile bağlantılıdır ve bu bağlantı karışıklıklar yaratmaktadır. Arazi, Doğu'da olduğu gibi Batı'da da üzerine ekilebilecek tahıl miktarı ile ölçülür; ancak Doğu'da tahılın hacim ölçümleri varken, Batı'da İranlı uygulamaya uygun olarak ağırlıkla ölçüm yapılır.

Yarkent'te belgelerdeki tanık sayısının satılan arazinin değeriyle orantılı olduğu varsayılabilir. 150 *yarmaq*³ değerinde satışla ilgili olan IV. metinde altı tanık vardır. 800 *yarmaq* bedelin olduğu II. metinde, V. metindekiyle benzer sayıda 13 kişi tanıklık etmektedir. Clark'a göre (1975, ss. 307-308) Turfan bölgesindeki arazi satış sözleşmelerinde 3-4 tanık varken, Kuça'dakilerde (coğrafi olarak Turfan ve Yarkent arasındadır) 5-8 tanık gerekir. Ancak tüm o belgeler, *nişan* ve

³ ÇN: *yarmaq* 'sikke, para'

tamğa'lar vasıtasıyla onaylanmışken bizim belgelerimizde öyle bir şey yoktur. Belki de Yarkent halkı için iki dereceli yasal uygulamanın varlığını, yalnızca daha yüksek derecede olan uygulamanın bir *kağı* önünde imzalandığını ve resmi olarak onaylandığını söyleyebiliriz. Turfan sözleşmelerinin usulü, bu ikisi arasında orta düzeydedir.

Biçimbilim ve *sözdizim* konularında fazla bir şey söylemeye gerek yok. Belirtme durum eki her zaman $+nI^t$ şeklindeyken *DLT* ve *KB*'de sıklıkla $+(X)g$ şeklinde geçer⁵. Bu farktan, edebi nitelikte olan *DLT* ve *KB*'in, ölçünlü veya yüksek dile ait bir biçimi koruduğu sonucuna varılabilir⁶.

Şart eki, metinlerimizde hem *-sA* hem de *-sAr* biçimleriyle karşımıza çıkar. *DLT* ve *KB*'de hemen hemen her zaman şart eki *-sA* biçimindedir ancak *-sAr* biçimi de vardır; dolayısıyla o kaynaklarla bizim belgelerimizde bu konuda bir fark yoktur. Karahanlı dönemine ait diğer metinlerde de görülen yenilikler şimdiki zaman biçimine eklenen birinci çokluk şahıs zamiri *miz* (I, 9) *asđın* biçimi (I, 2) ve *biz* zamirinin bulunma ekli *biziñdä* (I, 14) biçimidir.

Belirtili nesnelere bazen belirtme eki almadan görünür: *yer usparladım* (IV, 8); *bahası tüğäl buldum* (VI, 6); *bu hağı huccät bėrdim* (VI, 9-10).

İshağ callab yėr (IV, 9) kullanımı şaşırtıcıdır. İyelik ekli öbeklerin öncesinde gördüğümüz yalın durum biçimleri oraya sola kaydırma sonucu olarak varmıştır; örneğin: *tanuğlar atı bu hağı ağrında bitilmiş turur* (IV, 1, vb.) ‘Tanıklara gelince, adları bu metnin sonunda yazılıdır’; *bu bėrk bahası yüz älig yarmağ* (orada, 7) ‘Bu kuru ise, fiyatı 150 sikke’; *bu yarmağ yarımı bolur tørt yüz yarmağ* (I, 12) ‘Bu para miktarının da yarısı 400 sikkedir.’

Şu *sesbilimsel* sorunun tartışılması değer: Arap harfleriyle değil, Uygur alfabesiyle yazılmış metinlerimizde /n/ sesi, bir kelimenin son hecesinde bulunup ondan hemen sonra bir ikinci ünsüz geliyorsa, genellikle yazılmaz: sıra sayı eki iki defa (I, 19 ve 20) $+Xnç$ yerine $+Xç$ olarak, tamlayan durum eki ise $+nXñ$ yerine dört kez $+nXg$ şeklinde yazılmıştır (I, 18 ve 19; IV, 8 ve 9); tek istisna I, 21'deki *törtünç* örneği. Öte yandan, /n/ her zaman kendisinden sonraki sesin bir sonraki heceye ait olması durumunda yazılır: *Känçäk, içindä, bütünlük*. Transkripsiyonu *bizi[n]g-dä* (I.14) şeklinde olan kelimedeki *g* kelimenin son hecesinde değil, *n*'den sonraki hecede de değil; orada *n* görmüyoruz, ancak kâğıdın yırtığındaki aralık, yazılı olmasını olası kılıyor. Metinlerimizde hiçbir

⁴ Biçimbirim transkripsiyonlarındaki büyük harfler, ses ayrışmasını gösterir: Bu ektaki *I*, ünlü uyumu çerçevesinde /i~/ /ı/ nöbetleşmesini göstermektedir. *X*, /i/ ~ /ı/ ~ /ü/ ~ /u/ nöbetleşmesini ifade eder.

⁵ Bk.: Mansuroğlu (1959, s. 99) ve Brockelmann (1954, s. 155).

⁶ Belirtme durum ekinin $+nI$ değişkesinin Uygurcada yayılma süreci için bk. Erdal (1979, ss. 155-157).

kelimenin sonunda *-nt* ses grubu yoktur. Metin VI, 1'deki *āhırı(n)d(a)* kelimesindeki *n*'nin yazılmaması anlamlı olabilir, ancak metin IV, 2 için kesin bir şey söylenemiyor.

Dankoff ve Kelly (1982, s. 67) *DLT*'de, Hamilton (1977) bazı Uygurca metinlerde aynı olayı teşhis etmektedirler; Hamilton, 1977'de bahsettiği metinlerden Hoten'de bulunan iki 10. yy. metnini 1986'da yayımlamıştır. Bu verilere göre ünsüzlerden önce hakiki /n/ kaybı vardır; bu, salt bir imla olgusu olmuyor. Bu genizsil eksikliği, Gabain (1976) tarafından işlenen Soğdca yazıdaki Uygurca metinlerde de bulunur. Dankoff ve Kelly'ye göre *DLT*'de “Benzeşmezlik sürecinin etkisiyle, /n/'den sonra gelen /ŋ/'ler genizsilliklerini kaybedip /g/ olmaktadır. (...) Bu benzeşmezliğin /n/'den önce gerçekleşmesine de iki örnek vardır.” Hamilton, konuya çeşitli kaynaklardan kanıtlar göstererek çok daha fazla girer; gösterdiği metinlerde bu olgu daha da yaygındır. Onun da örneklerinin çoğu /ŋ/ > /g/ şeklindedir, ancak birer kez de /nç/ > /ç/, /nd/ > /d/ ve /nt/ > /t/ görülmektedir. Elimizdeki metinler ara yerededir; /ŋ/ > /g/ ve /nç/ > /ç/ vardır, /nd/ > /d/ ile /nt/ > /t/ ise görülmez. Dankoff ve Kelly, çalışmalarının girişi s. 38-39'da *DLT* 7. bölümünün başlığının ‘Genizsiller kitabı’ oluşunu tartışmaktadır. Mahmut, bu bölümde /ŋ/ fonemini ve /nç/ dizisini ele alıyor böylece *DLT* yazmasının değil bizim metnimizin gerçekliğini yansıtıyor. Dankoff ve Kelly, Kaşgarlı'nın genizsiller konusunda /ŋ/ fonemi yanında /nç/ ünsüz dizisini de ele almakta yanıldığını, bu konuda tutarsız olduğunu düşünüyorlar, çünkü genellikle doğru olarak /nç/'yi iki farklı ses (/n/ artı /ç/) olarak gösterir. Ancak Mahmut, tek ve çift selsiliğe değil de telaffuza atıfta bulunuyorsa, tutarsız değildir: Genizsilliğin [sanç-] > [sâç-] biçiminde ünlüye geçmesi, ona /ŋ/'yi hatırlatmıştır⁷. *Bizim* metinlerimizde de genizsillik tamamen kaybolmamış, ünlüye geçmiş *olmalıdır*: Dikkat ederseniz **callabniŋ* sözcüğü (IV, 8) *callabniġ* olarak değil, ön damak /g/'si ile, *callabniġ* olarak yazılmaktadır. Yani sanki *g* harfi, kalın ünlülü sözcüklerde bile her zaman *ng* /*nk* olarak yazılan /ŋ/ foneminin temsilcisi olarak kastedilmektedir. Soğd alfabesiyle yazılmış Uygur parçalarında, /n/ de /g/ ve /ç/'den önce kaybolurken dış seslerinden önce kaybolmaz. Hiçbir geç dönem özelliği taşımayan bu parçalar bu olgunun, tarihi bir gelişmenin değil, diyalektolojik bir özellik olduğunu göstermektedir. Ayrıca burada, Eski Türkçe veya Uygurca dil araştırmalarında dini veya kültürel ölçütlerin kullanılmasının yerinde olmadığını, bazen de dilsel olgulara ilişkin doğru görüşü uzaklaştırdıklarını görüyoruz. Gabain'e göre (1976, s. 76) arka ünlülü kelimelerde /ŋ/ için *nk* veya *nq* değil *g* yazılması, Maytrisimit'in erken elyazmalarında da bulunur. Eski olan Pañic metni, s. 193'te *Kanyudun kältig?* ‘Nereden geldin?’ cümlesinde de *kältiŋ* yerine *kältig* var. Bu tür /ŋ/ ~ /g/

⁷ Fransızcanın genizsilleşmiş ünlüleri Alman kulaklarına böyle gelir. İki boğumlanma noktası aslında bitişiktir: Her iki durumda da damak ve dilin arka kısmı söz konusudur; [ŋ]'nin telaffuzunda damak tamamen kapanır, [ã]'nın telaffuzunda tamamen kapanmaz.

değişkenliği Orhon yazıtlarında ilk heceler dışında vardır (T. Tekin, 1968, ss. 92-93). Ancak yazıtlarda ve örneğin Proto-Çuvaşça'da bu süreç kalın ünlülük kelimelerde [g] ile sonuçlanırken, bizim incelediğimiz metinlerde ve demin bahsettiklerimizde sonuç her zaman ön damaksıl K ile yazılmaktadır. Arap harfleriyle yazılmış Yarkent metinlerinin özel isimlerinde ise /ŋ/ için hep *nk* imlasını görüyoruz.

Metinlerimizin *söz varlığı* Arapça ve Farsça unsurlarla doludur; özel isimleri saymazsak bile, Arapça alıntılar çok daha fazladır ancak metinlerimize Farsça aracılığıyla girmiş görünmektedir. Arap tarihleme sistemi tamamen benimsendiği için ayların isimleri, Arapçadır. Çoğu hukukî terim de bu şekildedir: *hatt*, *milk*, *da^cwā*, *bātil*, *ikrār kıl-*, *huccat*, *hadd* ve *bay^c*. Bununla birlikte, hukukî kullanıma da ait olabilecek bazı terimler Farsça: *dastān* / *dāstān*, *yād kıl-*, *bahā* ve *usparla-*. Bu bağlamda, *durustluk* ve *tan-durust* da belki bu alana girebilir. *‘aql*, tam entelektüel sözcük. Batı alıntılarının ikinci grubu, *callāb*, *hallāc*, *haccāc*, *hācib*, *silihdār* ve Arapça-Türkçe *hattçı* gibi çeşitli meslek ve unvan isimleridir. Burada kural dışı sıra sayısı *ilki*'nin⁸ yerini alan *awwal*, Farsça bağlaç *yā* 'veya' ve *āhrında* kelimesinin sontaki olarak kullanılması özellikle dikkat çekicidir. Bu son bahsettiklerim, kültür alıntıları değildir ve Arapça ile Farsçanın Orta Asya'daki Müslüman Türklerin dili üzerinde çok hızlı bir şekilde derin bir etki elde ettiğini gösterir. Alıntı eylem isimlerini yardımcı fiille kullanma yöntemi, Türkçede zaten mevcuttu: Bunları *kıl-* yardımcı fiili ile *da^cwā kıl-*, *ikrār kıl-* ve **yād kıl-* 'anmak' fiilinin edilgen türevi, *yād kılıl-*'da görüyoruz.

yıl dört yüz saksön üçtā öbeğinin (IV, 11 ve buna benzer şekilde başka yerlerde) Türkçe olmayan bir yapısı var; Arapça tarihlendirmeden benimsenmiş görünüyor.

Kişilerin *adlandırılması* ayrı bir tartışmayı hak ediyor⁹. Kişisel adlandırma unsurları, hepsi aynı anda nadiren mevcut olsa da belirli bir sırayı takip eder;

⁸ +(X)nç ile oluşturulmadığı için kural dışı. *DLT*'den itibaren *ilk* değişkesi ortaya çıkar. Eski Türkçe biçim olan *il+ki*, *il+gārū* ile akrabadır ve asıl anlamı 'önde olan'dır; Clauson bu konuda yanılmaktadır. Bu biçimin ikinci /i/'si muhtemelen ikincil ayrıçlama sonucu olarak 3. teklik şahıs iyelik eki olarak alındı. Aynı süreci örneğin Ana Türkçe *ālig*, kurallı olarak > **āli* > **āl+i* > Türkiye Türkçesi *el*'de de görüyoruz. *Birinç* kelimesi için de en eski kaynak *DLT*'dir; Mahmut, nadiren kullanıldığını söyler. İlginç olarak Rylands Kur'an tercümesinde (bunun aslını Eckmann (1976) 12. yy.'a veya 13. yy.'ın başlarına tarihlendirmiştir) bir defa *ilk*, sekiz kez *awwal* geçer ve *birinç* yoktur. Bu bilgilere göre Karahanlı Türkçesinde ödünçleme, analogiye bile galip gelmiş görülmektedir.

⁹ Gerekli olan sadece bir yazıtlar ve Eski Uygurca ad bilimi değil, Türklerin diyelim 1500 yılına kadar olan tüm isimlerini veren bir araştırmadır. Bu alanda önemli çalışmalar Bazin (1978), Ayalon (1975) ve Sauvaget (1950).

bunlardan herhangi biri tek başına da kullanılabilir. Bu unsurlardan görüldükleri sıraya göre bahsediyoruz:

1. Önce baba adı öbeği, *X oğlu* gelir. Babadan sadece bir adla veya burada açıklanan serinin bazı diğer öğeleriyle bahsedilebilir, örneğin mesleğine göre: *Täknäçi oğlu Ya^cküb, İshak ha^tçı oğlu ^cAli* gibi. Bazen baba adı yerine ağabeyin adı görünür, örn. *Säli callāb inisi ^cAli*; ya da her ikisi verilir, metin IV'teki arazi satıcısında olduğu gibi.

2. *sarığ* 'sarışın', *uzun* 'uzun boylu' veya *tapuğluğ* 'kıdemli, emekli' gibi fiziksel veya başka bir tanım. Bir durumda, I, 30'daki bir ağabey adında bir mesleğin adı görünür: *hallāc Säli callāb inisi Muḥmad* 'pamuk atıcısı Säli efendinin kardeşi Muḥmad.'

3. Sadece Müslüman ya da sadece Türkçe veya her ikisinden oluşan adın kendisi, *Ēlig Mura[d]* veya *Mas^cūd Toğrı* gibi. Bu örneklerin de gösterdiği gibi Türkçe isim, Arapça isimden önce veya sonra gelebilir. İki Müslüman adı olan hiç kimse yok görülüyor. Üç veya dört heceli Müslüman isimleri, sonucu telaffuz edilemeyen ünsüz dizisine yol açmadığında kısa ünlüleri iptal eder: *Sulaymān Sulman*'a, *Abū Bakr Bubakir*'e, *Muḥammad Muḥmad*'a döner. Bunun Türklerin mi yoksa onlardan önceki İranlıların mı genel bir uygulaması olduğunu söyleyemem. Her halükârda, *Bubakir*'i İranlılar yaratmış görünüyor (bk. n. 59). *Nūrī*, doğru okunmuşsa *Nūraddīn*'in kısaltmasıdır.

4. III, 2 ile bağlantılı olarak tartışılan *+çI* veya *+cl* parçacığı, muhtemelen muhabbet veya onur ifade etmektedir.

5. Ulus veya kabile, ör. *Tajik* ve *Känçäk*.

6. Genel veya dini alandan gelen unvan, ör. *bäg, callāb* veya dini unvan olarak *haccāc*.

7. Meslek, rütbe vb. tanımlanan askerî veya idarî memurlar şunlardır: *otağ başı, inal, sü başı, silihdār, tuḍun, tēksin, hācib, tamğaçı* ve muhtemelen *ögä*. Meslek tarifi: *täknäçi, hallāc* ve *ha^tçı*. Memurlukların mesleklerin üç katı (*ha^tçı* ile) olması, bürokrasinin bu toplumdaki öneminin bir göstergesi sayılabilir. Kaynaklar, Yarkent vahasından pamuk ve ipek üretim merkezi olarak bahseder. Metinlerimizde bahsi geçen *hallāc*'ların sayısı pamuğa tanıklık etmektedir. Metin VI, 5-6'da sözü edilen bir *üjmalik* 'dut bahçesi' ipek için ön koşulu ve dolaylı yoldan üretildiğinin kanıtıdır. Yarkent'in pamuk ürettiğinden Marco Polo da bahseder.

Hasan callāb ha^tçı örneğinde 7. madde 6. maddeden sonra gelir ki bu da *callāb* sözcüğünün artık bir meslek adı olmadığını veya en azından her zaman bir meslek ifade etmediğini gösterir.

B. Uygur Alfabetiyle Yazılmış Türkçe Metinler

Barthold'a (1923) eklenen, yukarıda alıntılanan notta Denison Ross, Uygur harfleriyle yazılmış üç belge veya fragmandan bahseder. Aşağıdaki belge V, Arap alfabesiyle yazılmış bir metne aittir. 'Turki Nos. 4 ve 5' (bizde I) birliktedir. II ve III olarak yayınladıklarına Clauson da II ve III olarak yayınladıklarına katılıyor; I, II + III ve IV olarak Denison Ross'un 'üç belgesini' sunuyoruz. Bununla birlikte, muhtemelen metin III, metin V gibi Arap harfleriyle yazılmış bir metinde tanıkların imzalarını içerir: Metin I, II ve IV'te epeyce Türkçe ismin geçtiğine, metin III ve V'te ise neredeyse hiç bulunmadığına dikkat edin. III, 2'de oğlu olan bir tanık var ve görünüşe göre I, 27'de tanıklık ediyor. Bu I'e nazaran III'e daha (çok) sonraki bir tarih vermeye karşı çıkar. Belgede kullanılan yazı, *her zaman* bir dönemin göstergesi olmayabilir ve yazıyı yazan yazıcının yeteneğine de bağlı olabilir.

Bu metinlerin *yazıbirim* sistemi Uygurcadır: Şinasi Tekin'in düşündüğü gibi Arap alfabesinden hiçbir harf alınmamıştır: \tilde{z} her zaman /t/'dir ve asla /t/ değildir. Bununla birlikte, aynı Uygur harfinin veya belirli konumlarda aynı görünen iki veya daha fazla Uygur harfinin birden fazla ses birimi veya alofonu temsil ettiği durumları ayırt etmek için, çeşitli Arapça harfler ve noktalamalar satırın üstüne veya altına konur. Böylece, bir Uygur harfi [q], [g], /^o/, /h/, /h/ ve /h/ anlamına geldiğinden, ilki yukarısında bir nokta ile, sonraki ikisi küçük Arapça *ʿayn*, dördüncü ve beşinci satır üstü Arapça *hā* ve sonuncusu satır üstü Arapça *hā* ile işaretlenir; /^o/, /h/, /h/ ve /h/'nin ifadesi Arapça alıntılarda gereklidir. /n/, /^o/ ve /t/ işlek Uygur yazımında aynı yazıldığı için, /n/'nin üzerinde genellikle bir nokta bulunur (böyle bir nokta yalnızca Arap alfabesinde değil, Uygur alfabesinde de vardır); /t/ ise iki nokta ile gösterilir. /ş/'den ayırt etmek için /s/'nin altında yaygınca üç nokta bulunur¹⁰. Bu, bazen tersine, /ş/'yi altında iki nokta ile işaretleyen Uygur yazı geleneğine aykırıdır;¹¹ bununla birlikte bu adet, Farsça elyazmalarında¹² ve 13-14. yüzyılların Bolgar Türkçesiyle yazılmış mezar taşlarında yaygındır. /z/ genellikle altına yerleştirilen iki nokta ile kelime sonundaki /n/'den ayırt edilirken, tek bir j örneğinde Farsça j üzerindeki noktaları anımsatan üç nokta bulunur. [δ] başka türlü yazılırken, [d]'yi [t]'den ayırmak için genel bir girişimde bulunulmamış gibi görünüyor¹³. Bir diğer konu, Arapça

¹⁰ Nadiren sadece bir ya da iki tane; bu gibi durumlarda eksik noktalar ya silinmiş ya da tekmiş gibi görünecek kadar birbirine yakın yazılmış olabilir.

¹¹ Mahmut, *DLT* s. 6'da Arapça karşılıklarıyla sunduğu 'Türk' alfabesinin listesinde, Arapça *šm*'e karşılık gelen Uygur harfinin altına iki nokta koyar, *sm*'e tekabül edenin altına nokta koymaz. Bu, genel Uygur yazısı kurallarına aykırıdır, Yarkent yazmalarında gördüklerimizle ise uyuşur.

¹² S. Shaked ve V. L. Ménage'e göre.

¹³ Metin I'de, [d] bazen sadece [δ] için kullanılan harfle de yazılır. Bu harfin bu durumlarda /d/ sesbirimini temsil ettiği söylenebilir ancak uygulama, tutarlı değildir.

kelimelerdeki *t*, *ʃ* ile *θ* veya *ħ* ile *ḥ* arasındaki ayırmadır. Türklerin bu farklılıkları gerçekten telaffuz edip etmediğini veya örneğin, *θ*'nin /s/ gibi telaffuz edilip edilmediğini bilmiyoruz. Bunlar arasında ayırım yapıyorum, çünkü bu ayrımlar Arap harfleriyle yazılmış Karahanlı dönemine ait Türkçe metinlerde de yapılmaktadır, burada yayımladığımız bu türden metinde de¹⁴. Uygur harflerini ayırt eden noktaların ya satır üstünde ya da satır altında belirli yerleri vardır, satırdaki Uygur harflerini ayırt eden küçük tek tek Arap harfleri ise serbestçe ya satırın üstünde ya da altında bulunmaktadır.

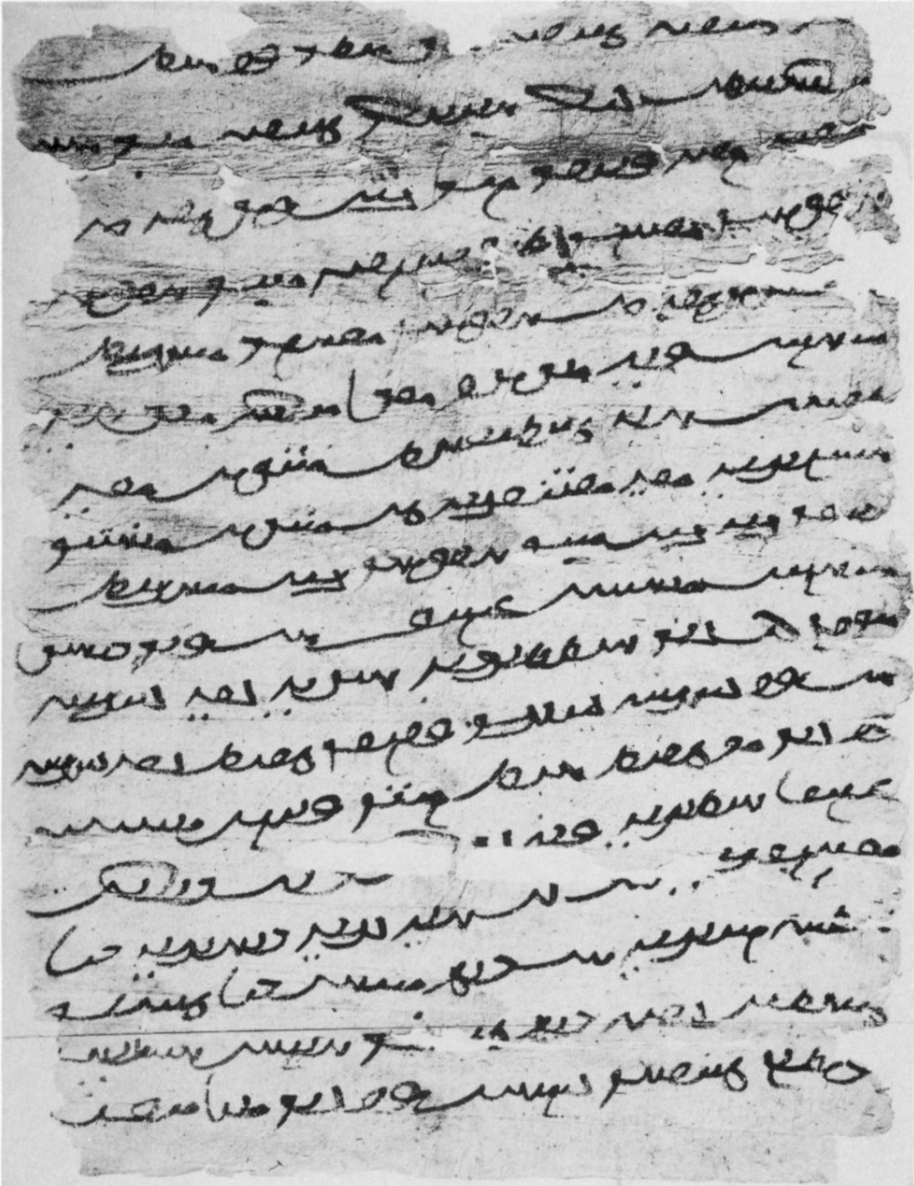
İmla bakımından, müstensihler genellikle Arapça yazı kurallarını benimsemişlerdir. Bu, en çok Arapçadan alınan kelimelerde göze çarpmaktadır: Bunlarda *yā* (yazılmamış) bir hemzeye ‘destek’ olduğu zaman da *yā* olarak yazılır, çift ünsüzler tek yazılır (hiçbir yerde şedde görülmez), kelime sonu *yā*, elif-i maksure (*da^cwā*, *Mūsā* ya da *da^cwē*, *Mūsē*?) işlevi gördüğünde de *yā* olarak yazılır.

Türkçe kelimelerle ilgili iki önemli husus¹⁵ vardır. Uygur yazısı, ilk hecede ön ve arka dudaksıl ünlüler ve kelime başında /a/ ve /ä/ arasında ayırım yaparak bir kelimenin ön veya arka uyumuna ait olup olmadığını göstermeye şöyle yardımcı olur: /o/ ve /u/ sadece *wāw* ile, /ö/ ve /ü/ ise *wāw yā* ile yazılır; kelime başındaki /a/ iki *elifle*, /ä/ ise tek *elifle* yazılır.

¹⁴ Bu metin yalnızca bir kelimedede hata yapıyor: *ḥaccāc* iki kez *ḥaccāc* olarak yazılmıştır. I, 28'deki bir tanık, adını Yağub (böyle!) yazıyor.

¹⁵ Görebildiğim kadarıyla Şinasi Tekin bundan bahsetmemiş.

Levha I

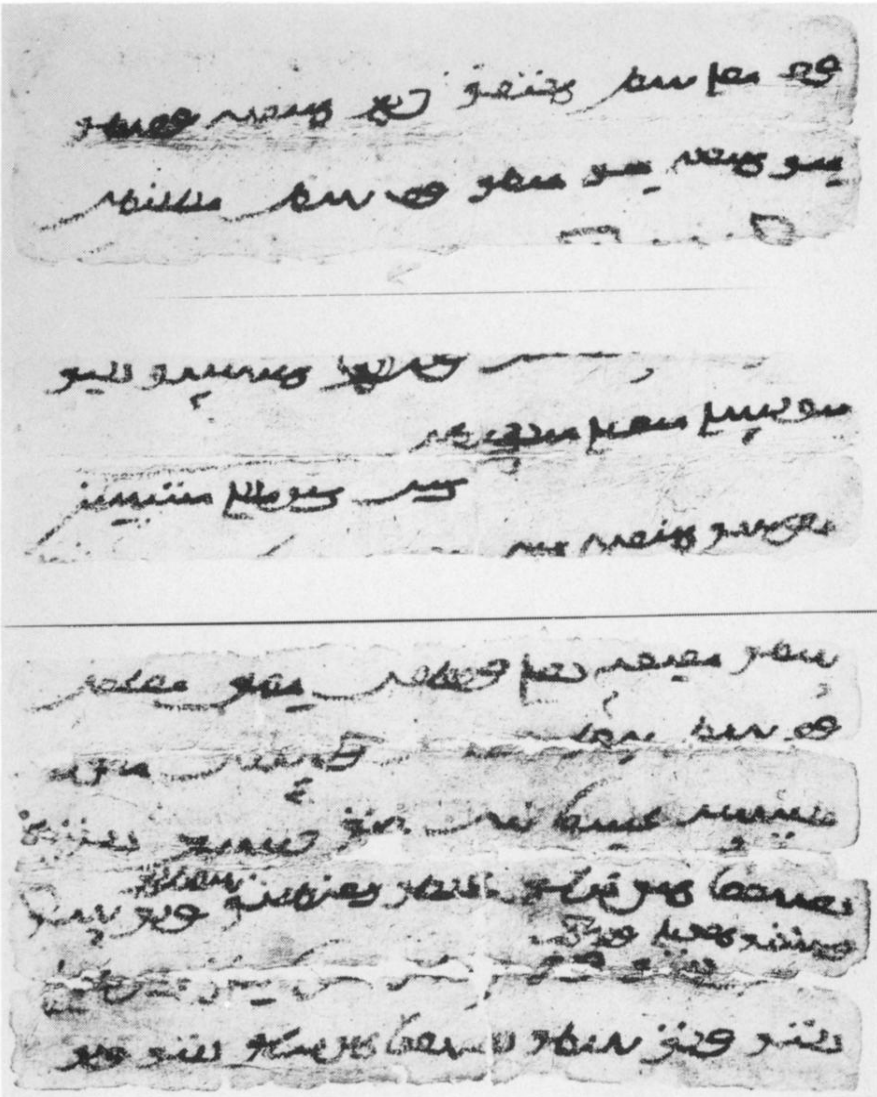
Türkçe Levha No:4

Levha II

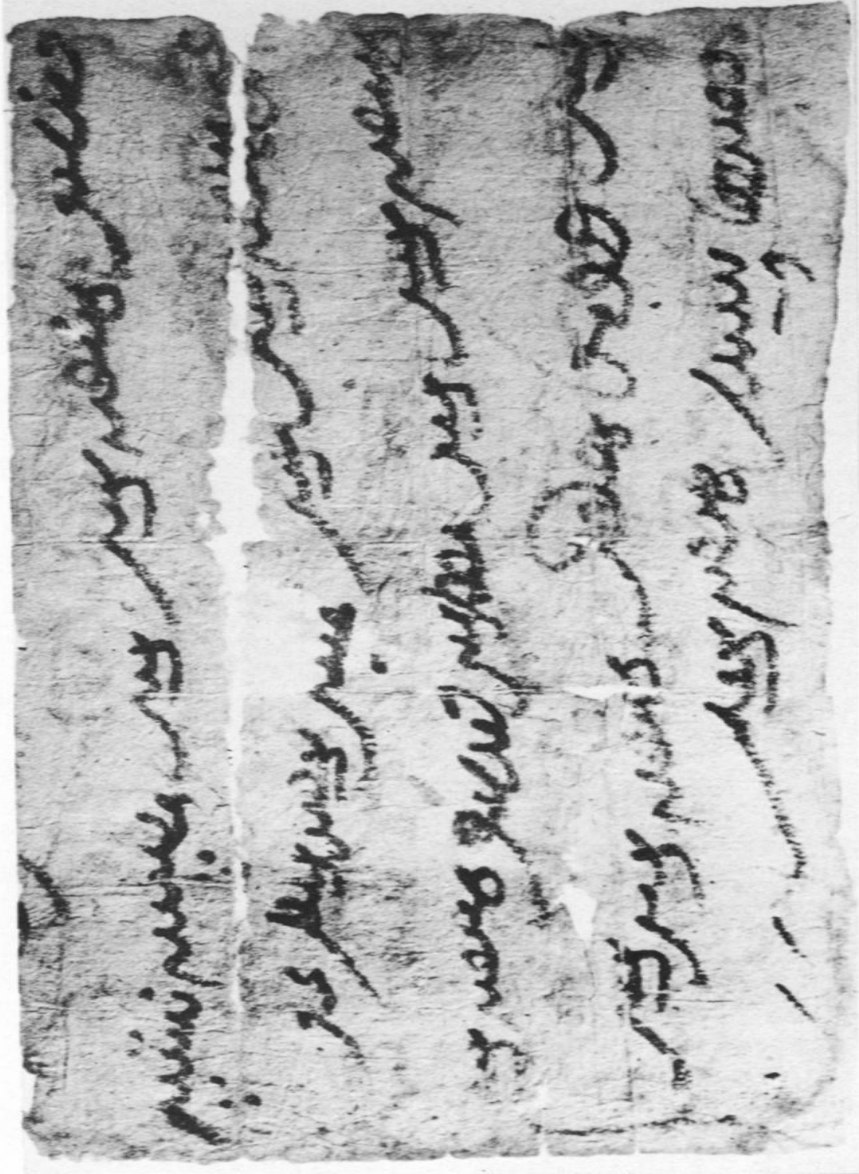
Türkçe Levha No: 5

Levha III

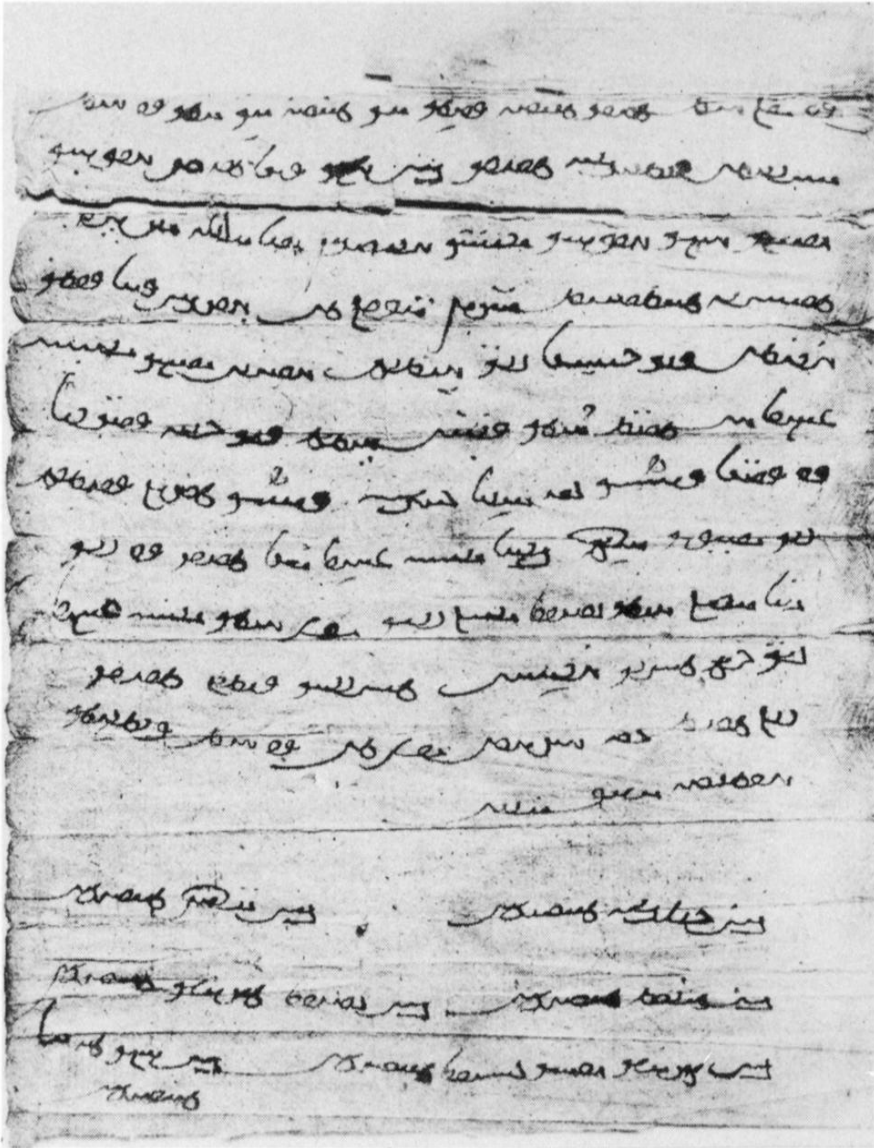
Türkçe Levha No:6

Levha IV

Türkçe Levha No: 7

Levha V

Türkçe Levha No:3

Levha VI

Türkçe Levha No: 1 (devamı)

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

بو اول خط تودور کیم بیلدک تنوق لایمی نی خط آخرد یاد گیلیدی
 ای ان خط مستقیم کیم تودور کیم بیلدک تنوق لایمی نی خط آخرد یاد گیلیدی
 در اعظم نور کوهنده

میں حسن خانی بیگ اوغلی محمد حاجب اقراد قیلدوک (سلوواسی) قما
 سن محمد حاجب اولدورق قما حاجب اقرار کورده

بیوکسیات ایلک اوک اوغلی بیو سائتم تورت حدی بیولا بیگت بیواق تا
 سوار کیم تلعه دور ازمین دروغتم اعمار حوض بنزار بیواق

بو بیو بیگت اول حدی بیواق اریق ایلیم حدی مسعود طغزل سو باشی
 حد اول این زمین بیواق اریق حوض زمین مسعود طغزل بیواق

بیوی او بیو بیگت حدی بیگت قاشی قورق حدی بیو حاجب بیوی اوغ
 حوض زمین کنن رحمت حوض زمین قما حاجب قورق تار

مالیک بیق بو قورق ایلیم کیم بیوی سائتم بهامی شمال اولدوم بیوی
 بیق ایلیم حوض زمین را اویتم قورق قما حاجب قورق تار

اسراغل چاول سو باشی غا او بسا اولدوم بو بیو بیو کما او بسا اوغ
 باسراغل چاول تسلیم نمودم این زمین کیم بیوی

دستان لوق کیم دعوی قلسا دعوی صلیا تودور قورق در دست لوق
 داستان نیست بیو بیو کیم دویا ایلیم باطل است کفته از جهت درستی

اچون میل بیش لوز اون بیش لوز اورد غامدک میل دیمغ الاخر آیندا بو
 در سنه نالصد بائزده (سال در ماه رجب الاله ان

دستخط محمد حاجب

خط حجت بردیم خط ختمه دادیم		
میں عثمان	میں قوباشی	بو بیو او زاقق معن سن
اسن امصیب	اسن امصیب	اسن امصیب
اسن امصیب	اسن امصیب	اسن امصیب
اسن امصیب	اسن امصیب	اسن امصیب

THE TURKISH TEXT IN ARABIC SCRIPT

Reproduced from JRAS, 1942, 191.

I. ‘Türkçe (Levha I-II) 4 + 5’ [Arap Harfli Türkçe Metin]

İki fotoğraf (I. ve II. levha): 1-18. satırlar, Türkçe No. 4’e, diğerleri Türkçe No. 5’e aittir. Bu parçaları Clauson da Tekin de birleştirdi.

Metin

1.]nuḳ. tanuḳ-]l[a]r atı bu ḥat(t)¹⁶
2. asdında yaḍ kılıldı. tanuḳlar saḳ
3. [ta]nuḳ-luḳ bérür-lär. män Bäkütüzün
4. şubaşı oğlu tapuḡluḡ ‘Ali şubaşı
5. [män] Bäkütüzün şubaşı oğlu Aḥmad
6. Arslan biz ikägü oḡ aḍıḡ ig-siz
7. toḡa-sız tandurust arḳän oḡ
8. ‘aḳlımız oḡ ornumız-da arḳän iḳrar
9. [ḳ]ılur mız: män ‘Ali şubaşı, män Aḥmad
10. Arslan İşhaḳ cal(l)ab-ḳa bir käsäk
11. Rabul-ḍa yér sattımız, säkiz yüz yarmaḳ-
12. ḳa. bu yarmaḳ yarımı bolur toḡt yüz yarmaḳ.
13. bu yér-ni toḡt ḥad(d)-ları birlä İşhaḳ
14. cal(l)ab-<ḳa> sat(t)ımız. bizi[n]g-ḍä kén kēdin
15. oḡlumız-ḳa ya kızımız kisimiz-kä
16. ḳadaş-larımız-ḳa kim-ärsä-kä da^cva
17. dastan yoḳ. kim da[^c]ya ḳılsa, ḳanmasa[_
18. ḥatıl, tanuḳı yaḡan. bu yér-ni(n)g aw(w)a[l ḥad(d)i]
19. Buḡra bāḡ-ni(n)g satmış yér; iki(n)ç
20. ḥad(d)i tāḡirmän oḡäki; uḷü(n)ç ḥad(d)i

¹⁶ Köşeli parantezler boşlukları gösterir ve içlerinde görünenler bir tahmindir. Yuvarlak parantezler, metinde okunması gereken ancak yazım kurallarının gerektirmediği harfleri gösterir. Sivri parantezler, müstensih tarafından yanlışlıkla unutulmuş (öyle olduğunu düşündüğüm) harfleri içine alır. Eğik çizgiler eksik, belirli sayıda harflerin yerini alır. Belirsiz veya şüpheli harflerin altı çizilir. Kısa çizgiler, ayrı ayrı yazılan, tek bir kelimeye ait sözcük birim ve biçimbirimleri birleştirir. Elyazmasında tek kelime olarak yazılanlar (*Bäkütüzün* gibi) metinde bir arada bırakılır.

21. Bäkäç (?) tuḍun yèri; tørtünç ḥad(d)i
22. Buğra ogä [yèri
23. [s]attımız. yıl tørt yüz yètmiş uç-dä
24. sıçğan yılı rabi°al aḥir ayında bu
25. ḥat(t) kılıldı. bu ḥat(t) içindäki-kä
26. män Uzun Ḥasan cal(l)ab tanuḵ män. män
27. [°A]li Muḥmad-çı oğlu Musa tanuḵ män. män Yusu[f]
28. [tä]knäçi oğlu Yakub tanuḵ män. Èlig Mura[d] (?)
29. [o]ğlı Ḥasan tanuḵ män. män Yahudi (?) Yalu oğlu
30. [°A]li tanuḵ män. ḥal(l)ac Säli cal(l)ab inisi °Ali
31. [ta]nuḵ män. Säli cal(l)ab inisi Muḥmad tanuḵ mä[n].
32. m[ä]n Aḥmad //// °Ali Tajik tanuḵ män.
33. []si tanuḵ män.
34. []oğlu [] män []
35. [] tanuḵ [] oğlu ///
36. [] tanuḵ män []

Çeviri

1. Tanıkların isimleri bu belgenin alt
2. kısmında belirtilmiştir. Tanıklar bilinçli olarak
3. tanıklık yaparlar. Ben, komutan Bäk Tüzün'ün
4. oğlu, kıdemli komutan 'Ali (ve)
5. ben, komutan Bäk Tüzün'ün oğlu Ahmet
6. Arslan biz ikimiz, akli başında,
7. hasta olmayan ve sağlam bedene sahip,
8. ruh sağlığımız bozuk olmayarak (şöyle)
9. bildiriyoruz: Ben komutan Ali (ve) ben, Ahmet
10. Arslan, İshak Usta'ya Rabul'da bir toprak parçasını
11. 800 yarmağa sattık.
12. Bunun yarısı 400 yarmak eder.

13. Bu araziyi dört hududuyla
14. İshak Usta'ya sattık. Bizden sonra
15. oğullarımız, kızlarımız, eşlerimiz,
16. ailemiz ve herhangi biri tarafından ihtilaf ve yasal
17. anlaşmazlık olmayacaktır. Her kim memnun olmayıp
18. dava açarsa bu hükümsüzdür, onun tanıkları sahtedir. Bu yerin ilk sınırı
19. Buğra Bey'in sattığı arazidir, ikinci
20. sınırı değirmen deresidir, üçüncü sınırı
21. B. Tuğun'un arazisidir, dördüncü sınırı
22. Buğra Öge'nin toprağıdır.
23. 473 yılında,
24. fare yılında, râbi'u'l-ahir ayında bu
25. belge hazırlanmıştır. Bu belgenin içeriği için ben
26. Uzun Hasan Efendi tanığım. Ben Ali Muhammet-çi'nin oğlu Musa tanığım.
27. ben tekneçi Yusuf'un oğlu Yakup tanığım.
28. ben Elig Murat'ın oğlu Hasan tanığım.
29. ben Yahudi Yalu'nun oğlu Ali tanığım.
30. Pamuk dokuyucusu Seli Efendi'nin küçük kardeşi Ali tanığım.
31. Seli Usta'nın küçük kardeşi Muhammet tanığım.
32. Ben Ahmet'in... İranlı Ali, tanığım.
33. ... tanığım.
34.'nın oğlu -ım.
35.'nın oğlu tanık...
36. tanığım.

Açıklama

1. *hatt* sözcüğü için IV, 6 hakkındaki açıklamaya bakınız.
2. *asdın* ilk olarak *DLT* de, *KB* 18. beyitte ve burada görünür. Kaşgarlı 67. varakta bu kelime için 'kaba' olduğunu ve daha zarif biçiminin '*altın*' olduğunu söylüyor. Bu kelime *öyre ~ öntün; içre ~ içtin; taşra ~ taştın; asra-X* örneklerinin analogisine göre Orhon Türkçesinden beri tanıklanan *asra*'dan ek kaynaşmasıyla

oluşmuş gibi görünüyor. Yakın eş anlamlısı *altın* ve onun zıt anlamlısı *üstün* yardımcı olmuş olmalı. EDPT'nin kök olarak aldığı 'ast' muhtemelen hiç var olmadı: Bu kelimeyi kaydeden 15. yüzyıl sözlük yazarları, Çağataycanın bakış açısını yansıtarak *astında*'daki *+in+* ekini iyelik eki saymışlardır.

kılıldı: Tekin, *kılın-*; Clauson el yazmasında *kılın-* biçimini *kılıl-* olarak değiştirmiştir. Tıpkıbasımda çok hafif bir *l* çengelinin izi görülebilir.

Sak oldukça açık bir şekilde görülse de ne (çevri-yazısını yapmadan bırakan) Clauson, ne de (buna karşılık soru işareti yazan) Tekin tarafından anlaşılmadı. EDPT, *sak*'ı 'tetikte, uyanık' olarak çevirir ve yalnızca *DLT* ve *KB*'den alıntı yapar. Ayrıca *oduğ sak* ikilemesinde bir dizi Uygurca örnek de buluyoruz: M III¹⁷ metin No. 1, s. 13; BT 25: 56 ve 2109; Uig-Tot 895'teki notta alıntılanan bir fragmanda; Mait 13 v 4 (=BT IX 51, 4) ve Mait 19 v 11'de (= BT IX 61, 11).

3. *tanıkluk DLT, KB* ve Wilkens 2021 sözlüğüne göre Uygurcada vardır; *KB* 1021'de burada gördüğümüz *tanıkluk bër-* öbeği geçer. *Bäk Tüzün* burada ve s. 5'te tek kelime olarak yazılmıştır. *Bäk Tüzün sü başı* aynı zamanda metin IV'te arsa satanın babasıdır; isim ve *sü başı* unvanı IV, 2 notunda tartışılmaktadır.

Burada satıcı olarak yer alan *Ali sü başı*, orada satıcının ağabeyi olarak geçmektedir. İsimlerin aynı kişilere atıfta bulunduğu şüphesiz görünmektedir.

4. *tapuğluğ* tıpkıbasımda oldukça net olsa da Tekin bunu *tanıkluk* okumuştur. Kaşgarlı tarafından 'kıdemli' olarak açıklanır ve bu anlamda *KB* 645. ve 3255. beyitlerde kullanılır¹⁸. Elbette ki ünlünün dudaksıllaşması /p/ foneminden kaynaklıdır. Çok yaygın olan Uygurca şekli *tapığ* olsa da Kaşgarlı taban için *tapuğ* biçimini zikreder.

6. *biz*: bundan itibaren, metnin neredeyse tüm *z*'leri, altında iki nokta ile işaretlenmiştir. *Ög adığ* ifadesi için IV, 3 ve 4 açıklamalarına bakınız.

7. *toğa-sız*: *t*'nin sağ ve alt bölümü yırtılmış.

7-8. *ög adığ ıgsız toğasız tandurust ärkän*, IV, 11. 3-4 numaralı metinde de yer almakta, oranın açıklamasında da ele alınmaktadır; bu belgede ise *öz 'aqlımız öz ornumuzda ärkän* 'kendi aqlımız kendi yerimizde iken' sözlerinin de eklendiğini görüyoruz. 'Aqlımız kelimesinin ilk harfi bozuktur ama kelime kesinlikle Clauson'un yaptığı gibi *tarlamuz* olarak okunamaz. Dahası 'tarla' o dönem *tariğlağ* biçimindeydi. Tekin, Clauson'un *ornumuzda* okuduğunu *usumuzda* olarak okuyor ancak *ornumuzda* oldukça nettir, *r* ve *n* harfleri uygun noktalarla

¹⁷ Bu ve Uygurca metinlere yapılan diğer kısaltmalar, UW'nin bibliyografyasında listelendiği gibidir.

¹⁸ EDPT'nin bu madde başı altında Ht VII 2025-6'dan alıntılacağı kelime *tapığlık* olarak okunmalıdır; bu biçim, Clauson'un kendisi tarafında bu pasaja verdiği anlama daha uygundur.

belirgin şekilde işaretlenmiştir. Zaten *usumuzda* pek olası değildir, çünkü ‘*aql* ve *us* aşağı yukarı eş anlamlıdır. Dilbilgisi bakımından *ornunta* ‘yerinde’ olarak görünmesi beklenen sözün *ornumuzda* şeklinde olması, benzeşme olarak nitelendirilmelidir. İfade pek düzgün olmasa da dilsel çıktıda benzeşme olayları oldukça yaygındır. Türkiye Türkçesinde *ben* zamirinin ilgi halinin *benin* olması gerekirken bunun yerine *benim* olması benzer bir durumdur.

8. *ıkrar*: Clauson *aħrrar* olarak gösterip satıcılara dayandırıyor; *ħurr* ‘hür’ sıfatının çoğulu olduğunu düşünmüş olmalı. Ancak Türkçe, isim yüklemine özneyle sayı uyumu içinde olmasını gerektirmez. Zaten ikinci harf *elif* olarak değil de *yā* olarak çok net bir şekilde görülüyor. Tekin, Uygur yazısının çift noktalı *r*’sini Arap yazısının *tā* harfi sanarak kelimeyi ‘*ıktar* (?)’ diye okur¹⁹. Tekin’in metnin Arap alfabesi ve Uygur alfabesi karışımıyla yazıldığı varsayımı yanlıştır ancak Arap harfleri, ayırıcı im olarak satırın üstünde ve altında kullanılmaktadır. Bk. ayrıca aşağıda IV, 8’de *Sarığ* için verilen not. Bu metinde, *ärkän* (7 ve 8), *ornumuzda* (8), *ħaddları* (13), *törtünç* (21) ve *tört* (23) kelimelerindeki *r*’lerin üzerinde noktalar vardır. Bk. Yarkent’de bulunan Arapça Huart II belgesinde *şahada* ‘*alā ıkrāri* ‘*l-bāyi*‘ *bi-’l-bay*’^c ‘satışla ilgili olarak satıcının kabulüne dair tanık’ cümlesi ve aşağıda *ıkrar kıl-* öbeği konusunda VI, 2’deki not. Aynı anlamda Osmanlıca *ıkrār et-* ‘itiraf etmek, kabul etmek, beyan etmek’ ve Farsça (Steingass sözlüğü) *ıkrār kardan* vardır. Benzer bir ifade, Gronbech’e göre (1942, s. 133), *yıkrar*, *yıħrrar* ve *ıkrar*’ın Hıristiyan günah itirafına atıfta bulunduğu Codex Cumanicus’ta görülür ve *yıħrrar bër-/ ıkrar bër-*, *confiteri/confessio* (itiraf etmek / günah çıkarmak) için tanıklanır. *İkrar*’ın yasal statüsü için bk. Schacht (1964, s. 151) ve *İslam Ansiklopedisi* (2. baskı), *ıkrār* maddesi. Elimizdeki metindeki ifade Radloff’un zamanında Doğu Türkistan’ın kuzey batısında konuşulan Tarançi lehçesinde hâlâ kullanılıyordu: *ıxrā kildi* (böyle) ‘itirafta bulundu’ Radloff’un (I, 1893, 1424), *Proben*’inden alıntılanmıştır.

9. [*k*]ılur miz: Tekin, (*kel*)ürmez,²⁰ Clauson *tururmän*. Fiilin ilk harfi kopmuş, *ı* ve (çengeli yırtılmış olan) *l* harfi oldukça siliktir. Üçüncü harf muhtemelen (çok olası olmasa da) bir *r* de olabilir; bu durumda, Kumanca ifadesindeki gibi [*b*]érür okunabilir. Türk dilleri ve lehçelerinde şahıs zamirinin *män* olması, yani özneyle uyumsuz olması, pek mümkün değildir. Vurgusuz çoğul zamirinde *m*, *KB*’de *turur miz* ve (4904 ve 5837’de) *ılur miz*, DLT s. 301’de *biz barmas miz* gibi ibarelerde de görülmektedir.

¹⁹ Tekin çeviri girişiminde bulunmaz; lügatçesinde Steingass’ın Farsça sözlüğünde *ıktar* sözcüğüne ‘fakirlik derecesine indirilme’ çevirisini verdiğini not ederek ‘Cümlenin anlamı ne olabilir?’ demektedir.

²⁰ Tekin’in yuvarlak parantezleri varsayımlara işaret ediyor.

'Ali : Tekin'e göre, s. 161, *ε* 'nın altında Arapça yazılmış bir 'ayn vardır; ben orada yalnızca *l*'nin çengelini görüyorum.

10. *İshak callab*: II ve IV numaralı belgelerde de alıcıdır.

11. *Callab* ile ilgili V, a, 3'teki açıklamaya bakınız. II, c, 3, IV, 5 ve VI, 3'te de görülen *käsäk* için TMEN 1634'e bakınız. EDPT maddesi yalnızca İslamî kaynaklar listeler, ancak Budacı metinlerde de örnekler var²¹. Yarkent'in bir *köyü* olan *Rabul*'un kimliği henüz belirlenemedi. Türkçe sözcükler *r* ile başlamadığından, isim şüphesiz Türklerin öncesinden kalmıştır.

12. Clauson, fiyatın yarısından bahsedilmesini, ödemenin iki taksitte yapıldığı varsayımıyla açıklamaya çalışır. Benzer bir ifadeyi Arapça No. 5, s. 15'te bulduk ancak orada 17–18. satırlarda tutarın tam olarak ödendiği ifade edilir. O örnek muhtemelen Clauson'un önerisini bertaraf ediyor. Profesör Menage, uygulamanın Farsça ve Osmanlı metinlerinden de iyi bilindiğini ve İslam dünyasında yaygın olarak görüldüğünü belirtir. Aynı olguyu içeren Mısır'lı (MS 1056) bir Arapça arazi satışı sözleşmesiyle bağlantılı olarak, Grohmann (1934, s. 152) şöyle belirtiyor: 'Öngörülen meblağdan hemen sonra fiyatın yarısının belirtilmesi, belli ki belgedeki miktarı değiştirme olasılığını ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır.' Grohmann, bu yöntemi Demotik, Kıpti ve diğer Mısır Arapça belgeleriyle de belgeliyor. Beni bu kaynağa yönlendirdiği için Bay A. H. Morton'a minnettarım.

13. *tört haddları birlä*: IV, 6'daki nota bakınız.

14. *bizi[n]g-dä kën*: Clauson 'biz (?) [yırılmış], Tekin *bizi(m)de* okumuştur. Tekin'in varsayımı mevcut bir biçim değildir ve bu nedenle kabul edilemez. *Biziñdä* KB 2699, 5339, 5341, 5837 ve 5840'ıncı beyitlerde tanımlanır; tümünde bulunma ekli fakat ayrılma hali anlamındadır. *Biz*'in en eski bulunma-ayrılma hali biçimi *bizintä* idi ve görünüşe göre zamir +*Xn*'si ileydi²². Uygurca biçimi *biznidä*'dir: O dönemde bu ve diğer biçimlerde, +*dA* ve +*dIn* bulunma ve ayrılma çekim eklerinin bazen sontakı gibi kullanıldığı görülüyor, bu nedenle onları 'çekimlemek' için zamirlerin yüklenme hali kullanıldı²³. Eski Türkçeden sonra,

²¹ *Ernte* II 50 ve *UigTot* 786'da; bunlar Hâkânî kaynaklardan daha geç olabilir.

²² *bizintä* Toñukuk yazıtı s. 40'ta; ikinci *i* harfi belirgin olmasa da tek mümkün olan okuma bu. Orhon Türkçesinde bulunma-ayrılma durum ekinin ünlülerden sonra değil, yalnızca ötümlülerden sonra ötümsüz ünsüzü vardır.

²³ Erken dönem Eski Türkçe metinlerin tümünde sontakılar, isimlerin ve sıfatların yalın durumlarını, zamirlerin ve iyelik eki olan isimlerin ise belirtme durumlarını yönetir: bk. Talat Tekin (1968, ss. 163-165) ve Erdal (1979, s. 154). Toñukuk yazıtı'nda da *biz*'in belirtme durumu 3 kez *bizni* biçimindedir. Suv 433,22 ve 611,1 ile U IV A 267'de *biznidä* biçimi bulunur. *siznidä* (U III 48, 26), *sinidä* (Ht IV 302 ve Mait 10, 37) ve *sinidin* (U III 48, 10 ve 12) gibi benzer biçimler vardır. Uygurcada isimlerin yalın halleriyle çekimlenen sontakılar hiçbir zaman zamirlerin ilgi haliyle çekimlenmese de

sontakılarla çekimlenen zamir durumu yükleme haliyle değil ilgi haliyle yapıldığında, bulunma-ayrılma hali otomatik olarak sontakıları izlemiştir.

15. *oğlumız*: ğ harfinin altında Tekin'e göre (s. 161), Arapça *ğayn* harfini temsil eden kavisli bir şekil görünmektedir.

Kaşgarlı, *kisi* 'eş' sözünün kökünün *kis* olduğunu söylüyor ve belki haklıydı: İyelik eki yaygın olarak uzuv adları ve yakın akrabalar için kullanılan kelimelere dâhil edilir. *Kisimiz* her iki şekilde de analiz edilebilir. *Kisi* 'eş' ve *kişi* 'kişi'yi ilk ayırt eden Clauson olsa da EDPT'de ayırmaya çalıştığı örneklerin bazılarında Eski Türkler bile bu iki kelimeyi karıştırmış olabilir.

16. *kim ärsäkä* 'kimseye', VI numaralı metindeki *kimgä ärsä*'ye karşılık gelir. *Kim ärsäkä*, *kim ärsä* ifadesinin tek kelimeye dönüşmesini gerektirdiği için biçim olarak daha geçtir²⁴. Elimizdeki metnin VI numaralı metinden 42 yıl önce yazılmasına rağmen dil bilgisel açıdan daha yeni olan bir biçimi barındırıyor olması, bu gibi ayırt edici özellikleri tek başına ve metinlerin tarihlerini belirlemede kullanmaktan alıkoymalıdır. Eskicil ve yenicil biçimler yaygın olarak yan yana bulunur çünkü yazar, eskicil bir ifadenin daha 'doğru' olduğunu düşünebilir. Bunun gibi bir durum, şart kipinde de vardır: bu metinde *kılsa* (1. 17) biçimini, on yıl sonra yazılmış IV numaralı metinde *kılsar* (1. 10) biçimini görüyoruz.

da^cva: Ne Tekin ne de Clauson bu kelimeyi okuyamadı: Tekin, *te 'sır* (?) olarak yazar, Clauson çevri-yazı yapmadan bırakır. Her ne kadar Clauson, bu metni VI numaralı metnin karşısında paralel sütunlarda yazmış ve hatta (Tekin'in çözemediği) *dastan* sözcüğünü belirlemiş olsa da ifadelerin tam paralel olduğunu fark edememiş görünüyor. *Da^cva* sözcüğünü belirlemek hakikaten zor: /d/ t olarak yazılıyor (*dāl*'ın sesi δ olmalı); Arapça *cayn* harfini yazmak için kullanılan *kāf*, bu belgelerde k, ğ, γ, h ve h'yı ifade etmek için de kullanılıyor; v burada ç / c gibi görünüyor; kelimenin sonundaki *yā* telaffuzu değil Arapça imlayı yansıtır. *Da^cva KB*'de üç defa geçer²⁵. *Dastan* kelimesi metin VI, 8 notunda tartışılmaktadır.

konusu Hâkânî Türkçesi ve Orta Türkçe olan Brockelmann'ın (1954, s. 334, örneklerle) bildiği tek durum bu: 'Sontakılar isimlerin yalın durumunu yönetiyor, zamirlerin ise ilgi durumunu' diyor.

²⁴ Tabii ki *bu* metinde yönelme durumu eki +*gä* olarak da okunabilir.

²⁵ KB indeksinde bu imlaya göre *da^cvi* diye yazılmış. Arapçada son ünlüsü [ā] diye telaffuz edildiği halde *yā* ile yazılan *da^cwā*, *ma^cnā*, *Mūsā*, *Leylā* gibi kelimeler bazen Farsçada [ē] ile telaffuz edilirdi: bk. Meier (1981, s. 150). Elimizdeki metinlerde de böyle olabilir.

17. *da[^c]va* kelimesinde üçüncü harf bir yırtıkta tamamen kaybolur; dördüncü harften sadece açık bir nokta ve alt çizgi kalır. Satır 16'da kelime noktasız yazılmıştır.

kanmasa[: *s*'nin altında üç nokta vardır. Clauson *kanmasar* okur ancak hasarlı *a* harfinden sonra teorik olarak olası herhangi bir harften geriye *hiçbir* iz kalmamıştır. Tekin *sakiğ* (?) (böyle!) okur.

18. *yalğan* genellikle 'yalan' anlamında kullanılsa da Mahmut *yalğan kişi* 'yalancı kişi' örneğini de verir. Minorsky'nin (1942) Farsça belgesindeki s.10, bu pasaja eşdeğerdir.

19. Tekin *boğra*; Clauson *Burhān* okuyor ki bu o zamanki Orta Asyalı bir Müslüman için pek mümkün olmayan bir isim gibi duruyor²⁶. Hovdhaugen (1971, s. 186)'da alıntılanan (ünlüleri açık yazan Brāhmī yazısıyla yazılmış) Hotanca kaynaklara göre, bu isim *o* ile değil *Buğra* olarak okunmalı. Bu, Karahanlılarda yaygın bir isim görünüyor: Hanedanın kurucusu ve Barthold (1923)'un bahsettiği *Buğra Han* dahil olmak üzere dört üyesi bu isme sahipti.

Buğra bāgniñ satmış yer 'Buğra Bey'in sattığı arazi': Eski Türkçede *-mlş* ortacıyla oluşturulan sıfat işlevli yan-tümcelerinin öznesi ilgi durumundaysa nitelenen nesne genellikle iyelik eki alır, örn. *tāñri Tavgaç eligniñ yaratmış süösi* 'saygıdeğer Çin kralının kaleme aldığı önsöz(ü)' (HTs VII 18) veya *bo ogul Sudbakniñ bėrmış aşın yėp aymış işin kılıp ...* 'Bu oğul Sudbakin verdiği yemeği yiyip söylediği işi yapıp ... (SUK As3,6). Sıfat işlevli tümcelerinin öznesi yalnız durumdaysa nitelenen nesne genellikle iyelik eki almaz: *tāñri yaratmış türk bilgä kağan* (BK D1 ve G13) 'Tanrı'nın yarattığı Türk Bilge Kağan'; *atamız kazğanmış tavar* (U III 81, 13) 'Babamızın kazandığı mal-mülk'; *tāñri tāñrisi burhan yarlıkamış idok darni* 'tanrılar tanrısı Buda'nın vâzettığı kutsal büyü formülü' (TT VI 2). Ancak bizim yapımız gibi kurulmuş örnekler de yok değildir: *braman, burhanlarniñ yarlıkamış bir şlok nomug aça yada sözlädi* 'Brahman, Budaların vâzettığı bir öğretisi şiiirini açıkladı' (U III 36,1).

18–20: *n* harfi olmadan yazılan bu satırların dört *n* + ünsüz kümesi için bk. giriş bölümü ve aşağıda IV, 8-9. İlgi durumu biçimleri için *DLT*'te çok sayıda eş değer biçim vardır: bk. Dankoff ve Kelly (1982, s. 67).

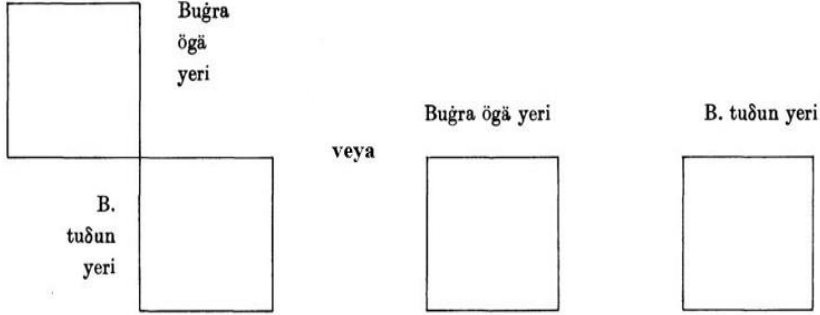
20. Tekin *özeki*, Clauson (dilbilgisine pek uygun olmayan) *öz yer*²⁷. *Özek*, 'küçük bir vadi' anlamına gelen Çince bir kelimeyi tercüme ettiği TT V 28, 122-123'te kanıtlanmıştır. Bu kelime, kuşkusuz *öz* 'vadi'nin küçültme türevidir ve *DLT*'deki

²⁶ Bu, Buda'nın Uygurca adıdır.

²⁷ Clauson, giriş notlarında, *tāgirmān öz yeri* (metinde aynen bu şekilde)'nin 'kendi değirmen yeri' anlamında alınabileceğini öneriyor. Bunun böyle olabileceğini sanmıyorum ve dahası metinde okuduğu şey de bu değil.

‘vadinin kolu’ olarak çevrilen, ünlü benzeşmesi görmüş madde başı *özök* ile aynıdır.

21. *Tuğun* unvanı, bu metinden önce²⁸ olağanüstü bir tarihe sahipti ancak buradaki *tuğun DLT*’de bulduğumuz anlamıyla ancak ‘su tahsisinden sorumlu köy muhtarı’ olmalı. Bu kişinin adını Clauson ‘*Barman* (telaffuz belirsiz)’, Tekin *Babek* olarak verir; *Babek* önerisi bu *tuğun*’un aşağıdaki III,4 metinde geçen tanık

Bäbäk Tuđun ile aynı kişi olduğu varsayımına dayanmalı. Bu varsayım, harflerin biçimine uymuyor gibi görünüyor. İsmi son kısmı *Aç* dizisinin üzerine uygulanmış bir halka gibi görünüyor. *B* // *tuğun yeri* Huart I’deki *ارض بکھ تعدن* ile aynı mekân olmalıdır (sadece çevri-yazı veriliyor, çeviri yok). Muhtemelen ‘*Bäkäç tuğun*’un arazisi’ olarak anlaşılmalıdır. Mahmud, *Bäkäç Arslan tegin*’den bahseder ve isimde sert *kaf* olduğunu, *bäg*’in küçüklük ve sevgi türevinde, yani *bäg + eç*’de ise yumuşak *kef* olduğunu belirtir²⁹. Burada bahsedilen arsaya bitişik olan *Buğra ögä*’nin arsası orada da karşımıza çıkıyor. Huart I’de satılan arazinin bir tarafı *Sökmän Bäg* arazisine bitişiktir. Burada söz konusu olan arazi parçası ve Huart’ın ilk belgesi arasındaki mekânsal ilişki, aşağıdaki iki olasılıktan biridir:

Clauson’un notlarında yaptığı gibi, hakikaten bitişik kenarlardan birbiri ardına bahsediliyorsa, ilk çizim daha olasıdır: bu durumda, söz konusu iki metin uyuşmuş olacaktır.

22. Tekin bu satırı hiç okumaz; Clauson’da ilk iki kelime için yine *Burhan Bäg* vardır. *Buğra* oldukça açıktır. İkinci kelimeyi Huart belgesine göre *ögä* olarak okuyorum. Ancak –sadece *elif* olduğunu varsaydığım– ilk harf görünmüyor. Satırın sonunda *mär* veya *mar* (noktalı *r* ile) ile başlayan, iki harfli bir sonekle biten bir kelime vardır. *Ögä* ‘danişman’ için EDPT’de alıntılanan kaynaklara bakınız.

²⁸ Bk. TMEN 1194; arada, altıncı yüzyılda yazılmış Bugut yazıtında da ortaya çıktı.

²⁹ Yani /k/’ye karşılık /g/. Dankoff ve Kelly’deki çeviriye bk. (1982, s. 277).

23. Clauson ve Tekin'in *sattımız* diye okudukları sözcük *hattımız* 'ekledik' de olabilir. Yırtılan yerde başlayan ve burada biten cümle, diğer belgelerin *durustluk / bütünlük için* kısmına karşılık gelmektedir.

23-24. Hem hicri hem de hayvan döngüsü tarihleri net bir şekilde okunuyor. *Sıçğan* kelimesinin ilk harfi biraz silik olsa da oldukça açıktır ve dördüncü harfin altında küçük bir *‘ayn* var, yukarıdaki s. 15'te olduğu gibi. Aslında, Türklerin takvimiyle eş zamanlı olduğu varsayılan Çin hayvan döngüsü takvimine göre, *rabi‘u l-āhir* 473 (= 19 Eylül –17 Ekim 1080) fare yılında değil, maymun yılındadır: Döngüsel tarihlleme ya sekiz yıl erken ya da dört yıl geç! Tekin bu sorunu fark etmemiş görünüyor. Clauson bir şeylerin yanlış olduğunu fark etse de galiba 473'ün bir fare yılı olup olmadığını yoklama fırsatı bulamamış. 'Belgelerin Tarihleri' başlıklı bir sayfada şöyle yazıyor: 'Numara 1 ile 4³⁰ arasındaki süre tam 42 ay yılı, döngüsel tarihlere göre 39 güneş yılı olmalı. Bu hiç uymuyor. Birileri bir yerde hata yapmış olmalı. *Tavişgan*³¹ aslında metindeki *ورد غا ماك* okumanın bir düzeltmesidir; bu her şeyden çok *توشغان* 'a benziyor; pek başka bir şey olamaz.' Ama Minorsky zaten oldukça makul bir öneride bulunmuştu (aşağıya bk.) ve eski ve yıpranmış bir el yazmasının yanlış okunuşu aslında her şey olabilir.

Elimizdeki metin hemen hemen *DLT* ile çağdaştır. İlginçtir, o metnin ketebesini de üç güneş veya dört döngüsel yıl *aynı doğrultuda hatalı*³².

24. *rabi‘al aħir*: *r* harfinin üzerinde iki nokta var. Bu Arapça asıllı kelimedeki *‘ayn* harfini temsil etmek için kullanılan Uygur harfi *k / ğ*'nin altında Arapça *‘ayn* gibi görünen bir işaret var. Clauson ve Tekin, sırasıyla *rabi‘u l-āxir* ve *rebi‘ül-āħir* yazarak ayın adını 'düzeltir'.

25. Görünüşe göre tanıklar bölümünü esas metinden ayırmak için *kılıldı* ifadesinden sonra dikey bir hat var. *içindäki-kä* 'içindeki': Tekin, *içinteki yä* (?) (çevrilmemiş). *+dA+kI*'lı biçimler Eski Uygurcada da isimleştirilip durum ekleri alabiliyor. Bizim metindeki biçim gibi *odug+um+da+kı+da yëgrek* 'uyanıklığımdakinden daha iyi' (Suv 125,13) veya *tirig+dä+ki+çä* 'hayattaki gibi' (KT GD) örneklerinde de *+kI* eki zamir /n/'si almıyor; zamir /n/'si konusunda metnimizdeki ve Eski Uygurcadaki biçim Türkiye Türkçesinden ayrılıyor.

³⁰ Bu makaledeki I ve VI numaralı belgeleri kastediyor.

³¹ VI numaralı belgenin döngüsel tarihinden bahsediyor.

³² İki tarihlleme yöntemi arasındaki bu fark, Kaşgarlı'nın bahsettiği aylardan kaynaklanmaktadır. Divan'ın tarihlendirilmesindeki sorunların en eksiksiz ve inandırıcı açıklaması, Dankoff ve Kelly'nin konuyla ilgili önceki düşünceleri de dikkate alan çalışmasıdır (1982, ss. 6-7).

26. *Uzun Hasan*, Akkoyunluların hükümdarı gibi (1423-1478).

27. [^cA]li: Clauson ‘Ali, Tekin *ala* olarak okuyor. ‘Ali *Muḥmad-çı*’nın kendisi III,2’de tanıktır; +çI ekini oradaki notta tartışıyoruz. *Muḥmad* biçimini Clauson ve Tekin standartlaştırarak *Muḥammad* / *Muḥammed* olarak okur.

Musa okunuşunda Tekin’i izliyoruz; Clauson kelimeye çevriyazı vermez.

28. [tā]knāçi: Clauson [Ta]mgaçi, Tekin ...leçi olarak okuyor. *Yūsuf Tāknāçi*’nin kendi arazisi, II. metinle satılan araziye bitişiktir.

Yaḳub (metinde aynen böyle): Bu kişi IV, 15’te de tanıktır ama orada adı doğru yazılmıştır. *Ēlig* ‘kral’ anlamına gelir.

28–29. *Ēlig Mura[d] [o]ğlı*: Clauson *Ēl²(l)ig Mu[] oğlı*, Tekin *ilek molla. . . ami* (?) olarak okuyor. *r* olarak okuduğum harfin üzerinde açıkça görülebilen *bir tek* nokta var, bu da teşhisini sorunlu kılıyor. Sadece beş harf için yer var; *Muni[r]* de düşünülebilirdi ama dördüncü harf *i* gibi görünmüyor.

29. *Yahudi* (?) *Yalu*: Clauson transkripsiyon yapmıyor, Tekin *Yaḳud Yalu* olarak okuyor. Yazma, ikinci okumaya daha yakın görünüyor fakat *d* harfinin kavisinin içinde ya *y* ya da *ç* olan bir harf daha var. *Yaḳudçinlu* vb. anlamsız ve bu belgelerin imlâsında *k* *kaf* harfi /h/ için de kullanılıyordu. +IU ekli *Yahudiyalu* diye bir sıfat ancak Oğuz Türkçesinde mümkün olabilirdi; Hâkânî Türkçesinde sıfat eki +IXg. *Yākūt*; İsfahan, Bağdat ve Gürgen şehirlerinde *Yahūdīya* adlı mahalleler olduğunu, orada Yahudilerle Müslümanların birlikte yaşadığını ve oradan gelen Müslümanlara da *el-Yahūdī* denildiğini yazıyor³³. Bizim konumuzda en muhtemel olan *Yahūdīya*, Barthold’un bahsettiği kenttir (1928, ss. 79-80).

Barthold (1928, s. 269) Samânî hükümdarı *Muntaşir*’in ordusunun başında bulunan *ḫācib Arslan Yālū*’nun eylemlerini anlatır; Karahıtay devletinin kurucusunun adı, *Yelü Taş*’tır (Spuler, 1966, s. 189). Moğol hanı Ögödey’in ilk adı *Yelü* olan bir veziri vardı. USp 84, 2’deki *Kätür Yaru* adının doğrusu muhtemelen *Kädür* veya *Kädür Yalu* olmalıdır; Uygur yazısında *l*’nin çengeli yaygın olarak unutulmaktadır. Bu örnekte ismin yönelme durumu eki değişkesi +ka’dır, buna göre ismin ünlüleri bu örnekte de önce zikrettiklerimde de kalın olmalı.

30. [^cA]li: Clauson []lı, Tekin, ... *i* okuyor.

ḫallac kelimesinin ilk harfinin altında ح gibi bir işaret, *inisi* kelimesinin noktalı *n*’si var.

³³ Barbier de Meynard (1970, s. 586). İsfahân’ın önemli Yahūdīya’sı hakkında bk. Schwarz (1969, s. 586).

Sâli ... ^c*Ali*: Her iki kelimeyi Clauson *Salı*, Tekin *seli* olarak okur. ^c*Ali* ve *sAli* bu belgenin yazımında aynı görünmektedir; belgede atıfta bulunulan olayda mevcut olan tüm kişilerin Müslüman isimleri olduğu için, ^c*Ali* tanık olarak daha uygun olabilir. İki erkek kardeş aynı isme sahip olmayacağına göre, (orada bulunmayan) yaşlısı *Sâli* olabilir. Bu adla ilgili sorunlar, Zieme (1981, ss. 251-252)'de tartışılmaktadır. IV. metindeki tanık *Kâçmiş*'in hâlâ yalnızca Türkçe bir ismi vardır; işlemlerde *şahsen bulunan* diğer kişilerin adları ya *Ahmad Arslan* gibi hem Müslüman hem Türk ya da sadece Müslüman. *Bâk Tüzün* veya *Buğra Ögâ* gibi sadece Türk isimleri olan kişiler geçmişe ait; *Bâk Tüzün* belki daha Müslüman olmamıştı: Huart'ın (1914, s. 609) aktardığı kaynaklar, Kâşgar bölgesindeki Türklerin 1043'te, yani belgemizden yalnızca 37 yıl önce İslam'a geçiş sürecinde bulduklarını belirtmektedir. On birinci yüzyılda Yarkend, İslamlaşmanın doğu sınırına yakındı. Zieme (1981, ss. 251-252)'deki bilgilerden, *Sâli* isminin Yarkend halkının İslam'ı kabul etmeden önceki dini olması muhtemel olan Budizm ile bağlantılı olduğunu anlıyoruz.

31. *Sâli callab*: Clauson *Salı*, Tekin *Seli* okuyor. Bu, s. 30'daki ile aynı kişi olmalı; orada mesleğinden bahsedildiği için tekrarlanmasına gerek yoktu.

32. *m[ä]n Ahmad* ///: Clauson *[män] Muhammad Saflı*, Tekin *men ahmed Seli* olarak okuyor.

^c*Ali Tajik tanuğ män*: Clauson, *La^cli Tejik tanuğ men*, Tekin *seli tajik tanuğ (men)* okuyor. *Ahmad* ile ^c*Ali* arasındaki sözler kesinlikle *tanuğ män* olarak okunamaz. Bu nedenle *Ahmad*, ^c*Ali*'nin babası veya ağabeyi olmalıdır. Okunamayan kısmın ortasında iki *r*-noktası açıkça görülüyor. *Tajik* kelimesindeki *j*'nin altında üç nokta var gibi görünüyor. III, 3'teki ^c*Uθman Känçäk*'in de milliyeti adından sonra gelmektedir.

33-36. Clauson: 'En az üç, belki dört isim okunamıyor'. Tekin: 33. ... *inisi tanuğ men* ...; 34. ...*t(anuğ men)* ... *oğli* ... *men kutluğ*; 35. ...*tanuğ men t* ... *su(l)uman* (?) *çor oğli*; 36. ... *tanuğ men* ...

II. 'Türkçe (Levha III) 6'

Üç fragmanın bir fotoğrafıdır (levha III). Ortada olan fragman, burada sona konulmuştur. Fragmanların her biri şüphesiz bir bütündür; daha küçük parçalardan bir araya getirilmemiştir.

Metin

a 1. bu ol *ḥaṭ(t)* turur kim *tanuğ boldi-*

2. lar. *tanuğlar* atı bu *ḥaṭ(t)* içindä

3. [ya]ḏ [kılıl]ḏ[ı

c. 1. ḥad(d)i uluğ yol. bütünlük için

2. bu hat(t) / / / / / / / / / / m / /

3. İshak cal(l)ab-ka bir kāsāk yerimni

4. sattım.

5. Yusuf Tāknāçi çıtı muntını. bir had(δ)i

6. bahanı tūkāl bulδum.

7. / / / / yēri b[i]r h[a]d(d)i []k-l[

8. yēri, had(d)i Yusuf Tāknāçi yēri, bir

b 1. [] bu/oğım tağağı yılı

2. rabi°al aw(w)al ayında.

3. män Mäka°il Arslan

4. sūbaşı tanuğ män.

Çeviri

a 1. Bu belge onların tanıklık ettiği belgedir.

2-3. Tanıkların isimleri bu belgede [not edilmiştir].

.....

c 3-4. Toprağımın bir parçasını İshak Usta'ya sattım.

6. Ödemeyi tamamıyla aldım.

.....

5. tekneçi Yusuf'un çitinin bu tarafı. Bir sınır

-ın [arsa (isim)'nin]

7. arazi, bir sınır [(isim)'nin]

8. arazi, bir sınır tekneçi Yusuf'un toprağıdır. Bir

c 1. sınır ana yoldur. Bütünlük adına

2. bu belge [...

b 1. tavuk yılında,

2. rabi°u'l-evvel ayında.

3. Ben, Mekā°il Arslan,

4. komutan, tanığımdır.

Açıklama

Metin besbelli karışmış olduğu için çevirinin satır sırasını değiştirdim. Clauson bu durumu anlamış olacak ki çalışmasında C fragmanın satırlarını aşağıdaki sıra biçimine sokar:

(c) (2)b

(3)

(4) (Bu bizim çalışmamızda 4. ve 5. numarayı içerir.)

(5) (Bizde 6. satır)

[bir satır zarar görmüş ve okunaksız]

(7) (Bizde 8. satır.)

(c) (1)

(2)a (Bu satırın ilk iki kelimesini içerir.)

Bu karışıklık yalnızca bunun bir sözleşme taslağı veya bir arşiv kopyası olduğu varsayımıyla açıklanabilir. Arşiv kopyası varsayımı metinlerin tümünde tanıkların ayrı ayrı imza atmamış olması olgusunu da izah eder.

a 1-2. *Turur* kelimesinin birinci *r* harfinin ve görünüşe göre ikincisinin de üzerinde iki nokta var; *içindā* kelimesinin *n* harfinin üzerinde de bir nokta vardır.

3. Yalnızca iki *δ* harfinin üst kısımları görünmekte. Bu satırdaki okuma önerisi hem Tekin'in, hem de Clauson'undur ve aşağıdaki VI, 1'deki *yād kılil-* öbeğine uymaktadır. Farsça kaynaklı *yād* kelimesi *KB*'de de tanımlanmıştır.

c 1. *had(d)i* tıpkıbasımda açıktır ve Clauson böyle; Tekin ise *hatni* yazar. Bunun ve C 5'teki son kelimenin altında küçük Arapça *hā'*lar var. *Bütünlük* kelimesi *EDPT*'de geçmiyor ancak *KB*'de sıkça eğretilmeli 'doğruluk, uygunluk' anlamında görünür. *Bütünlük için* kalıbı hiç şüphesiz metin VI'daki *durustluk için*'e denk gelmektedir. Farsça *durustī* her iki anlama da sahiptir. 'Tamlık', 'bütünlük' ve 'yetkinlik' de olası çevirilerdir.

2. Bu satırın son kelimesi Clauson tarafından *oğlı* olarak, Tekin tarafından ise *erke(n?)* olarak okunur. İkincisi görülebilene daha çok benziyor; *oğā* de mümkün.

3. *İşhaq* ve *kāsāk* kelimelerinin *s* harflerinin altında üç nokta vardır, *bir* ve *yërimni* kelimelerindeki *r*'lerin üzerinde iki nokta vardır. *-ka'*'nın ilk harfinin üzerinde bir nokta, *İşhaq* kelimesinin üçüncü harfinin altında küçük bir Arapça *hā* görünür. *İşhaq callab* I ve IV numaralı belgelerde de alıcıdır.

5. *tāknāçi*, *muntını* ve sonraki satırdaki *bahanı* kelimelerindeki *n* harfleri üzerinde tek bir nokta var.

Clauson *muntını* kelimesini okumadan bırakır. Tekin kelimeyi doğru okuyor ama mümkün olmayan bir çeviri veriyor. *muntın* ‘bu taraf’, GOT s. 181-182’de tarif edilen yön türeticisi *+tIn* ile türemiştir. Bu biçimin başka örnekleri BT I D 37 notunda alıntılanan yzm. TM 11 (U 4756)’de *intin kıdıg* ‘uzak kıyı’ ifadesinin karşısı olan *muntın kıdıg* ‘yakın kıyı’, veya yzm. Mz 704 v15’te *intin muntın ikidinki yer oronlar* ‘o taraf, bu taraf, her iki taraftaki araziler’. Röhrborn, 2017, ss. 213-214’te tartışılan *āj muntın* ‘en azından, bile, hatta’ ibaresinin ikinci unsuru, bu sözcükten gelmiş görünüyor. *+tIn* türev eki olduğundan, *+tIn* biçimleri iyelik eki alır, örneğin *oñtunınta* ‘sağ tarafında’ (M III 6 III r14-15), *taştınınta* ‘dışında’ (ManBuchFrag 58) veya *yüräkniñ tağdın yıyaqı, tamğakniñ soldını, töpöniñ öñdüni, burıntın altın...* ‘kalbin kuzey tarafı, damağın sol tarafı, başın ön (veya doğu) tarafı, burnun altında ...’ (UigTot 552). *muntını* sözcüğündeki iyelik eki de bu biçimindedir.

had(δ)i: Tekin *kad(i?)*, Clauson *xatt* diye okur ve ‘telaffuzu belirsizdir’ der. Tekin, *d* harfiyle benim *δ* diye yazdığımı kastediyor. Clauson’un düşünmüş olduğu gibi bu harf asla *t* sesini ifade etmez; görünüşe göre bu harf bu metinde [d] sesi için olduğu kadar [δ] sesi için de kullanımda; *hadd* kelimesinin s. 8 ve görüldüğü kadarıyla s. 7’de *t* harfiyle yazıldığına dikkat ediniz.

6. *bahanı* kelimesi üzerinde yanlamasına iki küçük çizgi var; Arapça *hā* harfi olabilir.

7. Yalnızca *yēri* kelimesindeki *r*’nin iki noktası açıkça görülüyor ve devamındakilerin neredeyse tamamı kaybolmuş durumda. Geriye onların ana hatları ve *haddi* kelimesini ilk harfinin altındaki Arapça *hā* kalıyor.

8. İki *yēri* ve birinci *bir* kelimelerindeki her bir *r* harfi üzerinde iki nokta vardır. *Yūsuf tāknāçi*, satır c 5’te görünmektedir. Bu kişi aynı zamanda metin I’deki tanıklardan birinin babasıdır ve metin IV ile yapılan işleme bizzat kendisi tanıklık etmektedir.

b 1. *Jbu/odım*: Clauson ve Tekin *bitidim* okur ama yazma böyle.

tağağ: Tıpkıbasım ve Tekin³⁴ böyle; Clauson *takiğ* olarak okur. Ancak Kaşgarlı da *tağağ* yazar (dört kez damaksıllar arasında *elif* ile!) ve Bazin’e (1974, s. 605-606) göre, 13üncü – 14üncü yüzyıllarda Yarkent’in yaklaşık 320 mil kuzey batısındaki bir bölgede dikilmiş Nesturî kitabelerinde de öyledir. Bazıları bizim metinlerimizden³⁵ çok daha geç olan Uygur kaynaklarının tümünde ise kelimenin biçimi *takiğ*’dur. Erken Orta Türkçede *takiğ*, *tağağ*, *takuku* ve öte yandan *tākuk* ile ondan gelen çeşitli değişiklikler var; DLT’ye göre *tākuk* Türkmencedir. Bu farklılıklar fonetik gelişmeye indirgenemez, lehçe değişikliklerinden

³⁴ Tekin, sözlüğünün *tağağ* maddesinde ‘Okunuşta bir yanlışlık mı var?’ diyor.

³⁵ TT VII’deki örneklerde ve BT VII B 101 notunda verilen 1273 veya 1333 ketebe kaydındakinde, imla böyle.

kaynaklanıyor gibi görünmektedir. Elyazmasında bu kelimenin ğ harfinin altında (Arapça) ‘*ayn* vardır. *Takıĝu yıl*, 12 hayvan döngülü Çin takviminde bir horoz’a karşılık gelse de ‘horoz yılı’ olarak çevrilmemelidir: MI 36, 5’te ve DLT’de *irkäk* ve *tişi takıĝu* ayrımı olduğuna göre Ana Türkçe’de *takaĝu* / *taĝu* hem ‘horoz’ hem de ‘tavuk’ anlamına gelir.

Clauson bu metni hicrî 482 (soru işaretli) yılında konumlandırmıştır, ancak malzemeler bu tarihlenmenin nedenini vermiyor. İki varsayım temelinde açıklanabilir: birincisi, bu metnin I ve III arasında kaleme alındığı, ikincisi 473 yılının (metin I’in tarihi) gerçekten bir fare yılı olduğudur. Onun ikinci varsayımı sorgulamadığını daha önce gördük, eğer Türk döngüsü Çin döngüsü ile senkronize ise yanlıştır. Clauson, hicrî 470 yılını da düşünmüş görünüyor ama yazıp silmiş. Hicrî 494 (482’den on iki yıl sonra) ‘Arapça Numara 2’ ile çağdaş olur ve Türkçe metinlerin Arapça yazılmış olanlardan daha eski olduğu düşüncesine aykırı gelir. Gerçek şu ki, (Huart’ın 489, 505 ve 508 tarihli belgeleri dahil) tüm Arapça metinler mevkileri Arapça kullanılmasını gerektirmiş olabilecek hakimler ve noterler içerir. Türkçe belgeler ise sadece alıcı, satıcı ve tanıklardan bahseder. Bu metin için tek belirlenebilen tarih, *İşhāk callāb*’ın ölümünden önce kaydedildiğidir.

Arslan kelimesi *r* harfinin üzerinde iki, *s* harfinin altında üç ve *n* harfinin üzerinde bir noktayla yazılmıştır. *Māka ’il* adının yazımı aşağıdaki V, b 12’nin notlarında tartışılmıştır.

III. ‘Türkçe (Levha IV) 7’

Siliniş bir daha yazılmış gibi görünen bir el yazması parçasıdır. Tıpkıbasım, I ve II metinlerinden çok farklı olmayan ama biraz daha eğimli bir yazı ortaya koyuyor.

Metin

1. Kānçäk tanuĝ män. män İşhāk Narsi-
2. çï tanuĝ män. män ‘Ali Muĝmad-çï
3. tanuĝ män. män °Uθman Kānçäk tanuĝ män.
4. män Bābāk Tuðun tanuĝ män. män
5. Yūsuf ħal(l)ac tanuĝ män.

Çeviri

1. [Ben, (isim)] Kānçäk tanıĝım. Ben İşhāk Narsiçi
2. tanıĝım. Ben ‘Ali Muĝmad-çï
3. tanıĝım. Ben Kānçäk °Uθman tanıĝım.

4. ben su dağıtıcısı Bâbâk, tanığım. Ben

5. Hallaç Yusuf, tanığım.

Açıklama

Adından yalnızca *Kânçâk* unvanı kalan kişinin, herhalde satır 3'te *Kânçâk* olduğu söylenen kişi gibi Müslüman bir adı vardı; bu parça tek bir Türkçe isim içermiyor. *Kânçâk* bir millet adıydı; *DLT* I 30'a göre, Kâşgar civarlarında Kençekçe konuşulan köyler vardır. Kaşgarlı'nın Kençekçe olduğunu söylediği kelimelerin çoğunun Türkçe etimolojisi olmadığı göz önünde bulundurulursa, Kençeklerin bölgenin Türk öncesi nüfusunun kalıntıları olması muhtemel görünüyor; dillerinin bir İran dili olduğu düşünülüyor.

Narsi: *Nârsâ* yazan Clauson, çokça bilinen Farsça ismi muhtemelen doğru bildi. Justi, 1963, s. 222'de getirilen Müslüman kaynaklar, ismi *Narsi* olarak yazar, bizim yazmamız -a ünlüsünü -i ünlüsüne çevirmiş görünüyor. İlk harfin üzerinde bir nokta, üçüncünün üzerinde bir veya iki ve dördüncünün altında üç nokta vardır. Tekin'in *Hasan* olarak okuyuşu, noktalara uymuyor. Özellikle sözcüğün son çizgisi sayfa kenarına bitişik olmadığından, *ArsI[an]* okunuşu da mümkün değil.

2. *çi / ci / çI / cI* bu satırda özel adların son ögesi olarak iki kez bulunur. Ayrıca, burada adı geçen 'Ali Muḥmad-çi'nin oğlu, I, 27'de tanık olarak görünür. Clauson parçacığı çevirmeden bırakır; Tekin'in okuyuşu *çor*, yazmada görülene uygun değil. *UigOnom* II, s. 84'te belgelenen özel isimlerin ikinci ögesi olarak *çor*, özellikle Manici kaynaklarda görünmektedir. *Zieme*'nin *UigOnom* II A 4'te okuduğu *Borluk Çor*, bence anlamsal olarak olağandışıdır; özellikle *Zieme*'nin oradaki notta özel isim olarak getirdiği *Borlukçi*, belki orada da okunabilir. Yarkent yazmalarındaki +çI, meslek adları ve diğer devamlı uğraş isimleri oluşturan +çI eki olamaz.

2-5. Satır 1'de yapıldığı gibi bu satırlardaki *n* harflerinin hiçbirinin üzerinde nokta ve *s* harflerinin hiçbirinin altında üç nokta yoktur.

4. *Bâbâk*: Orta Farsça biçimi *Pâpak* olan özel ismin dudaksız ünsüzleri MS 9. yy.'da ötümlüleşmiş görünüyor. Bu ismi taşıyan önemli devrimci konusunda *İslam Ansiklopedisi Bâbâk* maddesine bk.

5. Eğer ki kastedilen aynı kişi ise *Yûsuf Hallac* V numaralı belgede de tanıktır.

IV. 'Türkçe (Levha V) 3'

İyi korunmuş bir el yazmasının fotoğrafıdır (levha V). Önceki iki el yazmasından daha ince ve daha küçük yazısı vardır.

Metin

1. bu ol haṭ(t) turur <kim> tanuḫ boldı-lar. tanuḫ-lar atı bu haṭ(t)
2. ahrında bitilmiş turur. män Bäk Tüzün şıbaşı
3. oğlu, °Ali şıbaşı inisi °Uḫman (?) oḡ adıḡ ıgsız
4. toḡasız tandurust ırkän Rabul-da Şokmän bāḡ botı-
5. kında(?) bir kāsāk yēr sat(t)ım. Ḥusen oḡlı İshaḫ
6. callab-ka ṭort ḫad(d)i birlä sat(t)ım, bir yaṣ borkkä.
7. bu bork bahası yüz ıl(l)ıḡ yarmaḫ; bahanı ṭıkäl buldum.
8. yēr uspar-laḍım: milk İshaḫ cal(l)ab-nı(n)ḡ turur. bu yēr-
9. ni(n)ḡ av(v)al ḫad(d)i Yusuf inal yēri, uḫ ḫad(d)i İshaḫ callab
10. yēr. kim da°va kılsar, da°vası baṭıl turur.
11. yıl ṭort yüz säksön uḫ-dä bu haṭ(t) bitildi,
12. ḫutluḡ racab ayın.
13. män Käçmiş tanuḫ män män Adıḡ (?) tanuḫ män.
14. män Davud tanuḫ män. män Yusuf täknäçi tanuḫ män.
15. män Täknäçi oḡlı Ya°ḫub tanuḫ män. män °Ali Tajik
16. tanuḫ män.

Çeviri

1. Bu belge onların tanıklık ettiği belgedir. Tanıkların isimleri bu belgenin
2. sonunda yazılmıştır. Ben komutan Bäk Tüzün'ün
3. oğlu, komutan Ali'nin küçük kardeşi Osman aklım başında,
4. sağlığım yerinde olarak Rabul'da, Sökmän Bey çukurunda
5. bir bölüm toprak sattım. Ḥusen oḡlu
6. İshak Callab'a taze (aḡaçlı) bir koruya dört sınırı ile sattım.
7. Bu korunun değeri 150 yarmaktır; karşılığı tamamıyla aldım.
8. Araziyi teslim ettim. Mülk Usta İshak'ındır. Bu yerin
9. ilk sınırı danışman Yusuf'un yeridir, üç sınırı Usta İshak'ın
10. yeridir. Kim onun üzerinde hak iddiasında bulunursa, onun iddiası geçersizdir.

11. Bu belge 483 yılında yazıldı.
12. Kutlu Recep ayında.
13. Ben Kâçmış tanığımdır. Ben Adığ tanığımdır.
14. Ben Davut tanığımdır. Ben Tekneci Yusuf tanığımdır.
15. Ben Tekneci oğlu Yakup tanığımdır. Ben İranlı Ali
16. tanığımdır.

Açıklama

1. *kim*, Clauson tarafından II numaralı metinle benzerlik içinde tamamlanmış bağlaçtır. Eski Uygurca ve Hâkânî Türkçesinden itibaren sıfat işlevli yan tümceler kurar; örn. *ögirmäk kim ögirdi artuğ ärüŝ ärür* (TT II A 60) ‘Sevindiği sevinç çok büyüktür.’; *baka kör bu sözlär kim aydım saña bu yarlıg ärür mü?* (KB 3992) ‘Bir bak, sana söylediğim bu sözler bu çeşitten mi?’. Bu cümledeki *sözlär* ana tümcede öznedir, yan tümcede ise nesnedir. Aşağıdaki VI numaralı metindeki eşdeğer ifadeye de bakınız.

İkinci *tanuğ* kelimesinin *n* ve *ğ* harflerinin üzerinde tek nokta vardır.

2. *ahırında* ifadesi daha çok *ahırında* gibi görünse de bizim kabul ettiğimiz okuma ve *ahırında* biçimi de mümkündür. Tekin *angkinte*, Clauson *axırında* okumuştur. (Kopya olan) dört numaralı belgede de *ğ*’dan sonra belirgin ünlü harf olmadan *ahırid(a)* biçimi vardır. Clauson da Tekin de *l* çengeli görünmediği halde *bitilmiş* yazıyor. Önerilerini kabul ediyorum çünkü ‘*bitin-*’ diye bir fiil tanıklanmış değil ve yazıcılar sıkça bu çengeli eklemeyi unutuyor. *Bäk* ‘güçlü’ anlamındadır; *Bäk Bars*, *Bäk Arslan* veya *Bäk Tämir* gibi özel isimlerde ilk unsur olarak görünür. Bilginler (ör. UigBrief A 2’de Zieme ve Tezcan) Clauson ve Tekin’in burada yaptığı gibi, bu öbeklerin ilk unsurunu *bäg* diye okumuşlarsa da *bäk* ‘sağlam, kalıcı, sarsılmaz’ ve *bäg* karıştırılmamalıdır. *bäg* isim, *bäk* sıfattır; *bäg* sıfat görevinde kullanılamaz. Hacı Bektaş’ın adı da *bäk*’li bir öbektir ve USp 115, 23’te *Bäk Taş Kutluğ toña* adında biri geçmektedir. *bäg* ise burada satır 4’te olduğu gibi isimden sonra kullanılır. Barthold 1928’de çeşitli yerlerde *Bäktüzün* adlı bir generalden bahsedilmektedir. *Sübaşı* kelimesindeki *ş* harfinin altında bir nokta vardır (Metinde aynen böyle). *Sü başı* unvanı Tonyukuk yazıtının 3. satırında geçer ve Kaşgarlı bunu hanedan kurucusu *Sälçük*’un unvanı olarak verir³⁶. Yarkent belgeleri döneminde sübaşı *ser-leşker*’e bağlıydı; Minorsky (1942, s. 188), unvanın karşılığının muhtemelen ‘yüzbaşı’ olacağını düşünür. Metin I, *Bäk Tüzün sü başı*’nın başka bir oğlu tarafından satılan araziye atıfta

³⁶ Farsçada /ü/ oladığından, *Selçük* ismi Türkiye’de de *Selçuk* olmuştur; aynı şekilde İlanlı devletinin kurucusunun adı *Hulâgü* değil *Hülegü*’dür. *Kitâb-ı Tercümân*’a göre (14. yy., Houtsma, 1984, s. 30) *sü başı*’nın çevirisi *ra’s al-askar*.

bulunmaktadır. Tekin, *Seli* (bizim ‘*Ali* olarak okuduğumuz) adının *Bäk*’ten önce silindiğini belirtmesine rağmen yine de metninde buna yer vermektedir. Görünüşe göre yazıcı ağabeyi ile başlayacaktı ama sonra babasının da adını vermeye karar verdi.

3. ‘*Ali*: Clauson *Salı*, Tekin *Seli* okumuştur. Bu kişi I, 4’te satıcı olarak görünüyor.

‘*Uθman*: Clauson “*Sirtman* (telaffuzu belirsiz)” diyor. *Sirtman*, *Sirtmān*, *Ḳirtman*, vb. olarak da okunabilir; ancak Tekin’in önerisi “*Siluman* (?)” mümkün değil. İkinci harfin üst kısmını yazarken kalemin kâğıdı çizdiğini ancak mürekkep vermediği varsayımı üzerine bizim okumamız mümkündür. İsmi Müslüman olması beklenebilir; diğerleri sorunlu.

inisi Tekin’in ve Clauson’un okuyuşu. Sözcüğün *n* harfi üzerinde soluk bir nokta, ikinci *i* harfi üzerinde açık bir nokta ve *s* harfi üzerinde birleştirilmiş iki nokta gibi görünen bir şey var; bu, kural dışı oluyor. *İgsiz* kelimesinde *s* harfinin altında üç nokta vardır. *Ög adığ* öbekleşmiş, zarf işlevli bir isim tümcesidir; *ög* özne, *adığ* yüklem. *Adığ* ‘ayık’ açıkça okunuyor ama Tekin *adığ* yerine *aduk* okuyor. *adığ*, *DLT*’de verilmektedir. Bu ifade I, 6’da da görülmekte.

3-4. *igsiz togasız* ikilemesi metin I’de geçiyor ve Wilkens’in sözlüğünde veriliyor. Mait 127 v 26’da bir başka yakın eş anlamlı olan *adasız* ile birlikte kullanıldığını görüyoruz, Mait 1 v 10’da da *adasız tudasız* ikilemesiyle birlikte. Karahanlıca için Farsça *tandurust* gibi yeni eş anlamlılık imkânları açılıyor.

4. Clauson’un okuduğu *tandurust*, *tan* ‘vücut’ ve *durust* ‘tamam, sağlam, sıhhatli’den ibaret ve Steingass sözlüğünde de tek kelime olarak yazılmıştır. Tekin’in önerdiği *tahtvaqt* diye bir sözcük yoktur. Bir önceki satırdaki *ög adığ* öbeğinin yapısı ve söz dizimsel işlevi, *tandurust* gibi. Farsça birleşik kelimeler üzerine bir *öyküntü* olarak düzenlenmiş olmasını olası kılmaktadır. Bunun karşılığı olan Türkçe öbek, özneye 3. kişi iyelik ekini ekleyip **ögi adığ* yapısını verirdi. Türkçe olmayan bu yapı, Çince yaygın olduğu halde, Türkçeye girmesi ancak Farsçanın etkisiyle gerçekleşmiştir³⁷. Burada *tandurust* kullanımının gösterdiği gibi, Türkler, kelime dağarcıklarını Arapça ve Farsça ögelere açar açmaz, bunları ikilemelere de soktular. Çok dilli ikilemeler Müslüman-Türk

³⁷ İşte orijinal Türkçe yapısına iki örnek: *ävihärü kälsär*, *özi atanmış ögrünçülüğ*, *atı yetiglig kälir* ‘(Askere gitmiş kişi) evine geri geldiğinde kendisi ün kazanmış, mutlu, atı yedekli (yedilerek) gelir.’ (IrkB 55). (Cümlenin son öbeğinde Clauson’ın düşündüğü gibi askerin adından değil atından bahsedilmektedir çünkü Eski Türkçede kısa *a*’lı *at* ‘at’, uzun *a*’lı *at* ise ‘isim, ad’dır. Irk Bitig’de işaretli yazılan *a* kısa, a işaretiyle yazılan *ā* ise uzundur. Ayrıca, *-(X)glXg* biçimi tabanın öznesini değil, nesnesini niteler. *savı süzük köñülü katıg tétmiş siz* ‘Net sözlü ve kararlı olarak biliniyorsunuz.’ (Hts VII 2103). KB 2001 ile karşılaştırınız:

todumsuz bolur ol közi suḳ kişi
közi suḳka yétmáz bu dünya aşı

edebiyatı boyunca hep popüler kalmışlardır. Burada tartıştığımız öbek ve ikilemeleri içeren metin I, ayrıca Arapça-Farsça bir ikileme olan *da'vā dastān* yapısını içeriyor³⁸. Tarla satış belgesi kâtiplerinin herhalde edebi amaçları olmamıştır; bu tür dizilerin Osmanlı hukuk dilinde de yaygın olması dikkate değer.

ärkän kelimesinin üzerinde, muhtemelen *r* harfinin iki noktasının birleşmesinden kaynaklanan bir çizgi var; *Rabul* kelimesinin *r*'sinin üzerinde iki nokta vardır. *Şökmän* kelimesinin *s* harfinin altında bir nokta vardır. DLT'ye göre bu kelime *sök-* 'parçalamak' fiilinden türediğini açıkladığı 'düşman ordusunun saflarını kıran' anlamına gelen askerî bir unvandır. Burada yayınlanan belgelerdeki örneklerin yanı sıra Huart'ın I numaralı metninde bizim *Sökmän Bäg*'den söz edilmektedir. Bir başkası 1095 yılında Doğu Anadolu'da Artuklu devletini kuran *Sökmän bin Artuk*³⁹.

4-5. Clauson *butı-sında*, Tekin *buti-ķinta* okur. İlk *ı* harfinin, satır 5'teki ilk harfin ve *n* harfinin üzerinde tek nokta var. Bunlardan ikincisi Tekin'in okuması olan *ķ*'yi desteklemektedir.

Arap belgelerinde *Sökmän Bäg* adını taşıyan iki farklı şey vardır; 'Arapça No.5'te bir *sāķiya tansib ilā Sökmän bæg*, yani sulama kanalı adı; Huart'ın I. metninde, bir *day'at amīr Sökmän bæg* (*bæg* kelimesi hem *amīr* diye çevrilmiş hem de muhafaza edilmiştir) ve her ikisinden de söz konusu arazinin sınırları olarak bahsedilmektedir. Lane'in Arapça sözlüğüne göre *day'a* sözcüğünün bağlamımıza uygun anlamı 'araziden veya arazi ile bir evden ibaret, gelir getiren bir mülk'tür. Farsça (Steingass) buna 'köy' anlamını ekler. Huart'ın benimsediği anlam sonuncusudur. Bizim metnimizde, *Sökmän bæg*'e atfedilen sınırlandırma için değil, arazinin içinde bulunduğu yeri belirtmek içindir. Bu ne bir mülk (gelirleri bir başkasına gideceğinden, o da toprak işleme haklarının herhangi bir devrini kabul etmek zorunda kalacaktı), ne *Rabul* olan bir köy ne de kanal olabilir.

Butık 'ağaç dalı', Tekin'in yazdığı gibi, bağlama uymaz; bu nedenle kelimeyi çevirmeden bırakır. Belki de kelime, aşağıdaki VI,4'teki, *batıg* sözcüğünün değişkesi olduğunu düşündüğümüz *batık*'ın dudaksıllaşmış ünlülü biçimi *botık*⁴⁰ olarak okunmalıdır. *Batıg*, alçak bir yer veya genel olarak bir çöküntüdür, 'bataklık', 'çukur' özel anlamlardır. Metin VI'daki olası diğer örnek de bir yere atıfta bulunur. /b/ kaynaklı dudaksıllaşma sat. 6.'daki *börk* sözcüğünde de var. Metin VI'da *botık*'ın ünlüleri yazılı değil; orada da /o/ ile okunabilir.

³⁸ Bu iki sözcük Farsçada ikileme olmuş görünmüyor.

³⁹ DLT'nin *sökmän* kelimesi için verdiği etimoloji muhtemelen doğrudur. KB 2268. beyitte fiil bu anlamda kullanılır: *çäriğın söküp ol yağısın tarar*. 'Savaş hattını kırıp düşmanı bozguna uğratacak.' OTWF § 3.325'e bk.

⁴⁰ Tıpkıbasımda o/u ünlüsü oldukça açıktır.

5. Bu ve sonraki satırdaki *käsäk* ve *sat(t)ım* kelimelerinin *s* harflerinin altında çift nokta, *yër* kelimesinin *r* harfinin üstünde çift nota vardır. *Husen*, *kwsyn* diye yazılır ve Clauson tarafından çevrilmez, Tekin onu Hüseyin'e 'standartlaştırır'. İshak'ın *s* harfinin altında hafif bir tek nokta vardır. *İshak callab*, I ve II numaralı belgelerde de alıcıdır; 'Arapça No. 2'de bir cami onun adını taşır.

6. *haṭṭ* 'elyazması' ve *ḥadd* 'sınır, limit vb.' her ikisi de bu yazıda *ḳ*'t olarak görünüyor. Tekin birinciyi *ḥaṭ* olarak yazar ama ikinciyi *ḳat* olarak bırakır. Bunu doğru bir şekilde 'hudûd' (Arapça *ḥadd* kelimesinin çoğulu!) olarak çevirdiği halde kelimeyi tespit edememiş görünmektedir⁴¹.

tört ḥaddi birlä: Aynı veya benzer bir ifade I, 13 ve VI, 3'te yer almaktadır. VI, 3'te kâtip bu öbeği Farsçaya *bā çahār ḥaddaṣ* 'dört sınıрыyla' diye çevirmektedir. *Ḥadd* kelimesinin ilk harfinin üstünde Arapça *ḥa* gibi bir şey var. *Birlä* kelimesinin *r* harfi, üstüne yazılan iki noktayla işaretlenmiş gibi görünüyor, ancak *l* harfinin çengeli yok.

Börk kelimesinin *r* harfi burada ve sonraki satırda çift nokta ile işaretlenmiştir. Tekin, örnekleri *bükig* (?) ve *bük* olarak yanlış okumasına rağmen kelimeyi tespit ederek doğru tercüme eder. Clauson'ın çevriyazısı doğru, ancak sözcüğü Eski Uygurcada, Hakanicede ve daha sonraları yaygın olarak kullanılan 'başlık, takke' anlamlı *börk* sanıp şöyle yazar: 'Hicrî 483'te ödenen bedel çok belirsizdir; ilk intiba üzerine 150 *dirhem* değerinde bir tür şapkadır.' Metnimizdeki sözcüğün *bärk* 'koru'nun dudaksız değişkesi olduğuna şüphe yoktur. Dudak ünsüzlerinden sonra benzer bir dudaksıllaşma, yukarıda I, 4'teki *tapuḡluḡ* örneğiyle gözlemlenebilir. Bazı durumlarda Uygurcada da görülen bu fonetik gelişme, Karahanlı Türkçesinde de mevcuttur. *Bärk* 'orman, koru' Clauson sözlüğünde yoktur, Wilkens sözlüğünde var ama orada 'sağlam, sıkı, dayanıklı' anlamlı sıfatla karıştırılmaktadır. İsmi örneğin Mait 26 r 2, 148 r 4, 155 r 2, 143 v 9, 1 r 25 ve 1 r 34'te, TT IV A 48 ve BT III 94'te buluyoruz. Semih Tezcan, BT III örneğine yazdığı notta bunun Anadolu'da *bek* biçiminde bugün de kullanıldığını belirtmektedir. Anadolu'daki biçimi ve çeşitli anlamları EDPT'nin '1 *bük*' maddesinde 'çalılık ve benzeri' tanımıyla verilen, Arat'ın *Eski Türk Şiiri* kitabında gördüğümüz *bök* değişkesiyle bağlantı kurmamızı sağlar; bu biçimde hem dudaksıllaşma, hem /r/ düşmesi görüyoruz.

yaş sözcüğünü Tekin öyle okur, Clauson çevri-yazı vermez. °Uθman, tarlası karşılığında taze, yani üretken, belirtilen değerdeki koruyu satın almaktadır.

7. *Baha* kelimesinin her iki örneğinin de üstlerinde Arapça *hā* yazılıdır. *Bahanı* kelimesinin *n* harfi zor görülüyor.

⁴¹ Anlamı bağlamdan kolayca çıkarılıyor.

Yarmağ kelimesinin biri genelde ‘sikke para’yı, diğeri ise belirli bir kıymetteki madeni parayı ifade eden iki farklı anlamı vardır. Bu metinde ve metin I’de ikinci anlamıyla kullanıldığından, çevrilmeden bırakılmıştır. *DLT* ve *KB*’de her iki anlam da verilmiştir. İlk anlamı ayrıca USp’de mutlaka gümüş para anlamına da gelmeyen *yarmağ kümüş* ifadesinde dört kez bulunur: bir durumda sikkelerin özellikle altından olduğu söylenir⁴². Bizim metinlerimizde gördüğümüz ikinci anlama gelince: Yarkent’teki Arapça metinler *dirhemlerden* bahseder ve sanırım bu terimin *yarmağ* ile eş anlamlı olduğu konusunda *DLT*’nin ifadesini kabul edebiliriz. Bahsedilen ifade dikkate alındığında *dirhem* gibi *yarmağ* ifadesinin de esas olarak gümüştan olduğu ancak altından da olabileceği anlaşılıyor. Uygur yönetiminde geçerli olan para birimleri hakkında tüm bildiklerimizi özetleyen Gabain’e göre (1973, ss. 63-64), *yarmağ* da *sıtır/satır*’a eşdeğerti. Uygurca iktisadi metinlerinde kullanılan para birimleri *sıtır* ve *bakır*⁴³. İslam dünyasındaki *dirhem* gibi Doğu Türkistan’da merkezî parasal ödeme aracı *sıtır* (her iki sözcük Yunancadan geliyor). *Dirhem* gibi *sıtır* da bir ağırlık birimiydi, *dirhem* 3 gram kadar, *sıtır* bir ons (40 gram) kadar. Ancak *yarmağ* ifadesi paradan başka bir şey için kullanılmamış gibi görünüyor. Uygurcada *yartmağ* biçimi yaygındır ve Mahmud da Uygurların *yartmağ* dediklerini yazar. EDPT’de bu sözcük ToharcaB *yarm*, ToharcaA *yırm* ile bağlantılanır. Barthold (1928, s. 281)’e göre, Yarkent’te hicri 404 (miladi 1013-14)’te basılan sikkeler bulunmuştur; ağırlıklarına ve bileşenlerine dayanarak kıymetlerini değerlendirmek mümkün olmalı. Zieme (1976, s. 244) genel olarak arazinin değerini belirlemeye çalışmıştır. Bir tarlanın alacağı tahıl miktarının (hacim birimlerinde) fiyatla (resmî boyuttaki kumaş toplarında) ilişkilendirildiği üç metin büyük ölçüde farklılık gösterir; her halükârda çok fazla değişken ve çok az veri var.

8. *Usparladım*’ın yerine Tekin *evkaf<i>ni (?) aldım* yazar. Kelimesinin *s* harfinin altında iki nokta vardır. Burada, *l* harfinin ‘çengeli’, başka yerlerde olduğundan daha çok, aşağıda bir yerde ivedi bir çizgi olarak görünüyor. Minorsky’nin (1942, ss. 193-194) *ū-*, Clauson’n ise *o-* ile yazdığı bu fiil için EDPT’ye bakınız. EDPT’deki örneklerin yanı sıra Eckmann (1976, s. 139)’daki *ısparla-* örneği de var. +*IA* eki sıklıkla *nom+IA-* örneğindeki gibi yabancı sözcüklere ve çoğunlukla *adırt+IA-* örneğindeki gibi isim-fiillere eklenir. Minorsky ve Clauson’un düşündüğü gibi tabanın Farsça ‘eskicil’ bir biçimi olması gerekmez. Baştaki ünlü, kelimenin başındaki *sp-* ünsüz dizilimine çözüm üretmek için getirilmiş olabilir; Farsça *sipār(i)dan* kelimesindeki *i* Farsçanın doğusunda düşmüş görünüyor: Bk. aynı anlamda Afganca *spāral*. Bu metin *ısmarlamak* fiilinin Türk dillerinde ilk

⁴² İspanyolca *plata* ve İbranice *keseף*’in de hem ‘gümüş’, hem ‘(herhangi bir) para’ anlamı vardır. Osmanlıca *para*, Arapça *dirhem* ve Modern Arapça *fiis* hem belirli bir para birimidir hem genel olarak ‘para’ demektir.

⁴³ Zieme (1976), Uygur devletindeki ekonomik faaliyetler hakkında daha detaylı bilgiye sahip olmakla birlikte, *yarmağ* ifadesinden bahsetmiyor bile.

tanığı olduğuna göre, Yeni Farsçadan alınmış olmalı. Eski Uygurcada Orta Doğu İranca dillerinden çok alıntı olsa da Orta Farsçadan yoktur.

8-9. Bu ve sonraki satırdaki ilgi hâli eklerinin ilk *n* harflerinin üzerinde noktalar vardır, ancak ikinci *n* harfleri tamamen es geçilir. Bk. Metin I, 18-20 satır aralığı ve giriş bölümü.

9. *inal* kelimesi, Tekin'in düşündüğü gibi burada özel bir isim olabilir veya olmayabilir. *Yūsuf ināl*'ın arazisi Barthold'un (1923) metninde ele alınan mülkün de iki yanındadır.

9-10. *callab yēr*: Tekin *çalap yiri*, Clauson *Callābnuḡ yeri* olarak 'düzeltirler'. İyelik eki hakikaten beklenirdi.

10. Her ikisi de kelimeyi *kılğan* olarak okuyan Clauson ve Tekin'e karşılık *kılsar* okudum: kelimenin ilk harfi üstünde bir nokta ile işaretlenmiş; dördüncüsü işaretlenmemiş. Clauson bundan önceki ve sonraki kelimelere çevri-yazı vermezken Tekin bunları sırasıyla *te'hīr* ve *tārīhini* olarak okur. Bu okuma hem tıpkıbasımda görünenden hem de belli başlı gramer kurallarından dolayı kabul edilemez. Kelimeler *t'kv̄y* ve *t'kv̄ysy* olarak yazılmıştır; *da^cvā* ve *da^cvāsı* olarak okunmaları gerekmektedir: /d/ sesi bu metinlerde (Uygur imlasına uyarak) *tā* harfiyle, Arapça 'ayn *qāf* harfiyle yazılmakta; *da^cvā* kelimesinin sonundaki *ā*'nın Arapça imlası *yā* harfi iledir. I, 27'de Musā adı da son *yā* ile yani Arapça kurallarına göre yazılır.

11. Clauson ve Tekin'in okuduğu *sākson* yerine EDPT'deki şekli ile *sāksön* yazıyorum: ikinci *s* harfinden sonra bir *elif*'in yokluğunun gösterdiği ve aslında DLT'nin açıkça belirttiği gibi bu artık iki kelime olarak kabul edilemez; ses uyumu da oluşmuş olmalı.

12. Tekin, *ayin-ta* yazar ancak *t* görünür değildir; Clauson'da *ayin<ta>*. Ancak vasıta eki *+Xn* (belki burada iyelik ekinden sonra *+I+n*) zaman için de kullanıldığında bulunma hâl eki gerekli değildir. Örneğin, DLT III 69 *kurğak yılın bodun kör* 'Kuraklık yılında halkın (ne yaptığına) bak', U III,73,18 *qop ödün* 'her zaman'.

13-16. Buradaki *mān* kelimesinin örneklerinin yarısından daha azında *n* harfleri noktalarla işaretlenmiştir. Clauson '? *keçmiş*' olarak gösteriyor ancak kelime okunaklı görünüyor. Tekin, *yaçmış* olarak okur. Bu ad için aşağıdaki V numaralı metnin b 7. satır notuna bakınız. *Adıg* sadece bir öneri; üçüncü harf şüphelidir, bu da dördüncü harf için birkaç olasılık sunar. Clauson bu ada çevri-yazı vermez, Tekin *aduk* yazar. ActeOug 1, 6, 11 ve 17'de bir arazinin alıcısı olarak *Adıg tarқан* adında biri var. Bu, muhtemelen Türkçe özel adlar için kullanılan birçok hayvan adlarından biridir; *adıg* 'ayık' olması da mümkün.

14. Arapça *Dā'ūd*'dan gelen *Davud*'un *v* harfi üstünde nokta olan *y* harfi gibi duruyor. Clauson çevirmez, Tekin *tavut* olarak okur. Bu isim Huart'ın I numaralı metninde de görünür.

Tekin *tāknāçi* okuyor ve bunu özel isim sayıyor; Clauson'un okuyuşuna göre *tamğaçı*. Ben Tekin'in tahminini izliyorum: Bölgenin sayısız kanallarında teknelere ihtiyaç olmalıydı. *Tāknā* kelimesi için EDPT ve Räsänen'e bakınız. Birincil anlamı 'yalak'tır ancak Mahmūd'un çeviri olarak verdiği Arapça sözcük her iki anlamda da kullanılır. EDPT, Senglâh lügatinden 'bir su parçasını geçmek için kullanılan küçük yuvarlak bir tekne' olarak aktarır ve buna benzer kullanımlar Osmanlı Türkçesinde de bilinir. Söz konusu kişiden ayrıca I 28 ve II c 5 ve 8'de de bahsedilmektedir.

15. *Ya'qub*, kendinden önceki tanığın oğludur. Onu ayrıca *Yusuf tāknāçi oğlu Yaqub* (aynen böyle) olarak adlandırıldığı belge I'de de buluyoruz, burada aile adı gereksiz.

'Ali: Tekin *seli* olarak okur. *La'li* yazan Clauson önceki sözcüğün sonundaki *n*'nin kuyruğunu *l* çengeli sanmış.

Tajik, *DLT* ve *KB*'ye göre 'İranlı' demek.

V. 'Türkçe No. 1 Devamı'

Üst kenarı kısmen görünen bir levhanın fotoğrafıdır (levha VI). Bu tür belgeleri katlamanın geleneksel yolu en iyi burada görülür: silindir haline getirilmiş ve yatay bir şekilde sıkıştırılmış; daha sonra bu sıkıştırılmış silindirin uçları bir araya gelecek şekilde katlanmıştır. Kıvrım çizgileri üst kenara doğru uzanırken, üst kısmın daha uzun olduğu ancak yırtıldığı görülüyor. Metin, elimizdeki sayfanın üst yarısındadır; alt yarısı boştur. Metnin yazısı, metin III'ün yazısına oldukça benzer. Bölümü oluşturan tanık ifadeleri daha kısa ve daha uzun bir sütun halinde düzenlenmiştir. Clauson'a göre 'Türkçe No.1', 'fotoğrafi bulunmayan Arap alfabesiyle yazılmış bir metindir'. Arapça yazının kullanımıyla ilgili olarak aşağıdaki aşamayı elde ederiz: Hicrî 473-83'e ait yukarıda ele alınan I ve IV numaralı metinlerde ne yazıcı ne de tanık Arapça yazmıştır; burada takdim edilen belgede yazıcı Arapça kullandı ancak tanıklar kullanmadı; Huart'ın 2. ve 3. metinlerinde (H. 505-8), birkaç tanığın imzası hâlâ Uygurcadır. 489 tarihli metinde hiçbir Uygurca imza yokken, H. 515'te (Arapça No. 5) hâlâ Uygurca imzalayan iki tanık vardı. Metin V, bu iki grup arasında orta düzeydedir ve yıllar üzerinden bir haritalama mümkünse Hicrî beşinci yüzyılın seksenli veya doksanlı yıllarında yazılmış olabilir.

Metin

- a 1. män Sulman otağ başı tanuğ män.
 2. Nuri oğlu °Uθman tanuğ män.
 3. män İsmā'il oğlu Hasan cal(l)ab haṭ(t)çı
 4. tanuğ män.
 5. män Bubakir siliḥdar tanuğ män.
- b 1. män K(a)ra Sar (?) otağ başı oğlu
 2. °Uθman tanuğ män.
 3. män İshak haṭ(t)çı oğlu
 4. °Ali tanuğ män.
 5. män Yusuf ḥal(l)ac tanuğ män.
 6. män Hasan tamğaçı tanuğ män.
 7. män Kâçmiş Têksin tanuğ män.
 8. män Sarıḡ Muḥmad cal(l)ab ta[nuğ män.]
 9. Kõrläg Muḥmad inisi Bubakir
 10. tanuğ män.
 11. män Yusuf otağ başı tanuğ [män.]
 12. män Babana'il otağ başı tanuğ [män.]

Çeviri

- a 1. Ben otağ başı Süleyman tanığımdır.
 2. Nuri'nin oğlu Osman tanığımdır.
 3. Ben İsmail oğlu kâtip Hasan çelebi,
 4. tanığımdır.
 5. Ben silahtar Ebubekir tanığımdır.
- b 1. Ben otağ başı Kara Sar (?)'in oğlu
 2. Osman, tanığımdır.
 3. Ben kâtip İshak'ın oğlu
 4. Ali, tanığımdır.
 5. Ben hallaç Yusuf, tanığımdır.

6. Ben mühürdar Hasan, tanığımdır.
7. Ben *töksin* Keçmiş, tanığımdır.
8. Ben hayvan tüccarı sarışın Usta Mehmed, tanı[ğımdır.]
9. Körleg Mehmed'in kardeşi Ebubekir,
10. tanığımdır.
11. Ben otağ başı Yusuf tanığ[ım]dır.
12. Ben otağ başı Baba Na'il tanığ[ım]dır.

Açıklama

a.1 *otağ* sözü MK'de *hayma* 'çadır' olarak açıklanır. Bu ve KB'deki üç örnek, bu ismin en erken dönem tanıklarındır. KB 4139. beyitteki *on otağ* tabiri, bir subayın arzulanmasının beklenebileceği bir askerî birimin tanımı olarak geçmektedir. Bu, *otağ başı*'ndan bir derece daha yüksek bir mertebe olmalıdır. *Otağ* sözü, TMEN 489'da tartışılmaktadır. -Xg eki nadiren *yer adı* oluştursa da herhalde *öt* 'ateş' ve +A- isimden isim türetme ekinde gelmektedir: Osmanlı Türkçesindeki *oda* sözünün ünsüzündeki ötümlüleşmenin gösterdiği gibi kelimenin ünlüsü uzundu ve uzunluk Yakutça *uot*'ta korunmuştur. Sözcük, yalnızca artdamaksılık (TMEN) nedeniyle değil, anlam bağdaşmazlığı yüzünden de Soğdca'dan alıntı olamaz: Soğdca 'wt''k aslında 'yer, alan' anlamındadır, bu sözden türetilen, Gershevich 1954'te belgelenen bir sıfat da 'yerel' anlamına gelir⁴⁴. TMEN maddesinde, Arapça *witāk* sözü Türkçeden bir ödünçleme olarak verilir. İlk sesi kuralsız olduğu için bu bağlantı olduğu gibi desteklenemez. Aksine, bu ilişki çok daha karmaşıktır. *Withāk başı* unvanı ilk kez, aşağı yukarı aynı zamanda, birbirinden çok farklı iki kaynakta tanıklanır: 'Arapça No. 2' belgesinde ve Nizāmu 'l-Mülk'ün *Siyāsetnāme* adlı eserinde⁴⁵. İkinci kaynaktan *withāk başı* unvanının bir kölenin yedinci yılında elde edebileceği rütbe olduğu, *hayl başı*'nın bir ve *hacib*'in iki rütbe altında olduğu anlaşılıyor. Bu Farsça ve Arapça kaynakların *withāk başı* terimi ile Türkçe olanlarının *otağ başı* teriminin aynı unvana atfedilmesi muhtemel görünmektedir. Ancak *th* sesi, *t* sesinden daha da uzaktır. Memlûk ve diğer Arapça kaynaklarda tanıklanan *witāq* 'çadır' terimi, *otağ* ile eş anlamlıdır ancak biçim olarak *withāk* sözüne yakındır ve ilişki kurmuş görünmektedir: *withāk* sözü Arapça yalancık bir etimoloji vasıtasıyla ortaya çıkmış gibi görünüyor: *wathika*, 'güvenmek', *yūthaku bihi* 'güvenilir' vb.

⁴⁴ İki kelime arasında geçici olarak bağlantı kurmuş olan Profesör D. N. MacKenzie, şimdi benzerliğin bir tesadüf olduğunu düşünüyor (sözlü iletişim). *Otağ* sözünün etimolojisi, başta 'tütmek' (<*tüt-*> olmak üzere *tütün* kullanımıyla da doğrulanır çünkü sonraki metinlerde ayrıca 'ev halkı' ve 'hane vergisi' anlamlarında da kullanılır.

⁴⁵ Metin s. 95, çev. ss. 139-40, Barthold'da alıntılanmıştır (1928, s. 227).

anlamına gelir⁴⁶. Nizāmu 'l-Mülk'e göre, bir *otağ başı* / *withāk başı*, rütbesini diğer üç kişiyle paylaşıyordu. Bu belgede üç tane *otağ başı* bulunmaktadır, böylece yerel mahkemenin kadrosu neredeyse tükenmiş görünmektedir. *Otağ* sözüne karşılık gelen Arapça biçimin açıklanabilmesi ancak *otağ başı* ifadesi ve bununla temsil edilen görev aracılığıyla olur. Dolayısıyla bir anlamda Arapça *wiṭāk* karma bir geri oluşumdur.

2. Clauson'ın *Nūrī* diye okuduğu, 'telaffuzu belirsiz' dediği sözü Tekin (*t*)ong(*a*) diye verir; ancak *r* harfi üzerinde iki nokta vardır. *Nūrī* sözü *Nūraddīn* isminin kısaltılmış halidir. Harfler *urı* 'oğlan' sözünü de temsil edebilir ama bu bence isim olarak uygun değil.

3. Arapçada *callāb* 'köle tüccarı' anlamına gelir. Tekin, bunu *çalap* diye yazıp özel isim sanır. TMEN 1112'ye atıfta bulunması, önceki araştırmacılar gibi açıklayamadığı Osmanlıca *çäläbi* ve *çäläb* / *çalab*'a bağladığını, ancak Arapça kelime ile ilişkilendiremediğini gösteriyor. Clauson çalışmasının tümünde önce hep *Çalap* yazar, sonra bunların üstünü çizip *Callāb*'a değiştirir. İki biçimi de büyük harfle yazdığına göre, o da bunun özel isim olduğunu düşünmüş olmalı. Bunu Osmanlıca terimleriyle ilişkilendirip ilişkilendirmediğini bilemeyiz. Bu söz metnimizde oldukça sık geçmektedir. (*Husen oğlu İshāk callāb* I, II ve IV numaralı belgedeki arazinin alıcısı ve Barthold'da (1923) bahsedilen bir caminin (ana) başıdır; belgelerde *Uzun Hasan callāb* (I, 26), *Sāli callāb* (I, 31) ve *Sarığ Muḥmad callāb* (V,8) de var. İki durumda sözcük meslek terimleriyle birlikte geçer: *Hasan callāb haṭṭçı* bu satırda bir kâtip, *hallāğ Sāli callāb* (I,30) hallaçtır. En azından bu örneklerde – ama muhtemelen metinlerimizde bulunan diğer örneklerde de – *callāb* bir meslek adı olarak değil, hali vakti yerinde burjuva kişilere verilen genel bir terim olarak kullanılmış görünüyor; içerik olarak Eski Uygurca *bayagut* sözünün karşılığı. İyelik ekini ekleyince buna anlam ve kullanım açısından oldukça yakın olan Osmanlıca *çelebi* sözünü buluruz. *Bayagut* teriminin ve ödünçlenmiş eşdeğeri olan *callāb*'ın⁴⁷ ilk Türk Müslümanlarınca yeni Tanrılarında bahsederken kullanılmış olması, din tarihi açısından ilginçtir: Karahanlı Türkçesi kaynaklarının *bayat* sözü ve Eski Osmanlı

⁴⁶ Bu son noktayı Profesör MacKenzie'ye borçluyum. Öte yandan, Gershevich'in (1954, ss. 210-219 numaralı paragraflar) gösterdiği gibi, ilk hecedeki *wi*'nin *u*'ya gelişimi Soğdca'da iyi bir şekilde kanıtlanmıştır: daha başka örnekler Sundermann 1981'de 194 ve 389 numaralarda belirtilmiştir. Eğer anlamı böyle bir bağlantıya izin veriyorsa, *wiṭāk* sözünün, *wṭ*'k sözünden önceki bir Soğdca *wi*- biçimden gelebileceğine inanıyorum. Bence sorun, hem *otağ* / *withāk başı* ile ilgili görev açısından, hem de İran etimolojisi açısından yeniden ele alınmalıdır.

⁴⁷ Sözcüğü çift *l* ile telaffuz ediliyormuş gibi yazmama rağmen, Osmanlı Türkçesinin gösterdiği sadeleştirme aslında çoktan gerçekleşmiş olabilir. Sözü Osmanlıca biçimindeki ünlünün belirsiz niteliği, Türkçe'nin /e/ : /a/ ayrımının fonemik olmadığı Arapçadan ödünç alındığını da gösterir.

Türkçesinin *çalab / çälüb* sözü bunlardan türemiştir. *Bayat, bāgāt* vb. sözler ile +*AgUt* yapımı eki arasındaki morfolojik ilişki Erdal 1982 ve Erdal 1991, ss. 80-82'de tartışılmaktadır. İnanan kendine *kul* 'köle'⁴⁸ deyince, Tanrıya mecazi anlamda köle tüccarı da denebilir. Metinlerimizde *callāb* kelimesinin kullanılışı kavramsal geçişi daha da anlaşılır kılmaktadır⁴⁹.

Burada ve b 3'te yazmada açıkça *hat(t)çı* sözü var, Tekin'in yazdığı gibi *atçı* sözü değil.

5. *Bubakir* aşağıda b 9'da da böyledir. Krş. İlhanlı hükümdarı *Abū Sa'īd*'in (14. yy.) Moğol belgelerinde *Busayid Bağatur kan* olarak geçen adı, ve Huart, metin 3'te *Bulqāsim* olarak geçen isim (< *Abū 'l-Kāsim*)⁵⁰. *Silihdar* sözünde, a l'deki *Sulman* adında olduğu gibi *s* harfinin altında üç nokta vardır (ş olmadığını göstermek için). Tekin *silihdār* okur (h ile böyle!), Clauson ise *Silāhdār*; ancak ikinci hecedeki *i* harfi açıkça görülüyor. Bu birleşik sözcük elbette Arapçadan değil Farsçadan gelmektedir: Farsçada, Firdevsi bile imaleli biçim *silḥ*'i kullanır (Steingass'a bk.). Meninski (1780-1801, III, s. 298'de) de *silyhtār*'ı 'kaba bir değiştir' olarak verir⁵¹. Bu nedenle, herhangi bir düzeltme gerekli değildir. Makam için Har-El 2012'ye bk.

Bu metinde *tanuḡ mān* ifadesinin tüm örneklerinde *n* harfinin üzerinde bir nokta vardır.

b 1. *K(a)ra sar*, eksik (veya düşmüş) ünlüsü nedeniyle pek tatmin edici değildir; Tekin'in *nana sar* okuyuşu daha da anlamsız ve Clauson'un önerdiği *Nārsā* burada okunamaz. *Ārān sar* uygun görünmüyor (UigBrief D 1'de adı *Ārān* olan biri geçmesinde rağmen), çünkü *grān* olarak yazılırdı. Yazı oldukça açık: *sar* sözünün *s* harfinin altında üç nokta var; ilk kelimedede, ilk harfin üzerinde bir, ikincinin üzerinde iki nokta. *Qara*, Uygurcada özel isimlerin ilk kısmı olarak çok yaygındır. *Sar* sözü Türkçe *baş*'ın Farsça karşılığıdır. Uygurca ve Karahanlıca *karabaş* 'köle' anlamına gelse de dizi aynı zamanda gerçek anlamını da korur: *KB 6530*. beyitte *kara*, siyah saç ifade eder. Saçı siyah olan birine 'kara kafa'

⁴⁸ Ayrıca bk. *el-^cabd*'in genel kullanımı. Türkler bu eğretilmeyi ilk kez İslamiyette kullanmadılar: bk. Orta Moğolistan'daki Gurbaljin yazıtında üç kez tekrarlanan *tāyri qulı bitidim* '(Bunu ben) Tanrı kulu yazdım'.

⁴⁹ Tanrıya İngilizce *Lord*, Yunanca *kūrios* 'efendi, aile reisi, ev sahibi' denmesi aynı metafor.

⁵⁰ Steingass'ta, '*bū-bakr* (*abū-bakr* için) Muhammed'in kayınpederi' olarak bir madde vardır. Doerfer'in (1975, s. 207) Moğolca metninde daha da kısa bir biçim olan *bubeg* (yani Türkolojik transkripsiyonda *Bubäk*) yer alır ve ona göre, 'İran'da iyi bilinen Abū Bakr'ın kısa biçimidir.' (Profesör Doerfer'in kendi verdiği bilgi).

⁵¹ İstanbul'un Eyüpsultan ilçesindeki bir mahallenin adı daha geçenlerde *Silihtarağa* idi, arada 'silah' sözcüğünün etkisiyle *Silahtarağa* oldu.

denmesi pekâlâ doğal olur; *sarığ* ‘sarışın’ ve *arsıl* ‘kumral’ da özel ad olarak kullanılmıydı.

2. satırdaki *‘Uθmān* ve 4. Satırdaki *‘Alī* adlarının ilk harflerinin altında Arapça imlayı yansıtan *‘aynlar* vardır.

5. Clauson’ın *ħal(l)āc*’ını kabul ediyoruz; Tekin *Kalaç* yazıyor ve bunu özel ad sanıyor. Elbette meslekî unvanlar özel isim olabiliyordu: Bu olayı ünlü sûfi şehit *Ĥallāc-ı Mansūr*’un adında görüyoruz; yukarıda IV, 15. satırdaki *Tāknāçī* de öyle. Ancak burada sözü geçen kişinin adı *Yusuf* olduğuna göre mesleği pek isim olarak kullanılmış olamaz ve bu, metinlerdeki isimlere eşlik eden diğer meslek terimleri ve kamusal unvanlar için de söz konusudur. Burada *ħallāc*’ın ilk harfinin üzerinde küçük bir *ħā* vardır.

6. *Tamğaçı* sözü, Orhon yazıtlarında ‘mühürdar’ olarak kullanılmaktadır, *KB* 4046. beyitte de öyle. Usp’de Uygurca örneği vardır (Wilkens sözlüğüne göre özel isim). *TMEN* 934’e de bk.

7. ‘Geçmiş’ anlamına gelen *Kāçmiş*, Türklerin bebekle ilgili bir olaya veya davranışının bir yönüne atıfta bulunarak verdikleri isim çeşitlerinden biridir. Örneğin, Memlüklülerin *Ayıtmiş*, *Bāklāmiş*, *Turmiş* ve *Kırmış* gibi isimleri vardır⁵².

tēksin oldukça net olan *s* harfinin altında iki veya üç nokta ve *n* harfinin üzerinde bir nokta ile yazılmıştır; buna göre, Tekin’in gördüğünü sandığı *tigin* imkânsızdır⁵³. Bu oldukça önemli unvan ayrıntılı olarak *TMEN* madde 912’de Farsça kaynaklarla ele alınmaktadır. *DLT* yaprak 219-220’de (*tüksin* olarak) ve *KB* 4069’da geçer; Tezcan (1981, s. 63) kelimeyi doğru yorumlar.

8. *sarığ* ‘sarışın’: *s* harfinin altında iki nokta görünüyor; Tekin’in 161. sayfadaki taslağına rağmen ikinci ünsüz üzerinde nokta yoktur. Tekin bunu bu metinlerde bulunduğu inandığı Arapça *tā*’nın sözde örneklerinden biri sanıp sözcüğü *Satig* diye okumakta, özel isim olduğunu düşünmektedir; öyle bir isim belgelenmemiştir.

Burada ve sonraki satırda Clauson da Tekin de ismi Muḥammad diye yazıp standartlaştırır. Metindeki, bununla iki heceli eski Osmanlıca biçim arasında orta düzeydedir.

9. *Korlāg* sözünün *r* harfinin üzerinde iki nokta vardır. Clauson’un *kürliğ* okumasına rağmen, ikinci ünlü açıkça *a / ā*’dır. Tekin, yukarıda *sarığ* ile bağlantılı olarak bahsedilen teoriye göre *kō<r>tlek* yazar. Sözcüğün nisbeten

⁵² Bk. Sauvaget (1950).

⁵³ Sayfa 161’de kelimeyi çizerken, ilk *i* harfinin altına kesinlikle orada olmayan iki nokta yerleştirir. Bu metinlerdeki iki yazı sisteminin karışımı teorisiyle ilgili olarak bunları ve *s*-noktalarını Arapça *yā*-noktaları sanmış olmalı.

uygun izahı, Uygur metni ZhangZa'ahan I, 48'de geçen *körk+lä-* 'güzel olmak' fiilinin /k/'si düşmüş, -(X)g eki almış, özel isim olarak kullanılan türevi olmasıdır.

inisi sözünün *n* harfinin üzerinde bir nokta ve *s* harfinin altında üç nokta vardır.

12. Clauson *Babana* 'il adının çevriyazısını vermez. Tek kelime olarak yazılmış, ancak şüphesiz *baba* sözü ile Arapça *na'il* 'erişmiş kişi' sözünden oluşur: *Bäk Tüzün*, I metninde de tek kelime olarak yazılmıştır. *İslam Ansiklopedisi*'ndeki *baba* maddesi, bu kelimeyi 10. yy.'ın ikinci yarısından itibaren mistik alandaki önemli şahsiyetlere verilen bir unvan olarak belgelemektedir. Bu anlamda *baba* sözü her zaman addan önce kullanılır. Maddeyi yazan Fuat Köprülü, *baba* sözünün sıradan özel adların ilk ögesi olarak kullanılmasına iki güncel örnek verir; bu bizim örneğimizde de kuşkusuz böyledir. *Na'il* adı *n'yyil* olarak yazılmış (*n* üzerinde bir nokta ile). Bu nedenle Tekin'in önerisine göre *Baba nāyil* olarak da okunabilirdi. *İsmā'il*'i doğru yazabilen bir kâtip herhalde burada da doğru yazmıştır. Bu nedenle, Arap yazımındaki gibi, burada *yā*'nın, *hemze*'nin *kursisi* olduğunu düşünüyorum. Bu bence II, 3. satırda, *m'k'yyil* olarak yazılan *Māka'il* için de geçerli; bu nedenle, Clauson ve Tekin'e karşı *n'yyil* yazmadım⁵⁴.

C. Arap Harfli Türkçe Belge: Metin VI

Yukarıda bahsi geçen notta E. Denison Ross, Arap harfleriyle Türkçe yazılmış beş belgeye atıfta bulunmaktadır. Muhtemelen bunları kendisi yayımlamak niyetindeydi⁵⁵ ve onları saklamış görünüyor. Bunların aralarında tanıkların imzalarını taşıyan 1 numaralı metnin alt kısmı, yukarıda metin V olarak görünmektedir. Bir diğerinin çevriyazımı Minorsky'ye ulaşır, o da 1942'de fotokopisini (levha VII) çeviri ve notlar ekleyerek yayımlar. Bundan bu çalışmada M diye bahsedilir. Elimde bu yayın ve Clauson'un ona yaptığı çeviri vardı. Bu yayınların hiçbiri, şimdi muhtemelen kaybolmuş olan orijinal el yazmasına atıfta bulunmaz. Transkripte, M.'nin Sir Denison Ross'un 'münşisinin', hocasının kaleme aldığını yazdığı satır arası Farsça bir çeviri eşlik ediyor⁵⁶. Elbette bu da ayrı bir kanıt olarak kabul edilemez. Satırların üzerinde belki Denison Ross'a ait olan üçüncü bir el yazısı görünüyor: 6. satırda *h(a)d(d)* ve 8. satırda *bat(i)l* sözlerini ekler ve tarlanın dört tarafını ve beş tanığı altı çizili Arap rakamlarıyla numaralandırır. Ayrıca 2. satırın anlaşılmayan sonunda Arapça *l* rakamı ve 9. satırın ortasında okunaksız olan şeyin üzerinde Arapça bir 2 rakamı

⁵⁴ Yazmada ilk ünlü *elif* le yazılmıştır ama ben kullanıma aykırı olacak uzun bir ünlü yazmak istemedim.

⁵⁵ Minorsky, sayfa 192, not 4'te, Sir Denison Ross'un orijinal deşifresine de sahip olduğunu, ancak bunun 'metnin yalnızca bir kısmını kapsadığını' yazar.

⁵⁶ Bu çoğunlukla noktasız çeviriyi benim için merhum Prof. Alireza Shapour Shahbazi deşifre etmiştir.

vardır. (Bu parçaların her ikisi de orijinal transkripsiyonda parantez içinde verilmiştir.)

Harekeler metnimizde çok nadirdir: *awwal* (14. satır) sözünün üzerinde bir *şedde* vardır; bu işaret olmasaydı *ol* sözü ile aynı olurdu. *āhır(n)d(a)* ve *āy(ı)nda*'nın ilk harfleri üzerinde *medde* işareti vardır. Metnimizde uzatma işareti alan harfler sadece bu ikisidir⁵⁷ Ünlü harekeleri hemen hemen yoktur: 9. satırda *üçün* sözünün ilk ünlüsünün üzerinde bir ötre işareti vardır. Diğer ünlüler *elif*, *wāw* veya *yā* ile yazılmadıklarında onları çevriyazıda yuvarlak parantez içine alıyoruz. Alıntı kelimeler orijinal yazımı takip ettiklerinden, parantez içine alınmayan ünlüler uzun telaffuz edilmiş olmalı. Ana Türkçenin (örneğin *yēr* ve *tê-* sözcüklerinde gördüğümüz) kapalı /e/'si de (*käs-*, *män* ve *är-* gibi sözcüklerde gördüğümüz) açık /ä/'si de bu metnin ilk hecelerinde *yā* ile yazılmıştır. Bunu hep *e* olarak yazıyorum. Başka durumlarda *yā* her zaman [ı] ve [i]'yi temsil eder.

Transkripsiyonda Arap harfleri genellikle onları simgeleyen noktalarla yazılmıştır; eksiklikleri notlarda her zaman belirtilmemiştir. Noktalama işaretleri, büyük harfler vb. yukarıdaki gibidir.

Türkçe sözlerde art ve ön ses uyumu yalnızca art damaksıl seslerde *ğ* : *g* ve *k* : *k* olarak ayırt edilir; sözcük sonu /ä/ sesi sözcük sonu /a/ gibi *elif* harfi ile yazılır ve *ta* harfi hem ince hem de kalın ünlülü kelimelerle kullanılır. Sorunlu, şüpheli harflerin altını çiziyoruz.

Metin

0. bi-'smi 'l-lâhi 'r-raḥmâni 'r-raḥîm
1. bu ol ḥ(a)t(t) turur kim (a)nıṅ t(a)nuḡ-ları (a)tı(?) ḥ(a)t(t) āhır(n)d(a) yad kııldı.
 2. män H(u)s(e)n ḥ(a)c(c)aç'nıṅ oḡlı M(u)ḥm(a)d ḥac(i)b iḡrar kılduḡ Sınmas-ta
 3. bir kēsäk iki yuḡ orni yēr sat(tı)m, tørt ḥ(a)d(d)i birlä mıṅ y(a)rmaḡ-ḡa.
 4. bu yēr-niṅ aww(a)l ḥ(a)d(d)i B(a)t(ı)ḡ Arıḡ; ikinç ḥ(a)d(d)i M(a)s'ud T(o)ḡrıl sū başı
 5. yeri; üçünç ḥ(a)d(d)i Ç(i)mkät kaşı; tørt(ü)ñç ḥ(a)d(d)i H(a)c(c)açı ḥac(i)b yeri uḡ+
 6. mälîk / / /. bu tørt ḥ(a)d(d) iç(i)ndäki yærni satt(ı)m. b(a)hası t(u)ḡäl buldum. yærni
 7. İsrâfil Çavlı sū başı-ḡa uspa(r)ladım. bu yēr birlä k(i)m-ḡa ersä d(a)°wa
 8. d(a)stan yoḡ. k(i)m d(a)°wa kılsa d(a)°wa-sı baṡ(ı)l turur tēb d(u)r(u)st-luḡ

⁵⁷ *āy* 'ay' sözünün ünlüsü Türkmencede de uzundur.

9. üçün yıl bês yüz on bês-tâ // // // // // // // yılı r(a)bi°(i) 'lah(i)r āy(ı)nda bu
 10. h(a)t(t) h(u)c(ca)t bērdim. M(u)h̄m(a)d hac(i)b
 11. m̄n °(U)m(a)r. m̄n °(U)θman. m̄n su (?) başı bu b(a)y° uzā t(a)nu(k) m̄n.
 m̄n
 12. Ğadīr // // // // // oğlı t(a)n(u)k m̄n. Ah̄m(a)d // // // // // t(a)n(u)k m̄n.

Çeviri

1. Bu, sonunda tanıkların adlarının yazıldığı belgedir.
2. Ben Hacı Hüseyin'in oğlu mabeyinci Muhammet, Sınmas'ta
3. iki yük (tahıl) ekilir bir toprak parçasını, dört hududu ile birlikte bin yarmak karşılığında sattığımı beyan ediyorum.
4. Bu yerin ilk sınırı Batık Arık; ikinci sınırı komutan Mesut Toğrı'ın
5. yeri; üçüncü sınırı Çimket sırtı; dördüncü sınırı dut bahçesi (?) olan Hacı mabeyincinin
6. arazisidir. Bu dört sınır içindeki yeri sattım. Parasını eksiksiz aldım. Yeri
7. komutan İsrafil Çavlı'ya teslim ettim. Bu yer konusunda hiç kimseye karşı
8. yasal anlaşmazlık olmayacaktır. Her kim anlaşmazlık çıkarırsa onun davası geçersizdir, diyerek dürüstlük
9. için ... yılı, 515 yılında rabī°u 'l-āh̄ir ayında
10. bu belgeyi tanıklık olarak verdim. Ben mabeyinci Muhammed.
11. Ben, Ömer. Ben Osman. Ben Sü (?) Başı bu satışa tanığımdır. Ben
12. . . . 'nın oğlu (?) Kadir tanığımdır. Ahmed . . . tanığımdır.

Açıklama

1. (a)niy: Transkripsyonu بيلك ; انينك yazımında uzun bir yā, lam harfi ile karıştırılmış, elif harfi de gözden kaçmış olabilir. Benim okumam Clauson'u takip ediyor: M.'nin bilik okuyuşu uygun değil ve bu sözcüğün anlamı 'uzmanlar' değil. Belki kim (a)niy yerine kim-niy okumak daha yerinde olur; tamlayan ekinin
2. satırda da ayrı yazıldığına dikkat ediniz. Ancak Eski Türkçe ile Karahanlı Türkçesinde kim çok yönlü bir bağlaç, belgisiz zamir ve tabii ki soru zamiri olarak vardır ama ilgi zamiri kullanımı yok sayılır. İşte belgisiz öncül olarak kullanılan bir kim örneği (MK, yaprak 182): tavar kimni(n)g üklisä, bāglik aṅar kārğäyür 'Kimin malı çoksa, beylik ona gereklidir.' Bunun altına münşi okunaksız iki harf ve ardından ānhā (Farsça) 'onlar' yazmış.

Görülene *+nı* eki uyuyor ama edilgen fiille bağdaşmıyor. Clauson'un bağlama nispeten uygun olan önerisi (*a*)*ti*, ama sözcük başında *elif* beklenirdi. Bir başka ihtimal *bu*'dur.

āhri(n)d(a): Clauson *axırında* okuyor. Transkripsiyonda ilk harfin üzerinde *medde* var. *r* harfinden sonraki harf *nūn* olamaz çünkü altında iki (birleştirilmiş) nokta var; /n/'nin eksikliği giriş bölümünde tartışılıyor. Metindeki *kılıldı* Eski Türkçe ve Hakanice için normal, Clauson'ın önerdiği *kılındı* değil.

2. Satıcının babasının adında *sīn* harfinden sonra *yā* yoktur ve Clauson'un önerdiği gibi *Hasan* olarak da okunabilirdi. Bununla birlikte Clauson'un fark ettiği gibi, bu metnin hem alıcısı hem de satıcısı muhtemelen 'Arapça No. 5' ile aynıdır. Orada satıcının adı *M(u)h(a)m(ma)d al-hāc(i)b bin al-H(u)s(a)yn al-h(a)c(c)āc bin Nōṣ-tēgin* ögä.

haccac: Bu sözün, burada ve 5. satırda baş harfi yanlışlıkla *hā* ile yazılmıştır. Transkripsiyon kelimenin sonunda *s* ve (üç noktalı) *ç* harflerini üst üste yazıp sanki aralarında seçim yapma imkânını veriyor. Lane sözlüğüne göre *haccāc*, 'Mekke'ye hac ziyaretini ve bu vesileyle düzenlenen dini törenleri ve seremonileri sıklıkla icra eden bir kişidir'. *-niḡ* ekinin üzerine 'üçüncü el' *bēg* yazmıştır. *Bāg* sözü (ikinci harf olarak *yā* olmadan) bağlamda mümkün olabilir, ancak metin olduğu gibi bırakılsa daha iyi olur.

iḡrar kılduk: transkripsiyon *iḡrar kılduk* (sözcüğün sonunda *kef* harfi ile) biçimdedir ki M. görülen geçmiş zaman birinci çokluk şahıs olduğunu düşünür. Ancak düşündüğü ek *kaf* ile yazılmalıydı; ayrıca görülen geçmiş zaman birinci çokluk şahıs için *-dUk* ekinin ilk örnekleri, Doğu Türkçesinde Rabgūzī (14. yy) ile görülür: Karahanlı Türkçesi kaynaklarında hep *-dXmXz* biçimi vardır. Burada belki *iḡrar kıld(i)m ki* yazılıydı; müstensih kelime sonu *mim* harfini *vav* olarak almış ve *kef*'ten sonraki, ünlüyü gösteren harfi görmemiş olabilir⁵⁸.

Clauson bu sözleri besbelli ki yanlış bir okuma olarak düşünüp *İsrafil Çavlı* olarak yorumluyor ama bu öneri, ikna edici değil. *S(i)nmas-ta*, yani *سينما س تا*, transkriptte *سا س تا* olarak geçiyor; benzerlik bence ortada. Clauson bunu *sü başıka* olarak okumak istedi ki bu özellikle önceki kelimeler *İsrafil Çavlı* olarak okunamayacağı için pek olası değil. Belgede başka hiçbir yerde genel konum belirtilmemiştir ve bu diğer metinlerde bahsedilen konudur. Dikkat ederseniz *İsrafil Çavlı sü başı*'nın (7. satırın notunda belirtilen) diğer satır aldıkları da *Sınmas*'tadır. *sı-n-mas* 'kırılmaz' anlamındadır. *-mAs*, çoğu çağdaş lehçelerde olumsuz geniş zaman ekidir; Karahanlı Türkçesinde *-mAz* biçiminin yanı sıra görülür. Osmanlıca Eski Türkçenin *-mAz* biçimini korumuştur.

⁵⁸ Yazma bir yandan yanlış okunmuş, bir yandan da gerçekten hasar görmüş olabilir.

3. *iki yük ornu yer*: Kopya eden kişi *yük*'ü parantez içine alır, Münşi onun transkripsiyonunu yapmadan bırakır. Bu, elbette, burada bir hayvanın taşıyabileceği yüke atıfta bulunan *yük* sözcüğüdür. Müslüman olmayan Uygurlar da toprağı alabileceği tahıl miktarıyla ölçerlerdi. Bu alışkanlığın bir örneği Acte 2'de; Hamilton (1969) dipnotunda bunun yapıldığı diğer Uygur arazi satış tapularını da listeler. Özellikle Orta Asya'da ve orada Türkçeden önceki dillerde yazılmış belgelerde de görülüyor: Zieme (1976, s. 245, n. 59) bunun belgelendiği Sanskritçe bir arazi satış sözleşmesinin çevirisini aktarır⁵⁹. M. (s. 192, n. 3), Orta Asya'da tohum miktarına göre araziye paha biçilmesinin hâlâ uygulandığını yazar. Hamilton'un incelemesinden, söz konusu Budist Uygur ölçülerinin ağırlık değil, hacim birimleri olduğunu öğreniyoruz. M.'de yayımlanan, görünüşe göre Hoten'li olan Farsça belgede de alanın boyu, üzerine ekilebilecek tahıl miktarıyla ifade edilmektedir; orada Farsça, *harvār* adlı bir ağırlık birimi söz konusudur. *Harvār* ve *yük* Hinz'de (1970, ss. 14-15) tartışılır. Farsça terimin anlamı 'eşek yükü'dür, ancak eşek yükü ile at yükü eşit değil: at yükü eşek yükünün iki katı⁶⁰. 15. yüzyılda Doğu Anadolu'da *yük*, 162 kg olan bir at yüküydü, ancak buradaki aynı olmayabilir. Hinz, Büveyhi'lerin M.S. 942-82 yıllarında geçerli olan *harvār*'ı 100 kg, İlhanlı'larinkini ise 83 kg olarak verir. Bu belgedeki *yük*'ü M. *harvār*'a denk sayar; eğer haklıysa, bu düzende olmalıydı.

Sattum sözünün dördüncü harfinde hiç nokta yoktur; bu nedenle ya *t* ya da *ı* olabilir.

4. *B(a)t(i)k*: M.'nin önerisi *Batağ*'ın *Batğak*'dan geldiği düşünülebilir ama erken Doğu Türkçesi bu durumda /g/'yi düşürmez. Clauson, *batuk* önerisiyle -(U)k ekini düşünmüş olmalı, ancak **batuk* kaynaklarda belgelenmiyor. *Batık* bence Doğu Türkçesinde gördüğümüz son ses ötümsüzleşmesiyle oluşmuş *batığ* 'bataklık; derin'den gelmiş olmalı. Bu gelişimin Karahanlı metinlerinden başladığı, şimdiye kadar gözden kaçmıştır. Örneğin *yoğag* 'iftira', DLT'te *ğ*, KB'de *ķ* ile yazılır; DLT'teki *katık* 'eklenen şey' *kat-* 'eklemek'ten gelir, KB'deki *alık* 'huy' muhtemelen *al-* fiilindedir⁶¹. Kaşgarlı *yat-ığ* yerine de *yatık* yazar ve sözlük maddesinin gösterdiği gibi *yoriğ* 'karakter' ile *yoriğ* 'hareketli'yi karıştırır. *Batık* biçimini erken Orta Türkçe yazar İbn Muhenna kullanmış ama Uygurca, Hakanice ve genellikle Orta Türkçede kullanılan biçim, *batığ* ve anlamları 'lağım, bataklık; batış'. DLT s. 186'da 'derin' diye çevrilir, KB'de de örneğin beyit 1087 ve 4704'de, 'derin' anlamıyla kullanılmıştır. Münşi, *Batık Arık* kelimelerinin çevirisi olarak kenar boşluğuna *nahr jūy* yazar. Farsça *jūy* hem 'nehir', hem de 'sulama kanalı' demektir. Yarkent bölgesinde günümüzde de

⁵⁹ Belgedeki alıcı ve satıcılar Hintli değil.

⁶⁰ Barthold'da (1923) kullanılan *yük*'ün Arapça karşılığı olan *wıkr* de bu açıdan belirsizdir.

⁶¹ Tezcan (1981) bu sözcüğü Türkiye Türkçesinin *alışkanlık*, *alışık* vb. türevleriyle ilişkilendirmektedir.

Yaka Arık, Hoğa Arık, Beş Arık veya *Yul Arık Bazar* gibi yer isimleri vardır. Metin I'deki *botık, batık* sözcüğünün ilk ünlüsünün dudaksıllaşmasıyla oluşmuştur.

Münşi *sı başı* sözcüğünü yanlış bir şekilde *mırāb* 'bir köyde su tahsisinden sorumlu kişi' olarak çevirir; ancak, bildiğimiz gibi bu terim 'su' (Eski Türkçe *suv*)'dan değil *sü*'den gelmektedir.

5. *Ç(i)mkāt kaşı*: Clauson ince *k* harfine rağmen *Çimkat* yazar ve *kaşı*'nın transkripsiyonunu '*karyası* (?)' olarak değiştirir. Kaşgarlı S. 511'de *kaş* sözcüğünü metnimize uyan 'kenar' anlamında verip *yār kaşı* 'yar kenarı' örneğini getirmekte ve Hoten şehrindeki *Qara Kaş* ve *Ürüñ kaş* nehirlerinden bahsetmektedir; o da sözcüğü buradaki gibi *elif* ile yazar. İsveçli seyyah Sven Hedin de bu terimi duymuştur (1903, s. 59): 'Sarp kıyıların (Yar veya Kaş = plaj terası, bk. Yarkent, Kaşgar) yanından geçince ...'. Kelime *Kitāb-ı Tercümān* (14. yy., Houtsma 1894)'de, 'dikey değil yatay olarak uzanan bir dağın alını' çevirisıyla bulunmaktadır. Münşi de çevirisinde *kanār* sözünü kullanır. Tamlamanın tamlananı *çim* 'çim, filiz' sözcüğü;⁶² *Çimkent* (Kazakça *Şimkent*) Kazakistanın en önemli şehirlerinden biri. *Kath*, kent adlarında çok yaygın bir ikinci unsur gibi görünüyor: Barthold (1928, s. 162), birkaç sayfada aralarında *Shutürkath* ve *Khātünkath*'in da bulunduğu yirmiden fazla bu gibi isimden bahseder. *Kath*'in kendisi Harzem'in eski başkentinin adıdır. Hotence *kanthā*, Geç Hotence *kathā*, Soğdca *kend* 'şehir; sur' demektir ve Hristiyan Soğdca da tanıklanmıştır (bk. Gershevitch 1954, ss. 74; 96).

H(a)c(c)açı sözcüğünün son ünlüsü Farsça tamlama eki olabilir. Clauson, *Haccac* olarak değiştirir; Münşi kelimeyi noktalamaz.

5-6. *üjmālik* / / / : *j* harfinin üzerinde çok açık bir şekilde üç nokta vardır ve üç noktalı *r* harfi /j/ sesini gösterir; Kaşgarlı, 'dut' kelimesinin /j/ sesini içerdiğini yazmaktadır. Münşi de sözcüğü *tützār* yani 'dut bahçesi' diye çevirdiğine göre, bu şekilde anlamıştır. Bu metinlerde satırlar nadiren kelimelerin ortasında biter, ancak IV, 4-5'deki *botı-kında* da böyledir. *-IXk* eki bitki isimlerinden bitkinin yetiştiği veya yetiştirildiği alanlar için adlar oluşturur; Uygurcada *borluq* 'bağ', *çäçäklik*, *yemişlik*, *kalvalıq* 'sebzelik', *murutluk* 'armutluk', DLT'de örneğin *ärüklük* 'eriklik' vardır. İkinci kelime açıkça *t-n-k* olarak yazılmıştır, ama münşi bunun yerine *b(a)t(i)k* yazar ve M. onu izler. Clauson'un önerisi '*öz malik niñ* (?)', ama Arapça *melik* veya *mālik* 'sahip' bu bağlama uygun değil. M., sözcükleri koşuntu olarak anlamakta muhtemelen haklıdır. Münşi'nin ikinci kelime için önerdiği *batık* yukarıda 4. satırla ilgili olarak tartışılmaktadır. Başka bir olasılık Radloff (III: 1731-2)'nin Kazakçadan, Kırgızcadan ve Tarançiden alıntılıdığı *döñ* 'tepe' sözcüğü ile ilgili. Yarkent'in yaklaşık 19 km. kuzey doğusunda da *Kara Dong* adında bir köy var ve Jarring (1964) ondan bahsederken *duñ ~ döñ*

⁶² Räsänen (1969)'daki maddeye ve Osmanlıca sözcüklere bk.

‘tepe, tepecik, sırt’ sözcüğünü getirir. Menges (1955) bu sözcükten bahsederken Çince *dūn*’u etimolojisi olarak önerir. Bu sözcüğün Orta Çincesi *twon*’dur ve metnimizde *t-n-k* diye yazılanla ilgili olabilir⁶³.

6. *b(a)hası* diye yazılmış olsa da nesne olarak *bahasın* beklenirdi. Bununla birlikte, Çağdaş Uygurcada (Türkçenin aksine) iyelik ekli nesnelere belirtme eki almaları mecburi değildir.

6. *tügäl*, *başığa* ve *kingä* sözlerinin transkripsiyonu açıktır. Bunlar, ilk özgün ötümlüleşme örnekleri olabilir; Clauson’un yaptığı gibi *k* olarak değiştirilmemeli, ciddiye alınmalıdır. Bu yazmada kullanılan Farsça noktalamlar, bize *c* ile *ç*, *b* ile *p*, *z* ile *j* ve ön sesli *k* ile *g* arasındaki değerli ayrımları verir. Ancak müstensih *tügäl* ve *kingä* sözcüklerinde *fetha* (üstün) harekesini *g*’yi *k*’den ayıran çizgi sanmış olabilir.

7. Kuş isimlerinin Karahanlı subaylar arasında yaygın olduğu görülüyor: *İsrāfil Çavlı sü başı*’nın adı, yukarıdaki 4. satırdaki *Mas‘ūd Toğrul sü başı*’na, ‘Arapça No. 2’de tanık olarak görünen ‘*Abdu’l-Calil Çağrı sü başı*’na ve Khadr tarafından 1967’de yayımlanan ikinci vakıf belgesindeki *Çavlı al-hayl başı*’na benzetilebilir (son terim *al-Hiltāši* olarak yanlış okunmuştur). KB 4068 subay isimlerini şöyle anlatıyor: *ķayusı inanç bāg ķayū çağrı bāg, ķayusı tegin bāg ķayū çavlı bāg*. ‘Bazıları İnanç bāg veya Çağrı bāg, bazıları Tegin bāg veya Çavlı bāg.’ Kaşgarlı s. 212’de *çağrı* sözünü ‘çakır kuşu’ olarak tanımladıktan sonra, ‘ve oradan adama *çağrı bāg* ismi verilir’ diye ekler. Bizim metnimizde *Çavlı*, bir unvanın değil, bir ismin parçası gibi görünmektedir; birçok Eski Türkçe unsurun cins isimler, özel isimler ve unvanlar olarak ikili veya üçlü bir hayat tarzı sürdürdüğü görülüyor.

İsrāfil DLT s. 68’de adı geçen *Nizāmeddīn İsrāfil Toğan tegin*’in de adıdır; onun ve babası *Muhammad Çakır Tonka Xan*’ın Türkçe isimleri olan *toğan* ve *çakır* da kuş adları. *İsrāfil Çavlı sü başı bin Hārūn ögä* hem ‘Arapça No. 5’ (H. 515), hem Huart III (H. 508)’deki arsaların alıcısıdır. Buna göre, Denison Ross yazmalarıyla Pelliot yazmaları yakından ilişkili olmalı.

uspa(r)ladım: Transkripsiyonda açık bir şekilde *uspadladım* biçimindedir. *S* harfinin altına yerleştirilen üç nokta, eğer *p b*’den o zamanda da üç nokta ile ayırt edilmekteyse, belki de elyazmasının aslında *p* harfini göstermek için kullanılmıştır. Ancak bu noktalar, Uygur harfleriyle yazılmış elyazmamızda da olduğu gibi *sin* harfine de ait olabilirler. Yukarıda IV, 8 numaralı notta tartışılan fiil, münşi tarafından doğru bir şekilde *taslīm namūdām* olarak çevrilmiştir.

7-8. Buradaki ifade, I, 16-17. satırlardakine oldukça benzemekte. Prof. S. Shaked, burada *d(a)stan* olarak yazılan kelimenin Yeni Farsça *dastān* (Minorsky’nin çevirisine göre) ‘hilekarlık’ değil, Orta Farsça *dā(de)stān* ‘yargı, adalet, hukuk;

⁶³ Bunun üçüncü ünlüsü için bir izah bulabilseydik, öbeği *üzmalılık t(o)nk* ‘dut tepesi’ diye okuyabilirdik.

dava' (MacKenzie) olabileceğini, burada 'dava' anlamında kullanıldığını fikrini önermiştir; buna göre *da'va dāstān* ikileme olmalı. Orta Farsçada yaygın olsa da Yeni Farsçada, 10. yy.'ın sonlarında kaleme alınan *Şahnâme* dahil, bu kullanım yok görünüyor. Tarif ettiğimiz belgenin ve metin I'ın bağlamı, '(hukukî) hileler' içeriğinin 'dava'ya nasıl eklenip merkezi anlam durumuna geldiğine dair değerli bir örnek oluyor. Küçük bir sorun, örneğimizdeki kelimenin ilk hecesinde *elif* harfi olmaması, Orta Farsça *dāstān*'ın ise ilk ünlüsünün uzun olması. Ancak, ünlü uzunlukları metnimizde tutarlı bir şekilde işaretlenmemektedir. Ayrıca *dāstān* sözünün ilk ünlüsü, Yeni Farsçada kısa olarak da telaffuz edilmektedir. Belgelerimiz, orijinal anlamın erken Yeni Farsçada devam ettiğine dair dolaylı bir kanıt vermektedir. Bildiğimiz 'destan' sözü de bu kaynaktanır.

8-9. *durustluk için* krş. II, 1. satırdaki *bütünlük için*. Münşi, *az cehat-e dorostī* 'dürüstlük bakımından' olarak çeviriyor. *Uçün* sözünün ilk ünlüsü *vav* harfi ile değil *ötre* (damme) ile yazılmıştır.

9. Söz konusu ay, 19 Haziran 1121'de başlar. Clauson, benim eğik çizgiler koyduğum yerde *tavışgan* okumayı öneriyor; bunun gerekçesini I, 23-4 notunda aktardık. *Tavışgan*, 515/1121'in çoğunu kapsayan döngüsel yıldır ve Clauson haklı olabilir. Transkripsiyonda *تورباغانا* var; M. bunu 'Türkçede (?) *Nāk* ('ejderha') yıldır' sözleriyle çevirip şu notu ekler: '*Nāk*'ın önündeki *ت غا* *بور*⁶⁴*bwrtgha* (?) sözü doğru olamaz. Aynı yazma grubunun Arapça bir belgesinde Türkçe *yond-yili* öbeğinden önceki *bil-turkiyya* kelimesini göz önünde bulundurarak kelimeyi *تورجا türk-jä* 'Türkçe' okumaya meyilliyim.' Makalesinin sonunda M. şunları ekliyor: "Bu okumayı Dr. W. Henning sayesinde ulaştığım, Chwolson'un *Syrisch-Nestorianische Grabinschriften* yapıtındaki yazıtlardaki Türkçe *Aleksandros kan sarış 1648 ärdi türkçä yil ud* gibi cümleler de destekler." Bazin (1974, ss. 621-623)'e göre bu Kırgızistan'da bulunan Doğu Kilisesi yazıtları genellikle on iki hayvan döngüsünü *türkçä* olarak adlandırmaktadır. 13. yy.'ın ikinci yarısında on iki hayvan döngüsü üzerine bir risale yazan İranlı *Naşr-ad-din Tûsî* de eserine *Ahkām-i Sāl-i Turkān* 'Türklerin yılının kuralları' adını vermiştir⁶⁵. Tavşan yılından hemen sonra ejderha yılı gelir. Burada, aradaki muhtemel boşluk Türk ve Müslüman tarihlleme yöntemlerini senkronize etmek, yani onların aynı zamanda başlamalarını sağlama girişiminden kaynaklanmış olabilir. Bazin (1974), böyle bir girişimin, bahsettiğimiz Nesturî Türklerini birer yıl farklı iki takvimi benimsemeye yönelttiğini keşfetti. Eğer çevirmenin farazi okuması⁶⁶ gerçeğe Clauson'un varsayımından daha yakınsa,

⁶⁴ Aynen böyle; *t* harfinin noktaları M. tarafından eklenmiştir ancak bu bir *b* harfi de olabilir. '*Nāk*' sözü *yāk* ya da *tāk* olarak da okunabilir ama tüm bunlar da bizi bir sonuca ulaştırmaz.

⁶⁵ Bk. (Bazin, 1974, s. 534).

⁶⁶ Ne kadar farazi olduğunu göstermek için önerisini parantez içine alır; münşi ise bunu hiç çevirmez.

burada da böyle bir şey olmuş olabilir. Elimizdeki kit malzeme sorunun çözümü için yeterli değildir.

āy sözü *medde* ile yazılmıştır. Bu imlâyı, TMEN II 627 maddesindeki malzemeye göre, İranlılar da kullanmış. Kelimenin ünlüsü uzundu ve bu uzunluk Türkmençe ve Halaççada bugün de korunmaktadır. Nitekim bu belgeleri yazanlar, Maḥmūd ve görünüşe göre Yūsuf Ḥāşş Hācib de bunu uzun telaffuz ediyordu.

10. *h(u)c(ca)t*: Clauson *hucca* okuyor ama kelime hiç şüphesiz nasıl telaffuz edildiğini gösteren *tā marbūta* ile değil *tā* ile yazılmıştır⁶⁷.

M(u)ḥm(a)d ḥac(i)b: Çevriyazıda burada bir daire var, ve içinde (Farsça) *d(a)sth(a)t(t) M(u)ḥ(a)m(ma)d Ḥac(i)b* ‘Muhammed hacibin el yazısı / imzası’ sözcükleri. M. bunun üstmetinsel bir not olduğunu, yani transkribe edenin o yerde gördüğünü bu şekilde anlattığını düşünür ve bence haklıdır. Clauson, *Dast-i xaṭṭ*’ı (aynen böyle) sözlerini metne alır; ancak bu pek olası görünmüyor. Uygur alfabesiyle yazılmış bu metinlerimizin hiçbirinde imza (*nişān*) veya kaşe (*taṃga*) yoktur⁶⁸. Bunların geçerliliği, metnin bağlamı açısından satıcının adının belirtilmesi ve daha sonra gerekirse tanıklara atıf yapılmasından oluşur – ya da bunlar orijinal değil kopyadır.

11. *sū (?) başı*: transkript *nu başı* veya *n(a)w başı* biçimindedir, altında münşi (belki *su başı*’yı düşünerek) *manşab*, yani ‘unvan’, kelimesini yazar. M. ve Clauson *sū başı* olarak okuyorlar. Muhtemelen haklılar, ancak *men*’lerin tümü doğru bir şekilde kopyalandıysa, münşi muhtemelen yanılıyordu: *sū başı* metinde özel isim durumunda. Unvanlar Uygur ve ilk Müslümanlık döneminde çok sık özel isim olarak kullanılmıştır ve Barthold (1928, ss. 269; 272-273) *Sūbashī tagīn* adında birinden bahseder.

12. Bu satırın ilk 10 harfi çevirici tarafından parantez içine alınmıştır. Bu harflerin ilk dördü, *elif* ve noktasız bir *yā* ile (*n* veya *b* de olabilir) ‘*Adir* olarak görünür. M. ve Clauson *Ġādīr* olarak okuyor, M., *Ġadir*’i temsil edebileceğini öne sürüyor. M.’nin fikri doğru olabilir; daha iyi bir önerim yok, ancak /k/’nın ötümlüleşmesi izah edilemiyor. Sonraki beş harf *d’shd* gibi görünüyor, sadece *h* şüphelidir. Münşi, *elif* harfinin altına dikey bir çizgi çizer ve önüne *nām* ‘isim’ yazar, ondan sonra da *nām-e padar* ‘babanın adı’. Buna göre, *dāl* harfini her halükârda ilk kelimeye ait kabul etmiştir. M. ve Clauson ikinci kelimeyi *Dāşmand* olarak yazar. M., Farsça *dānişmand* sözünün Moğolcada aldığı daha da kısa bir biçim olan *daşman*’dan bahseder. *Aḥmad*’dan sonraki kelime *d’shmd* gibi görünüyor, son dört harf görünüşe göre farklı biri tarafından eklenmiş. M. ve

⁶⁷ Bu, Redhouse’un imlası. Steingass ve münşi *tā marbūta* yazar, Dr. Shahbazi de bunu *t* ile karşılar.

⁶⁸ Minorsky’de (1942) yayımlanan Farsça metnin sonunda yer alan iki dikdörtgenden oluşan şekil, böyle bir imza olmalıydı.

Clauson aynı transkripsiyon vermiştir. *Dāl* ve *wāw* oldukça benzer görüldüğüne göre, yazmada *wa-aşhad* ‘Ben de şahidim’ yazılı olmuş olabilir. Bu imkân *daşmand* sözünü daha da az inandırıcı kılmaktadır.

Oğlı sözünde ‘*ayn* harfinin üzerinde *ghayn* noktası eksik.

Sözlük

Aşağıda, metinlerde bulunan tüm biçimler, *tanuk* ve *mān* hariç, alfabetik sıraya göre verilmiştir. ‘*Ayn* harfi sıralamada dikkate alınmamıştır. + ve - işaretleri sırasıyla ad soylu ve fiil soylu olmak üzere morfolojik bağlantıyı gösterir. Bu işaretlerin sözcüğün metinde bölünme şekliyle hiçbir ilgisi yoktur; dizin bunu göstermemektedir. Çeviriler, tanımlamada yardımcı olarak verilmektedir; sözcüğün tüm anlam alanını kapsamazlar ve morfolojik eklerden önce görünene atıfta bulunurlar.

ağığ I 6, IV 3 ‘ayık, akılı başında’

Ağığ (?) IV 13 genelde ad olarak
(gen a. ol.)

Ağmad I 5, 9, 32; Ağm(a)d VI 12
özel isim

ağr+ında IV 2; āđrı(n)da VI 1.
‘son’ Ayrıca bkz. rabi ‘al-ağir

‘Ali I 4, 9, 30, 32, III 2, IV 3, 15,
V b 4; [‘A]li I 27, 30 özel isim

(a)nıñ VII ‘ol zamirinin genitif
hâli.’

‘ağl+ımız I 8 ‘akıl, zihin’

arığ VI 4, B(a)t(t)k Arığ
öbeğinde, ‘kanal’

Arslan I 6, 10, II b 3 özel isim

asđın+da I 2 ‘alt kısım’

at+ı I 1, II a 2, IV 1; (a)t+ı VI 1
‘ad’

av(v)al IV 9; aww(a)l VI 4;
aw(w)afl I 18 ‘ilk’

ay+ın IV 12; ay+ında I 24, II b
2; āy+ (i)nda VI 9 ‘ay’

Babana ‘il V b 12 özel isim

baha+nı II c 6, IV 7; baha+sı
(aynı yerde).; b(a)ha+sı VI 6
‘fiyat, değer’

baş; bkz. otağ başı ve şubaşı.
‘yönetici, lider’

B(a)t(t)k VI 4 yer adı. krş. botığ

bağıl IV 10; bağ(i)l VI 8; bağıl I 18
‘geçersiz, sahte’

b(a)y ‘VI 11 ‘satış’

Bäbäk III 4 özel isim

bäg IV 4; bäg+ni(n)g I 19 ‘iyi
bilinen unvan’

Bäkäç (?) I 21 özel isim

Bäk Tüzün IV 2; Bäküzün I 3, 5
gen. a. ol

bër-ürlär I 3; bër-dim VI 10
‘vermek’

bëş VI 9 bëş+tä ay. ‘beş’

bir I 10, II c 3, 5, 8 (iki kez
geçer), IV, 5, 6, VI 3; b[i]r II c 7
‘bir’

birlä I 13, IV 6, VI 3, 7 ‘birlikte’

bitil-miş IV 2; bitil-di IV 11
‘yazılmış’

biz I 6; bizi[n]g+đä I 4 ‘biz’. krş.
[k]ıdır miz

bol-ur I 12; bol-dılar II a 1-2, IV
1 ‘olmak, var olmak’

botığ-ında IV 4-5 ‘çukur’

börk IV 7; börk+kä IV 6 ‘koru’

bu I 1, 12, 13, 18, 24, 25, II a 1,
2, c 2, IV 1 (iki kez geçer), 7, 8,
11, VI 1, 4, 6, 7, 9, 12 ‘bu’

Bubakir V a 5, b 9 özel isim

Buğra I 19; Buğra I 22 özel isim

bul-dum IV 7, VI 6; bul- đum 2 c
6 ‘bulmak’

bütünlük II c 1 ‘bütünlük’

cal(l)ab I 26, 30, 31, IV 9, V a 3,
b 8; cal(l)ab+nı(n)g IV 8;

cal(l)ab+ka I 10, II c 3, IV 6;
cal(l)ab+<ka> I 14 ‘usta’

Çavlı VI 7 özel isim

çıt+ı II c 5 ‘çit’

Ç(i)mkät VI 5 ‘yer adı’

dastan I 17; *d(a)stan* VI 8 ‘dava, ihtilaf, yasal anlaşmazlık’

da’va I 16, IV 10; *d(a)’wa* VI 7, 8; *da[’]ya* I 17; *da’va+sız* IV 10; *d(a)’wa+sı* VI 8. *dastan* ile birlikte, ‘ihtilaf’

Davud IV 14 özel isim

d(u)r(u)stluk VI 8 ‘dürüstlük’

äl(l)ig IV 7 ‘elli, 50’

ärkän I 7, 8, IV 4; *är-sä* VI 7. krş. *kimärsä*. ‘olmak’

Elig I 28 özel isim

Ġadır VI 12 özel isim

had(d)+i I 20, 21, II c 1, 8, IV 6, 9 (iki kez geçer); *h(a)d(d)+i* VI 3, 4 (iki kez geçer), 5 (iki kez); *had(δ)+i* II c 5; *had(d)+ları* I 13; *h(a)d(d)* VI 6; *had(d)+i* I 20; *h[a]d(d)+i* II c 7; [*had(d) +i*] I 18 ‘had, sınır’

hac(i)b VI 2, 5, 10 ‘mabeyinci’

hal(l)ac I 30, III 5, V b 5 ‘yünü, pamuğu yay ve tokmakla diten kimse’

Hasan I 26, 29, V a 3, b 6 özel isim

h(u)c(ca)t VI 10 ‘tanıklık’

Husen IV 5; *H(u)s(e)n* VI 2 özel isim

h(a)c(c)aç+nıñ VI 2; *h(a)c(c)açı* VI 5 ‘sıkça Mekke’ye giden hacı’

hat(t) I 1, 25 (iki kez geçer), II a 1, 2, c 2, IV 1 (iki kez geçer), 11; *h(a)t(t)* VI 1 (iki kez geçer), ‘belge’

hat(t)çı V a 3, b 3 ‘yazıcı, kâtip’

mal IV 9 ‘danışman’

iç+indä II a 2; *iç+(i)ndäki* VI 6; *iç+indäkikä* I 25 ‘iç, içinde’

igsiz I 6, IV 3 ‘sağlıklı’

iki VI 3; *ikägü* I 6; *iki+(n)ç* I 19; *ik(i)nc* VI 4 ‘iki’

ini+si I 30, 3 1, IV 3, V b 9 ‘küçük erkek kardeş’

ikrar I 8, VI 2 ‘beyan, bildirme’

İshaq I 10, 13, II c 3, III 1, IV .5, 8, 9, V b 3 özel isim

İsma’il V a 3 özel isim

İsrafil VI 7 özel isim

kaşaş+larımızka I 16 ‘akraba, aile’

kan-maşaf I 17 ‘memnun kalmak’

K(a)ra sar (?) V b 1 özel isim

kaş+ı VI 5 ‘sırt, tepe’

Kaçmiş IV 13, V b 7 özel isim

Känçäk III 1, 3 ‘bir halk, topluluk adı’

käsäk I 10, II c 3, IV 5; *käsäk* VI 3
'parça'

kêdin I 14 'sonra', *ken* ile birlikte

ken I 14, bkz. *kêdin*

kıl-sa I 17, VI 8; *kıl-sar* IV 10;
kıl-d(ım) VI 2; [*kıl*]- *ur miz* I 9
'kılmak, yapmak'

kılıl- dı VI 1 ; *kılıl-dı* I 2, 25 ;
[*kılıl*]- *đ[ı]* II a 3 *kıl-* fiilinin
edilgen çatısı

kız+ımız I 15 'kız çocuğu'

kim I 17, II a 1, IV 10; *k(i)m* VI
1, 8; *k(i)m+gä* VI 7 'kim,
herkim, kime'

kimärsä+kä I 16 'her kimse'

kisi-mizkä I 15 'kadın eş'

kutluğ IV 12 'kutlu, kutsanmış'

Kırläg V b 9 özel isim

Mas'ud VI 4 özel isim

Mäka'il II b 3 özel isim

män (pek çok yerde geçer); *men*
VI 2, 11 (üç kez geçer), 12 (iki
kez geçer); *mēn* VI 11 'ben'

milk IV 8 'mülk'

miñ VI 3 'bin, 1000'

Muħmad I 31, V b 8, 9;
M(u)ħm(a)d VI 2, 10;
Muħmad+çı I 27, III 2 özel isim

muntın+ı I I c 5 'bu taraf'

Mura[d] (?) I 28 özel isim

Musa I 27 özel isim

Narsi+çi III 1-2 özel isim

Nuri V a 2 özel isim

oğl+ı I 4, 5, 27, 28, 29, 34, 35, IV
3, 5, 15, V a 2, 3, b 1, 3, VI 2;
oğl+ı VI 12; *oğlumız +ka* I 15;
[*o]ğl+ı* I 29 'oğul'

ol II a 1, IV 1, VI 1 'o (işaret
zamiri)'

on VI 9 'on, 10'

orn +ımızda I 8 ; *orn+ı* VI 3
'yer'

otağ baş-ı V a 1, b 1, b 11, b 12
'askeî rütbe'

oğ I 6, IV 3 'akıl, zihin'

oğä 22 'idarî unvan'

oż I 7, 8 'öz, kendi'

ożäk+i I 20 'dere'

rabi'al-ahir I 24; *r(a)bi' (a)l-*
ah(i)r VI 9

Müslüman ayı

rabi' al-aw(w)al II b 2
Müslüman ayı

Rabul +da IV 4 ; *Rabul + da* I 1
1 'yer adı'

racab IV 12 Müslüman ayı

sağ I 2 'dikkatli'

Sarığ V b 8 'sarışın'

sat-tım II c 4; *sat-t(t)m* VI 3, 6;
sat-(t)ım IV 5, 6; *sat-muş* I 19;
sat-tımız I 11; *sat-(t)ımız* I 14
[*s*]attımız I 23 'satmak'

säkiz I 11 'sekiz, 8'

- säksön* IV 11 ‘seksen, 80’
- Säli* I 30, 31 özel isim
- sıçğan* 2 4 ‘fare, sıçan’
- S(i)nmas+ta* VI 2 ‘yer adı’
- silih̄dar* V a 5 ‘silahtar’
- Sqkmän* IV 4 özel isim
- Sulman* V a 1 n.pr.
- şubaşı I 4 (iki kez geçer), 5, 9, II b 4, IV 2, 3, VI 4; şubaşı+ğa VI 7; sū (?) başı VI 11 ‘askerî rütbe’
- tamğaçı* V b 6 ‘mühürdar’
- tandurust* I 7, IV 4 ‘sağlığı yerinde’
- tanuḳ* (pek çok yerde geçer); ayrıca *tanuḳ+lar* ve *tanuḳ+ı*. *t(a)nuḳ+lari* VI 1; *t(a)n(u)ḳ* VI 11, 12; *t(a)nuḳ* VI 12 ‘tanık’
- [*ta*]nuḳluḳ I 3 ‘tanık olmak, tanıklık’
- tapuḡluḡ* I 4 ‘kıdemli’
- taḳaḡu* II b 1 ‘tavuk’
- täḡirmän* I 20 ‘değirmen’
- täknäçi* II c 5, 8, IV 14, 15 [tä]knäçi I 28 ‘tekneçi’
- Tajik* I 32, IV 15 ‘Acem’
- tê-b* VI 8 ‘demek’
- têksin* V b ‘kralın altında üçüncü sırada yer alan halktan birinin unvanı’
- toḡasız* IV 4 ; toḡasız I 7 ‘hasta olmayan, sağlam bedene sahip’
- T(o)ḡrıl* VI 4 özel isim
- tört* I 12, 13, 23, IV 6, 11, VI 3, 6; *tört+ü(n)ç* VI 5; *törtünç* I 21 ‘dört, 4’
- tuḡun* I 21, III 4 ‘su tahsisinden sorumlu köy muhtarı’
- tur-ur* II a 1, IV 1, 2, 8, 10, VI 1, 8 ‘olmak (sürerlik)’
- tükäl* I c 6, IV 7 ; *t(ü)gäl* VI 6 ‘tamamıyla, tümüyle’
- Tüzün*, bkz. *Bäk Tüzün*
- uluḡ* II c 1 ‘ulu, büyük’
- usparla-ḡim* IV 8; *uspa(r)la-ḡim* VI 7 ‘teslim etmek’
- ‘*Uḡman* III 3, IV 3, V a 2, b 2, VI 11 özel isim
- ‘(*U*)*m(a)r* VI 11 özel isim
- Uzun* I 26 belgeç, ‘uzun’
- uḡ* IV 9; *uḡ+dä* I 23, IV 11 ; *uḡ+ü(n)ç* I 20; *uḡ+ünc* VI 5 ‘üç, 3’
- uḡün* II c 1, VI 9 ‘için’
- üzä* VI 11 ‘üzerinde’
- ujmälik* VI 5-6 ‘dut bahçesi’
- ya* I 15 ‘veya’
- yad* VI I yaḡ I 2 ; [*ya*]ḡ II a 3 ‘bahsetme, not’
- Yahudi* (??) I 29 ‘bir şehrin Yahudi bölgesinde doğan biri, vb.’
- yalḡan* I 18 ‘yalan’
- Yalu* I 29 özel isim

Ya'kub IV 15; *Yakub* I 28 özel isim

yarım+ı I 12 'yarım'

yarmağ I 12 (pek çok yerde geçer), IV 7; *yarmağ+ka* I 11-12; *y(a)rmağ+ka* VI 3 'para'

yaş IV 6 'ıslak; taze'

yêr I 11, 19, IV 5, 8, 10, VI 3, 7; *yêr+i* I 21, II c 8 (iki kez geçer), IV 9, VI 5 (iki kez geçer); *yêr-i* II c 7; [*yêr+i*] I 22; *yêr+ni(n)g* I 18, IV 8-9; *yêr+niñ*, VI 4; i I 13, VI 6 (iki kez geçer); *yêr+imni* II c 3 'yer, arazi, arsa'

yêtmiş I 23 'yetmiş, 70'

yıl I 23, IV 11, VI 9 *yıl+ı* I 24, II b 1, VI 9 'yıl, sene'

yol II c 1 'yol'

yok I 17, VI 8 'yok, var olmayan'

Yusuf II c 5, 8, III 5, IV 9, 14, V b 5, 11 *Yusu[f]* I 27 özel isim

yük VI 3 'yük, ağırlık birimi'

yüz I 11, 12, 23, IV 7, 11, VI 9 'yüz, 100'

Jbu/oğım II b 1

[*nuk*] I 1

Kaynakça ve Kısaltmalar

- Ayalon, D. (1975). Names, titles and “nisbas” of the Mamlüks. *Israel Oriental Studies*, V, 189-232.
- Barbier de Meynard, C. A. (1861). *Dictionnaire géographique et littéraire de la Perse et des contrés adjacents. Extrait du Mo'djem el-Bouldan de Yaquout...* (Amsterdam, 1970 baskısı). Paris: İmparatorluk Yayınevi.
- Barthold, [W.]. (1923). The Bughra Khan Mentioned in the Qudatqu Bilik. *BSOS*, III, 1: 151-8.
- Barthold, W. (1928). *Turkestan down to the Mongol invasion*. (2. yayın) (E.J.W. Gibb Memorial Serisi.) London: Gibb Memorial Vakfı.
- Bazin, L. (1974). *Les calendriers turcs anciens et médiévaux*. Thèse présentée devant l'Université de Paris III, Lille.
- Bazin, L. (1978). Notes d'anthroponymie: noms d'esclaves tatars et turcs vendus sur les marchés chrétiens au Moyen Age. İ. Başgöz ve M. Glazer (Ed.), *Pertev N. Boratav Onuruna Türk Folkloru Üzerine Çalışmalar* içinde (ss. 46-60) (Indiana University, Turkish Studies, 1.). Bloomington: İndiana Üniversitesi Yayınevi.
- Brockelmann C. (1951-54). *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*. Leiden: E. J. Brill.
- Clark, L. V. (1975). *Introduction to the Uyghur civil Documents of East Turkestan* (Basılmamış Doktora Tezi). İndiana Üniversitesi.
- Dankoff, R. 1982. *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig)*. Chicago ve London: Şikago Üniversitesi Yayınevi.
- DLT = Dankoff, R. ve J. Kelly (Yay. ve Çev.). (1982-1985). *Maḥmūd al-Kāşğari, Compendium of the Turkic dialects (Diwan Luḡāt at-Turk)*. (Sources of Oriental Languages and Literatures. Turkish Sources VII.). Cambridge, Mass.: Harvard Üniversitesi Yayınevi.
- Doerfer, G. (1975). Mongolica aus Ardabīl. *Zentralasiatische Studien*, (9), 186-263.
- Doerfer, G. (1983). Türkoloji'de Eleştiri Sorunları. *TDAYB*, (1980-81), 87-99.
- DTS = Nad'elyaev, V. M., Vasilov, D.M., Tenişev, E.R., Şçerbak, A.M. (1969). *Drevnetjurkskij slovar*. Leningrad.
- Eckmann, J. (1976). *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*. Budapeşte: Akadémia Kiadó.
- EDPT = Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Erdal, M. (1979). The Chronological Classification of Old Turkish Texts. *CAJ*, XXIII, 151-75.
- Erdal, M. (1982). Çelebi and Some Early Turkish Names for the Moslem God. *Asian and African Studies*, 16, 407-416.

- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*. Wiesbaden, Harrassowitz. (Turcologica 9)
- Erdal, M. (1993). *Die Sprache der wolgabolgarischen Inschriften*. Wiesbaden, Harrassowitz. (Turcologica 13)
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill. (Handbuch der Orientalistik 8,3)
- Gabain, A. von. (1973). *Das Leben im uigurischen Königreich von Qočo (850-1250)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Gabain, A. von. (1976). Alt-türkische Texte in sogdischer Schrift. G.Y. Káldy-Nagy (Ed.), *Hungaro-Turcica: Studies in Honour of Julius Németh* içinde (69-77). Budapest: Akadémia Kiadó.
- Gershevitch, I. (1954). *A Grammar of Manichean Sogdian*. (Publications of the Philological Society). Oxford: Blackwell.
- Grohmann, A. (1934-36). *Arabic Papyri in the Egyptian Library (C. I-II)*. Cairo: Dār al-Kutub.
- Gronke, M. (1986). The Arabic Yarkand Documents. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 49(3), 454-507. University of London.
- Grønbech, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch: türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. (Monumenta Linguarum Asiae Maioris. Subsidia 1.) Kopenhagen: E. Munksgaard.
- Hamilton, J. (1969). Un acte ouïgour de vente de terrain provenant de Yar-Khoto. *Turcica*, I, 26-52.
- Hamilton, J. (1977). Nasales instables en turc khotanais du xe siècle. *BSOAS*, XL(3), 508-21.
- Har-El, S. (2012). Silāḥdār Maddesi. P. Bearman (Yay.), *Encyclopaedia of Islam New Edition Online*. Brill.
- Hedin, S. A. (1903). *Im Herzen von Asien, zehntausend Kilometer auf unbekanntem Pfaden*. Bd. I. Leipzig: F. A. Brockhaus.
- Hinz, W. (1970). *Islamische Masse und Gewichte, umgerechnet ins metrische System*. (Handbuch der Orientalistik, 1. Abt., Ergänzungsbd. I, Ht. 1.). Leiden/Köln: E. J. Brill.
- Houtsma, M. Th. (1894). *Ein türkisch-arabisches Glossar nach der Leidener Handschrift hrsg. Und erläutert*. Leiden: E. J. Brill.
- Hovdhaugen, E. (1971). Turkish Words in Khotanese Texts: A Linguistic Analysis. *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap*, XXIV, 163-209.
- Huart, C. (1914). Trois actes notariés arabes de Yarkend. *Journal Asiatique*, 11(4), 607-627.
- Jarring, G. (1964). *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*. (Lunds Universitets Arsskrift. N.F. Avd. 1, Bd. 56, Nr. 4.). Lund: GWK Gleerup.

- Justi, F. (1895). *Iranisches Namenbuch*. Marburg: N. G. Elwert. (Yeni baskı Hildesheim, 1963).
- KB = Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig*. Metin. İstanbul.
- KB = Arat, R. R. (1974). *Kutadgu Bilig*. Çeviri. Ankara.
- KB = Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig*. Index. İstanbul.
- Khadr, M. (1967). Deux actes de wakf d'un Qaraĥanide d'Asie Centrale. *Journal Asiatique*, 255(3-4), 305-34.
- Lane = Lane, E. W. (1865). *An Arabic English Lexicon* (Book I, Part 2). London.
- Mansuroĝlu, M. (1959). Das Karakhanidische. J. Deny, K. Grønbech, H. Scheel, Z. V. Togan (Yay.), *Philologiae turcicae fundamenta* içinde (ss. 87-112). I. Wiesbaden: Franz Steiner.
- Meier, F. (1981). Aussprachefragen des älteren Neupersisch. *Oriens*, XXVII-XXVIII, 70-176.
- Menges, K. H. (1955). *Glossar zu den volkskundlichen Texten aus Ost-Turkistan*. (Akademie der Wissenschaft und der Literatur. Abh. der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse. Jg. 1954, Nr. 14.). Wiesbaden: Franz Steiner.
- Mesgnien Meninski, Franciscus à (1680). *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae*. 4 cilt. Viennae.
- M. = Minorsky, V. (1942). Some Early Documents in Persian (I). *JRAS*, 181-94.
- Radlov, V. (1893-1911). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. St. Pétersbourg: Commissionaires de l'Académie Impériale des Sciences. (yeni baskı 's-Gravenhage, 1960).
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen*. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae, XVII). Helsinki: Suomalais Ugrilainen Seura.
- Redhouse, J. W. (1890). *A Turkish and English Lexikon*. Constantinople: The American Mission.
- Samolin, W. (1964). *East Turkestan in the Twelfth Century: A Brief Political Survey*. The Hague: Mouton.
- Sauvaget, J. (1950). Noms et surnoms de Mamlouks. *Journal Asiatique*, 238(1), 31-58.
- Schacht, J. (1964). *An Introduction to Islamic Law*. Oxford: Clarendon Press.
- Schwarz, P. (1896). *Iran im Mittelalter nach den arabischen Geographen*. Leipzig: Otto Harrassowitz. (yeni baskı Hildesheim, 1969).
- Spuler, B. (1961). *Wüstenfeld-Mahler'sche Vergleichungs-Tabellen zur muslimischen und iranischen Zeitrechnung ...* Wiesbaden: Deutsche Morgenländische Gesellschaft.

- Spuler, B. (1966). Mittelasien seit dem Auftreten der Türken. *Handbuch der Orientalistik* içinde (ss. 123-310). 1. Abt., 5. Bd., 5. Abschn. Leiden/Köln: E. J. Brill.
- Steingass, F. (1892). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. London: K. Paul, Trench, Trubner. (Yeni baskı London, 1963; Beirut, 1970).
- Sundermann, W. (1981). Nachlese zu F. W. K. Müllers "Soghdischen Texten I". *AoF*, VIII, 169-225.
- T. = Tekin, Ş. (1975). Bilinen En Eski İslami Türkçe Metinler: Uygur Harfleriyle Yazılmış, Karahanlılar Devrine Âit Tarla Satış Senetleri. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV, 157-86.
- Tekin, Ş. (1979-1980). A Qaraĥanid Document of A.D. 1121 (A.H. 515) from Yarkand. *Eucharisterion: Essays Presented to Omeljan Pritsak* içinde (ss. 868-83). (Harvard Ukrainian Studies, III-IV).
- Tekin, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*. (Indiana University Publications. Uralic Altaic Series, Vol. 69.). Bloomington: Indiana University; The Hague: Mouton.
- Tezcan, S. (1981). *Kutadgu Bilig Dizini Üzerine. Belleten*, XLV(2), 23-78.
- TMEN = Doerfer, G. (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, (C. I-IV). Wiesbaden: Franz Steiner.
- UW= Röhrborn, K., Laut, J.-P., Wilkens, J., Öztural, Z., & Nugteren, H. (1977). *Uigurisches Wörterbuch* [Neubearbeitung]. Wiesbaden: Steiner.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch - Deutsch - Türkisch. Eski Uygurcanın El Sözlüğü. Eski Uygurca - Almanca - Türkçe*. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- Zieme, P. (1976). Zum Handel im uigurischen Reich von Qoço. *AoF*, IV, 235-49.
- Zieme, P. (1981). Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für buddhistische Klöster. *AoF*, VIII, 237-63.

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (HÜTAD)

Amaç ve Kapsam

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi 2004 Güz döneminden itibaren yayımlanan, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünün yayın organıdır. Dergi hakemli, süreli ve kurumsal nitelikte olup, disiplinler arası bir yaklaşımla Türklük bilimi alanı ile bağlantılı sosyal, kültürel, ekonomik, politik vb. içerikli, tarihsel, dilsel veya çağdaş konularda özgün nitelikte, kuramsal ve/veya uygulamalı araştırma ve incelemelere yer verir. Kısaltılmış adı HÜTAD olan dergi, Bahar ve Güz sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

Değerlendirme

Yayımlanmak üzere dergiye gönderilen yazıların Turnitin programı ile taranarak benzerlik oranlarına bakılır. Benzerlik oranı %10'un üzerinde olan makaleler dergiye kabul edilmez. Benzerlik oranı %10'un altında olanlar ve Yayın Kurulunun ön değerlendirmesi sonucunda uygun bulunanlar, incelenip raporlandırılmak üzere yazar adı gizlenerek iki alan uzmanına gönderilir. Hiçbir şekilde yazarlar hakem adlarını, hakemler yazar adlarını göremez. Her iki raporun da olumlu olduğu durumlarda yazı dergiye kabul edilir; raporlardan biri olumsuz ise, üçüncü bir uzmanın görüşüne başvurulur. Hakkında iki olumsuz rapor düzenlenmiş yazılar, dergide yer alamaz. Yazarların, Yayın Kurulu veya uzmanların eleştirisi, değerlendirme ve önerilerini dikkate almaları beklenir; ancak yazarlar da raporları inceleyip kendi görüşlerini bildirme hakkına sahiptir. Hakem raporları iki yıl süreyle saklanır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Ön değerlendirme sürecinde öncelikle makalelerin başka bir yerde yayımlanıp yayımlanmadıklarına, teknik açıdan dergi kurallarına uygun olup olmadıklarına ve benzerlik oranlarına bakılmaktadır. Bu aşamada benzerlik oranı %10'un altında kalan ancak şekil yönünden düzeltme gerektiren makaleler yazarlarına tekrar gönderilir, yazarlar gerekli düzeltmeleri yaptıktan sonra yazılar tekrar ön değerlendirme aşamasına alınır.

Ön değerlendirmeyi geçen makaleler ayda bir yapılan Yayın Kurulu toplantılarında hakemlendirilmektedir. Böylece çift taraflı kör hakemlik ilkesi gereğince en az iki hakemin görev aldığı değerlendirme süreci başlar.

Hakem değerlendirmesi olumlu olan yazıların hangi sayıda yayımlanacağına konu dağılımı, geliş ve kabul tarihleri sıralamasına göre Yayın Kurulu karar verir. Yayımlanacak tüm makalelerin Türkçe ve İngilizce redaksiyonları yapıldıktan sonra teknik kontrol ve mizanpaj aşamalarından geçirilerek

yazarlardan makalelerinin son hallerine onay vermeleri ve Telif Hakkı Devir yazısını imzalayarak göndermeleri talep edilmektedir.

Genel Kurallar

İletişim: Yazarlar, her türlü haberleşmeyi aşağıdaki adresle yapmalıdır.

Hacettepe Üniversitesi

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Beytepe Yerleşkesi 06532, Ankara

Tel: + 90.312.2977182 / 2976771

Belgeç: + 90.312.2977171

E-posta: hutad@hacettepe.edu.tr / hacettepehutad@gmail.com

Dergipark adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkiyat>

Yazarların Dikkat Etmesi Gereken Hususlar

Yazılar, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkiyat> adresinden giriş yapılarak gönderilmelidir.

Yazarların görev yaptığı kurum, unvan, iletişim bilgileri ve ORCID bilgisi makalelerinin ilk sayfasında, altta belirtilmelidir. Özel çeviri yazı içeren metinlerde kullanılan yazı tipleri de (PC uyumlu) e-posta iletilmesine eklenmelidir.

Ayrıca yazarlar dipnotta araştırma ve yayın etiği komitesi Committee on Publication Ethics (COPE)'in tüm kurallarına uyduklarını belirtmeli ve iki yazarlı makalelerde Yazarların Katkı Oranı ve yazarların makaleleri hakkında yapmak istedikleri bir açıklama var ise onunla ilgili bilgilendirmeyi yine makalenin ilk sayfasında dipnotta yazmalıdırlar.

HÜTAD'a gönderilen yazıların daha önce yayımlanmamış ve aynı anda başka bir yayın organına gönderilmemiş olması gerekir. Bilimsel bir toplantıda sunulan bildirimler, ayrıca belirtilmek ve daha önce yayımlanmamış olmak koşuluyla kabul edilebilir. Makalenin ilk sayfasında bildirinin hangi tarihte, hangi etkinlikte sunulduğu ve başka hiçbir yerde yayımlanmadığı belirtilmelidir.

Dergimizde aynı dönemde bir yazarın birden fazla çalışması değerlendirmeye alınmaz. Ayrıca iki sayı üst üste aynı yazarın makalesi yayınlanmaz.

Makale hacmi, başvuruda en çok 8.000 kelimeyi geçmemelidir. Makul kelime sayısındaki makale ekleri 8000 kelimelik sınır dışında tutulabilir.

Tezden üretilen makalelerde yazar makaleyi danışmanı ile birlikte yazmışsa katkı oranı belirterek danışman adını da yazar olarak ekleyebilir. Dipnotta çalışmanın tezden üretildiği belirtilmelidir.

Disiplinler arası çalışmalarda birden fazla yazar ismi kabul edilebilir. Ancak hepsinin katkı oranı belirtilmelidir.

Başlık: 12 sözcüğü geçmemeli, koyu ve büyük harflerle ve 11 punto yazı karakteriyle yazılmalı, ikinci dildeki karşılığı baş harfleri büyük olmak üzere koyu ve küçük harflerle, 10 punto yazı karakteriyle İngilizce özetin öncesinde yer almalıdır.

Yazar Adı: Başlığın altında ortada, soyadı büyük harflerle, 11 punto yazı karakteriyle, koyu ve italik yazılmalı. Yazar görev yaptığı kurum, unvan, e-posta bilgilerini ve ORCID numarasını makalenin ilk sayfasında, yazar adına dipnot vererek dipnotta belirtmelidir.

Öz: En az 100 en çok 200 sözcük arasında ve yazının özünü verecek tarzda hazırlanmalıdır. Öz içinde alıntı, kaynak, şekil, çizelge vb. bulunmamalıdır. Her yazı için Türkçe ve İngilizce olmak üzere iki özet hazırlanmalıdır; İngilizce olarak hazırlanmış makalelerde ise özlerin sırası İngilizce, Türkçe olmalıdır. Özler içerik yönünden birbirinin aynı olmalı, 10 punto yazı karakteriyle, soldan 1cm girinti bırakılarak yazılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Özün hemen altında en az 5, en fazla 10 anahtar kelime verilmelidir. Anahtar kelimeler Türkçe, İngilizce olarak hazırlanmalıdır ve 10 punto yazı karakteriyle, soldan 1cm girinti bırakılarak yazılmalıdır.

Makale Metni: Yazılar genişliği 16,5cm, yüksekliği 23,5cm boyutundaki kağıtlara bilgisayarda tek satır aralıkla ve 11 punto yazılmalı, sayfa kenarlarından üst 2,6cm, alt 1,8cm, sağ ve soldan 2'şer cm boşluk bırakılmalı ve ikinci sayfadan başlayarak (başlık sayfası birinci sayfa olarak dikkate alınmak kaydıyla) ve word programında ilk sayfada farklı seçeneği seçilerek sayfa numarası verilmelidir. Yazılar 8.000 kelimeyi geçmemeli, MS Word programında ve Times New Roman yazı karakteri ile yazılmalıdır. Paragraf başlarında girinti yapılmamalı, paragraf aralarında ise enter tuşu ile aralık bırakılmamalıdır. Paragraflar arasına boşluk bırakmak için öncesi ve sonrasına word programında paragraf sekmesinden 6nk aralık verilmelidir.

Alt Başlıklar

İkinci düzey başlıklar baş harfleri büyük olmak üzere koyu ve küçük harflerle, 11 punto yazı karakteriyle, numaralandırılarak yazılmalıdır.

Üçüncü düzey ve daha alt düzeydeki başlıklar baş harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle, 11 punto yazı karakteriyle, numaralandırılarak yazılmalıdır.

Başlıklarda numaralandırmaya dikkat edilmelidir. Giriş, sonuç ve kaynakça numaralandırılmamalıdır.

Dil ve Yazım

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin dili Türkiye Türkçesidir, fakat İngilizce yazılara da yer verilmektedir. Türkiye Türkçesi ile yazılan makalelerin, yazım kuralları bakımından Türk Dil Kurumunun yürürlükteki Yazım Kılavuzu'na uygun olması gerekir.

Kaynak Gösterme: Alıntılar ve atıflar APA kaynak gösterme sistemine göre yapılmalıdır. Kaynak verme, dipnot şeklinde değil, metin içinde kısa atıf sistemi kullanılarak, yani (Tekin, 1988, s. 68), (Davletov, 2008, ss. 83-85) şeklinde gösterilmeli ve kaynaklar, yazı sonunda, alfabetik düzende tam künye hâlinde sıralanmalıdır. Sözlü kaynak kullanılıyorsa kaynak kişinin adı, soyadı, görüşme tarih ve yeri bilgilerini içermelidir. Elektronik kaynaklar kullanıldığında erişilme tarihi kesinlikle belirtilmelidir.

Alıntılar

1- Beş Satırdan Kısa Alıntılarda

Bir eserden doğrudan alıntı yapılıyorsa, yazarın, yayın yılı ve referans için sayfa numarası eklemesi gerekir. Burada dikkat edilmesi gereken husus şudur: tek bir sayfa için “s.”, birden fazla sayfa için “ss.” kısaltması kullanılmalı ve çift sayfa kullanımlarında eğer sayfa aralığı belirtilmek isteniyorsa sayfa numaraları arasına tire konulmalı; iki farklı sayfadan alıntı yapılıyorsa sayfa numaraları arasına virgül konulmalıdır.

Alıntidan önce yazar adıyla başlayan bir ifade kullanılıyorsa yazar adı verildiği için parantez içinde sadece yayın tarihi ve sayfa numarası verilmelidir.

Örnek: Jones'a (1998) göre, “öğrenciler APA stilini kullanırken, özellikle de ilk kez kullanıyorlarsa, genellikle zorluk çekmektedirler” (s. 199).

Örnek: Jones (1998) “öğrencilerin APA stilini kullanmakta genellikle zorluk çektiğini” (s. 199) tespit etmiştir.

Eğer ifadeye yazar adı ile başlanılmıyorsa alıntı cümlesinin sonuna parantez içinde yazar soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası verilmeli ve parantezin sonuna nokta konulmalıdır.

Örnek: “Öğrenciler genellikle APA stilini kullanmakta zorluk çekiyorlar” (Jones, 1998, s. 199).

2- Beş Satırdan Uzun Alıntılarda

Blok halinde yapılan alıntılar metinden bağımsız olarak sağdan ve soldan bir cm girinti verilerek, Times New Roman ile 10 punto karakter boyutunda yazılmalı ve tırnak kullanılmamalıdır.

Örnek:

Elektrik ziyası pek çok şeylerde güzel işe yaradığı gibi tiyatro sâha-i temaşaları üzerinde dahi ziyadesiyle işe yaramaktadır. Mehtâb göstermek, yıldızlar ve güneş irae eylemek veyahut gayet süslü giyinmiş ve elmaslara müstağrak olmuş bir kızı garık-i envâr ederek bir kat daha şaşaa-pâş bir hâle koymak için şu elektrik ziyasının-dan büyük istifade ediliyor (Ahmed Midhat, 1308/1892, s. 209).

3- Sayfa numarası içermeyen kaynaklardan yapılan alıntılarda mantıksal başka bir tanımlayıcıya atıfta bulunulmalıdır. Örneğin bir paragraf, bir bölüm numarası, bir tablo numarası gibi. Eski eserlerde (dini metinler gibi) ayet numaraları gibi özel tanımlayıcılar kullanılabilir. Kısacası sayfa numaraları yerine kaynağınız için anlamlı olan bir alternatif seçilmelidir.

Örnek:

Jones (1998) found a variety of causes for student dissatisfaction with prevailing citation practices (paras. 4-5).

A meta-analysis of available literature (Jones, 1998) revealed inconsistency across large-scale studies of student learning (Table 3).

Dipnot: Kaynak gösterme dışında kalan ve makalenin ana konusu ile dolaylı bağlantısı olan açıklamalar, birden başlayarak dipnot kullanmak suretiyle yapılabilir. Dipnotlar verildiği sayfanın altında 10 puntoyla yazılmalıdır.

Tablo ve Şekiller: Her tablo, tablo numarası ve adını içeren bir başlık taşınmalıdır. Gerekliyse, semboller için yapılacak açıklamalar tablonun hemen altında gösterilmelidir. Şekil açıklamaları numaralandırılmalı ve sırasıyla dizilmelidir. Hazırlanan tablo ve şekiller belirtilen sayfa boyutlarını (16,5cm-23,5cm) aşmamalı ve metin içerisinde yer alacakları bölüme düzgün bir şekilde yerleştirilmelidir.

Yayına konulacak resimlerin profesyonel nitelikte çizim veya fotoğraflar olması gerekir. Şekil sayısı, yazar ve “konu” her şeklin altında açık bir biçimde belirtilmelidir. Elektronik ortamdaki siyah/beyaz iki renkli ve renkli resimlerin ölçüleri verildikten sonraki son çözünürlüğünün 300 dpi, çizgi çizimlerinin ise 800-1200 dpi olması gerekir. Yazıya konulan resimler .gif veya .jpeg formatlarında olmalıdır.

Telif Hakkı

Yazar, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*'nde yayımlanmış yazısının telif hakkını Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsüne devretmiş olduğunu kabul eder. Dergide yayımlanan yazıların, yayıncının yazılı izni olmadan, tamamı veya bir kısmı herhangi bir yolla çoğaltılamaz. Dergide yer alan yazılar, resim ve şekiller, üçüncü şahıslar

tarafından ancak, kaynak gösterilmek suretiyle alıntılanabilir. Resim, tablo, şekil ve benzerlerinin çoğaltılması için gerekli iznin sağlanması yazarın sorumluluğundadır.

Ücret Politikası

Dergimizde hiçbir süreçte yazarlardan herhangi bir ücret talep edilmemektedir.

Kaynakça Örnekleri

1- Tek yazarlı eserler

Ahmed, S. (2012). *On Being Included: Racism And Diversity In Institutional Life*. Duke University Press.

2- Çift yazarlı eserler

Soto, C. J. ve John, O. P. (2017). The Next Big Five Inventory (BFI-2): Developing and Assessing a Hierarchical Model with 15 Facets to Enhance Bandwidth, Fidelity and Predictive Power. *Journal of Personality and Social Psychology*, 113(1), 117-143. <http://dx.doi.org/10.1037/pspp0000096>

3- Üçten yirmiyeye kadar yazarı olan eserler

Nguyen, T., Carnevale, J. J., Scholer, A. A., Miele, D. B. ve Fujita, K. (2019).

4- Yirmiden fazla yazarı olan eserlerde

Pegion, K., Kirtman, B. P., Becker, E., Collins, D. C., LaJoie, E., Burgman, R., Bell, R., DelSole, R., Min, D., Zhu, Y., Li, W., Sinsky, E., Guan, H., Gottschalck, J., Metzger, E. J., Barton, N. P., Achuthavarier, D., Marshak, J., Koster, R., ... Kim, H. (2019). The Subseasonal Experiment (SubX): A Multimodel Subseasonal Prediction Experiment. *Bulletin of the American Meteorological Society*, 100(10), 2043-2061. <https://doi.org/10.1175/BAMS-D-18-0270.1>

5- Sözlükler, ansiklopediler, kurum ve kuruluşlara ait bir grup yazar tarafından yazılan eserler

Merriam-Webster. (2008). Braggadocio. *Merriam-Webster's Advanced Learner's English Dictionary*. Merriam-Webster.

6- Bir çalışmanın birden fazla grup yazarlığı katmanı varsa (bir kurumun bir üst kuruluşu varsa), yazar olarak alt kurum, yayıncı olarak ise üst kuruluş adı yazılmalıdır.

Bureau of International Organization Affairs. (2018). U.S. Contributions to International Organizations, 2017 [Annual report]. U.S. Department of State. <https://www.state.gov/u-s-contributions-to-international-organizations/>

7- Yazarı bilinmeyen eserler

Eğer bir eserin yazarı yoksa, eserin başlığı yazar kısmına taşınarak yayın tarihi ile kaynak göstermeye devam edilir. “Anonim” ifadesi ise yalnızca eserin yazarı “Anonim” olarak belirtilmişse kullanılır.

Merriam-Webster’s Collegiate Dictionary (11th ed.). (2003). Merriam-Webster.

Böyle bir kaynağın metin içi atfının gösterilmesinde ise yazar adı yerine kaynağın başlığının kısaltılmış bir versiyonu kullanılır.

Örnek: (Merriam-Webster’s, 2003).

8- Aynı Yazara Ait iki veya Daha Fazla Eser

Tüm girişler için yazarın adını kullanın ve girişleri yıllara göre listeleyin (en eski tarihli olan önce gelir). Tarih içermeyen referansları tarih içeren referanslardan önce listeleyin.

Urcuioli, P. J. (t.y.).

Urcuioli, P. J. (2011).

Urcuioli, P. J. (2015).

9- Bir yazarın hem tek yazarlı eseri hem de çok yazarlı eseri kaynak gösterilirken kaynakçada önce tek yazarlı eseri listelenmelidir.

Agnew, C. R. (Ed.). (2014). *Social Influences on Romantic Relationships: Beyond the Dyad*. Cambridge University Press.

Agnew, C. R. ve South, S. C. (Ed.). (2014). *Interpersonal Relationships and Health: Social and Clinical Psychological Mechanisms*. Oxford University Press.

10- İlk yazarı aynı, ikinci ve/veya üçüncü yazarları farklı olan kaynaklar kaynakçada listelenirken ikinci yazarın soyadına göre eğer ikinci yazar da aynı ise üçüncü yazarın soyadına göre alfabetik olarak sırlanmalıdır.

Arriaga, X. B., Capezza, N. M., Reed, J. T., Wesselman, E. D. ve Williams, K. D. (2014). With Partners Like You, Who Needs Strangers?: Ostracism Involving a Romantic Partner. *Personal Relationships*, 21(4), 557-569.

Arriaga, X. B., Kumashiro, M., Finkel, E. J., VanderDrift, L. E. ve Luchies, L. B. (2014). Filling the Void: Bolstering Attachment Security in Committed Relationships. *Social Psychological and Personality Science*, 5(4), 398-405.

11- Aynı yazarın aynı yayın tarihine sahip iki ya da daha fazla eseri şu şekilde kaynak gösterilmelidir.

Berndt, T. J. (2004a). Children's Friendships: Shifts Over a Half-century in Perspectives on Their Development and Their Effects. *Merrill Palmer Quarterly*, 50(3), 206-223.

Berndt, T. J. (2004b). Friendship and Three A's (Aggression, Adjustment, and Attachment). *Journal of Experimental Child Psychology*, 88(1), 1-4.

12- Bir kitabın Giriş, Önsöz, Sonsöz gibi bölümlerinden alıntı yapıldığında şu şekilde kaynak gösterilebilir.

Lang, J. M. (2018). Giriş. Dujardin, G., Lang, J. M. ve Staunton, J. A. (Ed.), *Teaching the Literature Survey Course* içinde (ss. 1-8). Batı Virginia Üniversitesi Yayınları.

13- Süreli Yayınlarda Yayımlanan Makalelerin Referans Gösterimi

Yazar soyadı, Yazar adının baş harfi. (Basım Yılı). Makale Başlığı. *Dergi Adı*, *Cilt no*(Sayı), makale sayfa aralığı. Doi numarası varsa yazılmalı. Yoksa internette erişilmişse URL yazılmalı.

Author, A. A., Author, B. B. ve Author, C. C. (Year). Title of article. *Title of Periodical*, *volume number*(issue number), pages. <https://doi.org/xx.xxx/yyyy>

14- Basılı Dergilerin Referans Gösterimi

Yazar soyadı, Yazar adının baş harfi. (Basım Yılı). Makale Başlığı. *Dergi Adı*, *Cilt no*(Sayı), makale sayfa aralığı. Doi numarası varsa mutlaka yazılmalı. Yoksa aşağıdaki gibi gösterilebilir.

Scruton, R. (1996). The Eclipse of Listening. *The New Criterion*, 15(3), 5-13.

15- Elektronik Dergi Makaleleri

Yazar soyadı, Yazar adının baş harfi. (Basım Yılı). Makale Başlığı. *Dergi Adı*, *Cilt no*(Sayı), makale sayfa aralığı. Doi numarası varsa yazılmalı. Yoksa URL yazılmalı.

Baniya, S. ve Weech, S. (2019). Data and Experience Design: Negotiating Community-Oriented Digital Research With Service-Learning. *Purdue Journal of Service-Learning and International Engagement*, 6(1), 11-16. <https://doi.org/10.5703/1288284316979>

Denny, H., Nordlof, J. ve Salem, L. (2018). "Tell me Exactly What it was that I was Doing that was so Bad": Understanding the Needs and Expectations of Working-class Students in Writing Centers. *Writing Center Journal*, 37(1), 67-98. <https://www.jstor.org/stable/26537363>

16- Magazin Dergilerindeki Makalelerin Referans Gösterilmesi

Peterzell, J. (1990, April). Better Late Than Never. *Time*, 135(17), 20-21.

17- Gazete Makalelerinin Referans Gösterilmesi

Schultz, S. (2005, December 28). Calls Made to Strengthen State Energy Policies. *The Country Today*, 1A, 2A.

18- Bir Dergiye Yayınlanan Tanıtma / Kitap İncelemesi

Baumeister, R. F. (1993). Exposing the Self-knowledge Myth [R. A. Wicklund ve M. Eckert tarafından yazılan The Self-knower: A Hero Under Control başlıklı kitabın incelemesi]. *Contemporary Psychology*, 38(5), 466-467.

19- Temel Formatta Bir Kitabın Referans Gösterilmesi

Yazar Soyadı, Yazar adının ilk harfi. (Yayın Yılı). *Kitap Başlığı*. Yayınevi. DOI (eğer varsa)

Stoneman, R. (2008). *Alexander the Great: A Life in Legend*. Yale University Press.

20- Yazarı olmayan Editörlü Kitap

Editör Soyadı, Editör adının ilk harfi. (Ed.). (Yayın Yılı). Kitap Adı. Yayınevi. DOI (eğer varsa)

Leitch, M. G. ve Rushton, C. J. (Ed.). (2019). *A New Companion to Malory*. D. S. Brewer.

21- Hem Yazarlı Hem de Editörü Olan Kitapların Referans Gösterilmesi

Yazar Soyadı, Yazar adının ilk harfi. (Yayın Yılı). *Kitap Başlığı* (Editör adının ilk harfi. Editör soyadı, Ed.). Yazar Soyadı, Yazar adının ilk harfi. (Yayın Yılı).

Malory, T. (2017). *Le Morte Darthur* (P. J. C. Field, Ed.). D. S. Brewer. (Eserin Orijinal Tarihi 1469-70)

22- Çeviri Kitapların Referans Gösterilmesi

Yazar Soyadı, Yazar adının ilk harfi. (Yayım Yılı). *Kitap Başlığı* (Çevirenin ilk harfi. Çevirenin soyadı, Çev.). Yayınevi. (Orijinal kitabın yayın yılı) DOI (eğer varsa)

Plato (1989). *Symposium* (A. Nehamas ve P. Woodruff, Trans.). Hackett Publishing Company. (Original work published ca. 385-378 BCE)

Not: Yukarıdaki Gibi Yeniden Yayınlanmış Eserlerde Her İki Yayım Tarihi de Bulunmalıdır. Plato (385-378/1989)

23- Bir Kitabın İlk Baskısından Sonraki Baskıları

Yazar Soyadı, Yazar adının ilk harfi. (Yayım Yılı). *Kitap Başlığı* (kaçıncı baskısı olduğu). Publisher. DOI (if available)

Belcher, W. (2019). *Writing Your Journal Article in Twelve Weeks: A Guide to Academic Publishing Success* (2. bs.). University of Chicago Press.

24- Makale ya da Editörlü Bir Kitapta Bölüm

Yazar Soyadı, Yazar adının ilk harfi. (Yayım Yılı). Bölüm Başlığı. Editör adının ilk harfi. Editör Soyadı (Ed.), *Eser Adı* içinde (ss. Bölüme ait sayfa aralığı). Yayınevi. DOI (eğer varsa)

Not: Kitap bölümünün sayfa aralığını kitap başlığından sonra parantez içinde belirtirken “ss.” kısaltması kullanılmalı. Süreli yayınlarda sayfa aralığı verilirken bu kısaltma kullanılmaz. Baskı numarası olan eserlerde ise sayfa numaraları ve baskı sayısı aynı parantez içinde, virgülle ayırarak (2. bs. ss. 66-72) şeklinde listelenmelidir.

Armstrong, D. (2019). Malory and Character. M. G. Leitch ve C. J. Rushton (Ed.), *A New Companion to Malory* içinde (ss. 144-163). D. S. Brewer.

25- Çok Ciltli Eserlerin Referans Gösterilmesi

Yazar Soyadı, Yazar adının ilk harfi. (Yayım Yılı). *Eser adı* (C. #). Yayınevi. DOI (eğer varsa)

David, A. ve Simpson, J. (Ed.). (2006). *The Norton Anthology of English Literature: The Middle Ages* (8. bs., C. A). W. W. Norton and Company.

26- Ansiklopedi, Sözlük

Kurum ya da kuruluş adı. (Yıl). Başlık. *Eser adı* içinde (baskı, sayfa numarası). Yayınevi adı.

Merriam-Webster, Incorporated. (1997). *Goat. Merriam Webster's Collegiate Dictionary* içinde (10. bs., ss. 499-500). Merriam-Webster, Incorporated.

27- Yazarı olan Ansiklopedi ve Sözlükler

Soyadı, Yazar adı kısaltması. (Yıl). Başlık. Editör adının kısaltması. Editör adının kısaltması. Editör Soyadı (Ed.), *Eserin adı* içinde (baskı, sayfa numarası). Yayınevi.

Tatum, S. R. (2009). *Spirituality and Religion in Hip Hop Literature and Culture*. T. L. Stanley (Ed.), *Encyclopedia of Hip Hop Literature* içinde (ss. 250-252). Greenwood.

28- İkincil Kaynak Kullanımı

Kaynakçada orijinal çalışmaya atıfta bulunan ikincil kaynak belirtilmeli.

Nail, T. (2017). *Asamblaj nedir? SubStance*, 46(1), 21-37. <http://sub.uwpress.org/lookup/doi/10.3368/ss.46.1.21>

Not: Kaynakçada ikincil kaynak belirtilmeli. Metin içinde ise orijinal kaynağın adı verilmeli. Örneğin, Deleuze ve Guattari'nin çalışmasına Nail atıfta bulunuyorsa ve orijinal çalışmaya erişilememişse kaynakçada Nail'in çalışması listelenmelidir.

Metin içinde ise aşağıdaki alıntı şekli kullanılmalı.

Deleuze ve Guattari'nin asamblaj kavramı (Nail, 2017, s. 6'dan aktarıldığı şekliyle)...

29- Yayınlanmış Doktora ya da Yüksek Lisans Tezi

Soyadı, Yazar adı kısaltması. (Yıl). *Tezin Başlığı* (Yayın No.) [Doktora Tezi/Yüksek Lisans Tezi, Dereceyi Veren Kurumun Adı]. Veritabanı veya Arşiv Adı.

Angeli, E. L. (2012). *Networks of Communication in Emergency Medical Services* (Publication No. 3544643) [Doctoral dissertation, Purdue University]. ProQuest Dissertations Publishing.

Not: Doktora veya Yüksek Lisans tezi bir veri tabanında yayınlanmamışsa, belgenin bulunduğu sitenin URL'sini ekleyin.

30- Yayınlanmamış Doktora veya Yüksek Lisans Tezleri

Soyadı, Yazar adı kısaltması. (Yıl). *Tezin başlığı* [Yayımlanmamış doktora tezi/yüksek lisans tezi]. Dereceyi Veren Kurumun Adı.

Samson, J. M. (2016). *Human Trafficking and Globalization* [Unpublished doctoral dissertation]. Virginia Polytechnic Institute and State University.

31- Bildiriler

Soyadı, Yazar adının kısaltması. (Ed.). (Yıl). *Bildiri Başlığı*. Yayıncı. URL (varsa)

Huang, S., Pierce, R. ve Stamey, J. (Ed.). (2006). *Proceedings of the 24th Annual ACM International Conference on the Design of Communication*. ACM Digital Library. <https://dl.acm.org/citation.cfm?id=1166324&picked=prox>

32- Web Sayfası

Bir web sayfasında yazarın adı varsa, önce onun adı belirtilmeli, sonra yayın yılı site adı yer almalı. Ayrıca web sayfaları güncellenebilir olduğu için erişim tarihleri de belirtilmelidir.

Soyadı, Yazar adının kısaltması. (Yıl, Ay Tarih). *Sayfa başlığı*. Site adı. URL erişim tarihi.

Price, D. (2018, Mart 23). *Laziness does not Exist*. Medium. 05.05.2023 tarihinde <https://humanparts.medium.com/laziness-does-not-exist-3af27e312d01> adresinden erişildi.

Kaynak bir kurum veya kuruluş tarafından yazılmışsa, yazar olarak kurum/kuruluşun adı kullanılır.

Kurum adı. (Yıl, Ay Gün). *Sayfa başlığı*. Site adı. URL

American Society for the Prevention of Cruelty to Animals. (2019, November 21). *Justice Served: Case Closed for Over 40 Dogfighting Victims*. 10.03.2020 tarihinde <https://www.aspc.org/news/justice-served-case-closed-over-40-dogfighting-victims> adresinden erişildi.

Web sayfasının yazarı belirtilmemişse, bunun yerine başlık yazılmalıdır.

Sayfanın başlığı. (Yıl, Ay Gün). *Site adı*. URL Erişim Tarihi.

Tuscan White Bean Pasta. (2018, Şubat 25). Budgetbytes. 18 Mart 2020 tarihinde <https://www.budgetbytes.com/tuscan-white-bean-pasta/> adresinden erişildi.

Yayın tarihi yoksa (t.y.) kısaltması kullanılmalıdır.

Yazar veya Kurum adı. (t.y.). *Sayfa başlığı*. Site adı (varsa). URL
Erişim Tarihi.

National Alliance on Mental Illness. (n.d.). *Mental Health Conditions*.
<https://www.nami.org/Learn-More/Mental-Health-Conditions>

33- DOI Numarası Olan Online Bilimsel Makaleler

Soyadı, Yazar adı kısaltması. (Yıl). Makale Başlığı. Dergi Adı,
Cilt(Sayı), Sayfa Aralığı. DOI

Drollinger, T., Comer, L. B. ve Warrington, P. T. (2006). Development
and Validation of the Active Empathetic Listening Scale. *Psychology &
Marketing*, 23(2), 161-180. <https://doi.org/10.1002/mar.20105>

34- DOI Numarası Olmayan Online Makaleler

Perreault, L. (2019). Obesity in adults: Role of Physical Activity and
Exercise. *UpToDate*. 12 Ocak 2020 tarihinde
[https://www.uptodate.com/contents/obesity-in-adults-role-of-physical-
activity-and-exercise](https://www.uptodate.com/contents/obesity-in-adults-role-of-physical-activity-and-exercise) adresinden erişildi.

HACETTEPE UNIVERSITY
JOURNAL OF TURKISH STUDIES (HUTAD)

Aim and Scope

Hacettepe University Journal of Turkish Studies (HUTAD), is a referred journal published semi annually since 2004, by the Institute of Turkish Studies at Hacettepe University. The Journal covers theoretic and/or practical studies on historical, linguistic, corporate, social, cultural, economic, political aspects related to Turkish Studies as well as contemporary issues in an interdisciplinary approach.

Evaluation

The articles sent to the journal for publication are scanned with the Turnitin program and their similarity indexes are checked. Articles with a similarity rate of more than 10% are not accepted to the journal. Those with a similarity rate of less than 10% and those found suitable as a result of the preliminary evaluation of the Editorial Board are sent to two field experts, with the name of the author hidden, to be reviewed and reported. In line with double-blind review, authors cannot see referee names and referees cannot see author names under no circumstances. In cases where both reports are positive, the article is accepted to the journal; If one of the reports is negative, the opinion of a third expert is sought. Articles, for which two negative reports have been issued, cannot be published in the journal. Authors are expected to take the criticism, evaluation and suggestions of the Editorial Board or experts into account; however, the authors also have the right to examine the reports and express their own opinions. Referee reports are kept for a period of two years. Articles sent to the journal are not returned whether they are published or not. The authors bear full responsibility for their opinions expressed in published articles.

In the preliminary evaluation process, firstly, it is checked whether the articles have been published elsewhere, whether they are technically compliant with the journal rules and their similarity rates. At this stage, articles with a similarity rate below 10% but requiring correction in terms of form are sent back to the authors, and after the authors make the necessary corrections, the articles are taken to the preliminary evaluation stage again.

Articles that pass the preliminary evaluation are refereed at the monthly Editorial Board meetings. Thus, the evaluation process starts with at least two referees in accordance with the principle of double blind refereeing.

The Editorial Board decides which issue to publish the manuscripts with positive referee evaluations according to the subject distribution, arrival and acceptance dates. After all articles to be published are proofread in Turkish and English, they go through technical control and layout stages and authors are

requested to approve the final versions of their articles and to sign and send the Copyright Transfer letter.

General Rules

Contact: Authors should use the following address for their communication with the Journal:

Hacettepe University
Institute of Turkish Studies
Beytepe Campus 06532 Ankara
Tel: + 90.312.2977182 / 2976771
Fax: + 90.312.2977171
E-mail: hutad@hacettepe.edu.tr / hacettepehutad@gmail.com
HUTAD Web Page: <http://hutad.hacettepe.edu.tr>

Important Points to be Considered by the Authors

The articles should be sent to the address <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkiyat>. The authors should indicate their affiliation, titles, contact information and ORCID number at the bottom of first page of articles. The type fonts (PC – compliant) used in the texts that consist of special translation writings should be added to the e-mail message.

In addition, authors should indicate in the footnote that they comply with all the rules of the Committee on Publication Ethics (COPE), and in articles with two authors, the Authors' Contribution Ratio and if there is a statement that the authors want to make about their article, they should write the information about it in the footnote on the first page of the article.

Articles sent to HUTAD should not be previously published or sent to another journal. Papers presented at a scientific meeting can be accepted provided that they are separately stated and have not been published before. On the first page of the article, it should be stated on which date, in which event the paper was presented and that it has not been published anywhere else. More than one author name may be accepted in interdisciplinary studies. However, the contribution rate of all of them should be indicated.

In our journal, more than one work of an author in the same period is not evaluated. In addition, the same author's article will not be published for two consecutive issues.

The article volume should not exceed 8,000 words at most in the application. Article appendices with a reasonable word count can be excluded from the 8000-word limit.

In articles derived from a thesis, if the author has written the article together with his/her advisor, he/she can add the name of the advisor as an author by specifying the contribution rate. In the footnote, it should be stated that the work is derived from the thesis.

More than one author name may be accepted in interdisciplinary studies. However, the contribution rate of all of them should be indicated.

Title: Not longer than 12 words, the title should be written in bold and capital letters. The translation in English should be accurate and placed above the English abstract in bold and small letters with capitalised initials.

Author's Name: The name and the surname in bold and italic capitals should be written in the middle under the title. The authors should indicate their affiliation, titles, contact information and ORCID number at the bottom of first page of articles. The authors should indicate the name of the author in the footnote.

Abstract: It should be between 100 and 200 words and prepared in a manner that reflects the article's content. In the abstract, there should not be any quotation, source material, form and chart. Two abstracts, one in Turkish and one in English, should be prepared for each article; for articles prepared in English, the order of the abstracts should be English and Turkish. It should be written in 10-point font, indented 1cm from the left. They should be identical in terms of content

Key words: At least 5, at most 10 key words should follow the abstract, written in Turkish, English.

Article Text: The texts should have width 16,5 cm and height 23,5 cm written single-spaced and with 11 point letter size. The indent should be 2cm and page numbers begin in the second page (considering the title page as the first page) and by selecting the different option on the first page in the word program.

Paragraphs should not be indented at the beginning and paragraph breaks should not be spaced with the enter key. In order to leave a space between paragraphs, 6nk spacing should be given before and after the paragraph tab in the word program.

Subheadings

Second level headings should be written in bold and lowercase letters with capitalized initials, in 11-point font, and numbered. Third level and lower level headings should be written with capitalized initials, lowercase letters, 11-point font, and numbered. Attention should be paid to

numbering in the titles. Introduction, conclusion and bibliography should not be numbered.

Language and Writing

The language of *Hacettepe University Journal of Turkish Studies* is Turkish, but upon Editorial Board approval, articles in Turkic Languages, and English are published up to one third of the journal. Articles written in Turkish ought to be follow the rules of the Turkish Language Association's Dictionary.

Citation/Bibliography: References and quotations follow the APA system. Citation for quotations and references should be shown using the short citation system in the text, in other words (Tekin, 1988, s. 68), (Davletov, 2008, ss. 83-85), not in a footnote style and the bibliography should be arranged at the end of the article in alphabetical order and with the whole tag. Interviews include the persons' name and surname and the date and place the interview was held. When electronic source material is used, the date accessed should definitely be indicated.

Quotations

1- In Quotations Less Than Five Lines

If quoting directly from a work, the author should include the year of publication and the page number for the reference. It should be noted that the abbreviation "p." should be used for a single page, "ss." should be used for multiple pages, and in the case of double page citations, a hyphen should be placed between the page numbers if the page range is to be specified; if two different pages are quoted, a comma should be placed between the page numbers.

If a statement starting with the author's name is used before the citation, only the publication date and page number should be given in parentheses since the author's name is given.

If the statement does not begin with the author's name, the author's surname, year of publication and page number should be given in parentheses at the end of the quotation sentence and a full stop should be placed at the end of the parenthesis.

2- Quotations longer than five lines

Block quotations should be written independently from the text, indented one centimeter from the right and left, in Times New Roman in 10-point font size, and quotation marks should not be used.

3- In quotations from sources that do not contain page numbers, another logical identifier should be cited. For example, a paragraph, a chapter number, a table

number. In older works (such as religious texts), special identifiers such as verse numbers can be used. In short, page numbers should be replaced by an alternative that makes sense for your source.

Footnote: General clarifications apart from quotations are given in numbered footnotes. The footnotes should be written in letter point size 10 and appear on the relevant page.

Tables and Graphics: Each table should have be numbered and bear a name title. The explanation for symbols should be shown right under the table. The graphic explanations should be numbered and arranged in order. The tables and the graphics that are prepared should not exceed the signified page sizes and they should be properly put in the relevant text sections.

Pictures to be published should be either professional drawings or photographs. The number of graphics, the author and the ‘topic’ should be clearly pointed out following each graphic. Their last digitalised two-coloured-white/black- and colourful pictures’ resolution should be 300dpi whereas line drawings should be 800-1200 dpi. The pictures added to the article are required to be in the .gif and .jpeg formate.

Copyright

The author agrees that he/she has transferred the copyright of his/her published article to *Hacettepe University Journal of Turkish Studies*. Articles or part of them cannot be reproduced without the written permission of the publisher. Third parties can quote articles, pictures and shapes provided that they will give full reference. Permission for the copy of the pictures, tables, and shapes are the exclusive right of the author.

Fee Policy

Our journal does not charge any fee from the authors in any process.

Bibliography Examples

1- Single author

Ahmed, S. (2012). *On Being Included: Racism And Diversity In Institutional Life*. Duke University Press.

2- Two Authors

Soto, C. J. ve John, O. P. (2017). The Next Big Five Inventory (BFI-2): Developing and Assessing a Hierarchical Model with 15 Facets to Enhance Bandwidth, Fidelity and Predictive Power. *Journal of Personality and Social Psychology*, 113(1), 117-143. <http://dx.doi.org/10.1037/pspp0000096>

3- Three to Twenty Authors

Nguyen, T., Carnevale, J. J., Scholer, A. A., Miele, D. B. ve Fujita, K. (2019).

4- More Than Twenty Authors

Pegion, K., Kirtman, B. P., Becker, E., Collins, D. C., LaJoie, E., Burgman, R., Bell, R., DelSole, R., Min, D., Zhu, Y., Li, W., Sinsky, E., Guan, H., Gottschalck, J., Metzger, E. J., Barton, N. P., Achuthavarier, D., Marshak, J., Koster, R., ... Kim, H. (2019). The Subseasonal Experiment (SubX): A Multimodel Subseasonal Prediction Experiment. *Bulletin of the American Meteorological Society*, 100(10), 2043-2061. <https://doi.org/10.1175/BAMS-D-18-0270.1>

5- Group Author

Merriam-Webster. (2008). Braggadocio. *Merriam-Webster's Advanced Learner's English Dictionary*. Merriam-Webster.

6- When a work has multiple layers of group authorship (e.g. The Office of the Historian, which is a part of the Department of State, publishes something), list the most specific agency as the author and the parent agency as the publisher.

Bureau of International Organization Affairs. (2018). U.S. Contributions to International Organizations, 2017 [Annual report]. U.S. Department of State. <https://www.state.gov/u-s-contributions-to-international-organizations/>

7- Unknown Author

When the work does not have an author move the title of the work to the beginning of the references and follow with the date of publication. Only use "Anonymous" if the author is the work is signed "Anonymous."

Merriam-Webster's Collegiate Dictionary (11th ed.). (2003). Merriam-Webster.

When your essay includes parenthetical citations of sources with no author named, use a shortened version of the source's title instead of an author's name. Use quotation marks and italics as appropriate.

For example, (Merriam-Webster's, 2003).

8- Two or More Works by the Same Author

Use the author's name for all entries and list the entries by the year (earliest comes first). List references with no dates before references with dates.

Urcuioli, P. J. (t.y.).

Urcuioli, P. J. (2011).

Urcuioli, P. J. (2015).

9- When an author appears both as a sole author and, in another citation, as the first author of a group, list the one-author entries first.

Agnew, C. R. (Ed.). (2014). *Social Influences on Romantic Relationships: Beyond the Dyad*. Cambridge University Press.

Agnew, C. R. ve South, S. C. (Ed.). (2014). *Interpersonal Relationships and Health: Social and Clinical Psychological Mechanisms*. Oxford University Press.

10- References that have the same first author and different second and/or third authors are arranged alphabetically by the last name of the second author, or the last name of the third if the first and second authors are the same.

Arriaga, X. B., Capezza, N. M., Reed, J. T., Wesselman, E. D. ve Williams, K. D. (2014). With Partners Like You, Who Needs Strangers?: Ostracism Involving a Romantic Partner. *Personal Relationships*, 21(4), 557-569.

Arriaga, X. B., Kumashiro, M., Finkel, E. J., VanderDrift, L. E. ve Luchies, L. B. (2014). Filling the Void: Bolstering Attachment Security in Committed Relationships. *Social Psychological and Personality Science*, 5(4), 398-405.

11- Two or More Works by the Same Author in the Same Year

Berndt, T. J. (2004a). Children's Friendships: Shifts Over a Half-century in Perspectives on Their Development and Their Effects. *Merrill Palmer Quarterly*, 50(3), 206-223.

Berndt, T. J. (2004b). Friendship and Three A's (Aggression, Adjustment, and Attachment). *Journal of Experimental Child Psychology*, 88(1), 1-4.

12- Introductions, Prefaces, Forewords and Afterwords

Cite the publishing information about a book as usual, but cite Introduction, Preface, Foreword, or Afterword (whatever title is applicable) as the chapter of the book.

Lang, J. M. (2018). Giriş. Dujardin, G., Lang, J. M. ve Staunton, J. A. (Ed.), *Teaching the Literature Survey Course* içinde (ss. 1-8). Batı Virginia Üniversitesi Yayınları.

13- Articles in Periodicals

Author, A. A., Author, B. B. ve Author, C. C. (Year). Title of article. *Title of Periodical*, volume number(issue number), pages. <https://doi.org/xx.xxx/yyyy>

14- Article in Print Journal

Scruton, R. (1996). The Eclipse of Listening. *The New Criterion*, 15(3), 5-13.

15- Article in Electronic Journal

As noted above, when citing an article in an electronic journal, include a DOI if one is associated with the article.

Baniya, S. ve Weech, S. (2019). Data and Experience Design: Negotiating Community-Oriented Digital Research With Service-Learning. *Purdue Journal of Service-Learning and International Engagement*, 6(1), 11-16. <https://doi.org/10.5703/1288284316979>

DOIs may not always be available. In these cases, use a URL. Many academic journals provide stable URLs that function similarly to DOIs. These are preferable to ordinary URLs copied and pasted from the browser's address bar.

Denny, H., Nordlof, J. ve Salem, L. (2018). "Tell me Exactly What it was that I was Doing that was so Bad": Understanding the Needs and Expectations of Working-class Students in Writing Centers. *Writing Center Journal*, 37(1), 67-98. <https://www.jstor.org/stable/26537363>

16- Article in a Magazine

Peterzell, J. (1990, April). Better Late Than Never. *Time*, 135(17), 20-21.

17- Article in a Newspaper

Schultz, S. (2005, December 28). Calls Made to Strengthen State Energy Policies. *The Country Today*, 1A, 2A.

18- Review

Baumeister, R. F. (1993). Exposing the Self-knowledge Myth [R. A. Wicklund ve M. Eckert tarafından yazılan The Self-knower: A Hero Under Control başlıklı kitabın incelemesi]. *Contemporary Psychology*, 38(5), 466-467.

19- Basic Format for Books

Author, A. A. (Year of publication). Title of work: Capital letter also for subtitle. Publisher Name. DOI (if available)

Stoneman, R. (2008). *Alexander the Great: A Life in Legend*. Yale University Press.

20- Edited Book, No Author

Editor, E. E. (Ed.). (Year of publication). Title of work: Capital letter also for subtitle. Publisher. DOI (if available)

Leitch, M. G. ve Rushton, C. J. (Ed.). (2019). *A New Companion to Malory*. D. S. Brewer.

21- Edited Book With an Author or Authors

Author, A. A. (Year of publication). Title of work: Capital letter also for subtitle (E. Editor, Ed.). Publisher. DOI (if available)

Malory, T. (2017). *Le Morte Darthur* (P. J. C. Field, Ed.). D. S. Brewer. (Eserin Orijinal Tarihi 1469-70)

22- A Translation

Author, A. A. (Year of publication). Title of work: Capital letter also for subtitle (T. Translator, Trans.). Publisher. (Original work published Year) DOI (if available)

Plato (1989). *Symposium* (A. Nehamas ve P. Woodruff, Trans.). Hackett Publishing Company. (Original work published ca. 385-378 BCE)

Note: When you cite a republished work, like the one above, in your text, it should appear with both dates: Plato (385-378/1989)

23- Edition Other Than the First

Author, A. A. (Year of publication). Title of work: Capital letter also for subtitle (# edition). Publisher. DOI (if available)

Belcher, W. (2019). *Writing Your Journal Article in Twelve Weeks: A Guide to Academic Publishing Success* (2. bs.). University of Chicago Press.

24- Article or Chapter in an Edited Book

Author, A. A., & Author, B. B. (Year of publication). Title of chapter. In E. E. Editor & F. F. Editor (Eds.), Title of work: Capital letter also for subtitle (pp. pages of chapter). Publisher. DOI (if available)

Note: When you list the pages of the chapter or essay in parentheses after the book title, use "pp." before the numbers: (pp. 1-21). This abbreviation, however, does not appear before the page numbers in periodical references. List any edition number in the same set of parentheses as the page numbers, separated by a comma: (2nd ed., pp. 66-72).

Armstrong, D. (2019). Malory and Character. M. G. Leitch ve C. J. Rushton (Ed.), *A New Companion to Malory* içinde (ss. 144-163). D. S. Brewer.

25- Multivolume Work

Author, A. A. (Year of publication). Title of work: Capital letter also for subtitle (Vol. #). Publisher. DOI (if available)

David, A. ve Simpson, J. (Ed.). (2006). *The Norton Anthology of English Literature: The Middle Ages* (8. bs., C. A). W. W. Norton and Company.

26- Dictionary or Encyclopedia With a Group Author

Name of institution or organization. (Year). Title. In the title of the work (edition, page number). Publisher name.

Merriam-Webster, Incorporated. (1997). Goat. *Merriam Webster's Collegiate Dictionary* içinde (10. bs., ss. 499-500). Merriam-Webster, Incorporated.

27- Dictionary or Encyclopedia With an Individual Author

Lastname, F. M. (Year). Title of entry. In F. M. Lastname (ed.), *Title of reference work* (edition, page numbers). Publisher.

Tatum, S. R. (2009). Spirituality and Religion in Hip Hop Literature and Culture. T. L. Stanley (Ed.), *Encyclopedia of Hip Hop Literature* içinde (ss. 250-252). Greenwood.

28- Secondary Source

Provide the source in which the original work was referenced:

Nail, T. (2017). Asamblaj nedir? *SubStance*, 46(1), 21-37. <http://sub.uwpress.org/lookup/doi/10.3368/ss.46.1.21>

Note: Provide the secondary source in the references list; in the text, name the original work, and give a citation for the secondary source. For example, if Deleuze and Guattari's work is cited in Nail and you did not read the original work, list the Nail reference in the References. In the text, use the following citation:

Deleuze ve Guattari'nin asamblaj kavramı (Nail, 2017, s. 6'dan aktarıldığı şekliyle)...

29- Dissertation or Master's Thesis, Published

Lastname, F. M. (Year). Title of dissertation/thesis (Publication No.) [Doctoral dissertation/Master's thesis, Name of Institution Awarding the Degree]. Database or Archive Name.

Angeli, E. L. (2012). *Networks of Communication in Emergency Medical Services* (Publication No. 3544643) [Doctoral dissertation, Purdue University]. ProQuest Dissertations Publishing.

Note: If the dissertation or thesis is not published in a database, include the URL of the site where the document is located.

30- Dissertation or Master's Thesis, Unpublished

Lastname, F. M. (Year). *Title of dissertation/thesis* [Unpublished doctoral dissertation/master's thesis]. Name of Institution Awarding the Degree.

Samson, J. M. (2016). *Human Trafficking and Globalization* [Unpublished doctoral dissertation]. Virginia Polytechnic Institute and State University.

31- Conference Proceedings

The 7th edition of the APA manual does not provide guidance on citing conference proceedings. Therefore, this citation models that of an edited collection, which is similar in format.

Lastname, F. M., & Lastname, F. M. (Eds.). (Year). *Title of Proceedings*. Publisher. URL (if applicable)

Huang, S., Pierce, R. ve Stamey, J. (Ed.). (2006). *Proceedings of the 24th Annual ACM International Conference on the Design of Communication*. ACM Digital Library.
<https://dl.acm.org/citation.cfm?id=1166324&picked=prox>

32- Web Sayfası

If the page names an individual author, cite their name first. In addition, since web pages are updatable, access dates should also be indicated.

Lastname, F. M. (Year, Month Date). *Title of page*. Site name. URL

Price, D. (2018, Mart 23). *Laziness does not Exist*. Medium. 05.05.2023 tarihinde <https://humanparts.medium.com/laziness-does-not-exist-3af27e312d01> adresinden erişildi.

If the resource was written by a group or organization, use the name of the group/organization as the author. Additionally, if the author and site name are the same, omit the site name from the citation.

Group name. (Year, Month Date). *Title of page*. Site name. URL

American Society for the Prevention of Cruelty to Animals. (2019, November 21). *Justice Served: Case Closed for Over 40 Dogfighting Victims*. 10.03.2020 tarihinde <https://www.aspc.org/news/justice-served-case-closed-over-40-dogfighting-victims> adresinden erişildi.

If the page's author is not listed, start with the title instead. Additionally, include a retrieval date when the page's content is likely to change over time (like, for instance, if you're citing a wiki that is publicly edited).

Title of page. (Year, Month Date). *Site name*. Retrieved Month Date, Year, from URL

Tuscan White Bean Pasta. (2018, Şubat 25). Budgetbytes. 18 Mart 2020 tarihinde <https://www.budgetbytes.com/tuscan-white-bean-pasta/> adresinden erişildi.

If the date of publication is not listed, use the abbreviation (t.y.).

Author or Group name. (t.y.). *Title of page*. Site name (if applicable). URL

National Alliance on Mental Illness. (n.d.). *Mental Health Conditions*. <https://www.nami.org/Learn-More/Mental-Health-Conditions>

33- Online Scholarly Journal Article: Citing DOIS

Lastname, F. M. (Year). Title of article. *Title of Periodical, volume number*(issue number), pages. <https://doi.org/xx.xxx/yyyy>

Drollinger, T., Comer, L. B. ve Warrington, P. T. (2006). Development and Validation of the Active Empathetic Listening Scale. *Psychology & Marketing*, 23(2), 161-180. <https://doi.org/10.1002/mar.20105>

34- Article From an Online Periodical With No DOI Assigned

If an online scholarly journal article has no DOI and is published on a website, include the URL. If an online scholarly article has no DOI and is published on a database, do not include a URL or any database information. The only exception is for databases that publish articles that are in limited circulation (like ERIC) or that are only available on that particular database (like UpToDate). Note that retrieval dates are required for unarchived sources that are likely, or intended, to change over time.

Perreault, L. (2019). Obesity in adults: Role of Physical Activity and Exercise. *UpToDate*. 12 Ocak 2020 tarihinde <https://www.uptodate.com/contents/obesity-in-adults-role-of-physical-activity-and-exercise> adresinden erişildi.